ALBERT DELAHAYE

VRAAGSTUKKEN IN DE HISTORISCHE GEOGRAFIE VAN **NEDERLAND**

DEEL II: TRAJECTUM.

PRIJS 2 DELEN *f* 30,—.

FA. W. VORSSELMANS ZUNDERT

1965

VRAAGSTUKKEN IN DE HISTORISCHE GEOGRAFIE VAN **NEDERLAND**

DEEL II

INHOUD

5. HET TRAJECTUM VAN ST. WILLIBRORD :

a. De drie Trajecta 223
b. St. Willibrord 245
c. Friezen, Saksen en Vilten 285
d. Het bisdom Trajectum 343
e. De bronnen van het bisdom Utrecht 425
f. De goederen van St. Willibrord en van Echternach 455
g. De goederen in Noord-Frankrijk en Vlaanderen 511

6. INDEX 559

5. HET TRAJECTUM VAN ST. WILLIBRORD:

a. De drie Trajecta.

De conclusies, (in deel I getrokken), dat Nijmegen niets met de Karolingische residentie Noviomagus te maken heeft, en dat Wijk-bij-Duurstede ten onrechte de titel van het oude Dorestadum voert, zijn misschien met enige verwondering of onbehagen ontvangen, doch zullen slechts weinig Nederlanders innerlijk schokken. Wellicht is dit geheel anders als de kwestie wordt gesteld, of Utrecht werkelijk het Trajectum van St. Willibrord is geweest.

Velen immers zullen het stellen van deze vraag op zichzelf al onbehoorlijk vinden. Als één historische traditie in Nederland diep ingeburgerd is, dan is het toch wel die van St. Willibrord, de eerste apostel van Nederland! Het is dan ook niet zonder schroom (en met vele excuses aan hen, die ik mogelijk in hun diepste historisch-religieuze gevoelens tref), dat ik de gegrondheid van de Nederlandse opvatting ernstig in twijfel trek.

Tot het stellen van de principiële vraag, of St. Willibrord werkelijk de apostel van Friesland is geweest, of hij wel ooit een voet heeft gezet in Utrecht of omgeving, bestaat reeds voldoende aanleiding door het feit, dat St. Willibrord en zijn missie een groot historisch probleem in Nederland vormen. De traditie van St. Willibrord is moeilijk te verenigen met andere betrouwbare gegevens over de Nederlandse kerkgeschiedenis. Een bekend hoogleeraar in de geschiedenis hield zijn leerlingen voor, dat St. Willibrord feitelijk niet in de Nederlandse geschiedenis in te passen is. In meerdere opzichten vormt de zetel van St. Willibrord een historisch vraagteken. De duistere punten zijn echter ver naar de achtergrond gedrongen; zij worden de laatste tijd zelfs niet meer in studie genomen. Dit is van de ene kant wel te begrijpen, omdat men nu eenmaal St. Willibrords zetel te Utrecht als een historische zekerheid aanvaardt, welke uiteraard, omwille van de lang vervlogen tijd en de schaarsheid van de bronnen, duistere punten met zich brengt. Van de andere kant is niet te billijken, dat lichtvaardig met de historische waarheid wordt omgesprongen door al te vlug over vragen heen te stappen, die zich opdringen.

De Nederlandse Willibrord-traditie staat zeer sterk, niet omdat zij historisch sterk gefundeerd zou zijn, maar voornamelijk op gevoelsargumenten, die St. Willibrord onverbrekelijk met Nederland verbinden. Desondanks behoeft de methodische twijfel aan de historiciteit der traditie geen rechtvaardiging, hooguit een excuus (dat al werd gemaakt). Zijn rechtvaardiging vindt hij in de manier, waarop hij is gesteld, en in de resultaten, die hij te voorschijn brengt. Pas na afloop van het onderzoek kan worden gezegd, of de twijfel al dan niet terecht is opgeroepen.

Er zou gedacht kunnen worden, dat de ontkenning van St. Willibrords werkzaamheid in Nederland noodzakelijk is, om de twijfel, op andere plaatsen in deze studie kenbaar gemaakt, aannemelijk te maken of te

verdedigen. De (schaarse) bronnen zouden genoeg uitwijkmogelijkheden bieden, om de Willibrord-traditie onbesproken en onaangetast te laten, en tóch de andere tradities te bestrijden. De eventuele raakpunten tussen Trajectum, Dorestadum en Noviomagus, die duidelijk maken, dat de drie plaatsen in dezelfde streek liggen, zouden met andere, voor de hand liggende, veronderstellingen redelijk verklaard kunnen worden. Er zou bijvoorbeeld gemakkelijk een studie kunnen worden opgezet van deze strekking, dat de eventuele raakpunten tussen Dorestadum en Noviomagus, die wél verplaatst worden, en Trajectum, dat op zijn gangbare plaats blijft, „hinein" geïnterpreteerd zijn, nadat ten aanzien van Nijmegen en Wijk-bij-Duurstede bepaalde opvattingen geconsolideerd waren. Dan zouden de tradities van Utrecht onaangetast kunnen blijven. Doch ook hier dringt de historische waarheid zich zó sterk naar voren, dat zij niet langer verzwegen mag worden, al realiseer ik mij terdege, dat hiermede wel het laatste fundament van de Nederlandse geschiedschrijving wordt ondergraven.

* * *

Wanneer blijkt, dat St. Willibrord geen werkelijke relatie met Noord-Nederland heeft gehad, valt niet alleen een groot en belangrijk deel van onze vroege geschiedenis weg, maar worden velen teleurgesteld in hun verering en devotie voor de heilige bisschop, die eeuwen lang als de eerste apostel van Nederland is beschouwd. De kwestie, hier opgeworpen, zal onvermijdelijk een scherpe reactie uit overwegingen van sentiment veroorzaken: een gevoel, dat met betrekking tot de zaak, waarover het gaat, slechts is te waarderen en te prijzen. Doch hoe sterk de overtuiging ook is, en hoe nauw St. Willibrord ook in het gemoed van christelijk Nederland leeft, toch mogen gevoelsargumenten, eventueel gevoelens van devotie, geen enkel gewicht in de schaal leggen, wanneer een historische kwestie op haar eigen gehalte wordt onderzocht.

Het vraagstuk is van zuiver historische aard; het raakt op geen enkele manier enig leergezag van de Kerk. Hierop wil ik een sterke nadruk leggen. Toen paus Pius XII in 1940 St. Willibrord verhief tot patroon van de Nederlandse kerkprovincie, ging hij af op de algemeen aanvaarde overtuiging, dat St. Willibrord als eerste bisschop de zetel van Utrecht had bezet. (Waarom het tot 1940 moest duren, alvorens de historische opvatting déze bekroning kreeg, is een vraag op zich!). Ik vertrouw erop, dat de lezers voldoende onderscheidingsvermogen hebben om te begrijpen, dat mijn ontkenning van de zetel van St. Willibrord te Utrecht geen enkel verzet inhoudt tegen enig kerkelijk gezag, want het fundament van het pauselijk besluit is geen kwestie van geloof of zeden, doch een historisch feit, dat vrij ter discussie staat. In historische kwesties heeft de H. Stoel geen ander dan een normaal menselijk gezag. Wie zich tegen mijn stelling inzake St. Willibrordus verzet, blijve wetenschappelijk en fair, en onder het laatste versta ik bepaald, dat het kerkelijk gezag niet als argument gehanteerd mag worden.

Bovendien wordt het motief tot de verheffing van St. Willibrord als patroon van de Nederlandse kerkprovincie door mijn nieuwe plaatsing van St. Willibrord geenszins weggenomen. Het terrein van zijn arbeid heeft in Belgisch- en Frans Vlaanderen gelegen. Ook die streek dient tot het Nederlandse cultuurgebied gerekend te worden, al moet het begrip „Nederlanden" vanzelfsprekend getoetst worden aan de gegevens en de bekende feiten uit de politieke en de geografische geschiedenis. De verplaatsing van St. Willibrords werkterrein is ook weer niet zó ingrijpend, dat wij hem niet langer als de eerste apostel van Nederland zouden mogen beschouwen. In feite blijft die titel onaangetast. Hij behoort slechts in zoverre gecorrigeerd te worden, dat St. Willibrord wel degelijk **in de Nederlanden** heeft gemissioneerd, doch niet te Utrecht, in Friesland en Noord-Holland, want in dát deel van de Nederlanden heeft St. Willibrord naar alle waarschijnlijkheid nimmer een voet gezet.

Tenslotte is de cultus van St. Willibrord in Nederland een realiteit, die op een bestaan van eeuwen kan bogen. Ofschoon van haar tijdsduur enige eeuwen afgetrokken moeten worden, waar zij in schijn wél, in werkelijkheid niet bestond, blijft er vanaf de 13e eeuw (waar kennelijk het begin der Nederlandse Willibrord-traditie gelegd moet worden) nog een respectabele tijd over, zodat zij als een waardevol bezit van christelijk Nederland moet worden aanvaard, dat ik op geen enkele manier afbreuk wil doen. Een geheel andere zaak is, de historische gefundeerdheid van een cultus te onderzoeken. Hij behoeft niet aan waarde en betekenis in te boeten, als zijn historische ondergrond enigszins anders is dan altijd gedacht werd.

* * *

Bij het onderzoek naar de juiste plaats van Trajectum moeten wij met het oudste gegeven beginnen, met het Romeinse Trajectum. Indien het mogelijk is, moet de identiteit van dit Trajectum met volstrekte zekerheid worden vastgesteld, zodat een zuiver uitgangspunt verkregen wordt voor de verklaring van de latere teksten.

Het Romeinse Trajectum komt niet voor op de Peutinger-kaart, doch het wordt alleen in het **Itinerarium Antonini** (1) genoemd. Beide bronnen zijn uit de 4e eeuw, toen de Romeinen reeds lang uit Nederland vertrokken waren. Het ligt derhalve bepaald niet voor de hand, dat Trajectum als Utrecht kan worden opgevat. Hoe zou immers redelijkerwijs te verklaren zijn, dat het Itinerarium nog een plaats noemt in een reeds lang prijsgegeven gebied? Bovendien vertoont de Nederlandse interpretatie der Peutinger-kaart een ander belangrijk, onopgehelderd punt. Enige plaatsen, op de kaart **beneden** de Renus getekend, interpreteert en lokaliseert men **boven** de Rijn. De Renus der kaart wordt beurtelings als de Nederrijn, of als de Oude Rijn opgevat, naargelang het te pas komt. Alles goed en wel; doch dan wordt de vraag wel zeer nijpend, waarom de tekenaar der P.K. Trajectum niet heeft vermeld, als hij met zijn afbeelding al ver boven Utrecht zit. Noviomagus (als Nijmegen opgevat) plaatste hij

aan de verkeerde kant van de Patabus (Waal). Dan had hij ook best de belangrijke plaats Trajectum kunnen tekenen, al moest hij die, daar de Renus nu eenmaal het einde van zijn kaart was, aan de verkeerde kant van de rivier zetten. In Romeins Nederland was Utrecht toch een belangrijke plaats, die op onverklaarbare wijze op het Nederlandse (!) deel van de P.K. ontbreekt.

De juiste plaats van Trajectum kan aan de hand van het Itinerarium gemakkelijk worden teruggevonden. Het noemt een weg (2) van Lugdunum (Leulinghen), „het hoofd van Germania", naar Straatsburg, die in het begin deze loop heeft: van Lugdunum naar Albanianis (Alembon) 10 mijlen; vandaar naar **Trajectum** 17 mijlen; vandaar naar Mannaricium 25 mijlen; vandaar naar Carvone 22 mijlen; vandaar naar Harenacium 22 mijlen. De twee laatste plaatsen brengen ons in de Patavia, die in deel I op afdoende gronden in Nooord-Frankrijk is gesitueerd. Op één plaats schrijft het Itinerarium Mannaricium, op een andere plaats Minaricium (3). Het kleine verschil in schrijfwijze kan niet van zodanige betekenis zijn, dat Mannaricium als Maurik (Ned.), en Minaricium als Merville geïdentificeerd moeten worden. Deze weg van het Itinerarium valt voor een belangrijk deel samen met de bovenste weg door de Patavia, waaruit blijkt, dat de nauwe band tussen Trajectum en Noviomagus, meerdere malen uit de teksten af te leiden en dikwijls bijzonder sterk uitgedrukt door het gezamenlijke raakpunt Dorestadum, door de geografische gegevens volledig wordt bevestigd.

In de nieuwe reconstructie van de wegen door de Patavia is aangetoond, dat de weg van Lugdunum (Leulinghen) naar Carvin in Noord-Frankrijk liep. Aanvaardt men deze reconstructie niet, dan blijft als onbetwistbaar punt over, dat Trajectum op 25 mijlen, 55.5 km. afstand van Mannaricium ligt, dat door de Franse archeologen en historici positief als Merville wordt geïdentificeerd. Mannaricium op zijn beurt is door een weg met Carvone verbonden, dat om meerdere wegen en raakpunten met andere bekende Romeinse plaatsen, en niet in het minst om de overduidelijke etymologie, als Carvin moet worden opgevat. Het lijdt derhalve niet de minste twijfel, dat Trajectum uit het Itinerarium een Franse plaats is. Aan de andere kant is zij door een weg verbonden met Albanianis, dat ik als Alembon opvat. Albanianis is met Lugdunum verbonden, dat aan de kust ligt; zo beeldt de P.K. het tenminste af. Het staat derhalve als een paal boven water, dat Trajectum tussen Merville en de kust ligt.

* * *

Om Trajectum met zekerheid terug te vinden, moeten de volgende zaken tot richtlijn genomen worden. De plaats moet, althans in de 4e eeuw, enige belangrijkheid hebben gehad. Zij moet aan een bekende Romeinse weg liggen. Vanzelfsprekend moet zij een Romeinse nederzetting hebben gehad. De naam van Trajectum (overgang) duidt erop, zegt dit zelfs heel nadrukkelijk, dat de nederzetting tevens de functie had van rivierovergang. Er moet derhalve een brug zijn geweest, of een natuurlijk

doorwaadbare plaats. De nederzetting moet van enig belang zijn geweest, wanneer zij, al wordt zij dan niet op de P.K. vermeld, wel **in twee wegen** van het Itinerarium voorkomt. Zal bovendien blijken, dat het Romeinse Trajectum hetzelfde is als de stad van St. Willibrord, dan moeten ook de gegevens over het bisdom Trajectum, alle nabije en verre raakpunten, ter plaatse aangewezen kunnen worden.

Op de juiste afstand, door het Itinerarium gevorderd tussen Albanianis en Mannaricium treffen wij de plaats **Tournehem** aan, tegenwoordig een bescheiden dorp (4). Deze plaats moet met vrijwel volstrekte zekerheid beschouwd worden als het Romeinse Trajectum. **Zie kaart VII.**

Het plaatsje Tournehem, vroeger van groter aanzien en belang dan het huidige dorpje, dat evenwel nog de titel van stad voert, is gelegen in het riante dal van de Hem. Het centrum van de plaats ligt tegen de flank van een heuvel op, op een honderdtal meters afstand van de rivier. In de streek gaat het verhaal, dat Caesar de stad heeft ingenomen en er enige tijd verbleef, toen hij op zijn paardenvolk wachtte (5). In het jaar 218 kampeerde Septimus Severus in de omgeving van Tournehem (6). Ofschoon er geen Romeinse vesting in de strikte zin terruggevonden is, al spreken enige historici wel van een „castrum", zijn er veel Romeinse vondsten gedaan, die aantonen, dat de stad een belangrijke Romeinse nederzetting is geweest. Bij de Franse archeologen is Tournehem bekend om de Romeinse lampen, die er in groot aantal, van diverse afmetingen en van luxueuze uitvoering, gevonden zijn (7). Eveneens wordt in Tournehem bijzonder fraai rood aardewerk gevonden (8). De stad heeft een bewogen geschiedenis, zodat het niet onmogelijk is, dat in de loop van de tijden veel Romeinse bouwrelikten verloren zijn gegaan.

Tournehem ligt niet aan één, doch aan verscheidene Romeinse wegen; de plaats was een belangrijk kruispunt (9). Een weg kwam er rechtstreeks van Terwaan. Op korte afstand van Tournehem loopt de Leulène, de verbindingsweg tussen Terwaan en Boulogne; hij was zo belangrijk, dat hij een eigennaam droeg, die tot lang in de Middeleeuwen in gebruik is gebleven. Een andere weg, die men aan Agrippa toeschrijft, begon te Cassel, liep over Watten, en sloot te Tournehem op de eerste aan, de Leulène. Aan de andere kant was Tournehem verbonden met het bekende kruispunt „Septemviae" (de zeven wegen; een nog bestaand gehucht heet er Sept-Voies) nabij Zoteux. Ook deze weg was zo belangrijk, dat hij de eigennaam van „Alquine" droeg.

Een andere, momenteel nog als veldweg bestaande, kleine weg, altijd als een oude Romeinse weg beschouwd, daalt van de heuvels af naar de rivier. Hij kwam, waarschijnlijk vanaf St. Omaars, over Nort-Leulinghen, liep langs Tournehem, over Zouafques, en diende als toevoer- of afvoerweg voor de Leulène. Deze weg is van bijzonder belang.

Aan de rivier gekomen, houdt de weg plotseling op; op de andere oever zet hij zich voort naar het dorp Zouafques. Op de kadastrale kaart

van Tournehem is het tracé van de weg als openbare grond bekend; daar komt hij duidelijker uit dan in het huidige landschap. De rivier heeft er nóg een doorwaadbare plaats. Hier moet, met aan zekerheid grenzende waarschijnlijkheid, het Trajectum, de rivierovergang tussen Mannaricium en Albanianis, gesitueerd worden. Op het perceel, naast de oversteekplaats gelegen, staat momenteel een watermolen. Het perceel heet kadastraal „Le Leulenne"; het daarnaast gelegen perceel heet „La Haute Leulenne". Hierdoor is het verband tussen de oversteekplaats met de Romeinse weg de Leulène wel bijzonder duidelijk uitgedrukt. Het mag wel merkwaardig worden genoemd, dat in het landschap dit spoor van het oude Trajectum na ruim 15 eeuwen nog te zien is!

Tournehem heeft na de eerste Duinkerkse transgressie (4e eeuw!) een bijzonder belang gekregen. Hieraan is het ook toe te schrijven, dat wij Trajectum pas in de 4e eeuw vermeld vinden, terwijl wij er voordien niet van horen. Het Almere, de brede zeebaai tussen Ride, Watten en Duinkerken, was in het begin van de Romeinse periode geheel verland. Toen in de 4e eeuw het zeeniveau zich verhief, werd de oude baai opnieuw door het water ingenomen. De wegen in het Almere waren verloren gegaan, zodat Tournehem op een markant punt kwam te liggen, waar meerdere Romeinse wegen samenkwamen, waar nieuwe verbindingen ontstonden, of reeds oudere wegen meer betekenis kregen, omdat verschillende verbindingen verloren waren gegaan. Over het smalste punt van de baai, tussen Watten en Tournehem, hadden de Romeinen een veer. Bij Watten lag een belangrijke Romeinse versterking; aan de overkant lag een andere, Wich genaamd (10), waarvan ter plaatse nog overblijfselen aanwezig zijn (11). De weg tussen Watten en Tournehem heet nog „Wattrewech" (waterweg); dezelfde weg wordt de „Petite Leulène" genoemd, omdat hij in de buurt een onbruikbaar geworden deel van de Leulène verving. Vanzelfsprekend is ook het peil van de Hem in de tijd van de transgressies veel hoger geweest. Dit verklaart het feit, waarom het centrum van Tournehem niet vlak bij de rivier, doch tegen de flank van de heuvel ligt. Enige kilometers ten noordoosten van Tournehem stroomde de Hem in het Almere (12).

De Franse etymologen verklaren de naam van Tournehem, waarvan de oudst bekende vorm Turringahem luidt, als „stad van de toren". Waarschijnlijk bestaat er geen taalkundig verband tussen Trajectum en Tournehem, hetgeen ook niet noodzakelijk is, omdat er even waarschijnlijk geen direkte opeenvolging heeft bestaan tussen het Romeinse Trajectum en het latere Tournehem. Het is zelfs een open vraag, of het latere Tournehem, dat na de invallen der Noormannen voor het eerst in de 9e eeuw opkomt, op dezelfde plaats als het vroegere Trajectum gelokaliseerd kan worden. Enige, niet geheel duidelijke gegevens wijzen er zelfs op, dat dit niet het geval is (13).

De vraag, of de bijzonderheden over Trajectum van ná de Romeinse periode ook tot Tournehem terug te voeren zijn, kan doeltreffender

behandeld worden bij deze gegevens zelf, die nog uitvoerig besproken worden. Er zal blijken, dat zij uitstekend rond Tournehem passen.

Het Trajectum van St. Willibrord lag aan de Renus. De heilige kwam via de „ostia Reni" = de monden van de Renus in zijn missiegebied aan. Terstond na zijn landing op het vasteland begaf hij zich naar Trajectum. In latere teksten wordt de stad Trajectum tientallen malen naast de Renus genoemd. In deel I (hfdst. 4) is aangetoond, dat de „ostia Reni" in Noord-Frankrijk gesitueerd moeten worden. Het belangrijke, tot op zekere hoogte alles bepalende detail, dat Trajectum aan de Renus ligt, klopt te Tournehem volkomen. De plaats ligt aan de Hem, de rivier, die naar alle waarschijnlijkheid door de klassieken als een der armen van de Renus is genoemd. Een latere tekst duidt de identiteit tussen Hem en Renus nóg strikter aan.

Eveneens volgt uit de teksten, dat het Trajectum van St. Willibrord bij het Almere ligt; ten zuiden van het Almere, interpreteerde men in Nederland, ofschoon geen enkele tekst dit woordelijk zegt. Op de authentieke plaats ligt Tournehem inderdaad ten zuiden van het Almere, bovendien vlak op de kust van het Almere, waardoor het verhaal over de marteldood van St. Bonifacius geheel tot zijn recht komt.

In feite is de identiteit tussen Trajectum en Tournehem hiermede al afdoende bewezen. De gegevens uit het Itinerarium Antonini en vooral het ter plaatse aanwezige Almere wijzen dit duidelijk uit. Ik wil het hierbij evenwel niet laten, doch alle geografische raakpunten uit de aangenomen vroege geschiedenis van Nederland confronteren met deze nieuwe lokalisatie van Trajectum.

* * *

Utrecht heeft belangrijke Romeinse vestigingen gehad. Door het verwerpen van de identiteit tussen Trajectum en Utrecht wordt aan de historiciteit van Romeins Utrecht op geen enkele wijze getornd. Voor Utrecht wordt alléén de naam Trajectum afgewezen, enerzijds omdat het Romeinse Trajectum met aan zekerheid grenzende waarschijnlijkheid Tournehem was, anderzijds omdat er vóór de 10e eeuw geen enkele parallel-tekst beschikbaar is, die bewijst, dat Utrecht toen Trajectum heette. De realiteit van Romeins Utrecht blijft verder onaangetast.

Het probleem van de juiste naam van de Romeinse stad of vesting ligt in Utrecht door een gelukkig toeval veel eenvoudiger en duidelijker dan in Nijmegen. Bij de opgravingen op het Domplein zijn in 1929 fundamenten van een klein rechthoekig gebouw gevonden. Onder een Middeleeuws graf werden twee grote stenen met Romeinse inscripties aangetroffen, en in de direkte omgeving nog drie kleinere fragmenten, die hetzelfde schrift vertonen. Tal van aanwijzingen zijn uit de opgravingen te putten, dat in Utrecht tussen de jaren 50 en 260 na Chr. enige Romeinse legerplaatsen hebben bestaan. De Utrechtse vondsten hebben meerdere gegevens aan het licht gebracht; tot één hiervan wil ik mij bepalen.

Het schrift op de stenen is van een vreemde vorm; het bestaat uit ligaturen (14) en monogrammen (15): vooral de overvloed van de ligaturen is een vrijwel uniek verschijnsel. Dit zeer moeilijke schrift is door Vollgraff (16) ontcijferd; hij vond er 18 maal het woord **Albiobola** in, dat er kennelijk als plaatsnaam staat, en dat hij derhalve beschouwde als de naam van de plaats, waar het heiligdom werd opgericht, namelijk Romeins Utrecht.

Zonder al te positief te willen zijn, vraagt Vollgraff zich af: „Wij hebben tot nu toe de overtuiging gekoesterd, dat de stad Utrecht de voortzetting is van het Romeinse Trajectum. Is deze voorstelling van zaken onjuist, en zou voortaan de naam Trajectum moeten wijken voor die van Albiobola, die ons nu voor het eerst in de oren klinkt?"

Vollgraff ontleendde de naam in de bestanddelen Albio (Keltisch = wit) en Bola (Germaans = woonplaats), bracht de stad in verband met de Albis, de rivier, die in de gangbare interpretaties als de Elbe wordt opgevat, en veronderstelde, dat een rivier in Nederland ook de naam van Albis gedragen had. (Bij de behandeling van de juiste woonplaats der Friezen en Saksen zal ook het probleem van de Albis nader in bespreking komen).

De veronderstelling, dat Utrecht in de Romeinse periode niet Trajectum, doch Albiobola heette, was zo vreemd, dat Vollgraff's stellingen zonder meer zijn afgewezen. Vooral Byvanck verzette er zich tegen, niet zonder felheid (17). Van andere zijde werd zelfs de mogelijkheid geopperd, dat de stenen een vervalsing zouden zijn (van wie? waarom?). Enigszins zuur merkte Byvanck op, dat Vollgraff de enige was, die tot dan toe de opschriften had kunnen ontcijferen, en dat de gegevens, door Vollgraff te voorschijn gebracht, in het geheel niet passen in het ons bekende Romeinse Nederland, zodat zij reeds hierom als onjuist verworpen moeten worden. Het is een vreemd betoog! Het negeert al het positieve, door Vollgraff naar voren gebracht, en het steunt op details, door Byvanck weliswaar als historische zekerheden aanvaard, doch voor elke kritische historicus nog altijd discutabel.

In zijn Excerpta Romana, tijdens de opgravingen te Utrecht in bewerking en nadien voltooid, zoekt men vergeefs naar de opschriften van Albiobola. Byvanck heeft deze vondst totaal genegeerd, hetgeen op z'n minst toch wel verwondering moet wekken in een publikatie der bronnen van Romeins Nederland. Dit is een hoogst bedenkelijke zaak (18). Het was zijn goed recht, af te wijken van de interpretaties van Vollgraff (die hij overigens beslist onvoldoende weerlegde), doch dan had hij zijn interpretatie of zijn ontcijfering van de tekst moeten geven. Nu passeert hij in zijn Excerpta een probleem van de hoogste orde in Romeins Nederland.

Het vraagstuk is nimmer opgelost, want terwille van de Nederlandse tradities, en waarschijnlijk méér nog om de mogelijke konsekwenties,

laat men de naam Trajectum voor Romeins Utrecht ongaarne los. Doet men dit wel, dat kan al heel moeilijk worden aangenomen of bewezen, dat tussen Albiobola (1e tot half 3e eeuw) en de komst van St. Willibrord (einde 7e eeuw) de Romeinse en klassieke naam Trajectum voor Utrecht is ingevoerd. Veel tradities steunen in zo belangrijke mate op de naam Trajectum (en alléén hierop), dat door het enkele feit, dat de naam zou verdwijnen, deze tradities wankelen.

Nu wij weten, dat het Trajectum uit het Itinerarium met veel meer waarschijnlijkheid Tournehem dan Utrecht was, en de andere naam Albiobola voor Utrecht door inscripties bekend is, ligt het probleem van de ware naam van Romeins Utrecht geheel anders. Het is geen zeldzaamheid, als in de Romeinse periode steden twee namen dragen, doch alvorens dit voor Utrecht kan worden aangenomen, moet door teksten of vermeldingen worden aangetoond, dat Utrecht behalve als Albiobola ook als Trajectum bekend is geweest. Zo'n bewijs is niet voorhanden. Dit is van veel belang in verband met St. Willibrord, want het oude Trajectum (in veel bronnen trouwens **Vetus Trajectum** genoemd), naar de naam en in feite hetzelfde als dat van het Itinerarium, is altijd als de zetelplaats van St. Willibrord beschouwd. Dit is overigens terecht geschied, want bij dit Trajectum ligt de historische continuïteit vast, die, hoewel niet onontbeerlijk, toch in zoverre bepalend is, dat het Romeinse Trajectum en het Trajectum van St. Willibrord met aan zekerheid grenzende waarschijnlijkheid één en dezelfde stad zijn geweest. Met andere woorden: als bewezen is, dat het Trajectum van het Itinerarium Tournehem was, en het bovendien zeer problematisch is, of Utrecht wel Trajectum geheten heeft, dan kan moeilijk een ander dan het eerste Trajectum als de plaats van St. Willibrord worden aangewezen.

Lang voordat Nijmegen als het Karolingische Noviomagus (sic!) en (daarna!) als het Romeinse werd beschouwd, heeft men Utrecht voor Trajectum aangezien. Dit geschiedde in het begin van de 10e, misschien reeds tegen het einde van de 9e eeuw. Als Utrecht na de Romeinse periode weer opkomt, heet het Uttrech. Nog minder dan voor Nijmegen mag voor Utrecht de historische continuïteit worden aangenomen tussen de Romeinse en de vroeg-Middeleeuwse stad; deze periode immers is in Utrecht nog duidelijker dan in Nijmegen niet door een schriftelijk gegeven overbrugd. De inheemse naam van Utrecht werd in de 10e eeuw vanzelfsprekend gelatiniseerd, omdat nu eenmaal vrijwel het gehele schriftelijk verkeer in die tijd in het Latijn geschiedde; oorkonden, kronieken en briefwisseling werden in het Latijn gesteld. De Germaanse of Dietse plaatsnaam is in een voor de hand liggende „vertaling" Trajectum, ofschoon er tussen de beide woorden toch wel enig verschil in betekenis ligt. Trajectum duidt op een oversteekplaats, een veer over een rivier, een doorwaadbare plaats, terwijl Uttrech eer opgevat moet worden als **Ut** = buiten; en **Trech** = veer, oversteekplaats. De gehele naam verklaren de etymologen als de naam van een plaats, die buiten (ut) de beperkte en kleine kern van de oudste stad groeide. In betekenis lopen Uttrech en Trajectum niet volledig parallel.

Het is bovendien niet onmogelijk, zelfs is het zeer waarschijnlijk, dat de klassieke naam van Trajectum op Utrecht van toepassing werd geacht (althans dat de invoering ervan vlot en zonder restrictie geschiedde) op grond van bepaalde historische opvattingen, die al vroeg aan Utrecht vastgeknoopt zijn. Speciaal is dit in de hand gewerkt door de (nu werkelijke!) bisschopszetel van Utrecht, die direkt vanaf het begin van zijn bestaan door de „episcopus Trajectensis" bezet was. Dit moet vermoedelijk gesteld worden in het midden van de 10e eeuw, ofschoon het niet op een jaar nauwkeurig bepaald kan worden. Zo kan ook moeilijk met volstrekte zekerheid worden uitgemaakt, wat in de geschiedenis der bisschoppen van Utrecht omstreeks dit tijdstip reëel of legendarisch is, en waar precies het historisch zekere begin van de Utrechtse residentie moet worden gesteld. De bronnen over het ware en het legendarische Trajectum lopen in de periode der caesuur zó verwarrend in en door elkaar (niet in het minst door enige valse of verminkte oorkonden!), dat alle detailkwesties niet met volstrekte zekerheid zijn op te lossen. Het onderzoek is trouwens beperkt tot het Trajectum van St. Willibrord, zodat in eerste instantie slechts feiten en gegevens tot aan het midden der 8e eeuw in beschouwing genomen worden. De resultaten van het onderzoek wijzen bovendien uit, dat de vroegste gegevens het zwaarst wegen.

Het juiste of het veronderstelde tijdstip, waarop de Utrechtse mystificatie zich heeft voltrokken, zegt trouwens niet veel voor het gehele probleem over de zetel van St. Willibrord, daar de mystificatie op een zeer subtiele manier is ingeslopen. Haar merkwaardigste kenmerk is wel, dat de traditie van St. Willibrord, tegen elke verwachting in, geenszins het eerst naar Utrecht is getrokken, doch dat deze pas na ruim twee eeuwen volgde. Er kan zeer duidelijk worden aangetoond, dat de Noord-Nederlandse geschiedschrijving in het geheel niet de vooropgezette bedoeling heeft gehad, St. Willibrord klakkeloos met Utrecht in verband te brengen, doch dat de aangenomen relatie tussen Utrecht en St. Willibrord een der konsekwenties is geweest van de dislokatie van een geheel landschap uit het noorden van Frankrijk naar het noorden en midden van Nederland. Het is dus om St. Willibrord niet begonnen. Gelukkig maar; want in dat geval zouden de bronnen zó tendentieus in elkaar zijn geflanst, dat de opzettelijkheid der „hinein"-interpretatie een opheldering wellicht onmogelijk had gemaakt. Er is in de oude bronnen geen sprake geweest van opzettelijk bedrog, zodat er nog massa's sporen over zijn, die het mogelijk maken, de oorspronkelijke situatie te reconstrueren.

* * *

De belangrijke veranderingen in de stratigrafie van Noord-Frankrijk en Vlaanderen, door de Duinkerkse transgressies veroorzaakt, roepen voor Utrecht een zeer belangrijke vraag op. De historische continuïteit, die zo grif (doch zonder schriftelijke bevestiging!) aangenomen wordt tussen de Romeinse en de daarop gevolgde Middeleeuwse stad, is volstrekt geen zekerheid meer, daar het zeer waarschijnlijk is, dat deze continuïteit door de overstromingen verbroken is geweest, al werd de Middeleeuwse

nederzetting, met welke bedoeling, opzet, of door welk toeval dan ook, precies boven de vroegere Romeinse gesticht.

Voor Utrecht kan de zonder meer aanvaarde continuïteit tussen de Romeinse vesting en de Middeleeuwse stad (om nader te preciseren: tussen de 3e eeuw en de tijd van St. Willibrord, het einde van de 7e eeuw) niet langer als vanzelfsprekend worden aangenomen. Indien men al de mogelijkheid ener transgressie verwerpt, blijft het feit over, dat tussen ca. 260 na Chr. en het einde van de 7e eeuw het bestaan van Utrecht noch door oudheidkundige vondsten, noch uit geschreven bronnen blijkt. In de traditionele opvattingen duikt het oude Trajectum, volgens mij lange tijd door de zee verzwolgen, in de gangbare geschiedschrijving door een eeuwenlange nacht van duisternis omhuld, tegen het einde van de 7e eeuw weer op als het Trajectum, in Utrecht verondersteld. Hoe het mogelijk is geweest, dat zelfs de toponiem Trajectum, in de gangbare opvatting en lokalisatie meer dan 4 eeuwen spoorloos (19), weer in gebruik genomen werd, is een onoplosbaar raadsel!

* * *

De inscripties van Utrecht sommen bepaalde organisaties, besturen en corporaties op, die aan de totstandkoming van het heiligdom hebben medegewerkt. Verscheidene malen zegt de tekst: **„Colonia Albiobola Batavorum".** (Het laatste woord komt nergens in zijn geheel voor, doch slechts in monogram, in enkele letters. Desondanks is er geen bezwaar aan te nemen, dat Vollgraff de tekst op dit punt juist ontcijferd heeft). Ogenschijnlijk houden de opschriften een bevestiging in voor de opvatting, dat de Bataven inderdaad in Nederland woonden. Deze deductie is om twee redenen onjuist. Opschriften, waarin Bataven zijn genoemd, treft men in het gehele Romeinse rijk aan. Buiten Nederland, waar de gangbare interpretatie de Bataven plaatst, en buiten Noord-Frankrijk, waar ik hen situeer, kunnen deze gedenkstenen onmogelijk de woonplaats van de Bataven aanduiden. Hieruit blijkt al heel helder, dat de vindplaats van een steen met inscriptie op zichzelf niet bewijst, dat ter plaatse de woonstede gezocht moet worden van de vernoemde.

Belangrijker is echter, dat de nederzetting van Utrecht een **Colonia** van Bataven wordt genoemd. Kolonisten worden zij genoemd, die zich vanuit een vreemde streek ergens vestigen; ook aan de meeste Romeinse Coloniae ligt duidelijk een migratie ten grondslag. Het zou al heel vreemd zijn, als de Bataven in hun eigen land een „colonia" gevormd hadden. De term „Colonia Batavorum" wijst er dus wel heel sterk op, dat de Bataven, die te Utrecht gevestigd waren (chronologisch moeten de inscripties in de 3e eeuw geplaatst worden), van elders kwamen. Door de vermelding van de Laeti Batavorum in Noord-Frankrijk is bewezen, dat dáár de Bataven woonden; de andere gegevens (uitvoerig in deel I behandeld) hebben duidelijk gemaakt, dat het Eiland van de Bataven (het bij alle schrijvers authentieke land van de Bataven) in Noord-Frankrijk lag. De Bataven uit Noord-Frankrijk waren derhalve geen emigranten

uit midden-Nederland, doch mirabile dictu! waren deze Utrechtse Bataven kolonisten uit Noord-Frankrijk.

* * *

Het Romeinse Trajectum, hetzelfde dat in het Itinerarium Antonini voorkomt, wordt een tweede maal in de Notitiae Galliarum genoemd (20). De stad heet er: **Civitas Traiectus.** Een handschrift van deze Notitiae bevat een 10-eeuwse glosse (bijvoeging): **„id est Uztricht"** - dit is Uztricht.

Het is mogelijk doch lang niet zeker, dat de kopiïst met zijn toevoeging inderdaad Utrecht bedoeld heeft. Er is niet het minste bezwaar, dit aan te nemen, daar in het begin van de 10e eeuw Utrecht reeds onder de naam van Trajectum bekend kan zijn geweest. Heeft de glossarius Utrecht bedoeld, dan heeft hij zich aangesloten bij de reeds ingevoerde dwaling, dat Utrecht werkelijk het oude Romeinse Trajectum was. Enige grond voor deze veronderstelling kan er liggen in het feit, dat Tournehem, het oorspronkelijke Romeinse Trajectum, op dat tijdstip al vrij ingrijpend van naam veranderd was, misschien zelfs een geheel nieuwe naam gekregen had, en dat deze plaats teruggevallen was tot een dorp van weinig betekenis.

Daar evenwel de kopiïst naar alle waarschijnlijkheid in Frankrijk schreef (daar ligt tenminste de herkomst van zijn handschrift!), heeft hij mogelijk in het geheel niet aan Utrecht gedacht (21). Er bestaan teksten (die straks ter sprake komen), waarin de naam **Utre** of **Utret** gebruikt wordt voor een plaats, die zeker in Noord-Frankrijk gelegen moet hebben, en andere bronnen, waar dezelfde Dietse of Germaanse naam voorkomt in een contekst, die er niet de minste twijfel over laat bestaan, dat daar Maastricht is bedoeld. Ook deze stad komt in de vroege bronnen als Trajectum voor. Bovendien draagt Maastricht absoluut terecht en op beslist authentieke gronden deze naam, zodat bij Maastricht, in tegenstelling tot Utrecht, geen enkele reden bestaat voor de vraag, of de stad in de Romeinse en post-Romeinse periode wel de naam van Trajectum gedragen heeft. Al in zeer vroege bronnen verschijnt Maastricht als Trajectum; de toevoeging „ad Mosam" is eer uitzondering dan regel. Als de naam Trajectum aan meerdere plaatsen gemeen is, en zelfs de naam Utre of Utret niet per sé op Utrecht wijst, vormt de 10e-eeuwse glosse wel allerminst een bewijs voor de identiteit tussen het Romeinse Trajectum en Utrecht.

De titel van dit hoofdstuk is ten volle gerechtvaardigd; wij hebben te doen met **drie Trajecta:** Het Trajectum van het Itinerarium, dat hetzelfde moet zijn als de zetel van St. Willibrord; het Trajectum van Utrecht en het Trajectum van Maastricht.

Bij het onderzoek naar de juiste plaats van St. Willibrords zetel mag het laatste Trajectum meteen worden uitgeschakeld. Maastricht zal desondanks nog enkele malen ter sprake komen, niet als serieuze kandidaat

voor de zetel van St. Willibrord, doch om mede te helpen aan het identificeren van een ander Trajectum. Het zou interessant zijn, tot in details na te gaan, welke historische feiten ten onrechte aan Utrecht of aan Maastricht zijn toegewezen, want bij herhaling blijkt, dat er een niet geringe verwarring bestaat tussen Maastricht en Utrecht. Doch deze details zijn van ondergeschikt belang en raken ons hoofdthema in het geheel niet. Ofschoon ik ervan overtuigd ben, dat veel historische tradities van Utrecht en Maastricht rijp zijn voor een nieuw en ditmaal zeer kritisch onderzoek, is er geen schijn van kans voor de veronderstelling, dat Maastricht mogelijk het Trajectum van St. Willibrord is geweest. Maastricht wordt afdoende uitgeschakeld door de geografische details, die ons ter beschikking staan, doch méér nog door het feit, dat er ten aanzien van de bezetting van de bisschopszetel van Tongeren, Maastricht en Luik zoveel, schijnbaar betrouwbare, gegevens bekend zijn, dat St. Willibrord er op geen enkele manier in de rij der bisschoppen in te passen is.

Wij kunnen ons dus bepalen tot de vraag, of de identiteit van het Romeinse Trajectum, het Trajectum van St. Willibrord en Utrecht vaststaat, en zo niet, hoe de identiteit van Trajectum en Tournehem nader kan worden aangetoond. Ook hier zullen diverse teksten, zoveel mogelijk in chronologische orde, behandeld worden, en zal telkens de vraag worden gesteld en beantwoord, hoe de naam Trajectum dient te worden opgevat. Teksten, die onbetwist en onbetwistbaar Maastricht op het oog hebben, komen slechts dan ter sprake, indien er een bijzondere aanleiding toe is. Andere teksten over Maastricht zijn bij dit onderzoek niet van nut.

Het is niet noodzakelijk, **alle** teksten over Trajectum te bespreken. De meeste vermeldingen van Trajectum komen voor in bronnen van nà de 10e eeuw, wanneer de naam Trajectum geen probleem meer is, omdat hij dan zonder bezwaar als Utrecht mag worden opgevat. Mochten verschillende van deze teksten ten onrechte met Maastricht of met Utrecht in verband zijn gebracht (zoals ook inderdaad geschied is), dan raakt dit ons onderwerp niet.

* * *

In het jaar 630 noemen de **Gesta Dagoberti** (22) St. Amandus als „Trajectensis urbis episcopus" = bisschop van de stad Trajectum. Enige gegevens zouden erop kunnen wijzen, dat hier hetzelfde Trajectum als dat van St. Willibrord kan zijn bedoeld, daar in diverse bronnen St. Amandus als een der voorlopers van St. Willibrord wordt genoemd. Aan de andere kant echter is de opvatting algemeen, dat St. Amandus bisschop van Maastricht is geweest, zodat het uitgesloten moet worden geacht, dat hier Utrecht of Tournehem bedoeld kan zijn.

In het leven van St. Landoaldus komt een passage voor, die een zeer nauwkeurige plaatsbepaling van Trajectum zou kunnen bevatten, ware het niet, dat er ten aanzien van de geografische details een merkwaardige doublure optreedt. In het jaar 679 wordt verteld (23), dat St. Landoaldus

van iemand, wiens zoon hij genezen had, een domein ten geschenke kreeg, „Wintershown" genaamd, aan de rivier de „Archa" gelegen, waar hij mocht wonen en een kerk bouwen. Koning Childerik, die voorheen de apostel lastig gevallen en vervolgd had, kreeg berouw over zijn houding en liet hem dagelijks het nodige levensonderhoud bezorgen **vanuit Trajectum**, waar de koning toen verblijf hield. Op zekere dag werd de bode, die door de koning naar St. Landoaldus gezonden was, door rovers overvallen, die meenden, dat hij goud en zilver bij zich had; op de weg in een plaats, „Villari" geheten, werd hij vermoord.

In de traditionele opvatting wordt de tekst op Limburg toegepast. Dan is Trajectum Maastricht; Wintershown is Wintershoven in Belgisch Limburg; de Archa is opgevat als de Herk, waar Wintershoven inderdaad aan ligt; en Villari wordt aangezien voor Waltwilder. De tekst is heel goed in Limburg te plaatsen. Het schijnt echter een latere vervalsing te zijn van de monniken van Gent, bedreven toen het klooster inderdaad goederen in Limburg verkregen had. Zo is het zeer goed mogelijk, dat de tekst berust op oudere gegevens, die op een vroeger verhaal over St. Landoaldus teruggaan.

Wanneer wij hem op Noord-Frankrijk toepassen, is hij ook daar goed te lokaliseren. Daar is de rivier de Archa de Arraques (24), die bij Ambleteuse in de Slack stroomt. Childerik zetelde te Trajectum - Tournehem; hij zond dagelijks voedsel naar St. Landoaldus, zodat een niet te verre afstand tussen de Archa en Trajectum verondersteld moet worden. De werkelijke afstand van 32 km. is in dit verband geheel aannemelijk, zeker als de bode, wat waarschijnlijk is, te paard ging. Het Villari kan als Wierre-Effroy geïnterpreteerd worden, dat op een vrijwel rechte lijn tussen Tournehem en Ambleteuse ligt, en dat in de bronnen als Wilera, Wileria, Villare en Vilra bekend is (25). Wintershown kan in Noord-Frankrijk niet worden aangewezen (26). Op dit punt kan de tekst bedorven zijn door de opvatting, die hem in Limburg lokaliseerde. De tekst spreekt bovendien niet van een dorp of plaats, die St. Landoaldus ontvangen had, zodat het te verklaren is, dat het domein Wintershown niet tot een plaats of een kerkdorp is uitgegroeid.

In feite staan de beide verklaringen even sterk. Uit deze tekst alléén kan noch de Franse noch de Limburgse lokalisatie met voldoende zekerheid worden afgeleid, vooral omdat het vrijwel zeker is, dat de tekst, zoals wij hem nu kennen, een vervalsing is. Duidelijk is evenwel (en daar gaat het hier om), dat het Trajectum uit de tekst onmogelijk als Utrecht kan worden opgevat.

* * *

Uit de berichten over de marteldood van St. Lambertus, bisschop van Maastricht, kunnen enige interessante gegevens worden geput. De kroniek van Siegbert (27), die de dood van St. Lambertus op het jaar 698 stelt (695 is het juiste jaar) verhaalt: „Sint Lambertus wordt te Luik gemarteld en te **Trajectum** begraven; hem volgt Sint Hubertus in het bisschopsambt

op". Het lijdt niet de minste twijfel, dat hier Maastricht is bedoeld. Van belang is erop te wijzen, dat Trajectum - Maastricht geen nadere bepaling heeft, bijvoorbeeld „ad Mosam". Met het Trajectum van St. Willibrord geschiedt meestal hetzelfde; het wordt bijna altijd Trajectum zonder méér genoemd.

De kronieken van St. Denis geven op het jaar 695 een uitvoerig verhaal over de marteldood van St. Lambertus (28). De bisschop berispte Pepijn om diens overspelige verhouding tot een hofdame. De broers van deze dame, zeer verbolgen over de tussenkomst van de bisschop, vermoordden hem. Zijn lijk werd naar **„Utret"** gebracht. Merkwaardig is, dat de schrijver de naam Utret gebruikt.

Met absolute zekerheid staat vast, dat het lichaam van St. Lambertus naar Maastricht is overgebracht. Er kan moeilijk worden aangenomen, dat de kroniekschrijver van St. Denis, een Fransman, zo weinig van de geschiedenis van Luik en Maastricht zou weten, dat hij in deze belangrijke zaak Maastricht en Utrecht verwisselde. Eveneens is moeilijk te veronderstellen, dat hij het hem ongetwijfeld bekende Maastricht zou hebben voorbijgezien, en de Latijnse kronieken zo zou hebben misverstaan, dat hij een gebeurtenis in het ver buiten zijn gezichtskring liggende Utrecht plaatste. Er moet dus aangenomen worden, dat hij wel degelijk Maastricht bedoelde, al gebruikt hij een naam, die meer op Utrecht schijnt te wijzen.

Daarom is de tekst van bijzonder belang, omdat hij ons misschien aan de hand doet, hoe de toponiem voor Utrecht is ingevoerd. De kroniekschrijver van St. Denis heeft in het Frans geschreven. Voor de toponiem gebruikt hij altijd de Franse, en niet de Latijnse of klassieke vorm. Hij kan de Latijnse naam zonder meer „vertaald" hebben in een vorm, die hem het meest verantwoord leek, en die méér op de betekenis afging dan op de werkelijk gebruikelijke naam van Maastricht. Een reden temeer om dit aan te nemen, kan worden gezien in het feit, dat nog andere teksten met de vorm Utret bekend zijn, welke teksten evenmin op Utrecht betrekking hebben.

* * *

In het jaar 779 bevestigde Karel de Grote voor de abdij van St. Germain des Prés de tolvrijheid, vroeger door zijn vader verleend. De vrijheid gold voor Rouen, Quentovicus (Etaples) (29). Amiens, **Trajectum, Dorestadum** en Saint Maixent. Trajectum en Dorestadum worden genoemd tussen plaatsen, die in Noord-Frankrijk liggen. Bij de behandeling van Dorestadum werd deze tekst voor Wijk-bij-Duurstede afgewezen; de daar gegeven argumenten worden slechts versterkt door de al voldoende vaststaande zekerheid, dat Trajectum als Tournehem moet worden opgevat.

Tolvrijheid wordt gegeven voor een plaats, waar normaliter tol geheven wordt; anders zou de oorkonde geen zin hebben. Er is niet het minste bewijs, dat Utrecht tegen het einde van de 8e eeuw een haven- of een handelsplaats was; er bestaat geen paralleltekst, waaruit het feit

van een tol te Utrecht geconcludeerd zou kunnen worden. Uit het oogpunt van tekstkritiek is de interpretatie Utrecht niet te aanvaarden, omdat wij nog geen enkele tekst zijn tegengekomen, waar Trajectum Utrecht betekent.

Tournehem lag in deze periode aan de brede zeearm, door de Duinkerkse transgressie aan de Franse kust gevormd. Daar de stad vlak aan de kust van het Almere lag, een open baai van de zee, was zij in feite een zeehaven. In de Romeinse periode bestond er tussen Tournehem en Watten een veer. Geheel aannemelijk is derhalve, dat Tournehem in de 8e eeuw de functie van tolplaats had (30).

Gaan wij de opgesomde plaatsen na, dan blijkt de abdij van St. Germain het privilege verkregen te hebben voor practisch het gehele gebied in deze hoek van Noord-West-Frankrijk. Alleszins aanvaardbaar is, dat een abdij, te Parijs gelegen, in deze streek handel heeft gedreven, vooral daar hetgeen de abdij kocht of verkocht, namelijk was voor de kaarsen en verdere levensbehoeften, geen handelsartikel in de strikte zin is, doch meer als huishoudelijke benodigdheden gezien moet worden. Het is volkomen absurd te veronderstellen, dat de abdij deze inkopen rond Wijk-bij-Duurstede en Utrecht zou hebben gedaan.

* * *

In de jaren 821 en 839 komen teksten voor van en over Einhard, de abt van het klooster van St. Servatius te **Trajectum** (31). Ofschoon het mij niet langer als vanzelfsprekend voorkomt, dat in deze teksten Maastricht wordt bedoeld (eenvoudigheidshalve wil ik het nóg aannemen), staat door die teksten vast, dat Maastricht in de 9e eeuw nog als Trajectum voorkomt. Weer zijn nadere aanduidingen van de plaats achterwege gelaten. De teksten kunnen onmogelijk met Utrecht in verband gebracht worden.

Nithardus verhaalt in het jaar 841, dat (32) „keizer Lodewijk naar St. Quentin reisde, waar Hugo, gelijk hij bevolen had, hem tegemoet kwam. Vandaar reisde hij naar het gebied van **Trajectum**". Hugo was een vorst van de Noormannen, die gevestigd waren op de westkust van Frankrijk. In verband met St. Quentin zou de interpretatie Utrecht zonder meer absurd zijn; de opvatting Maastricht is zelfs niet te verdedigen. Volgens de details uit het verhaal ligt Tournehem in de juiste richting, namelijk tussen St. Quentin en de westkust van Frankrijk, het gebied van koning Hugo.

In het jaar 847 schrijft Lupus (33), de abt van Ferrière, aan zijn monniken, dat de koning naar **Trajectum** gaat, om daar in de tweede week van de Vasten een bijeenkomst te houden, waarheen hij (de abt) om het belang van de abdij ook moet gaan. De interpretatie Utrecht zou op geen enkele manier te verdedigen zijn, laat staan te bewijzen. Of er Maastricht of Tournehem bedoeld is, kan aan de hand van de tekst alléén niet beslist worden. Waarschijnlijk is Tournehem de juiste plaats, wijl in

hetzelfde jaar, en mogelijk in dezelfde rijksvergadering, het (eerste) verdrag van „Marsna" gesloten werd, welke plaats altijd als Meerssen is opgevat. Deze lokalisatie is reeds aanvechtbaar om het feit, dat in andere teksten Marsna aan de Maas wordt genoemd, terwijl Meerssen toch bepaald niet aan de Maas ligt. Bovendien leggen de klassieke en de Middeleeuwse schrijvers een zodanig verband tussen Maas en Renus, welke laatste rivier kennelijk in Noord-Frankrijk te situeren is, dat de interpretatie Meerssen voor Marsna hoogst twijfelachtig wordt. De abt van Ferrière heeft waarschijnlijk Tournehem bedoeld, al kan dit niet afdoende bewezen worden (34).

„De koning", zeggen de kronieken van St. Denis (35), „ging in het jaar 872 in het woud van de Ardennen op jacht. In de maand oktober ging hij scheep op de Maas, en begaf hij zich naar de stad **Utret** (36). Daar kwamen de prinsen van de Noormannen, Roerik en Rodulfus, met hem spreken. Met Roerik sloot hij een akkoord. Vandaar kwam hij in Francia terug, niet per schip, zoals hij gegaan was, maar over land. Over Attigny kwam hij te Soissons, en in de abdij van St. Medardus vierde hij het Kerstfeest".

Zeer zeker betekent Utret niet Utrecht, want de Noormannen moeten aan de westkust van Frankrijk gelokaliseerd worden. Om dezelfde redenen ligt de interpretatie Maastricht ook niet voor de hand, al wijst de vermelding van de Maas enigszins in deze richting. De naam der rivier kan de doorslag niet geven, daar meerdere schrijvers een Maas in Noord-West-Frankrijk noemen. Bovendien kan de reis van de keizer, ook als hij naar Noord-Frankrijk ging, wel degelijk, althans gedeeltelijk, over de ons bekende Maas hebben plaats gehad. Redelijkerwijs moet het onderhoud tussen de keizer en de Noormannen in Noord-Frankrijk worden gedacht (37). Attigny biedt ook geen afdoende mogelijkheid, om de terugkeer van de keizer juist te plaatsen, daar er in Frankrijk talrijke plaatsen zijn met de naam Attigny.

Afgezien van de vraag, of Maastricht of Tournehem de juiste opvatting is, wordt nogmaals de naam Utret gebruikt voor een plaats, die in de woordelijk gelijkluidende Latijnse teksten over dezelfde gebeurtenis Trajectum heet, en die Utrecht niet kan zijn geweest.

* * *

In het overzicht van de teksten hebben wij geen vermelding van Trajectum ontmoet, die op Utrecht wijst. De teksten over Trajectum slaan ofwel op Maastricht, indien dit uit de samenhang blijkt, ofwel op het Franse Tournehem. In tijdsorde ongeveer in het midden van de aangehaalde berichten tussen 630 en 872 liggen de teksten, die St. Willibrord met Trajectum in verband brengen. Reeds mag vastgesteld worden, dat de interpretatie Utrecht volgens de regels van de tekstkritiek beslist onaanvaardbaar is, want voor deze opvatting is geen enkele paralleltekst aan te voeren, waar Trajectum zeker of zelfs maar waarschijnlijk als Utrecht kan worden verstaan.

Rond het jaar 900 begint een nieuwe serie teksten over Trajectum. Dan betekent Trajectum (de teksten over Maastricht buiten beschouwing gelaten) altijd Utrecht. Het Franse Trajectum was ongeveer gelijk met Dorestadum grondig door de Noormannen verwoest. De resten van Dorestadum gingen bovendien in de zee verloren. Zou de historische successie tussen Trajectum en Tournehem al vast staan, dan wordt door de verwoesting van de stad door de Noormannen voldoende redelijk verklaard, waarom de stad in belangrijkheid ver terugviel. Bovendien vindt in dezelfde periode een verandering plaats in de naam van de stad. De klassieke naam Trajectum raakte in onbruik; tegen het einde van de 9e eeuw kwam de naam Turringahem op, die voor de eerste maal in het jaar 877 geschreven is. Deze naam is later verfranst tot Tournehem.

In het jaar 974 vierde de keizer het Paasfeest in de villa Trajectum (38). Ook hier dient men het als Utrecht op te vatten.

In het jaar 1010 stierf Ansfridus, en volgde Adelbold hem als bisschop van Trajectum op (39). In hetzelfde jaar vielen de Noormannen Fresia binnen, en verbrandden zij de stad **Ultrajectum** (40). Deze vorm, die hier voor het eerst verschijnt, laat er niet de minste twijfel over bestaan, dat Utrecht is bedoeld. Op Fresia wordt in ander verband teruggekomen.

Keizer Conrad stierf in het jaar 1039 te Trajectum, een stad in Fresia (41). De interpretatie Utrecht lijkt wel veilig. Andere berichten delen echter mede, dat de keizer te Spiers overleden is, en dat zijn ingewanden te Trajectum, een stad in Opper-Fresia („superiori Fresia"), worden begraven, de rest van zijn lichaam in Spiers. Door een andere gebeurtenis uit hetzelfde jaar 1039 blijkt, dat de keizer naar Trajectum kwam, waar bisschop Nithardus (van Luik) de lichamen der belijders Gondulfus en Monulfus tot de eer der altaren verhief, en een kerk ter ere van St. Servatius werd geconsacreerd (42). Dit Trajectum was in elk geval Maastricht. Het heeft geen zin, te discussiëren over de juiste plaats der andere gebeurtenis van het jaar 1039. Zij mag gerust in Utrecht blijven, al is dit beslist geen zekerheid. Wél van belang is vast te stellen, dat zowel Utrecht als Maastricht nog Trajectum heten, en dat slechts zelden een nadere aanduiding bij de naam van de stad wordt gezet.

In 1041, 1046 en 1050 vierde de keizer het Paasfeest te Trajectum (43). Alle historici vatten dit als Utrecht op. In de 11e eeuw blijken de Duitse keizers verschillende malen in Trajectum - Utrecht te zijn geweest. Ofschoon het onderzoek over Noviomagus al afgesloten is, mag toch nog op een merkwaardigheid gewezen worden. Terzelfder tijd, dat de keizers Utrecht bezochten, neemt de gangbare historische wetenschap een residentie in Nijmegen aan. In talloze berichten, hier slechts gedeeltelijk gegeven, van bezoeken van keizers aan Utrecht, komt nimmer een toespeling op Nijmegen voor. Als Nijmegen een residentie had bezeten, had het toch voor de hand gelegen, dat deze zo nu en dan in verband met Utrecht zou zijn genoemd.

De latere vermeldingen van Trajectum hebben voor ons onderzoek geen belang meer, omdat na het midden van de 11e eeuw de opvatting van Trajectum als Utrecht geen probleem meer vormt. Van lieverlede komt de vorm Ultrajectum meer en meer in zwang, die elke twijfel uitsluit (44).

* * *

In de bronnen zijn **drie** verschillende Trajecta te onderscheiden. Het Romeinse Trajectum moet als Tournehem worden opgevat. Naar alle waarschijnlijkheid is dit hetzelfde als het Trajectum van St. Willibrord. Vóór St. Willibrord, en lang nà hem, komt Utrecht geen enkele maal in de historische bronnen voor. Maastricht, wèl voor en na St. Willibrord als Trajectum bekend, kan de stad van de heilige niet zijn.

Hiermede is de opvatting van Utrecht als de stad van St. Willibrord nog niet geheel weerlegd. Haar onjuistheid kan langs andere wegen nog duidelijker worden aangetoond. Daarvoor komen eerst de gegevens in aanmerking, die over de persoon van St. Willibrord en over zijn werk bekend zijn.

* * *

AANTEKENINGEN :

(1) Het Itinerarium Antonini is geen geografische kaart, doch een reisgids, die tal van wegen in het Romeinse rijk opsomt.

(2) ITINERARIUM ANTONINI. BYVANCK, Excerpta Romana, I, blz. 540.
„A Lugduno capite Germaniarum Argentoratum M. P. 325 sic :
Albinianis 10.
Trajectum 17.
Mannaricium 25.
Carvonem 22.
Harenacium 22."

(3) ITINERARIUM ANTONINI. BYVANCK, o.c. I, blz. 540.

„A Castello Colonia M. P. 172 :	Van Cassel naar Keulen :
Minaricium 11.	Merville.
Nemetacum 19.	Atrecht.
Camaracum 14.	Kamerijk.
Bagacum 18".	Bavay.

(4) Tournehem, gemeente en kanton in het departement Pas-de-Calais. In 1830 telde de stad 150 huizen en 742 inwoners.

(5) COLLET, P. Notice historique de Saint-Omer, suivie de celles de Thérouanne et de Tournehem, Saint Omer, 1830, blz. 195.

(6) COLLET, P. o.c. blz. 195.

(7) DERHEIMS, H. Fouilles de Beaumarais et de Marcq, dans le canton de Calais. In: Mém. Morinie, IX, 1851, blz. 349.

(8) TERNINCK, A. Répertoire, 77.
POUTIER, G. St. Omer, blz. 15.
DERHEIMS, H. o.c. blz. 349.

(9) COLLET, P. o.c. blz. 209.
BEAUPRé, P. DE, Reconnaissance des voies locales existantes au Ve Siècle. In: Mémoires de la société Dunkerquoise, 1958/59, blz. 75.
DUVUX, H. Origines de la Morinie.

(10) COLLET, P. o.c. blz. 209.

(11) Dit gegeven is bijzonder interessant. Dorestadum, in de oude bronnen ook Vicus of Wicus genaamd, moet op de kust liggen, aan of vlak bij de monden van de Renus. In deel I heb ik mij weliswaar uitgesproken voor de lokalisering van Dorestadum te of bij Ostrowic (een verdwenen plaats bij Sangatte), doch het is niet onmogelijk, dat het te Wich gesitueerd moet worden, vooral omdat meerdere geografische details er goed te plaatsen zijn, en het nauwe verband tussen Dorestadum en Trajectum, in verscheidene teksten uitgedrukt, er bijzonder frappant tot zijn recht komt.

(12) Men zal hebben opgemerkt, dat de wegen, die het Itinerarium tussen Cassel en Trajectum, en tussen Lugdunum (Leulinghen) en Trajectum en verder naar Carvone (Carvin) noemt, te Tournehem geheel en al door het archeologisch onderzoek zijn bevestigd.

(13) Er moet immers rekening gehouden worden met de transgressies, waardoor het niet onmogelijk is, dat de latere stad Tournehem op een andere plaats is komen te liggen als de Romeinse nederzetting.

(14) Ligaturen noemt men in het schrift de verbinding, de ineenvloeiing van letters.

(15) Een monogram is een soort kortschrift, meestal in hoofdletters op monumentale inscripties gesteld, waar een of enkele letters een geheel woord aanduiden.

(16) VOLLGRAFF, C. W. Romeinsche inscripties uit Utrecht. In: Med. der Kon. Akademie van Wetenschappen, Afd. Letterkunde, Deel 70, Serie B, blz. 127.
VOLLGRAFF, C. W. Albiobola. In: Med. der Kon. Akamedie van Wetenschappen, Afd. Letterkunde, Deel 80, Serie B, blz. 1.

(17) BYVANCK, A. W. Notes Batavo-Romaines. In: Mnemosyne, 1935, blz. 309.

(18) BYVANCK, A. W. Excerpta Romana, II, blz. 40.
De schrijver tracht het passeren der opschriften door het volgende te motiveren: „Aan Vollgraff dankt men ook de voorlopige publicatie der inscripties, die een der laatste dagen van het jaar 1929 zijn ontdekt op het Domplein te Utrecht. Vooralsnog schijnt het evenwel niet geraden aan die inscripties een plaats in deze publicatie te geven, daar het geenszins zeker is, dat zij uit den Romeinschen tijd dateren".

(19) Ik tel hier van de 3e eeuw tot aan de tijd van St. Willibrord. In feite dient de twijfel, of Trajectum werkelijk Utrecht was, tot in de 10e eeuw te worden gehandhaafd.

(20) NOTITIA GALLIARUM. BYVANCK, o.c. I.

(21) Met „Uztricht" kan de glossarius zeer goed Ostrowic bedoeld hebben. In het geval, dat Dorestadum werkelijk met het latere Ostrowic geïdentificeerd, en dit Ostrowic niet nabij Sangatte, doch te Wich gesitueerd moet worden, komen meerdere geografische details zelfs beter tot hun recht. Dan duidt de naam van Ostrowic (Oosterwijk) er zelfs duidelijk op, dat de stad om haar ligging ten oosten van Trajectum (Tournehem) deze naam ontvangen heeft; uit meerdere

teksten blijkt trouwens, dat Trajectum en Dorestadum als het ware tegenhangers vormden. St. Bonifatius kwam eerst in Dorestadum aan, alvorens hij Trajectum bereikte. Het detail, dat Dorestadum een haven, en naar alle waarschijnlijkheid een zeehaven was, komt ook te Wich geheel tot zijn recht, want in de tijd der transgressies was hier de kust van het (zoute) Almere. In de juiste aanduiding van het oude Trajectum heeft de glossarius zich dan vergist, wat geheel te begrijpen is, omdat het oude Trajectum verdwenen was, in elk geval een aanzienlijke naamsverandering had ondergaan. Deze fout bedraagt dan slechts enkele kilometers.

(22) GESTA DAGOBERTI.

(23) VITA SANCTI LANDOALDI, R.H.F. 3, blz. 586.

(24) Arraques, een beek, die in de Slack uitmondt, te Ambleteuse.

(25) Wierre-Effroy, een gemeente in het canton Marquise. Wilere 857. Wileria, Vuilere, Vuilerae 867. Wilra 1084.
Andere mogelijkheden zijn :
Wierre-au-Bois, gemeente in het canton Samer. Wilra 1069, Guilra 1179. Velra 1193.
Villers-Châtel, gemeente in het canton Aubigny.
Villers-au-Bois, gemeente in het canton Vimy. Vilere 1154. Wilers 1167.

(26) Wintrefelt, een oud leengoed in de gemeente Blandecques, ten zuiden van St. Omer, biedt een mogelijkheid.

(27) CHRONICA SIGEBERTI, M.G.S. 6, blz. 328.

(28) CHROIQUES DE SAINT DENIS, R.H.F. 3, blz. 307.
„Portez fu li cors en la cité *d'Utret*".

(29) PRAECEPTUM CAROLI MAGNI PRO MONASTERIO S. GERMANI A PRATIS. R.H.F. 5, blz. 742. SLOET, o.c. nr 12.
„tam in Rodomo quam in Vuicus, neque in Ambanianis, neque in Treiecto, neque in Dorstado, neque per omnes portos ad sancta Mascentia....."
In een recentie studie lokaliseert J. DHONDT (Les problèmes de Quentovic, In: Studi in onore di Amintore Fanfani I, Milaan, 1962, blz. 183) Quentovicus niet te Etaples, doch op het grondgebied van de gemeente La Calotterie, op de zuidelijke oever van de Canche, bij de voormalige abdij Saint-Josse-sur-Mer. Ook in ander verband is deze studie van belang, daar de oorzaken van de op- en neergang van Quentovicus, door de schrijver geschetst, zeer goed voor Dorestadum aangenomen kunnen worden, terwijl de chronologie ervan zelfs geheel nauwkeurig met die van Dorestadum overeenstemt. Tussen Quentovicus en Dorestadum blijkt een duidelijk parallelisme te bestaan, dat bijzonder verhelderend zal kunnen werken, nu blijkt, dat de steden in eenzelfde streek gesitueerd moeten worden.

(30) De weg, leidend van Tournehem naar Watten, wordt naast Petite-Leulène ook Wattrewech (waterweg) genoemd. Een gecombineerde land- em waterweg is een bij uitstek geschikte plaats voor een tol.

(31) R.H.F. 6, blz. 657. „Actum Trajecto citra Rhenum in monasterio sancti Servatii".
EPISTOLAE EGINHARDI, R.H.F. 6, blz. 379. „ut de Trajecto vix decimo die pervenire possem ad Valentinas".

(32) NITHARDI HISTORIAE, M.G.S. 2, blz. 663.

(33) LUPI ABBATIS FERRARIENSIS EPISTOLAE, M.G.E. 6, blz. 55, 60, R.H.F. 7, blz. 500.

(34) Of in de teksten over de rijksverdelingen Utrecht is genoemd, mag een open vraag blijven. De ANNALES BERTINIANI (R.H.F. 7, blz. 109) sommen „Colonia, Treveris, *Uttrecht*, Strastburg, Basulam" op; de CHRONIQUES DE SAINT DENIS (R.H.F. 7, blz. 134) geven dezelfde tekst in het Frans : „Coloigne, Treves, Utreht, Strahaborc, Basle". In beide teksten schijnt de interpretatie Utrecht om de geografische volgorde moeilijk aan te nemen. De ANNALES BERTINIANI noemen eerst *Uttrecht*, daarna het „districtum Trectis". Het ligt niet voor de hand, dat deze tekst Utrecht tweemaal zou vermelden; het „districtum Trectis" moet dan wel als Maastricht en omgeving worden opgevat.

(35) CHRONIQUES DE SAINT DENIS, R.H.F. 7, blz. 137.

(36) ANNALES BERTINIANI, R.H.F. 7, blz. 115 en HINCMARI REMENSIS ANNALES, M.G.S. 2, blz. 494 schrijven, in een overigens gelijkluidende tekst: Trajectum.

(37) In deel I zijn, in het hoofdstuk over Dorestadum, verscheidene raakpunten ter sprake gekomen tussen Dorestadum, de Batua en Trajectum. Die teksten behoeven hier niet herhaald te worden, ofschoon het wel dienstig is, die in het licht van Tournehem nog eens door te nemen.

(38) ANNALES LOBIENSES, M.G.S. 2, blz. 211.

(39) VITA MEINWERCI EPISCOPI, M.G.S. 11, blz. 114.

(40) CHRONICA SIGEBERTI, M.G.S. 6, blz. 354.

(41) HERIMANNI AUG. CHRONICON, M.G.S. 5, blz. 123.
CONTINAUATIO ZWITLENSIS PRIMA, M.G.S. 9, blz. 539.
CHRONICON S. ANDREAE, M.G.S. 7, blz. 532.

(42) GESTA EPISCOPORUM CAMERACENSIUM. M.G.S. 7, blz. 487.

(43) ANNALES ALTAHENSES, MAIORES, M.G.S. 20, blz. 794, 802, 804.
HERIMANNI AUG. CHRONICON, M.G.S. 5, blz. 125.

(44) Verschillende bronnen gebruiken een andere naam dan Trajectum voor Utrecht :
RODULFI GESTA ABBATUM TRUDONENSIUM, M.G.G. 10, blz. 242 : Ulterioris Traiecti; blz. 281: Ulterius Traiectum; blz. 345: Ultraiectum; blz. 413: Inferius Traiectum.
ANNALES BLANDINIENSIS, M.G.S. 5, blz. 27: Ulterius Trajectum.
CONTINUATIO ROBERTI, M.G.S. 26, blz. 9: Ulterius Trajectum.
APPENDIS AD SIGEBERTUM, R.H.F. 13, blz. 268: Ultrajectum.
DE GESTIS FREDERICI, R.H.F. 13, blz. 651: inferius Trajectum, Fresiae urbem.
CHRONICON JOHANNIS DE TILRODE, M.G.S. 25, blz. 577: Traiectum Inferius.
Telkens staat het boven twijfel, dat Utrecht is bedoeld. In vroegere bronnen komen deze varianten niet voor; zij kunnen derhalve niet als uitgangspunt dienen voor de identificatie van het oudste Trajectum. Misschien mag er wel uit afgeleid worden, dat meerdere schrijvers een onderscheid hebben willen maken tussen dat oudste, Vetus Trajectum, en Utrecht!

b. St. Willibrord.

Al zijn de vermeldingen van Vetus Trajectum moeilijk op Utrecht toe te passen, dan is het nog een hele stap, het historisch verband tussen St. Willibrord en Utrecht te laten vallen. Het zou immers kunnen, dat de moeilijkheden der identificatie van Trajectum met Utrecht op een andere manier opgelost moeten worden. Een kroniekschrijver of kopiïst van oorkonden zou, bijvoorbeeld, ten onrechte bepaalde gegevens van het oude Trajectum naar Utrecht getrokken kunnen hebben, zonder dat deze misvatting noodwendig aan Willibrord raakt. De historische waarheid van St. Willibrords verblijf te Utrecht behoeft per sé niet afhankelijk gesteld te worden van de ware identiteit van Trajectum en Utrecht. Doch beide zaken, de zetel van St. Willibrord en de tradities van Trajectum, steunden elkaar naar de schijn in zo hoge mate, dat de zetel van St. Willibrord nimmer serieus voor Utrecht in twijfel is getrokken. Weliswaar zijn verschillende details uit het leven van de apostel, over de kerken en kloosters van Utrecht, de vorming en de voortzetting van het bisdom, de opvolging op de zetel, de positie van St. Bonifatius, de eerste bisschoppen van Utrecht, en andere zaken méér, aan discussie en verschil van inzicht onderhevig, doch dit raakte niet aan de zetel van St. Willibrord. Beter gezegd: zover is de oplossing van duistere punten in de Nederlandse kerkgeschiedenis niet gezocht.

Bij het begin van het onderzoek naar de waarheid in de Nederlandse Willibrordtraditie moeten de lezers geholpen worden, om de onontbeerlijke openheid van verstand en gemoed te verkrijgen, die noodzakelijk is voor het met vrucht in zich opnemen van de argumenten. De bereidheid moet aanwezig zijn, de waarheid te durven zien en te aanvaarden, als deze zich duidelijk genoeg manifesteert. Het is mogelijk, zelfs zeer waarschijnlijk, dat St. Willibrord in Nederland zó sterk als historische zekerheid wordt aanvaard, dat elk betoog tegen de waarachtigheid van de traditie afstuit op een hardnekkigheid, waarmede aan zijn zetel te Utrecht wordt vastgehouden. Het is te voorzien, dat hetzelfde standpunt wordt ingenomen als ten aanzien van Nijmegen gebeurde, toen historici van naam tegen alle aanwijzingen in aan de niet meer bewijsbare stelling van het Karolingisch paleis bleven vasthouden, zuiver en alleen, omdat zij deze traditie niet prijs wilden geven.

Daarom stel ik, bij wijze van shock-therapie, enige gegevens voorop, die enigermate buiten de chronologische orde vallen, maar die de rechtmatigheid van de twijfel absoluut duidelijk maken. Zij tonen eens en voorgoed aan, hoe men het ook wendt of keert, dat er degelijke redenen bestaan, om niet alleen de Nederlandse, doch de gehele Willibrordtraditie te onderzoeken.

DOOD EN BEGRAFENIS.

Het eerste kapitale feit bestaat hierin, dat er van St. Willibrord **twee corpora** zijn: het ene te Echternach, het andere te Abbeville. Van de heilige zijn **drie hoofden** (schedels) in omloop: te Echternach, te Abbeville en te Aken. Daar de laatste algemeen als een falsificatie of een vergissing wordt beschouwd, laat ik deze verder rusten en bepaal ik mij tot de twee corpora.

Er schijnen weinig Nederlanders te zijn, die van het bestaan van twee corpora van St. Willibrord weten. Zelfs onder de historisch geschoolden blijkt het een volkomen onbekend feit te zijn. Pater Verbist spreekt er slechts terloops over; in geen enkele Nederlandse studie heb ik het vermeld gevonden. Men behoeft niet terstond te denken of te zeggen, dat de Nederlandse historici opzettelijk belangrijke feiten verzwijgen of verdoezelen, doch welwillend aannemen, dat zij zó volkomen overtuigd waren van de gefundeerdheid van de traditie, dat zij al te licht voorbijgingen aan gegevens, die bij een kritische instelling een intrigerend vraagstuk moeten zijn.

Twee corpora van één heilige vormen een enorm probleem, dat niet kan worden afgedaan door boudweg één als authentiek te aanvaarden, en het andere als een vervalsing te verwerpen. Het zal wel voor iedereen duidelijk zijn, dat St. Willibrord maar één lichaam heeft gehad, zodat slechts één der twee corpora het echte kan zijn. Hoogstens kunnen beide onecht zijn; maar echt kunnen beide niet zijn. De mogelijkheid, dat er oorspronkelijk één authentiek corpus is geweest, waarvan de twee plaatsen, Echternach en Abbeville, delen zouden verkregen hebben, is moeilijk aan te nemen, omdat geen enkele historische bron iets mededeelt over een ruiling, omwisseling of vermenging van relieken. Tussen Echternach en Abbeville is in deze materie geen aanwijsbare band geweest. Die veronderstelling wordt bovendien definitief de pas afgesneden door het feit, dat beide plaatsen een schedel van St. Willibrord bezitten, zodat, mochten de beenderen nergens meer volledig aanwezig zijn, het toch uitgesloten is, dat de relieken van Echternach en Abbeville tot één corpus teruggevoerd kunnen worden. Zover het mogelijk is, zullen wij de beide tradities in de bronnen volgen. Nadat wij gezien hebben, wat er aan feiten te voorschijn komt, kan misschien een conclusie getrokken worden.

Over de juiste toedracht van de dood en de begrafenis van St. Willibrord is practisch niets bekend. Op gezag van Beda moet aangenomen worden, dat St. Willibrord tot op hoge ouderdom in zijn bisdom is gebleven (1). Beda zelf is in het jaar 731 overleden, tot welk jaar zijn geschiedenis is bijgehouden. Zijn mededelingen over Willibrord sluit hij af met het bericht, dat deze nog altijd in zijn bisdom zetelt. Vanzelfsprekend bevat zijn geschrift niets over de dood en de begrafenis van St. Willibrord, die in het jaar 739 zijn voorgevallen.

Algemeen wordt aangenomen, dat St. Willibrord in Echternach begraven is; over de plaats, waar hij gestorven is, zwijgen alle bronnen.

In het „Testament" van St. Willibrord (2), opgesteld omstreeks het jaar 728, waarin hij enige goederen aan de abdij van Echternach schenkt, welke akte door de heilige zelf schijnt opgemaakt te zijn, geeft hij de wens te kennen: „in het klooster van Echternach... waar... indien Christus het goedvindt, mijn lichaam moet rusten". De authenticiteit van de tekst wordt niet algemeen en zonder reserve aanvaard; er zijn gronden om aan te nemen, dat de tekst niet door Willibrord zelf is opgesteld en geschreven, maar dat hij later in Echternach is gemaakt, om het bezit van bepaalde goederen veilig te stellen. Ofschoon ik deze opvatting deel, kan zij niet absoluut bewezen worden. Doch zelfs als de tekst authentiek en van Willibrord zelf is, bewijst hij niet (daar hij jaren vóór de dood van St. Willibrord geschreven is), dat de heilige inderdaad te Echternach begraven is. Nog minder kan er een aanwijzing in worden gezien, dat hij in Echternach gestorven is.

Alcuinus, die omstreeks 792 op verzoek van Beornrad, abt van Echternach, de biografie van St. Willibrord schreef, verhaalt over de dood en de begrafenis van de heilige te Echternach (3): „Het eerbiedwaardig lichaam werd begraven in een marmeren sarcofaag, die eerst een halve voet te kort was voor het lichaam van de dienaar Gods. Toen de broeders dit bemerkten, waren zij zeer bedroefd; zij beraadslaagden, wat te doen, en links en rechts zochten zij naar een passende kist. Maar o wonder! door de goddelijke tussenkomst bleek plotseling, dat de sarcofaag juist zoveel langer geworden was, als zij tevoren voor het lichaam van de man Gods te kort was geweest. Nu werd het lichaam erin gelegd, en onder hymnen, psalmen en alle eerbewijzen werd het begraven in de kerk van het voornoemde klooster, dat de opperpriester van God gebouwd en aan de H. Drievuldigheid toegewijd had".

Met deze tekst schijnt toch wel vast te staan, dat St. Willibrord in elk geval in Echternach begraven is. De betrouwbaarheid van Alcuinus wordt evenwel niet hoog aangeslagen. Zijn levensbeschrijving van St. Willibrord doorweeft hij met zoveel wonderen, mirakelen en opgeschroefde verhalen, dat de historici zijn mededelingen, ook waar het de blote feiten betreft, met een korrel zout nemen. Uit het verhaal van Alcuinus trekt Alberdingk Thijm (4) de merkwaardige conclusie, dat St. Willibrord dus niet in Echternach overleden is, want anders, zo betoogt hij, hadden de monniken toch wel de juiste maat van het lijk kunnen nemen! De opmerking is wel spits, doch zij geeft geen houvast. Zij gaat voorbij aan het bekende feit, dat in die tijd slechts weinig lijken een doodskist kregen, en alleen de hoogste kerkelijke en wereldlijke gezagsdragers in sarcofagen (stenen doodskisten) begraven werden, die vanzelfsprekend niet te vervaardigen waren in de enkele dagen, dat het lijk boven aarde stond. Geheel normaal was dus, dat een lijk begraven werd in een oudere sarcofaag, die geledigd of nog niet gebruikt was. Het verhaal van Alcuinus kan in zoverre op waarheid berusten, dat men eerst een te korte kist genomen had, en dat daarna een andere werd gekozen. Begrijpelijk, doch niet te billijken is, dat Alcuinus van de consternatie, die een en ander met zich bracht, weer een wonder maakt. Alcuinus schreef plm. 50 jaren

na de gebeurtenis. In de tussentijd kan de kloostertraditie van Echternach het feit, dat heel gewoon te verklaren is, tot een „wonder" hebben opgeblazen (5).

De sarcofaag, welke later als die van St. Willibrord is geïdentificeerd, is van Franse kalksteen; Alcuinus noemt ze van marmer. Hierin mag geen tegenspraak gezien worden, want de Fransen noemen heden ten dage nog de steen „marmer", die in Noord-Frankrijk gedolven wordt. Het benadrukt slechts, wat wij van andere zijde trouwens al weten, dat Alcuinus zelf uit het noorden van Frankrijk stamt.

Zowel Bonifatius (c. 752) als Alcuinus (c. 792) (6) en Theofried (begin 12e eeuw) zwijgen over de juiste plaats van de dood van St. Willibrord. Ook alle andere oudere dokumenten laten op dit punt verstek gaan. Hieruit trekken sommigen de conclusie, dat Willibrord in zijn diocees, zelfs in zijn zetelstad Trajectum overleden (en begraven) is. Het mag immers min of meer als vanzelfsprekend worden beschouwd, dat een bisschop in of nabij zijn kathedraal begraven wordt. Het overlijden en de begrafenis te Echternach zou in zoverre buiten de normale loop der dingen liggen, dat, mocht St. Willibrord werkelijk te Echternach overleden zijn, dit feit zeker door de tijdgenoten zou zijn vermeld. De hoge leeftijd van St. Willibrord wijst er bovendien op (Beda schreef dit reeds in 731 en Bonifatius bevestigde het in 752!), dat de bisschop in de laatste jaren van zijn leven waarschijnlijk méér in zijn residentie is gebleven, dan dat hij op missiereis was. Opvallend is ook, en dit steunt deze veronderstelling aanzienlijk, dat men na plm. 728 uit de bronnen niets meer over zijn activiteiten, reizen of stichtingen verneemt.

Daar kan echter tegenover gesteld worden, dat, indien St. Willibrord te Echternach begraven is, het min of meer voor de hand ligt aan te nemen, dat hij ook daar gestorven is. Alcuinus verhaalt immers wel de begrafenis te Echternach. Indien St. Willibrord elders overleden was, zou Alcuinus het belangrijke detail van de overbrenging van het corpus naar Echternach allicht niet verzwegen hebben. Al met al kan over de juiste plaats van het overlijden niets met enige zekerheid vastgesteld worden, omdat de bronnen nu eenmaal een volstrekt stilzwijgen bewaren. De gissingen staan voor Trajectum en voor Echternach even sterk. Misschien mag gezegd worden: even zwak, daar bij de behandeling van de relieken van St. Willibrord te Abbeville een derde plaats ter sprake komt, waar St. Willibrord mogelijk overleden en begraven is.

* * *

In Echternach werd een nieuwe abdijkerk gebouwd, die in het jaar 1031 werd ingewijd. Bij deze gelegenheid zijn de relieken van St. Willibrord „verheven" geworden, hetgeen in de toenmalige gebruiken van de Kerk gelijkstaat met een heiligverklaring. Waarschijnlijk is St. Willibrord tevoren als heilige beschouwd en vereerd, want Alcuinus noemt hem „sanctus" (7). De **Miracula S. Willibrordi** (8) geven een nauwkeurig verslag van deze verheffing. In het begin van de tekst heeft de schrijver

de attentie, voor ons uit te rekenen, dat de verheffing en de terugvinding van het corpus **292 jaren** (bijna drie eeuwen!) geschiedt na de dood van de stichter van de abdij. Ofschoon het verhaal, historisch gezien, weinig belangrijk is, dient het toch in zijn geheel gegeven te worden, niet alleen om de sfeer, die het ademt, doch vooral om verschillende details, die tot een nader beraad aanleiding geven:

„In het jaar 1031, 292 jaren na het overlijden van onze Vader, bij het herstel van de kerk, die vervallen was, namen de abt Humbertus en de gehele abdij het eenstemmig besluit, om Poppo, de aartsbisschop van Trier, en Hendrik, de hertog van Beieren en onze voogd, uit te nodigen op de 14e der kalenden van november, tijdens een plechtige Mis, diens (Willibrords) beenderen over te brengen naar een plaats, waar zij met passende eerbied begraven zijn.

Maar Thitmarus, een der kloosterlingen, die uitgekozen waren, om het plaveisel open te breken, niet wetend of vergeten hebbend, dat hij zich in de nacht door een (onzuivere) gedachte bezoedeld had, werd plotseling getroffen, toen hij het houweel al opgeheven had; zijn armen bleven gestrekt staan en hij kon ze niet meer naar beneden krijgen. Toen werd hij door de proost Hupertus vermaand, zich door de biecht te zuiveren, indien hij zich van enige zonde bewust was. Ofschoon hij, toen hij zijn geweten onderzocht, niets vond, ging hij toch ter biecht; en toen kon hij zijn heilig werk voortzetten.

Nadat de grond opengemaakt was, en twee crypten waren doorbroken, vond men in de derde de heilige sarcofaag, met daarboven het zijden pallium, dat als door een wonder ongeschonden was, en nu nog in zijn geheel in de kerk te zien is.

Abt Humbertus wilde enige relieken tot zich nemen, om die uit te delen. Hij liet het deksel een weinig optillen en mocht toen zijn beminde Vader zien, nog gekleed in een ongeschonden kazuifel en een boetekleed; het lichaam was nog geheel gaaf. Uit de sarcofaag steeg een welriekende rook op, die zijn gezicht verblindde; hij had geen kracht meer in zijn lichaam, waaruit het bloed weggetrokken was. Toch stak deze man van groot geloof zijn hand in de sarcofaag en nam er met de grootste vrees een rib uit.

Een der kloosterlingen, Fridelius genaamd, die vroeger soldaat was geweest, had, nadat hij twee zonen als oblaten had aangeboden, ook zelf het juk van de dienst des Heren gekozen. Door onophoudelijke toevallen was hij in al zijn leden verlamd. Geheel toevallig leunde hij tegen de kist van de man Gods en op hetzelfde ogenblik verkreeg hij de gezondheid".

De historische betrouwbaarheid van het verhaal staat hierom al niet hoog, wijl de bewerkers van de Monumenta Germanica aangetoond hebben (9), dat het vrijwel woordelijk ontleend is aan het Vita Hilarionis van Hieronymus. Met recht mag men zich afvragen, wat er van de hoofdzaak der feiten, uit Echternach verhaald en daar gesitueerd, aan werkelijke waarde overblijft. Misschien alleen de inwijding der nieuwe kerk!

Het verhaal wemelt van de wonderen. Het zij verre van mij, de mogelijkheid van een wonder te ontkennen, doch drie wonderen (laten we slechts de grootste tellen!) in een kort tijdsbestek zijn teveel! Het verhaal is zo gedetailleerd opgezet, dat het een ooggetuige-verslag lijkt. Het is echter geschreven door Theofried van Echternach, die in het begin van de 12e eeuw leefde, bijna een eeuw derhalve ná de feiten. Hiermede geraken wij vier eeuwen na het overlijden van St. Willibrord. Een zee van tijd dus voor de vorming van legenden!

Afgezien daarvan, roept het verhaal tal van andere vragen op. Blijkens het relaas hadden de monniken nogal moeten zoeken naar de sarcofaag van St. Willibrord, want pas in de derde crypte werd zij aangetroffen. Hoe wisten zij, dat **dit** de goede was? En als zij dit wisten, waarom waren de monniken dan niet meteen op de juiste plaats afgegaan? Vanaf 739 tot 1031 had het lichaam van St. Willibrord in de crypte gerust, volledig afgesloten, zonder toegang, of ingestort bij de verwoesting van de abdij door de Noormannen of bij de brand van de kerk in 1016. Bij de verheffing van de relieken moesten de monniken zich immers een doorgang forceren door de vloer van de kerk. Niet onaannemelijk is de veronderstelling van Verbist (10), dat de vroegere trappen naar de crypte onbruikbaar waren geworden. Toch doet dit niets af aan de grote vraag, hoe en op welke zekerheid de sarcofaag van St. Willibrord geïdentificeerd is geworden.

Toen de monniken met de opgraving van het corpus begonnen, hadden zij geen enkele wetenschap of zekerheid, waar zich precies de sarcofaag van St. Willibrord bevond. In de derde crypte vonden zij een sarcofaag met daarboven op een pallium (11), dat na 3 eeuwen van een hevig bewogen geschiedenis der abdij nog ongeschonden op de kist lag! Dit ongeloofwaardig feit wordt door de schrijver aangehaald als het **bewijs,** dat hier wel degelijk het corpus van St. Willibrord rustte, want instinctmatig heeft hij aangevoeld, dat hij toch wel een bewijs of motivering moest geven, waarom deze kist als die van St. Willibrord moest worden beschouwd.

De lijkkist van St. Willibrord, nog in Echternach aanwezig, is een Merovingische sarcofaag, gehouwen uit een blok zachte en poreuze kalksteen, die niet tot de geologische formaties van Luxemburg of omgeving behoort, doch volgens de deskundigen afkomstig is uit het noord-westen van Frankrijk (12). Het deksel ervan is verdwenen.

Tijdens de restauratie van de crypte der abdij zijn nog twee andere Merovingische sarcofagen gevonden, in dezelfde tijd te dateren als de kist van St. Willibrord, en uit dezelfde steen gehouwen (13). De kapitelen van het oudste deel van de basiliek zijn uit dezelfde steensoort gemaakt. Dit wijst er duidelijk op, dat er tussen de abdij en het noord-westen van Frankrijk relaties hebben bestaan, die in het probleem over de mogelijkheid ener situering van St. Willibrord in Noord-Frankrijk van groot belang zijn. Nu wij weten, dat er in de crypte van Echternach

meerdere stenen sarcofagen stonden, is het een nog dringender vraag geworden, welk bewijs of aanwijzing de monniken van 1031 hadden, dat zij de juiste kist met het corpus van St. Willibrord terugvonden.

In een nóg vreemder licht komt de terugvinding te staan, als men zich verdiept in de lotgevallen van de abdij van Echternach gedurende de tijd tussen 739 en 1031.

Lotharius I (14) nam veel kerkelijke bezittingen in beslag, om daarmede zijn vrienden en aanhangers te begiftigen (15). Echternach kwam in het bezit van graaf Adelhard, maar hij moest de abdij afstaan aan Hatto, de bisschop van Verdun. Deze verloor haar in 869 aan Reginard, die in de slag bij Andernach sneuvelde. De lekenabten voerden een dergelijk beleid en bestuur, dat de kloostergemeenschap geheel te gronde ging; na verloop van tijd waren alle monniken verdwenen, en werd de abdij door kanunniken bezet. Na het verdrag van Meerssen in 870 kwam Echternach in het bezit van Karloman, de zoon van Karel de Kale. In het jaar 882 stootten de Noormannen door tot bij Trier; ook de abdij van Echternach vielen zij aan, die zij plunderden en vernielden. In verband met deze gebeurtenis nemen de historici aan, dat de kanunniken de kostbaarheden van de abdij, waaronder het lichaam van St. Willibrord, in veiligheid brachten of verborgen. Ook toen de rust in het rijk was weergekeerd, bleef Echternach nog lang in het bezit van lekenabten. Door tussenkomst van keizer Otto I werd de abdij in het jaar 973 aan haar oorspronkelijke bestemming teruggegeven. Graaf Siegfried, de laatste lekenabt, deed afstand van zijn rechten, en de Benedictijnen keerden in de abdij terug.

Gedurende meer dan een eeuw is het monastieke leven van Echternach verbroken geweest. Met nóg meer recht moet dus de vraag gesteld worden, welke zekerheid de kloostergemeenschap van 1031 had aangaande de juiste rustplaats van St. Willibrord. Vooral, omdat in de tijd van de laïcisering een wanbeleid was gevoerd, en alle titels, eigendommen en rechten van Echternach verkwanseld waren, zodat de abdij generaties lang aan het herstel heeft moeten werken.

Het verhaal van de verheffing der relieken in het jaar 1031 laat doorschemeren, al wordt dit niet met zoveel woorden gezegd, dat het corpus van St. Willibrord voor de eerste maal werd teruggevonden. De lijkkist was nog gesloten; het lijk was gekleed in een priestergewaad; het lichaam was nog gaaf. De indruk wordt gewekt, dat St. Willibrord even intakt teruggevonden werd als hij begraven was. 't Was ook voor het eerst, dat abt Humbertus er een deel van afnam, om dit als reliek te gebruiken en weg te schenken.

Op dit punt nu is het verhaal in flagrante tegenspraak met andere bekende feiten. Vanuit Echternach zijn relieken van St. Willibrord aan andere kerken geschonken: in 952 aan Trier (16); in 980 aan Regensburg (17); en in 987 aan de hofkapel van de graaf van Luxemburg (18). Hieruit

blijkt, dat het lichaam van St. Willibrord in 1031 onmogelijk voor de eerste maal kan zijn gevonden, en bovendien, dat het corpus niet meer gaaf en intakt kan zijn geweest. Tussen de laatste uitgifte van relieken (987) (nota bene: dan bezitten de Benedictijnen de abdij weer) en de gebeurtenis van 1031 ligt weer niet zo'n lange tijd, om met redelijkheid te veronderstellen, dat de juiste plaats van de sarcofaag en het juiste corpus van St. Willibrord vergeten waren en „teruggevonden" moesten worden. Realiseren wij ons bovendien nog, dat Theofried ongeveer een eeuw nà 1031 schreef, dat het gehele verhaal aan het leven van Hilarion werd ontleend, en dat er zoveel zwakke punten, tegenspraken en onjuistheden in zijn aan te wijzen, dan verliest het elke historische waarde en betrouwbaarheid.

* * *

Merkwaardig is ook, dat het feit van de terugvinding van het corpus nergens anders vermeld is dan in de **Miracula** (19) en in de bronnen, die kennelijk door deze geïnspireerd zijn. Dit behoeft niet persé te pleiten tegen de betrouwbaarheid van het bericht. Toch zou meer geloof gehecht worden aan een andere bron dan Echternach, dat er een levensbelang bij had deze traditie, zo zij op waarheid berustte, in het leven te houden, of indien zij niet de waarheid was, de wereld in te zenden.

De **Dedicationes** (20) geven in substantie hetzelfde relaas als dat van de Miracula, nu wel ontdaan van de wonderen: „In het jaar 1031... is de kerkwijding geschied van het klooster van aartsbisschop Willibrord, dat gelegen is in de plaats Echternach... Dezelfde dag is de verheffing geschied van het eerbiedwaardig lichaam van de genoemde H. Willibrord; het werd geplaatst onder het altaar van de H. Drievuldigheid, welks wijding op dezelfde dag plaats vond. In dit altaar zijn vijf reliekhouders, waarin het gebeente geborgen is". Waarschijnlijk is dit de naakte waarheid, die uit het wonderverhaal van Theofried gedistilleerd moet worden.

De mededeling van Beka (21), dat St. Willibrord te Utrecht stierf en voor de begrafenis naar Echternach werd overgebracht, stamt uit de 14e eeuw. Zij wordt door geen enkel ouder gegeven gesteund en verdient derhalve niet het minste geloof.

Een oorkonde van Pepijn III, uitgevaardigd in het jaar 752 te Compiègne, waarin goederen te Crövv (Lux.) aan de abdij van Echternach gegeven werden, bevat de woorden: „waar St. Willibrord voor weinige jaren gestorven en begraven is". Deze tekst zou een afdoend bewijs voor Echternach zijn, als de oorkonde geen vervalsing was; het feit van de schenking kan op waarheid berusten. De vervalsing wordt aan de monnik Theoderich toegeschreven, en is omstreeks 1191 gepleegd (22). De vervalser meende, de aanwijzing van de abdij buiten geding te stellen door een beslist authentieke omschrijving ervan te geven. Daarom duidde hij haar aan overeenkomstig de in zijn tijd gangbare opvatting, dat St. Willibrord er gestorven en begraven was. Voor het onderhavige probleem bewijst de oorkonde dus niets, want de opvatting van Echternach bestond al vóór 1191.

In het jaar 1537 werd te Echternach een altaar opgericht „op de plaats zelf, waar St. Willibrord stierf" (23). Verbist neigt ertoe, aan deze traditie wel enige waarde toe te kennen, wijl hij meent, dat een cultus, een verering van een heilige of van een plaats toch niet op losse gronden ontstaat. Historisch gezien, zijn de altaren, bedevaartsplaatsen, putten, bronnen, kortom alle plaatsen waaraan een herinnering is verbonden, die tot een cultus leidt, zeer onbetrouwbare punten, omdat er ontelbare malen aangetoond kan worden, hoe lichtvaardig, hoe ongefundeerd en hoe berekenend (om het geld!) bepaalde godsdienstige tradities uit de grond zijn gestampt. Jammer genoeg, is dit geen praktijk uit vervlogen eeuwen, maar geschiedt het nog in onze dagen! Als men te Echternach pas in de 16e eeuw de sterfkamer van St. Willibrord aanwijst, waarover men van te voren in de bronnen geen syllabe verneemt, moet die mededeling als fantasie verworpen worden. Het is slechts de concretisering van de langzaam opgekomen, tenslotte geheel aanvaarde overtuiging (let wel: door geen enkele tekst gesteund!), dat St. Willibrord te Echternach overleden is. In gelijke zin zijn de talrijke Willibrord-putjes, waar de heilige gedoopt zou hebben, doch op welke plaatsen hij nimmer een voet zette, de vruchten van zeer late legenden.

* * *

Tot in het jaar 1498 bleven de relieken van St. Willibrord in het altaar van de H. Drievuldigheid. In dit jaar greep er in de abdij een hevig dispuut plaats, dat voor het probleem van de dood en de begrafenis van St. Willibrord van het hoogste belang is. Ziehier het relaas, zoals het opgetekend is in de Codex Aureus van Echternach (24):

„In het jaar 1498 wordt St. Willibrord, de eerste bisschop van Trajectum, bijgenaamd Clemens, van zijn plaats te Echternach verheven, om de twisten, de tegenspraak en de geschillen van sommigen, die zeggen, dat hij (W.) niet meer in het klooster van Echternach is, maar dat hij reeds vóór vele jaren vandaar is overgebracht en ofwel te Trajectum begraven is, waar hij eertijds bisschop is geweest, of misschien naar een andere plaats, die onbekend is; het hoofd van de heilige bisschop, zegt men, berust bij de Predikheren te Aken.

Aan hen moet geantwoord worden, dat de ongerechtigheid zichzelf bedriegt; en dat zij, die zulke dingen zeggen, dat uit hun duim zuigen, daartoe geïnspireerd en aangezet, en voortdurend opgestookt door hem, die vanaf het begin niet op de weg van de waarheid was, omdat hij „De Leugenaar" is en de vader van alle leugens (25). Wij weten echter, dat hij (W.) in Echternach is; en ons getuigenis is waar, omdat wij al zijn ledematen hebben gezien, het hoofd namelijk met het gehele overige lichaam. En in onze mond vindt men geen leugens".

Ondanks zijn stellige bewering van het tegendeel, heeft de schrijver tóch gelogen, al gebeurde dit misschien te goeder trouw. Hij kan onmogelijk het gehele corpus hebben gezien, want abt Humbertus had er in 1031 al een rib van afgenomen, en tussen 1031 en 1498 hebben tal van kerken

relieken van Echternach ontvangen, die alle bij elkaar een belangrijk deel van de beenderen hebben gevormd (26). Als in 1498 weer een geheel corpus in de abdij aanwezig was, moet men wel vreemde gedachten krijgen over de relieken van Echternach. Men zal toch waarachtig niet de ontbrekende beenderen, voor en na als relieken weggeschonken, weer hebben aangevuld?

Bepaald storend is de felheid van toon. De kroniekschrijver had beter gedaan, zich in zijn woordkeus te matigen, en ons meer concrete gegevens te verschaffen over de achtergrond van deze zaak. Hiernaar kunnen wij nu slechts gissen. Naar alle schijn moet de bewering, dat de abdij het corpus van St. Willibrord niet langer bezat, in Echternach zelf gelanceerd zijn, vermoedelijk door monniken, die een primitieve aanzet van historische kritiek hadden. Voor de bewering moet een reden, een motief of een aanleiding zijn geweest. Blijkens de reactie, die aan duidelijkheid niets te wensen overlaat, was de gelovige partij te Echternach zeer verontwaardigd over de stelling. Het was inderdaad geen grap, serieus te beweren, dat de relieken van St. Willibrord, nog altijd ter verering uitgestald, niet authentiek waren. Met zoveel woorden werd gezegd, dat onechte relieken ter verering werden toegelaten en dat de abdij een grove zonde van heiligschennis bedreef!

Begrijpelijk is, dat de gelovige partij fel reageerde; zó fel, dat het verdacht lijkt. Op een los gezegde, een ongefundeerde twijfel, een wetenschappelijke restrictie, zou op déze manier niet gerageerd zijn. Bovendien had de uitgesproken twijfel tot gevolg gehad, dat de relieken opnieuw „verheven" werden, wat in dit geval betekent, dat zij een nieuwe en nog fraaiere plaats kregen, met de duidelijk uitgesproken bedoeling, de boze geruchten eens en voorgoed de kop in te drukken. De twijfel aan de anthenticiteit van de relieken moet dus wel ernstig zijn gesteld. Of hij uit de abdij of van elders kwam, is bijzaak; feit is, dat er rond 1498 ernstig aan de aanwezigheid van St. Willibrords corpus te Echternach getwijfeld is. Van veel belang is de tijd! In legenden, heiligenlevens en kerkelijke tradities werd nog onvoorwaardelijk geloof gehecht aan de onmogelijkste verhalen. Als desondanks de authenticiteit der relieken wordt aangevallen, moet er een goede reden voor hebben bestaan van zó ernstige aard, dat zij zich had opgedrongen tegen de geldende onkritische lichtgelovigheid in. Met andere woorden: dan is, naar huidige maatstaven gerekend, de valsheid der relieken zonneklaar geweest. Daarom is het zeer te betreuren, dat de kroniekschrijver wel een banbliksem werpt naar de bestrijders van de traditie, maar nalaat te vermelden, hoe zij tot hun „duivelse" overtuiging waren gekomen. Wat voor de „ketters" van 1498 een gefundeerd motief was voor hun overtuiging of hun twijfel, had voor ons misschien het laatste argument kunnen zijn tot een definitieve uitspraak over de anthenticiteit van het corpus te Echternach of van het corpus te Abbeville. Ons wantrouwen tegen het verhaal der verheffing van 1031 en tegen de authenticiteit van St. Willibrords relieken van Echternach wordt versterkt door het onbevredigend slot van een histrorisch

onderzoek, dat met ongemotiveerde felheid en onbehoorlijke uitlatingen werd afgekapt.

De relieken van St. Willibrord bleven op het hoofdaltaar tentoongesteld. In 1624 werden zij onder het altaar geplaatst, omdat zij het uitzicht te veel belemmerden (27). Daar zijn zij gebleven tot aan de ondergang van de abdij tijdens de Franse Revolutie. In 1793 plunderden de Sansculotten de abdijkerk; zij braken de reliekhouders open en wierpen de relieken weg. De inwoners van Echternach wisten er echter beslag op te leggen, en via een priester van Berdorf kwamen zij in het bezit van de geestelijkheid van Echternach terug. In het jaar 1797 werd de abdij verkocht. De relieken vonden een plaats in de parochiekerk van Echternach. Daarna zijn de zeer in verval geraakte gebouwen van de abdij gerestaureerd, en in het jaar 1906 zijn de relieken in de basiliek van Echternach, de voormalige abdijkerk, teruggekeerd.

* * *

Laten wij nu aandacht schenken aan het corpus van St. Willibrord te **Abbeville.** In het jaar 1712 werd in de collegiale kerk van St. Wulfram, bij de opening van de kerkschat, geleid door de bisschop van Amiens, een oude kist ontdekt, waarin zich een nóg oudere kist bevond, die zeker vóór de 14e eeuw gedateerd moet worden (28). Op de zijkanten van deze laatste bevonden zich schilderingen, die bekende feiten uit het leven van St. Willibrord afbeeldden. In de kist vond men drie zakken, waarin een schedel en beenderen verzameld waren. Een opschrift aan een der zakken bevatte deze tekst: „Dit zijn de relieken van het lichaam van de zalige Willeboldus (Willibrordus), belijder en bisschop in Frisia".

Een proces-verbaal van de opening der relieken in het jaar 1803 verschaft ons nadere inlichtingen over de hoeveelheid en de soort der beenderen (29): „Wij openden een andere zak van witte zijde, waarop de woorden geschreven zijn: „Dit zijn de relieken van St. Willibrord, bisschop en belijder", waarin wij een andere (zak) van groene zijde zagen, die twee pakjes inhield, waarvan het ene, met witte zijde bedekt, de gehele schedel van St. Willibrord bevatte, met het onderste deel van de kaak; en de tweede, bestaande uit een handdoek, bevatte: twee schouderbladen waarvan het rechter gaver is dan het linker; twee lumbaalwervels, waarvan één nog verbonden met het sacrum; een gedeelte van het doornuitsteeksel van de lumbaalwervels; het heupbeen van de rechterzijde, waarvan het os pubis geheel ontbreekt; een deel van het dijbeen; een deel van de tibia; een ander deel van de fibula; en meerdere beenderfragmenten".

Het verschil tussen de twee opschriften, dat van 1712, waarin St. Willibrord bisschop in Frisia wordt genoemd, en dat van 1803, waarin deze aanduiding niet meer voorkomt, moet waarschijnlijk hieraan toegeschreven worden, dat de relieken in 1712 opnieuw werden verpakt en van een opschrift voorzien, waarbij de vermelding van Frisia, dat de Fransman toentertijd niets meer zei, achterwege is gelaten.

In een studie over het kapittel van Abbeville wordt medegedeeld (30), dat de graaf van Ponthieu de relieken van St. Willibrord te Fontenelle heeft gehaald en naar Abbeville gebracht. Jammer genoeg deelt de schrijver noch zijn vindplaats, noch nadere details mede, zodat het spoor niet meer te volgen is naar een mogelijke andere plaats van de begrafenis van St. Willibrord dan Echternach. Dit is zeer jammer; de traditie van Echternach staat niet zó sterk, dat de relieken van Abbeville alleen daarom onecht zouden moeten zijn. Heeft het bisdom van St. Willibrord in Noord-Frankrijk gelegen, en is St. Willibrord (wat nog altijd mogelijk en zelfs heel waarschijnlijk is) in zijn bisdom overleden, dan wordt de plaats van zijn begrafenis te Fontenelle zelfs aannemelijker dan te Echternach.

In hetzelfde jaar, dat de relieken gevonden zijn, schonk de collegiale kerk van Abbeville een belangrijke reliek aan Grevelingen (31), dat vanouds een duidelijke Willibrord-traditie bezat; deze reliek wordt te Grevelingen nog bewaard en vereerd. Te Abbeville werd vóór de Franse Revolutie het feest van St. Willibrord gevierd. Sindsdien is de feestdag van de heilige er in onbruik geraakt.

Vanaf 1803 (mogelijk reeds vroeger) waren de relieken van St. Willibrord in een reliekhouder tentoongesteld op het doxale van de collegiale kerk van St. Wulfram. Bij de oorlogshandelingen van mei 1940, waarin Abbeville zwaar werd getroffen, de binnenstad werd verwoest en de kerk inwendig geheel uitbrandde, heeft een priester van Abbeville (ná de brand) de relieken, die naar beneden gevallen waren, verzameld en in zijn huis verborgen gehouden. In de woelige jaren van de oorlog is er weinig aandacht aan besteed. Na de oorlog en het herstel van de kerk was de geestelijkheid, om begrijpelijke redenen, er enigszins huiverig voor, de relieken zonder méér weer ter devotie te aanvaarden. De priester, die de relieken redde, is inmiddels overleden; de relieken berusten, volgens de laatste gegevens, bij zijn huishoudster. Het gevaar bestaat, dat een authentiek relikt van St. Willibrord te Abbeville verloren gaat. Daar komt nog bij, dat de historische wetenschap zich (zeer bevooroordeeld) kritisch heeft uitgesproken tegen de mogelijke authenticiteit van deze relieken. Afgezien van de vraag, of de relieken al dan niet echt zijn, en of hun herkomst uit Fontenelle op waarheid berust, dreigt een belangwekkend spoor verloren te gaan, dat naar de werkelijke begraafplaats van St. Willibrord kan leiden.

In een kroniek (32) wordt verhaald, dat St. Willehad zich, om de vervolgingen te ontgaan, naar Rome begaf. Vandaar keerde hij, door paus Adrianus getroost, „naar Gallië terug bij het graf van St. Willibrord". De tekst is op zich reeds merkwaardig. Hij wordt nog boeiender, wanneer wij straks door andere teksten over St. Willehad tot de conclusie komen, dat deze apostel in dezelfde streek werkte, waar St. Willibrord en St. Bonifatius gepredikt hadden. In dit gegeven ligt derhalve een niet te verwaarlozen aanwijzing, dat St. Willibrord in het westen van Noord-Frankrijk begraven is. Doch dan moet de tekst van Alcuinus op een andere manier geïnterpreteerd worden, die verhaalt, dat St. Willibrord

te Echternach begraven is. Het levert weinig moeilijkheden op, daar de traditie van Echternach zuiver en alleen op de tekst van Alcuinus berust (33), waarin gemakkelijk een verminking kan zijn ingeslopen. Dit is temeer aan te nemen, daar de latere gegevens over de begrafenis te Echternach en de relieken van St. Willibrord aldaar tot heel wat kritische voorbehouden aanleiding geven.

* * *

Wat kan het voor ons onderzoek betekenen, dat er van St. Willibrord twee corpora bestaan, althans, dat twee plaatsen pretenderen diens lichaam te bezitten? Practisch niet veel! Met de beschikbare gegevens kan onmogelijk worden uitgemaakt, welk van de twee corpora het echte is. Tot heden toe zijn de relieken van Echternach als de ware beschouwd, en die van Abbeville als een falsificatie afgewezen. Wij hebben echter gezien, dat de traditie van Echternach toch niet zó sterk staat, dat zij geen twijfel zou kunnen lijden.

Uit het leven van St. Wulfram (de patroon van Abbeville) is een tekst bekend, die verhaalt, dat hij het bisdom van St. Willibrord bezocht (34). In een leven van St. Willibrord staat, dat deze samen met St. Wulfram bij de Dani (Noormannen) predikte (35). In ander verband kom ik op dit laatste gegeven terug. Verbist lost het probleem der relieken van Abbeville op met de veronderstelling, dat de inwoners of geestelijkheid van Abbeville, dit gegeven kennend, op een zeker tijdstip hebben gemeend, dat, gezien de samenwerking tussen de twee bisschoppen, de kerk van Abbeville toch wel in het bezit moest zijn van relieken van St. Willibrord, waar zij belangrijke van St. Wulfram had (36). De mogelijke authenticiteit van de relieken wijst deze schrijver bij voorbaat af. Hij stelt voorop, dat zij onecht zijn, en poogt toch een reden op te geven voor hun aanwezigheid te Abbeville. Die reden maakt hij duidelijk in een gewrongen motivering, waarin tal van postulaten voorkomen. Aan een in het leven van St. Wulfram onbetekenend detail, namelijk dat hij met het bisdom van St. Willibrord een enkele maal kontakt had, wordt deze konsekwentie verbonden, dat iemand of een groep van personen zomaar relieken zouden hebben aangevoerd en deze een determinatie gegeven, teneinde een bepaalde verering ingang te doen vinden, of een reeds bestaande devotie relieken te verschaffen. Verbist veronderstelt bedrog, of een dusdanige lichtvaardigheid, dat zij aan bedrog grenst. Zulk een bedrog behoeft geenszins bij voorbaat uitgesloten te worden; doch dan moet er wel een groter motief aanwezig zijn geweest dan een terloopse mededeling uit het leven van St. Wulfram, die op zichzelf niet tot een verering van St. Willibrord te Abbeville kan hebben geleid, welke zo sterk was aangeslagen, dat men ook relieken verlangde. Overigens schijnt Verbist niet bekend geweest te zijn met het feit, dat Abbeville deze relieken uit Fontenelle ontvangen heeft. Zijn motief hangt derhalve geheel in de lucht. Indien er gefraudeerd is, dan heeft niet Abbeville dit gedaan, doch Fontenelle. Het is al heel moeilijk aan te nemen, dat er gefraudeerd wordt of dat men zich vergist met relieken van een heilige, die, althans

volgens de gangbare historische opvattingen, voor Fontenelle of Abbeville totaal onbekend moet zijn geweest.

Afgezien van de, voorlopig onoplosbare, vraag of de relieken van Abbeville echt of onecht zijn, is alleen dit van belang: Hoe zijn de bewoners, eventueel de priesters van Abbeville tot deze concrete en belangrijke traditie gekomen, als St. Willibrord apostel van Nederland is geweest? Wat kan een bisschop van Utrecht voor de bewoners van Abbeville betekend hebben? In normale omstandigheden immers is een bisschop van Utrecht in Noord-Frankrijk onbekend; wordt die bisschop als heilige vereerd, dan leidt dit tot een plaatselijk beperkte cultus, die slechts door zeer bijzondere omstandigheden naar verafgelegen streken uitschiet. In Noord-Frankrijk liggen evenwel de werkelijke raakpunten uit het leven en het werk van St. Willibrord, zodat de devotie van Abbeville in het geheel niet als de uitzonderlijke straal van een Utrechtse of Echternachse cultus beschouwd mag worden, maar integendeel uit een nabije kern is voortgekomen.

Met de terugvoering van St. Willibrords zetel naar Tournehem staan de relieken van Abbeville in een geheel ander licht. Zij zouden wel eens de echte kunnen zijn, en die van Echternach een falsificatie, eventueel een vrome vergissing. De abdij immers had wél redenen en motieven, om het corpus van de stichter te willen bezitten. Een motief, zoals Verbist voor Abbeville veronderstelt, ligt te Echternach wel voor de hand. Hiermede wil ik beslist niet beweren, dat Echternach onechte relieken bezit (overigens is dit in 1498 al gezegd!), doch ik weiger in de vooropgezette stelling te treden, dat die van Abbeville onecht zijn, daar op strikt historische gronden die van Echternach niet boven die van Abbeville gesteld kunnen worden. Weliswaar is de traditie van Echternach door teksten gedekt; deze staan evenwel niet zo sterk, dat zij als absoluut bewijs te aanvaarden zijn. Met redelijkheid mag verondersteld worden, dat de relieken reeds in Abbeville aanwezig waren, toen in 1498 in Echternach de twist over de authenticiteit der relieken losbrak. Wist men in Echternach misschien, dat er ook relieken waren in Abbeville? Het kan best zijn, dat de opsteller der vervloekingsformule met zijn „naar een andere plaats" opzettelijk die plaats niet heeft genoemd. In elk geval krijgen de relieken van Abbeville door het relaas uit 1498 een zeer bijzonder accent.

In het probleem over de dood en de plaats der begrafenis van St. Willibrord komt Utrecht niet ter sprake; er bestaat geen enkele (oudere) tekst, die in dit verband op Utrecht wijst. De keus beperkt zich wel heel duidelijk tot Echternach en Noord-Frankrijk. Abbeville ligt bij het échte bisdom van St. Willibrord. Beda verhaalt, dat St. Willibrord tot op hoge ouderdom in zijn bisdom verbleef. St. Bonifatius, die van nabij met het bisdom van St. Willibrord verbonden is geweest, schrijft in zijn bekende brief over het bisdom Trajectum letterlijk, dat St. Willibrord „tot aan het einde van zijn leven" op de plaats van zijn zetel gebleven

is, nadat hij zich de hulp van een koorbisschop had verzekerd (37). Er mag dus aangenomen worden, dat St. Willibrord in zijn bisdom, in zijn zetelstad is overleden, al zegt St. Bonifatius dit niet uitdrukkelijk. Daarom dienen de relieken van Abbeville ernstig te worden genomen.

* * *

In Abbeville kan St. Willibrord niet overleden en begraven zijn. Deze plaats behoorde niet tot het missiegebied van de heilige, al had hij wel in de nabijheid van Abbeville een kerk. Overigens blijkt dit sterker uit het feit, dat de graaf van Ponthieu de relieken van St. Willibrord, samen met die van St. Wulfram, van Fontenelle naar Abbeville heeft overgebracht. Deze stad, ontstaan uit en naast een klooster (Abbatis-villa = stad van de abt), kwam pas lang na St. Willibrord op. Het is verleidelijk, de naam van de stad in verband te brengen met de abt St. Wulfram of met de abt St. Willibrord, doch het zou beslist onjuist zijn. In het klooster van Fontenelle, waar St. Wulfram abt was, is deze heilige in het jaar 741 begraven.

Dat St. Willibrord te Fontenelle begraven zou zijn in het jaar 739, is niet erg waarschijnlijk. Dit zou immers zo abnormaal zijn, dat het zeker door de bronnen was verteld. Misschien is hij werkelijk in Echternach begraven, en werd zijn lichaam later naar zijn diocees teruggebracht. Het gegeven uit 1498 laat mij niet los, daar in Echternach toch niet lukraak beweerd zal zijn, dat St. Willibrord „voor veel jaren naar elders was gebracht". Laat deze bewering als volkomen uit de duim gezogen door de abdij afgewezen zijn, toch blijft het een mogelijkheid, waar ernstig rekening mee moet worden gehouden, vooral omdat wij uit het leven van St. Willehad een tekst bezitten, die de begraafplaats van St. Willibrord, althans de verblijfplaats van diens corpus, in Noord-Frankrijk situeert.

Tegen het einde van de 9e eeuw ging het bisdom van St. Willibrord teniet; zijn zetelstad werd door de Noormannen zelfs geheel verwoest. In het hoofdstuk over het bisdom Trajectum zal hier uitvoeriger aandacht aan worden besteed. Het ligt voor de hand, dat de residerende bisschop tijdig maatregelen genomen heeft, om de kostbaarheden van de kerk in veiligheid te brengen. Alle verhalen over de aanvallen der Noormannen bevatten tal van details, dat relieken naar andere plaatsen zijn overgebracht. Indien St. Willibrord in zijn diocees begraven is, dan valt al heel gemakkelijk te verklaren, hoe zijn corpus in Fontenelle kan zijn terechtgekomen.

DE LANDING TE GREVELINGEN.

In het jaar 690 kwam St. Willibrord vanuit Engeland naar het vasteland. In de gangbare opvatting wordt zijn landing te Katwijk (Ned.) gesitueerd. Voor deze „onomstotelijke" traditie bestaat in de oude bronnen geen enkele aanwijzing. Zij is slechts in de hand gewerkt door de in enkele teksten gebruikte woorden „osta Reni" = de monden van de Renus. Doch deze aanduiding hoort niet in Nederland, maar in Noord-

Frankrijk thuis (zie deel I hoofdst. 4). De naam Katwijk is in geen enkele oudere bron gebruikt. De oorsprong van deze traditie kan zeer duidelijk tot de 17e eeuw worden teruggevoerd; van te voren bestond zij niet. St. Willibrords landing te Katwijk moet derhalve zonder de minste aarzeling als een fabel opzij worden gezet; zij kan op geen enkele manier bewezen worden.

Om de juiste plaats van zijn landing te vinden, moeten wij beginnen met een tekst van St. Willibrord zelf. In zijn Kalendarium (kerkelijke kalender) (38) geeft hij in een, naar men aanneemt eigenhandige, aantekening enige korte berichten over zichzelf. De tekst van het bericht luidt (39): „In de naam van de Heer Jezus Christus kwam Clemens Willibrordus in het jaar 690 na de Geboorte van Christus van over de zee **naar Francia;** en in de naam van God werd hij in het jaar 695 na de Geboorte van de Heer, **hoewel onwaardig,** door de apostolische man en heer, paus Sergius, tot bisschop gewijd. Nu echter, in het jaar 728 na de Geboorte van onze Heer Jezus Christus, is hij door de genade van God nog gelukkig werkzaam in de naam van God".

St. Willibrord schreef over zichzelf in de derde persoon. Algemeen wordt aangenomen, dat de tekst, zelfs het schrift van de heilige zelf zijn. De opmerking immers, dat hij onwaardig was de bisschopswijding te ontvangen, zou, uit de pen van een ander gevloeid, een belediging zijn geweest. In deze, ongetwijfeld authentieke tekst is de mededeling van belang, dat St. Willibrord „naar Francia" kwam. Met Francia kan een schrijver uit de 8e eeuw (Willibrord schreef dit in 728!) onmogelijk Noord-Nederland bedoelen. Had Willibrord Gallia geschreven, dan zou er nog over gediscussieerd kunnen worden, wat die naam precies omvat, vooral na de gangbare opvattingen, die het midden van Nederland inderdaad, maar ten onrechte, onder Gallia begrepen. Nu het woord Francia is gebruikt, is Noord-Nederland positief uitgeschakeld. Vanzelfsprekend moet aan het woord van de man, die het betreft, het hoogste gezag worden toegekend. Het eigen getuigenis van St. Willibrord verzet zich pertinent tegen de Nederlandse opvattingen.

Theofried van Echternach plaatst de landing van St. Willibrord te Grevelingen, een stadje aan de Franse kust gelegen, tussen Duinkerken en Calais. Zijn tekst is een nadere beschouwing waard. Hij luidt in vertaling (40): „Hij landde het eerst in de haven van Grevelingen, waar tot op de huidige dag naast het altaar (van de kerk) een vierkante steen bijzonder wordt vereerd, waarmede hij, zoals daar van vader op zoon wordt verteld, aan de kust van Ierland op een nieuwe en ongehoorde wijze scheep is gegaan, nadat een schipper geweigerd had hem mee te nemen".

Alle historici, die de tekst van Theofried gesignaleerd hebben, verwerpen hem in zijn geheel en volledig; zij beschouwen hem als pure fantasterij. Doch geen enkele schrijver voert een deugdelijk motief voor de verwerping aan, zodat nimmer is aangetoond, waarom de substantie

van het bericht, de landing van St. Willibrord te Grevelingen, geen geloof zou verdienen. De tekst is in flagrante tegenspraak met de gevestigde mening, dat St. Willibrord bij Katwijk landde; aan deze, zeer jonge traditie, wordt meer gezag toegekend dan aan een schrijver uit het begin van de 12e eeuw! Geheel duidelijk is immers, dat Grevelingen slechts verworpen wordt om de traditie van Katwijk en de situering van St. Willibrord te Utrecht. Hiermede is Grevelingen niet te verenigen.

Over het algemeen wordt Theofried als betrouwbaar aangemerkt. Nu is het jammer, dat hij in deze tekst een aperte fout maakt, daar St. Willibrord niet vanuit Ierland, zoals hij zegt, doch vanuit Engeland naar het vasteland gekomen is. Deze fout is toch weer niet zó essentieel, dat dan ook de rest van zijn mededeling verworpen moet worden, want Theofried maakte slechts de voor de hand liggende fout, niet voldoende de streek van St. Willibrords afkomst (Ierland) onderscheiden te hebben van zijn vertrekpunt uit Engeland.

Als St. Willibrord werkelijk in of bij Katwijk was geland, had Theofried dit kunnen en moeten weten. Hoe kwam de schrijver dan aan een landingsplaats, meer dan 500 km. van de échte verwijderd? Het scheelt nogal wat. In dat geval zou hij geen vergissing hebben begaan, doch een aperte onwaarheid, laten wij gerust zeggen een leugen hebben neergeschreven. Enig motief hiervoor is niet te ontdekken. Voor Echternach was het van geen belang, een misvatting over de landingsplaats van de stichter te verbreiden; voor de abdij was het totaal onverschillig, of St. Willibrord op de Nederlandse dan wel op de Franse kust was geland. In zijn werk geeft Theofried de indruk, een ernstig schrijver te zijn, die naar de aard en de stijl van zijn tijd goed werk heeft geleverd. Hij heeft zijn mededeling niet neergeschreven zonder de innerlijke overtuiging, dat zij juist was, en zonder dat hij haar getoetst heeft aan voor hem bereikbaar contrôle-materiaal.

Het „steen-wonder", (dat trouwens tot de klassieke legenden behoort en van meer heiligen wordt verteld) heeft de geloofwaardigheid van de tekst geen goed gedaan. Er moet echter onderscheid gemaakt worden tussen het eigene van Theofried en de mededeling van anderen. De landing van St. Willibrord te Grevelingen deelt Theofried op eigen gezag mede. Het overdreven wonder komt evenwel niet op zijn rekening; hij deelt slechts mede, dat dit zo in Grevelingen wordt verteld. Strikt genomen, verhaalt de schrijver niet eens het wonder, doch een te Grevelingen bestaande traditie, waarbij hij op geen enkele manier laat merken of doet vermoeden, dat hij de bewering der mensen van Grevelingen tot de zijne maakt. Er mag eventueel getwijfeld worden aan het werkelijk gebeuren van hetgeen de inwoners van Grevelingen geloofden, doch er kan geen enkele grond worden aangevoerd, waarom **het feit,** door Theofried verhaald, namelijk het bestaan van die traditie te Grevelingen, geen geloof verdient. Theofried deelt een eigentijds gegeven mede, direkt controleerbaar voor zijn tijdgenoten. Schreef Theofried klinkklare onzin, zoals

de moderne historici beweren, dan zou hij door zijn tijdgenoten op de vingers zijn getikt; dan ook zou hij zich (correct historicus als hij was) gecorrigeerd hebben. Niemand heeft na 9 eeuwen het recht te beweren, dat Theofried een onwaarheid schreef. Men kan zijn mededeling evenmin als een vergissing betitelen, want het gaat niet aan, door middel van de zeer late traditie van Katwijk een 12e-eeuwse tekst als onjuist te verklaren. Direkt na zijn landing, verhalen de bronnen, begaf St. Willibrord zich naar Trajectum, dat zijn zetelstad werd. Lag deze stad in Noord-Frankrijk, dan is de opvatting der landingsplaats te Katwijk klinkklare onzin!

In de tekst is nog een andere passage van belang. De aankomst van St. Willibrord „per steen" wordt in Grevelingen verhaald door: „Nati ut nati natorum et qui nascuntur ab illis"; wat letterlijk (doch lelijk) vertaald moet worden: de geborenen zowel als de geborenen uit de geborenen, en die uit deze geboren zijn, Theofried bedoelt hiermede, dat de inwoners van Grevelingen van geslacht op geslacht, van vader op zoon, dit vertellen. Strikt genomen, noemt hij vier geslachten, doch het getal is niet dwingend, daar de schrijver slechts wil zeggen, dat het verhaal voorheen wérd, en nog in Grevelingen wórdt verteld.

Er bestaat dus geen enkele reden om te verwerpen, dat in het begin van de 12e eeuw te Grevelingen deze zeer concrete Willibrord-traditie bestond. Op zichzelf bevat dit nog geen bewijs, dat St. Willibrord er werkelijk geland is.

* * *

Tussen de plaats van de werkelijke landing en Grevelingen van de legende mag een onderscheid worden gemaakt. Beide behoeven niet per sé dezelfde te zijn. St. Willibrord kan wel degelijk op een andere plaats, wel in de nabijheid van Grevelingen, geland zijn, terwijl de bewoners van Grevelingen zich deze traditie achteraf hebben toegeëigend. In deze richting wijst namelijk de tekst van Alcuinus, die omstreeks het jaar 792 schreef (41).

„Toen voeren de man Gods Willibrordus en zijn gezellen naar Fresia, totdat zij op een gunstige wind **in de monden zelf van de Renus** de zeilen konden strijken, waar zij voet aan land wilden zetten, doch **waar zij afdreven.** Spoedig kwamen zij te Trajectum, dat gelegen is op de oever van dezelfde rivier (42). Hier had St. Willibrord na enige tijd, toen het geloof groeide, met Gods hulp zijn bisschopszetel".

Alcuinus' verhaal is niet te situeren aan de Nederlandse kust, zelfs als men zich de kust voorstelt zoals die nu is, wat tegen het einde van de 7e eeuw wel niet het geval kan zijn geweest. Bij hun aankomst aan de kust wilden de missionarissen „in de monden zelf van de Renus" landen, doch daar dreven zij af. Om via Katwijk Utrecht te bereiken, moesten zij tóch de Rijnmond passeren. Alcuinus verhaalt niet, hoe het schip, na afgedreven te zijn, weer op zijn oorspronkelijke koers terugkwam. Het afdrijven vertelt hij wel; dan had het ook voor de hand gelegen

mede te delen, hoe St. Willibrord weer in de Rijnmond terugkwam. Doch na het afdrijven van het schip vertelt Alcuinus terstond de landing te Trajectum. In deel I is afdoende aangetoond, dat de monden van de Renus in Noord-Frankrijk gesitueerd moeten worden.

Het belangrijke detail, dat het schip van de kust afdreef, komt aan de Franse kust geheel tot zijn recht. Eerst wilden de missionarissen landen aan de kust in de buurt van Grevelingen, waar na de overstroming van het land in de brede baai van het Almere weer een oeverwal was ontstaan. Bij de eerste transgressie, in de 4e eeuw voorgevallen, is naar alle waarschijnlijkheid een langwerpig eiland tussen Marck, in de omgeving van Grevelingen, en Duinkerken vrij van water gebleven. Vermoedelijk was op dit eiland in de tijd van St. Willibrord nog geen bewoning aanwezig. Het schip dreef van de kust af, belandde in de zeearm, en bij Tournehem konden de apostelen voet aan wal zetten. Vatten wij het verhaal van Alcuinus letterlijk op, dan landden St. Willibrord en zijn gezellen voor het eerst te Tournehem, en niet te Grevelingen; de zeereis eindigde bij Tournehem. Deze tekst ligt in tijdsorde vóór die van Theofried, en spreekt derhalve de traditie van Grevelingen tegen.

Zeer waarschijnlijk is het verhaal van Alcuinus juist, en berust de traditie van Grevelingen niet op zuivere waarheid. Dat en hoe de legende ontstond, kan goed verklaard worden. In Grevelingen kan de mededeling van Alcuinus bekend zijn geweest, of kan reeds van te voren, na de aankomst van de apostel, bij de inwoners bekend zijn geworden, dat St. Willibrord eerst op de kust, bij Grevelingen, had willen landen. Voor de devote Middeleeuwers was dit al meer dan genoeg om aan te nemen, dat hij er inderdaad geland was.

Het ontstaan van de traditie te Grevelingen houdt mogelijk zeer nauw verband met de veranderingen in het landschap. Ten tijde van St. Willibrord behoorde het Almere nog geheel tot de open zee; aan de kust waren reeds enkele eilanden gevormd, die vermoedelijk nog niet intensief bewoond werden. Toen het Almere dicht slibde en weer land werd, lag het geheel voor de hand (zie de parallel-situatie in Katwijk!) aan te nemen, dat St. Willibrord zijn zeereis niet te Tournehem beëindigd had, doch aan de kust, namelijk te Grevelingen, omdat men zich in de tijd, dat de Grevelingse legende ontstond, niet meer realiseerde, dat de zee oorspronkelijk tot bij Tournehem, en verder, gereikt had.

De naamgeving van Grevelingen wijst erop, dat dit juist kan zijn (43). Grevelingen komt voor in een bron van vóór 1040, waar de plaats Greveninga heet. In 1040 heet zij: „ecclesia S. Folquini in Grevenenga". Nieuwpoort schijnt een primitieve benaming voor de stad te zijn geweest, die in de geschreven bronnen voor het eerst in 1160 voorkomt: „Novus portus de Greveninga". Vanaf 1114 komt een plaats in de bronnen op, die „apud sanctum Willibrordum" heet en door de Franse historici met een dorp nabij Grevelingen wordt geïdentificeerd. Dezelfde plaats heet vanaf 1125 „Parochia S. Willibrordi". In een tekst van 1184 blijkt deze

echter gelijk te staan met Grevelingen, want dan staat er: „in parrochia S. Willibrordi de Nieuwepoort". In de zee voor Grevelingen lag een zandbank, die „Wilbort sant" wordt genoemd. Deze benaming vindt men voor het eerst geschreven op een kaart van Blaeu van 1650; in de volksmond zal zij echter ouder zijn. Deze naam ligt geheel in de lijn van het verhaal van Alcuinus en van de traditie van Grevelingen, dat St. Willibrord op de kust bij Grevelingen had willen landen, casu quo geland was.

De diverse namen van Grevelingen tonen aan, dat St. Willibrord, voor zoveel uit de naamgeving van de plaats te zien is, voor het eerst in het begin van de 12e eeuw met Grevelingen in verband is gebracht. De namen met een verwijzing naar St. Willibrord vallen chronologisch samen met de tekst van Theofried, die tezelfder tijd de traditie van Grevelingen verhaalt. Zijn verhaal is in elk geval juist wat het feit van de bestaande legende betreft. Van de andere kant is het in het geheel niet uitgesloten, dat de legende kort vóór dat tijdstip te Grevelingen is ontstaan. De precieze landingsplaats behoeft niet in Grevelingen te worden gezien; wel in de onmiddellijke omgeving ervan, omdat het ontstaan van een dergelijke legende in Grevelingen moeilijk te veronderstellen is zonder een reden of aanleiding, die onmogelijk het zover verwijderde geografische verband kan hebben als tussen Grevelingen en Utrecht ligt.

* * *

De **Monumenta Epternacensia** (44) verhalen: „Dat hij (W.) in zijn 33e levensjaar in de haven van Grevelingen landde, een zeestad, vanwaar hij naar Trajectum kwam, toen een stad en een burcht in het rijk van Fresia". De tekst is door Theofried zelf geschreven of berust in elk geval op zijn Vita, zodat hij geen nieuw bewijs ten gunste van Grevelingen bevat. Merkwaardig is, dat in Echternach wel de opvatting gehuldigd is geweest, dat St. Willibrord te Utrecht gezeteld heeft (45), doch dat de Nederlandse landingsplaats Katwijk in Echternachse bronnen nimmer is genoemd, waar onveranderd aan Grevelingen vastgehouden is.

De Nederlandse Grevelingen, de naam van een deel van de Zeeuwse stromen, zijn nimmer serieus met het bericht van Theofried in verband gebracht, zodat ik in dit geval kan volstaan met de zoveelste constatering, dat ook deze naam in Nederland gedoubleerd is.

Over de plaats, waar St. Willibrord landde, kunnen uit de bronnen deze conclusies getrokken worden: De traditie van Katwijk wordt door geen enkele tekst gesteund. De woorden van Alcuinus, die Willibrords landing „in ostia Reni" verhalen, duiden onmiskenbaar dezelfde streek aan, op de Peutinger-kaart afgebeeld in de uiterste westhoek van het landschap de Patavia, welk landschap op tal van gronden, niet het minst door de gegevens van het Itinerarium, doch bovenal door de gegevens over de Renus, als het westen van Noord-Frankrijk moet worden opgevat. Vermoedelijk is St. Willibrord bij Tournehem geland; heeft hij daar het schip verlaten. Theofried van Echternach verhaalt de landing te Grevelin-

gen. Al behoeft hier niet dwingend de juiste plaats van de landing te worden gezien, dan stelt deze tekst toch met nadruk, dat St. Willibrord op de Franse kust, in de omgeving van Grevelingen, voet aan wal zette.

Na zijn landing, zeggen alle bronnen, begaf St. Willibrord zich naar Trajectum. Als de apostel op de kust van Frankrijk zijn missiegebied betrad, kan Trajectum Utrecht niet zijn geweest.

DE KALENDER VAN ST. WILLIBRORD.

Nog nauwkeuriger gegevens dan door de twee corpora en het verhaal der landing te Grevelingen worden verschaft door de kalender van St. Willibrord (46).

Deze codex, die uit een martyrologium en een kalender bestaat en ongetwijfeld uit de tijd van de heilige stamt, is, naar algemeen wordt aangenomen, door hem eigenhandig van aantekeningen voorzien; een latere hand heeft er aanvullingen in geschreven. Door de inhoud van deze notities en door het geheel afwijkend schrift is een duidelijk onderscheid te zien tussen de eerste eigenaar en de latere gebruiker. Daar deze persoon niet bekend is, noemt men hem gemakshalve **de tweede hand.**

In het martyrologium leest men tegenover de datum van 7 november: „Hier (op deze dag) verhuisde de apostolische man, bisschop Willibrord naar Christus". En tegenover 10 november staat: „Hier vond de **translatio** plaats van de **heilige** Willibrord". Beide aantekeningen kunnen niet van St. Willibrord zijn, doch moeten aan de tweede hand worden toegeschreven. St. Willibrord heeft op zijn kalender verscheidene heiligen en bisschoppen bijgeschreven, wier namen niet op de Romeinse kalender voorkomen, doch die in zijn streek werden vereerd, of voor wie hij een bijzondere devotie had.

In het schrift van de tweede hand treffen wij op de vijfde Nonas van juli (11 juli) de aantekening aan: „Bertuini presbyteri" = de priester Bertuinus. Het is zeker, dat hiermede St. Bertinus is bedoeld, de heilige abt van St. Omaars, van wie de beroemde abdij haar naam van Saint-Bertin gekregen heeft.

Van deze heilige zijn vijf feesten bekend: 1 mei, de kerkwijding; 2 mei, de verheffing van het lichaam; 5 september, de begrafenis in de kerk; 22 september, het octaaf van dat feest; en 16 juli, de translatio (47). Het laatste feest berust op de volgende gebeurtenis (48): Adelard, die tussen de jaren 844 en 859 abt van St. Omaars was, vroeg in het jaar 846 aan Folkinus, bisschop van Terwaan om de relieken van St. Bertin naar een veilige plaats over te brengen. De abt was ongerust over de dreigende invallen van de Noormannen, doch eveneens over de intriges van Karel de Kale, die pogingen in het werk stelde, om het rijke bezit van de abdij voor een van zijn gunstelingen in handen te krijgen. Deze vrees blijkt niet ongegrond te zijn geweest; in het jaar 859 is de pressie hem te groot geworden en heeft hij de abdij moeten afstaan aan een oom van de koning.

De kalender plaatst het feest van St. Bertin op 11 juli; doch de bronnen van St. Omaars zetten het op 16 juli. Dit lijkt mij toch niet van voldoende gewicht om te doen besluiten, dat de tweede hand het feest der translatio van St. Bertin niet kan hebben bedoeld. Op de kalender immers zijn de dagen uitgezet volgens de Juliaanse tijdrekening; de meeste vakken van de data zijn blanco gelaten en bevatten alleen een cijfer; van de Romeinse kalender zijn slechts betrekkelijk weinig feesten opgenomen. Aan de rechterkant van het blad zijn door de tweede hand de afwijkende memoriedagen ingevuld. De tweede hand kan de juiste datum van de translatio niet gekend hebben, of een nog simpeler fout gemaakt hebben door zich te vergissen in de keus van het vakje, waarin de vermelding eigenlijk geschreven had moeten worden.

Het feest der translatio van 16 juli had een zeer beperkt lokaal karakter. Buiten de eigen bronnen van de abdij is het nergens vermeld; buiten de direkte invloedssfeer van St. Omaars is het zelfs niet bekend geweest. Dat het in de kalender van St. Willibrord wordt vermeld (in het daarbij opgenomen martyrologium), uiteraard door de tweede hand, houdt dan ook het klare bewijs in, dat de codex zich in de tweede helft van de 9e eeuw in de omgeving van St. Omaars bevond. De tweede hand behoorde aan iemand toe, voor wie de vermelding van dit feest enige betekenis had. Hij kon dit feest zelfs niet kennen, als hij zich in Utrecht of in Echternach had bevonden. De herkomst van de codex uit de omgeving van St. Omaars is voor de lokalisatie van St. Willibrord te Tournehem een duidelijk bewijs.

De kalender vermeldt St. Bertinus en St. Hidulfus op dezelfde dag. St. Bertin is gestorven in het jaar 698 en St. Hildulfus, de bisschop van Trier, in het jaar 707; beide derhalve nog tijdens het leven van St. Willibrord. Men zou de vraag kunnen stellen, waarom St. Willibrord hen niet opgeschreven heeft. Bij de heiligen, die hij wèl vermeldt, is meermalen het motief van de memorie zonder veel moeite te vinden: hij had met hen in de missie samengewerkt, óf hij had een bijzondere devotie tot hun persoon. Als hij bisschoppen en heiligen uit zijn omgeving en uit zijn tijd, met wie hij ongetwijfeld persoonlijk contact moet hebben gehad, niet vermeldt, kan voor dit negatieve feit het motief slechts verondersteld worden. In sommige van deze gevallen is het hierdoor al redelijk verklaard, dat St. Willibrord slechts heiligen op zijn kalender heeft aangetekend, personen derhalve, wier heiligverklaring of verheffing reeds was geschied. Aangezien dit niet terstond na het overlijden gebeurt en St. Willibrord zich misschien niet direkt aangesloten heeft bij een heiligverklaring door de volksmond, zijn de heilige tijdgenoten op zijn kalender niet dik gezaaid. Toch valt het op, dat St. Willibrord en zijn opvolgers weinig, om niet te zeggen geen, contacten hebben gehad met de abdij van St. Omaars, die toch al bestond en in Belgisch en Frans Vlaanderen een belangrijke invloedssfeer had. (Elders ga ik hier uitvoeriger op in). Beide partijen, de missionarissen onder de Friezen en de abdij van St. Omaars, hebben klaarblijkelijk een afgebakend terrein bewerkt, waar zij elkander niet

voor de voeten liepen. Waarschijnlijk zijn hun contacten vreedzaam en harmonisch geweest; het is een normaal verschijnsel, dat in de historische bronnen de conflicten en de ruzies eer een neerslag gevonden hebben dan de goede en normale verhoudingen. Dikwijls is niets van een bepaalde zaak te vinden, totdat een kwestie erover is ontstaan en in een proces een lawine van stukken losbreekt.

Te St. Omaars en in de abdij van Saint-Bertin ligt ook de verklaring van een ander probleem rond St. Willibrord. Alcuinus verhaalt, dat St. Willibrord op 6 november is gestorven. Hij is de eerste biograaf; hij schreef in Noord-Frankrijk en stond bovendien veel dichter bij de feiten dan de latere schrijvers, die 7 november als de sterfdag geven, de datum, die algemeen als de feestdag van St. Willibrord is aangenomen. Op 6 november werd te St. Omaars en in het gehele invloedsgebied van de abdij de sterfdag gevierd van St. Winnok, een der eerste monniken van de abdij, die in de streek een hoge populariteit genoot. De viering van de sterfdag van St. Willibrord is eenvoudig naar de volgende dag verschoven. Slechts in de omgeving van St. Omaars kon dit motief aanwezig zijn. In Utrecht of in Echternach was geen enkele reden, om de viering van de sterfdatum een dag te verschuiven. De bepaling van het feest van St. Willibrord op 7 november is in deze streek geschied; zelfs dit kleine detail lokaliseert het werkterrein van de heilige.

Bijzondere opmerking verdient, dat de aantekening van het feest van St. Bertin op 11 juli pas nà het feit van de translatio, dat wil zeggen nà het jaar 846, op de kalender kan zijn bijgeschreven. Hierdoor vormt de kalender een markante streep tussen de tijd van St. Willibrord en de opkomst van het bisdom Utrecht. Een der opvolgers van St. Willibrord, die meer dan een eeuw nà hem een erfstuk van de bisschop gebruikte, dat blijkens zijn aard deel had uitgemaakt van diens liturgische uitrusting, resideert met de kerkelijke kalender in Noord-Frankrijk. Wanneer straks nog niet volkomen duidelijk zou worden, dat er tussen St. Willibrord en het ware begin van het bisdom Utrecht geen sprake is van een direkte successie en continuïteit, dan denke men aan deze kalender, die de altijd zonder méér aangenomen continuïteit radikaal doorsnijdt. De geschiedenis van de kalender is niet bekend; momenteel berust de codex te Parijs. Stilzwijgend heeft men maar aangenomen, dat hij van Echternach afkomstig is; zijn herkomst uit Utrecht is nimmer geponeerd. In elk geval blijkt hij nooit de belangstelling van Echternach getrokken te hebben, want in de bronnen van de abdij is geen enkel raakpunt ermee te vinden. Zodoende meldt hij zich nu aan als een pure bron, die aan elke tendentieuze manipulatie is ontsnapt. Onmiskenbaar is zijn herkomst uit Noord-Frankrijk; dààr was hij in de 9e eeuw aanwezig. Er is niet de minste aanleiding om te veronderstellen, dat hij vanuit Utrecht of Echternach naar de omgeving van St. Omaars zou zijn afgedwaald.

Nu dit is vastgesteld, moet aan een andere aantekening aandacht worden besteed. Op 7 november plaatst de tweede hand de sterfdag van St. Willibrord; op 10 november een „translatio". Deze uitdrukking betekent

bij een middeleeuws schrijver nooit de begrafenis, eventueel op de derde of vierde dag nà het overlijden, wat gesuggereerd zou kunnen worden door de twee kort na elkander vallende data, doch de term translatio (overbrenging) duidt op een overbrenging van het corpus naar een andere plaats, een herbegrafenis. Met het lichaam van St. Willibrord heeft een translatio plaats gehad. Nu zijn beide teksten wel zo opgevat, dat St. Willibrord mogelijk in zijn bisdom (men zei Utrecht) overleden is, en zijn lichaam enkele dagen later naar de abdij van Echternach werd overgebracht. Doch in zo'n geval gebruikt de middeleeuwse latinist niet het woord translatio, nog ervan afgezien, dat het vrijwel zeker duidelijk vermeld zou zijn, als St. Willibrord zulk een uitzonderlijke begrafenis ten deel was gevallen. Beide gegevens moeten aldus verstaan worden, dat St. Willibrord op 6 november in zijn bisdom overleden is, hij daar op de gebruikelijke tijd begraven werd, terwijl zijn lichaam op 10 november van een onbekend jaar (doch in elk geval in of vóór de tijd van de tweede hand, de 9e eeuw) naar elders is overgebracht. Het ligt geenszins voor de hand, dat dit Echternach is geweest, al zou men kunnen veronderstellen, dat de translatio duidt op het verbergen van het lichaam, toen de abdij in of rond het jaar 882 door de Noormannen werd bedreigd. Wij mogen als vrij zeker aannemen dat de kalender niet in Echternach is geschreven, zeker niet door de tweede hand, en dat hij zich tegen het midden van de 9e eeuw in Noord-Frankrijk bevond. Met een translatio van St. Willibrord kan de schrijver, die lokaliter dààr resideerde, geen feit uit de abdij van Echternach op het oog hebben, dat om de bedoeling, die er achter stak, uiteraard niet aan de grote klok is gehangen. Evenmin kan de aantekening wijzen op de terugvinding van St. Willibrord in het jaar 1031, toen er inderdaad in Echternach een translatio heeft plaats gevonden. Deze moet midden oktober gedateerd worden en niet op 10 november.

Was St. Willibrord op eenzelfde plaats gestorven en begraven, dan zou de schrijver niet over translatio gesproken hebben. Is hij in of nabij Tournehem overleden en naar Echternach overgebracht, dan kan de translatio, geplaatst op 10 november, moeilijk als de begrafenis te Echternach worden opgevat. Tussen Tournehem en Echternach liggen hemelsbreed meer dan 300, en over de wegen meer dan 400 km., die met het vervoer van een lijk in 4 of 5 dagen beslist niet te halen zijn. Bovendien is het een open vraag (al schijnt dit voor sommige historici geen probleem te zijn, die een begrafenis te Echternach, eventueel ver van de plaats van overlijden, voorstaan), of men zoiets in die tijd zelfs maar in overweging genomen heeft.

Door het onderscheid, dat de kalender maakt tussen sterfdag en translatio, komt de traditie van Echternach, dat de werkelijke eerste begraafplaats van de heilige pretendeert te zijn en zegt diens authentieke corpus te bezitten, in nóg vreemder daglicht te staan dan boven is uiteengezet. De relieken van Abbeville krijgen een nieuw accent. De translatio van St. Willibrord is vrijwel zeker voorgevallen in een tijd, toen alom

relieken van heiligen voor de Noormannen in veiligheid werden gebracht (48a). Het is derhalve zeer goed aan te nemen, dat zij naar Fontenelle zijn vervoerd, vanwaar zij later door de graaf van Ponthieu naar Abbeville zijn getransporteerd.

Tot nu toe aanvaard ik de traditie van Echternach nog tot op zekere hoogte. Van lieverlede komen er echter van alle kanten tal van raadsels en twijfels opzetten, die zeer sceptisch moeten stemmen. Deze ga ik voorlopig voorbij, om ze aan het einde van het laatste hoofdstuk samen te vatten in een poging, de diepste historische waarheid in de tradities van Echternach te achterhalen.

UIT HET LEVEN VAN ST. WILLIBRORD.

Sommige feiten uit het leven en de missiearbeid van St. Willibrord kunnen dienen als aanwijzing, dat de heilige niet in Utrecht gezeteld heeft, doch dat het centrum van zijn werkzaamheden in Noord-Frankrijk moet worden gezocht. Het ligt uiteraard niet in de bedoeling, een volledige levensbeschrijving van St. Willibrord te geven, temeer, omdat er **geen nieuwe feiten** te voorschijn komen, doch slechts aan algemeen bekende feiten en plaatsen argumenten worden ontleend voor de juiste lokalisatie van zijn bisschopszetel. Zaken en feiten, die ik onbesproken laat, aanvaard ik overeenkomstig de gangbare opvattingen. Aan het bisdom van St. Willibrord wordt een afzonderlijke beschouwing gewijd. Bepaalde feiten met lokale aanwijzingen zijn moeilijk in overeenstemming te brengen met de plaatsing van St. Willibrord te Utrecht, omdat zij zó ver zuidelijk liggen, dat zij met Utrecht geen verband kunnen hebben gehad. Op zichzelf genomen bewijst elk feit afzonderlijk niet veel ten voordele van mijn stellingen; doch samen dringen zij wel heel sterk de gedachte op, dat de standplaats van St. Willibrord veel logischer en aannemelijker is in Noord-Frankrijk dan in Utrecht.

* * *

In de biografie van St. Wulfram, aartsbisschop van Sens, komt deze passage voor (49): „Toen de eerbiedwaardige bisschop Wulfram de zetel van Sens bijna 29 jaren bezet had, ging hij, met verlof van koning Childebert en vorst Pepijn het volk der Fresonen het Evangelie verkondigen". Algemeen wordt aangenomen, dat Wulfram tijdens een Rome-reis van St. Willibrord diens bisdom bezocht.

In een 13e eeuwse codex van Alcuinus' leven van St. Willibrord wordt verhaald, dat de heilige samen met bisschop Wulfram van Sens naar de „Dani" trok, omdat het hem toegewezen volk der Friezen niet zo spoedig, als hij gehoopt had, bekeerd kon worden (50). In ander verband komen de Friezen en de „Dani" in Alcuinus' verhaal nog eens ter sprake, wanneer hij vertelt over het bezoek van St. Willibrord aan het mysterieuze „Fositesland" (51).

In de gangbare historische opvattingen wordt het bezoek van St. Willibrord aan de „Dani" uitgelegd als een missiereis naar Denemarken. De berichten over St. Wulfram zijn door de historici categorisch naar het rijk der fabelen verwezen. Enerzijds was het moeilijk, een relatie te veronderstellen tussen de bisschop van Sens en de bisschop van Utrecht; van de andere kant lag evenmin voor de hand, dat St. Wulfram gedurende de Rome-reis van St. Willibrord een soort visitatie-reis maakte in diens bisdom, in het noorden van Nederland gelegen. Dat St. Wulfram tot in Denemarken gepredikt zou hebben, nota bene vanuit zijn zetelstad Sens, was geheel en al onaanvaardbaar.

Het handschrift, waarin de tekst staat over de samenwerking tussen St. Wulfram en St. Willibrord, dateert uit de 13e eeuw, terwijl oudere handschriften deze tekst niet hebben. Hierin werd een aanwijzing gezien, dat de tekst niet authentiek is. Daar er echter geen oorspronkelijke tekst meer bestaat, en alle handschriften kopiën zijn, is dit geen afdoende grond voor het verwerpen van de tekst. Hij kan zeer goed authentiek zijn, terwijl de andere handschriften op dit punt niet volledig kunnen zijn. De kopiïsten kunnen de zin overgeslagen hebben om dezelfde reden als de moderne historici hem verwerpen, namelijk, dat hij hun onwaarschijnlijk voorkwam, omdat zij in de juiste lokalisatie ervan dezelfde fout maakten als de latere historici.

De kardinale fout zit in het verkeerde begrip van het woord „Dani". In de vroeger geciteerde teksten over de Noormannen (zie deel I) hebben wij talloze malen kunnen zien, dat „Dani" en „Normanni" volkomen sinoniem zijn. Door de vroege schrijvers worden de twee namen zonder het minste onderscheid door en naast elkaar gebruikt; enkele malen kwamen wij zelfs „Dani sive Normanni" tegen, wat aan duidelijkheid niets te wensen overlaat. Mocht men denken, dat „Dani sive Normanni" een betrekkelijk late term is, die slechts in de berichten over de Noormannen uit de 9e eeuw voorkomt, dan moge verwezen worden naar de Ravennas, die al in de 7e eeuw Dani en Normanni als gelijkwaardige namen gebruikt (52). Vanzelfsprekend bedoelen de latere schrijvers Denemarken; als er een schrijft (53), dat „Dania" door St. Willibrord is bekeerd, heeft de opvatting van Denemarken al ingang gevonden.

Wil men de term juist vertalen, en de lokaal-geografie recht doen wedervaren, dan zijn de „Dani sive Normanni" niets anders dan de Normandiërs. Het land van de Noormannen strekte zich uit over Normandië en een deel van Artois. Geen enkele historische bron geeft enig bericht over Noormannen in Nederland in de 8e eeuw; evenmin bestaat er een tekst, die met enige schijn van juistheid op Noormannen in Nederland kan wijzen. Met het onjuiste uitgangspunt Utrecht en de onjuiste opvatting der Dani als Denen kwam de historische interpretatie ertoe, voor Dani Denemarken te lezen. Voor St. Willibrord was dit nog enigszins te verdedigen, ofschoon het altijd een duister punt gebleven is. Bij St. Wulfram, de aartsbisschop van Sens, viel het evenwel zover buiten de geografische mogelijkheden, dat men met deze berichten nimmer goed raad heeft geweten, en ze daarom maar als mystificaties verwierp.

Plaatsen wij St. Willibrord in Morinië (de bisschop van Sens bevindt zich reeds ter juister plaatse!), dan is het zo helder als glas, dat beiden, én afzonderlijk, én gezamenlijk missiebezoeken kunnen hebben afgelegd bij de Normandiërs, die hun beider buren waren. Er is geen enkele reden, om de teksten te verwerpen, want de berichten, goed gelokaliseerd, zijn geheel aannemelijk. Bij St. Willibrord past het bericht al heel goed, want in Normandië had de heilige te Oust-Marest zelfs een eigenkerk.

* * *

Fositesland, in het leven van St. Willibrord voorkomend, wordt daar in verband met de Dani genoemd. Toen de interpretaties van de Dani als Denemarken ingang had gevonden, werd Fosites als Helgoland geïdentificeerd. Dit is zó onwaarschijnlijk, en zó totaal ontbreekt er ook maar de geringste adstructie (de gemeenschappelijke uitgang - land kan moeilijk als zodanig worden aanvaard!), dat deze interpretatie door de historici nimmer serieus is genomen. De naam en de juiste plaats ervan zijn altijd een probleem gebleven, al werd dit niet als een belangrijk beschouwd, omdat de plaats of de streek slechts terloops in het leven van St. Willibrord wordt genoemd. Volgens Du Cange is Fossetum hetzelfde als Fossatum. Dit woord, dat ook veelvuldig als toponiem voorkomt, heeft een zeer brede betekenis: kanaal, gracht, stad, legerplaats, door grachten omgeven grondgebied. In Fosites moet een barbarisatie, mogelijk een door lokale fonetiek beïnvloede schrijfwijze worden gezien van Fossetum of Fossatum.

In het canton Lestrem bestaat een plaats, La Fosse (54). Fosse heet een gehucht in het canton Oignies (55) en leengoederen te Robecq (56) en in het canton Surques (57). Fosse Boulonnaise heet het lage deel van het land van Boulogne, dat de cantons Boulogne, Samer, Desvres en Marquise omvat (58). Dit kan zeer goed het in verband met St. Willibrord genoemde Fositesland zijn, vooral omdat deze streek aan het bisdom van Tournehem grenst, en de uitgang -land eer op een streeknaam dan op een strikte plaatsnaam wijst (59).

Om het nauwe verband tussen de Dani en Fositesland moet waarschijnlijk aan een zuidelijker gelegen Fossetum de voorkeur worden gegeven. In de Wetten der Normandiërs (Noormannen) (60) komt een Fossetum voor, dat een bewoonde streek moet zijn geweest, want de tekst spreekt over het herstel van huizen. Het is niet nader te lokaliseren. In een oorkonde van de abdij van St. Wandrille wordt een goed genoemd „apud Rothumagum supra Fossetum = bij Rouaan aan of in Fossetum". Deze plaats lijkt het beste te passen in het verband, dat de tekst legt tussen de Noormannen (Normandië) en Fositesland.

* * *

Na St. Willibrord kozen de monniken van Echternach Adalbert tot hun abt. Deze bestuurde gedurende 25 jaren de abdij. Na diens dood werd Beornrad in het jaar 775 tot abt gekozen. Deze, een Angelsaks gelijk St. Willibrord, werd, vermoedelijk nà zijn verkiezing tot abt, tot aartsbisschop

van Sens gewijd. Hij bleef echter beide functies uitoefenen tot aan zijn dood in 797 (61). Aan zijn vroegere leermeester Alcuinus gaf hij opdracht, het leven van St. Willibrord te beschrijven.

Het is wel merkwaardig, dat er na het overlijden van St. Willibrord geen enkele band of relatie meer blijkt te bestaan tussen Utrecht en Echternach. Een volgende abt komt uit Noord-Frankrijk; hij combineert zelfs, precies als St. Willibrord, de zetel van de abdij met een bisschopszetel. Het had toch zeker in de lijn der verwachting gelegen, dat er nà St. Willibrord tenminste nog enig kontakt had bestaan tussen de plaats van zijn zetel en de abdij van Echternach.

ZUIDELIJKE EN NOORDELIJKE TRADITIES.

Is St. Willibrord werkelijk aartsbisschop van Utrecht geweest en apostel van Friesland, dan moeten in Noord-Nederland toch zeker enige relikten van zijn persoon, zijn activiteiten of van zijn verering aangewezen kunnen worden. Zulke relikten zouden kunnen zijn: kerken, door hem gesticht of gewijd; altaren, te zijner eer opgericht; de viering van zijn feest; de verering van relieken; de vermelding van zijn feestdag in de kerkelijke kalenders of in de dagtekening van oorkonden; toponiemen, ontstaan uit een feit of een legende van zijn leven; cultusplaatsen; bedevaarten of processies; kortom, sporen en aanwijzingen, dat de heilige bekend is geweest, en als eerste apostel van Nederland bijzonder werd vereerd. Zou men enige gelijkwaardigheid verwachten tussen de relikten en de belangrijkheid in historisch opzicht van St. Willibrord in Nederland, dan zou er een massa relikten moeten zijn. Welnu, hoe vreemd het moge klinken: er is in Nederland niets te bespeuren.

Ongeveer in de 11e eeuw is de Willibrord-traditie in Nederland gevestigd; eerst in een enkele geschreven bron, waarmede zij nog niet diep doordrong. Pas in het begin van de 14e eeuw wordt in Nederland, en bovendien in de gehele Westerse geschiedschrijving, de overtuiging gemeengoed, dat St. Willibrord de eerste bisschop van Nederland is geweest. Relikten van een Willibrord-verering van nà de caesuur, die ruwweg genomen in de 11e eeuw gelegd moet worden, zeggen dus niets ten aanzien van de vroegere periode. De in werkelijkheid bestaande tradities over St. Willibrord in Noord-Nederland kunnen geen van alle bogen op een ouderdom van vóór de 11e eeuw. De meeste ervan zijn aanwijsbaar zelfs van belangrijk latere datum.

In noordelijke bronnen komt vóór de 11e eeuw het woord Willibrord niet voor. Alpertus Mettensis (62), de eerste Nederlandse geschiedschrijver, die als clericus toch zeker belangstelling had voor de kerkgeschiedenis, wat hij talloze malen demonstreert, vermeldt St. Willibrord niet eens! Onze voorouders zijn gedurende enige eeuwen bijzonder laks en onattent geweest voor hem, die de historische wetenschap aanziet als de grondlegger van het christendom in noordelijk Nederland. St. Willibrord staat nergens vermeld. Was zijn heugenis eventueel niet in geschriften of in bouwwerken,

maar in de geest der gelovigen, in een cultus of in de volksmond bewaard gebleven, dan moest dit toch op de ene of andere manier blijken. Zo valt het bijvoorbeeld heel sterk op, dat in Noordelijk Nederland geen enkele oudere kerk is, onder het patronaat van St. Willibrord gesteld. In het gehele oude bisdom Utrecht, dat zich toch de kerkprovincie van St. Willibrord noemt, kwam zijn patronaat niet voor (63). Dit frappeert zeer bijzonder in Friesland, waar de gevestigde mening toch het zwaartepunt van zijn missionering legt, en waar in de vroege Middeleeuwen talrijke kloosters en kerken getuigen van een sterk gevestigd katholicisme. Als dit zijn oorsprong te danken heeft gehad aan de prediking van St. Willibrord, dan getuigt het van een onvergeeflijke ondankbaarheid, dat de grondlegger van het geloof niet eens meer is genoemd!

* * *

In het jaar 1301 vroegen de kanunniken van het Oud Munster van Utrecht aan de abdij van Echternach om enige relieken van St. Willibrord. Echternach stond een stuk rib, en delen van het kazuifel, van het pallium, van een sandaal en van het doodskleed af (64).

Dit feit dringt door tot het kern van het raadstel der Nederlandse traditie! Op de eerste plaats blijkt, dat Utrecht tot op dat tijdstip geen reliek van St. Willibrord bezat. Voor wie enig begrip heeft van de heiligenverering in de Middeleeuwen, is het absurd, dat Utrecht, zich de zetel van St. Willibrord noemend, sedert diens dood eeuwen voorbij laat gaan, alvorens het verlangen naar relieken opkomt. In de Middeleeuwen is een heiligenverering zonder relieken eenvoudig ondenkbaar. Utrecht werd pas in 1301 wakker, meer dan vijf eeuwen na de dood van zijn eerste bisschop! Waarom zijn er niet vroeger relieken gevraagd, daar men toch weten kon, dat Echternach in het wegschenken van relieken niet schriel zou zijn, getuige de vele schenkingen aan kerken en kloosters, die zeker minder recht dan Utrecht hadden op een reliek van St. Willibrord. Het begin van de 14e eeuw is een rijkelijk laat tijdstip om te mogen veronderstellen, dat de verering van de heilige vanaf zijn dood wél heeft bestaan, maar pas dàn uitgroeit tot een verlangen naar relieken. De opvatting, dat St. Willibrord de eerste apostel van Nederland is geweest, is eerst in de „litteratuur" verbreid, doch pas zeer laat heeft zij ook daarbuiten ingang gevonden. Het juiste tijdstip hiervan kan bezwaarlijk op een jaar nauwkeurig worden vastgesteld, doch de komst der relieken naar Utrecht vormt een goed, en waarschijnlijk zeer betrouwbaar criterium, om er bij benadering de tijd van te bepalen.

Een tweede, even belangrijke vraag is deze: Was in Noord-Nederland, in Utrecht en in de kerken, die St. Willibrord in zijn bisdom had gesticht, diens werk dan zó grondig verwoest en teniet gegaan, dat er nergens een reliek van St. Willibrord was overgebleven? Dit bevredigt nog minder, als men hierbij in overweging neemt, dat de Middeleeuwers al zeer vlug en dikwijls op al te losse gronden voorwerpen tot relieken verklaarden. Echternach en Abbeville hebben beide een corpus van St. Willibrord;

een van de twee moet onecht zijn. Ergens heeft men gefraudeerd; in het gunstigste geval zich vroom vergist. Had er vóór de 11e eeuw in Utrecht een Willibrord-traditie bestaan, dan zou de stad zeker relieken hebben gehad.

Dit klemt nog meer, omdat nà de invoering van de traditie in Nederland de cultus van St. Willibrord er een gunstige bodem vindt. Dan verrijzen talrijke kerken onder zijn patronaat, ontstaan veel Willibrord-putjes, en pretenderen veel parochiekerken door de heilige gesticht, in elk geval gewijd te zijn. Tussen de 8e en de 11e eeuw ontbreekt echter elke aanwijzing van een cultus. Dit vreemde en in de gangbare opvattingen onaanvaardbare feit valt niet weg te praten met welke spitsvondige veronderstelling ook; elke uitvlucht springt af op de onmogelijkheid, het bestaan van de cultus vóór de 11e eeuw aan te tonen.

De dagen en data worden in de Middeleeuwen vaak genoemd naar de kerkelijke kalender, naar de feestdag van een heilige, naar een feest of naar de gepasseerde of komende zondag. Het valt op, dat vóór de 14e eeuw geen enkele Utrechtse oorkonde gedateerd is naar het feest van St. Willibrord (65). Na de overbrenging der relieken van Echternach naar Utrecht volgde dit gebruik prompt; zo vinden wij uit het jaar 1310: „in sente Willibrords daghe" (66). En uit het jaar 1330: „feria sexta post beati Willibrordi episcopi" (67). Zelfs hierin mag een duidelijke tijdsbepalende aanwijzing worden gezien, wanneer de Willibrord-traditie zich in Nederland breder begon te verbreiden.

Er zouden nog tal van feiten uit de geschreven bronnen en uit andere gegevens kunnen worden aangevoerd om te bewijzen, dat St. Willibrord vóór de 11e eeuw nauwelijks of in het geheel niet een begrip is geweest in Nederland. Het heeft weinig zin hier dieper op in te gaan, omdat al deze negatieve gegevens op zichzelf geen bewijskracht hebben, en reeds voldoende vaststaat, dat vanaf 739, het jaar van overlijden van St. Willibrord, tot aan het einde van de 13e eeuw zijn naam in Nederland niet heeft geleefd, en dit nog wel ondanks het feit, dat de officiële geschiedschrijving Utrecht reeds enige tijd beschouwde als de zetel van het oude bisdom Trajectum.

* * *

In het zuiden zien wij precies het omgekeerde. Daar is de traditie van en de devotie tot St. Willibrord sterk verbreid geweest. Even sterk is zij gaan afslijten, toen Nederland St. Willibrord tot zich had getrokken. De historische en de hagiografische litteratuur hebben St. Willibrord zó overtuigend tot een Nederlands bezit gemaakt, dat de cultus van St. Willibrord in Vlaanderen en Noord-Frankrijk min of meer misplaatst leek. **Zie kaart VIII.**

Dat St. Willibrord in **Antwerpen** en omgeving heeft gearbeid, valt niet te ontkennen, ondanks het feit, dat de Nederlandse geschiedschrijving hieraan nauwelijks aandacht besteedt (68). Bij nader inzien moet Antwerpen

zelfs als de meest noordelijke plaats worden beschouwd, waar met zekerheid activiteiten en de persoonlijke aanwezigheid van de bisschop gesitueerd kunnen worden. (In ander verband kom ik op de traditie van Antwerpen terug. Er zijn aanwijzingen, dat de oudste bronnen in het geheel niet de **stad** Antwerpen bedoelen, doch een noch zuidelijker gelegen plaats). Deze plaats is derhalve een goed uitgangspunt om na te gaan, wat er in het zuiden aan tradities aan te wijzen valt. De nagedachtenis van St. Willibrord is namelijk in Frankrijk, België en Luxemburg levend gebleven, in tegenstelling tot Noord-Nederland, waar zij vóór de 11e eeuw ontbreekt. Op de Noord-Brabantse en de Kleefse tradities, die in schijn gefundeerd lijken, doch die niet op een historische waarheid berusten, kom ik elders uitvoerig terug.

Clemskerke (69), een dorp tussen Oostende en Blankenberge, dankt zijn naam aan St. Willibrord, die zich na zijn bisschopswijding Clemens noemde. De plaats voert de traditie, dat de kerk door de bisschop zelf is gesticht.

Kerkpatroon is St. Willibrord in **Middelkerke** (70) en in **Wulpen** (71), in dezelfde streek als Clemskerke gelegen. Bij Wulpen vindt men een „Capelleken van St. Willibrord"; tevens bestaat er een Willibrordsputje (72).

Poperingen (73) had St. Willibrord als kerkpatroon. Toen de kerk en het dorp in het bezit kwamen van de abdij van Saint Bertin te St. Omaars, werd St. Bertin kerkpatroon.

Op **Grevelingen** is reeds uitvoerig ingegaan. De steen, waarmede volgens de legende St. Willibrord er geland zou zijn, is lang in de kerk vereerd, daarna een tijdlang buiten de kerk bewaard, maar nu verdwenen. Een inwoner van Loon-Plage, door mij ondervraagd naar mogelijke sporen van een Willibrord-cultus, vertelde spontaan over de steen, die volgens hem nóg naast de kerk ligt. Ter plaatse is hij evenwel niet meer terug te vinden. Hieruit blijkt, dat een mondelinge overlevering nog kan leven, ook als het voorwerp in kwestie niet meer bestaat. In Grevelingen is St. Willibrord kerkpatroon; het stadje werd vanaf het begin of het midden van de 12e eeuw naar St. Willibrord genoemd. Sterk leeft er nog de devotie tot de heilige. Buiten Grevelingen is na de laatste oorlog een gedachteniskapel ter ere van St. Willibrord opgericht, als herinnering aan de oorlogsslachtoffers 1940-1945. Op het feest van St. Willibrord wordt er in de parochiekerk van Grevelingen water gewijd, dat door de mensen mee naar huis wordt genomen, om er huis en hof mee te beschermen. In de streek wordt St. Willibrord voornamelijk aangeroepen in gevallen van nerveuze ziekten.

Marck (74) kent St. Willibrord als kerkpatroon. Het heette vroeger zelfs: parochie van St. Willibrord.

In **Lens** heeft in de 15e eeuw een belangrijke reliek van St. Willibrord bestaan, die blijkens de ervan gegeven beschrijving gevat was in een kostbaar schrijn (74a). Zij behoorde derhalve niet tot de „sacristie-relieken" van de kerk, doch tot de tentoongestelde. Dezelfde kerk had tevens een grote reliek van St. Lambert. Deze traditie van Lens krijgt straks een bijzonder accent, wanneer vast komt te staan, dat in de onmiddellijke omgeving van deze stad meerdere goederen van St. Willibrord zijn aan te wijzen.

Saint-Clément-Capelle heet een leengoed en kapel, waaraan een hof verbonden was, te Warnhem (75). Deze plaats zullen wij straks in het leven van St. Ludger tegenkomen, wiens familie een bijzondere relatie met St. Willibrord had.

Saint-Clément, een leengoed onder de gemeente Fontaine-les-Hermans (76), is vermoedelijk naar St. Willibrord genoemd.

Andere plaatsen bewaren in hun naam de herinnering aan St. Willibrord: **Wilbedinge,** (77) een gehucht in de gemeente Wavrans-sur-l'Aa, dat in het begin van de 12e eeuw Hilbudenghem of Wilbodinges heette. **Willerval** (78), een gemeente in het canton Vimy. **Wirwignes,** (79) een gemeente in het canton Desvres, heette in 1119 Guiliguina, in 1157 Willewyna, en in 1173 Wilwina. **Widdebroucq** (80), een gehucht van Aire-sur-la-Lys.

Na **Sens,** waar St. Willibrord relaties onderhield met St. Wulfram, en waar kort nadien de aartsbisschop tevens abt van Echternach was, is **Chelles** bij Parijs het meest zuidelijke punt in Frankrijk, dat ons uit de gegevens bekend is, waar St. Willibrord persoonlijk is geweest (81).

Toen Pepijn en Plectrudis in het jaar 706 hun bezit te Echternach aan St. Willibrord schonken, tekenden vier bisschoppen de akte mede, namelijk die van **Luik,** die van **Toul,** die van **Beauvais,** en een, wiens naam en zetel niet worden genoemd.

De plaatsen van deze bisschoppen tonen aan, dat St. Willibrord nauwe relaties onderhield met de Frankische kerk. Die banden worden op markante wijze benadrukt door de kalender van St. Willibrord. Daarin heeft hij (naar men aanneemt: eigenhandig) bepaalde feestdagen van heiligen aangetekend, voor wie hij een bijzondere devotie had. Men vindt er vanzelfsprekend de Angelsaksische missionarissen opgetekend, doch een vrijwel gelijk getal Frankische heiligen: St. Amandus, de eerste Frankische apostel in Frisia; St. Sulpitius van Bourges, wiens cultus door St. Amandus is verbreid. De heiligen van het bisdom Trier, waar Echternach gelegen was, zijn vertegenwoordigd door Oscar, Maximinus, Paulinus Hildulfus en Basinus. Het bisdom Tongeren - Maastricht - Luik waarmede St. Willibrord vooral in het begin van zijn apostolaat kontakten had, leverde St. Servatius en St. Lambertus op. St. Gereon was de vertegenwoordiger van het bisdom Keulen.

Daarnaast zijn heiligen van de Gallische kerk vermeld: St. Hilarius van Poitiers; St. Remigius van Reims; St. Géry van Kamerijk; St. Loup van Troyes; St. Germanus van Auxerre; Ste. Colomba van Sens en Ste. Genoveva van Parijs. Opmerking verdient, dat St. Willibrord deze heiligen van de Gallische (Franse) kerk bijzonder vereerde, doch méér nog, dat de devotie van de eerste aartsbisschop van Utrecht (?) geen enkele weerklank heeft gevonden in zijn bisdom Utrecht, waar men vergeefs een spoor van een cultus van zijn geliefde heiligen zoeken zal.

Abbeville is in verband met de relieken reeds ter sprake gekomen. Vóór de Franse Revolutie werd het feest van St. Willibrord er nog gevierd. In de omgeving van deze stad vinden wij **Oust-Marest** (82), waar St. Willibrord een eigenkerk ontving.

Een kalendarium van de kerk van **Luik**, dat uit de 11e eeuw dateert, is de oudste bron, die het feest van St. Willibrord vermeldt (83). Het is wel zéér merkwaardig, dat wij zulk gegeven niet uit Noord-Nederland hebben.

In Frankrijk werd vanouds het feest van St. Willibrord gevierd in de bisdommen: **Kamerijk, Terwaan,** en **Metz**, en in de abdijen van **Morbach** en Saint-Ouen te **Rouaan.** In het **bisdom Atrecht** is het nog een voorgeschreven feest (84). De abdijkerk van St. Vaast te Atrecht bezat voorheen relieken van St. Willibrord (85). In Nederland, het Rijnland en Engeland kwam de viering van het feest pas op tegen het einde van de Middeleeuwen.

In de oorkonden van Saint-Bertin te St. Omaars tot het jaar 1250 (86) komen 39 personen voor met de naam van Gillebertus of Guislebertus; één met de naam van Vulber en één met de naam van Willeboldus; deze personen zijn met grote waarschijnlijkheid naar St. Willibrord genoemd. Enige latere namen kunnen gegeven zijn naar de H. Gilbert van Newfontaines, die in 1152 overleed, of naar St. Gilbert van Sempringham, die in 1189 overleed.

Talrijke levensbeschrijvingen (Vitae) van St. Willibrord zijn bekend. De Bollandisten sommen er 36 op (87). Al deze levens, nu in grote bibliotheken en verzamelingen berustend, zijn afkomstig uit kerken en kloosters van Frankrijk, België en Zuid-Duitsland. Welgeteld 2 exemplaren, overigens late geschriften, zijn uit Utrecht bekend.

* * *

Het oudste leven is door Alcuinus geschreven, op verzoek van Beornrad, aartsbisschop van Sens een abt van Echternach (88). Van Alcuinus is geen enkele band met Echternach bekend. Wel weten wij, dat hij sinds het jaar 781 raadsman van Karel de Grote was, dat hij als beloning voor zijn diensten de abdij van Saint-Josse (canton Montreuil-sur-Mer) ontving (89), en de laatste jaren van zijn leven in de abdij van Tours verbleef, waar hij in het jaar 804 overleed (90). Het oudste Vita van St. Willibrord is dus zonder de minste twijfel in Noord-Frankrijk geschreven. Ging het

werkelijk om een bisschop van Utrecht, dan is het onverklaarbaar, dat diens Vita kort na zijn dood in Frankrijk wordt geschreven. Een steekproef, op verscheidene plaatsen in Noord-Frankrijk genomen, heeft uitgewezen, dat de Martelaren van Gorcum, bij de Nederlandse katholieken een reëel begrip, daar volkomen onbekend zijn. In de 8e eeuw lagen de communicatie-middelen veel moeilijker dan in de Nieuwe Tijd, en heeft de hagiografische litteratuur een zeer beperkt gebied van oorsprong en verspreiding. Dat een heilige bisschop van Utrecht in Frankrijk zijn eerste levensbeschrijver vindt, is zó onaanvaardbaar, dat het beschouwd moet worden als een sterke adstructie voor de situering van St. Willibrord te Tournehem.

De kerken, aan St. Willibrord toegewijd, zijn in België, Luxemburg en Noord-Brabant zo talrijk, dat ze onmogelijk op te sommen zijn. Deze kerken dateren vanzelfsprekend niet uit de tijd van St. Willibrord; kerkpatroon worden de heiligen pas, als zij dood zijn en heilig verklaard! Zijn patronaat duidt aan, dat in de tijd van de stichting der kerk de gedachtenis van St. Willibrord levend was. Voor ons probleem zeggen de patrocinia weinig, omdat slechts zelden het juiste stichtingsjaar van een kerk achterhaald kan worden. Bij enige Noord-Brabantse kerken, aan St. Willibrord toegewijd, kunnen de stichtingsjaren wél worden aangewezen, waardoor tevens duidelijk wordt, dat in deze gevallen de Willibrord-traditie niet tot vóór de 12e eeuw teruggevoerd kan worden (91), ofschoon andere gegevens erop schenen te wijzen, dat die traditie al ouder was. De Nederlandse opvatting ontvangt geen enkele steun uit de patronaten, omdat het late tijdstip, waarop deze ontstaan of op veilige gegevens historisch aanwijsbaar zijn, niet meer in geding is.

De zuidelijke traditie bevat een groot aantal feiten. Daarbij moet de vraag gesteld worden, hoe al deze sporen van het leven van een bisschop van Utrecht in Vlaanderen en Noord-Frankrijk terecht zijn gekomen. Zou men een enkele ervan als een van haar authentieke plaats afgeraakte legende, of als een verdwaalde straal van een cultus willen beschouwen, dan kan deze verklaring beslist niet voor àlle feiten opgaan; hiervoor zijn het er teveel. Een sterk verbreide cultus van een heilige moet een historisch en een lokaal fundament hebben. De omvangrijke zuidelijke traditie van St. Willibrord toont aan, dat de heilige zuidelijker gesitueerd moet worden dan in Utrecht en Friesland, waar elk vroeg relikt totaal ontbreekt.

In bepaalde gevallen kan worden aangetoond, dat de Noord-Franse cultus van St. Willibrord in tijdsorde vóór de Nederlandse ligt. In een akte van de abdij van Saint Bertin (92) wordt de kerk van Grevelingen in 1040 genoemd, die toen al aan St. Willibrord was toegewijd. Paus Honorius bevestigde in 1125 het bezit dier kerk (93). Clemskerke komt voor het eerst in het jaar 1003 voor onder de naam van Clemeskirca. Poperingen zag zijn patronaat van St. Willibrord rond de 11e eeuw vervangen worden door dat van Saint Bertin. In Noord-Frankrijk kan derhalve het bestaan van de cultus bewezen worden in een tijd, toen in Nederland de naam van St. Willibrord nog niet uitgesproken was.

Ten gunste van Nederland zou betoogd kunnen worden, dat de cultus van St. Willibrord, na de 13e eeuw als werkelijkheid aan te wijzen, toch niet zomaar uit de lucht kan zijn gevallen. Hij moet ergens op steunen; hij moet van vroegere gegevens afkomstig zijn, al kan dit jammer genoeg niet in concreto, door de schaarsheid van het historisch materiaal, bewezen worden. Dit is een te gemakkelijke veronderstelling, die bovendien afdoende zal worden weerlegd, als in details wordt nagegaan, hoe het bisdom Utrecht aan zijn tradities van het oude bisdom Trajectum gekomen is. Dan zal blijken, dat de Nederlandse cultus van St. Willibrord geen ware vrucht van eigen bodem is, doch de logische doortrekking van enige geografische dislokaties.

* * *

AANTEKENINGEN :

(1) BEDA, V, 11: „Deze Willibrord, bijgenaamd Clemens, leeft nog in hoge en eerbiedwaardige ouderdom. Reeds 36 jaren is hij bisschop. Met heel zijn ziel verlangt hij, na veelvuldige strijd voor de hemelse macht, naar de prijs van de eeuwige beloning".

(2) VERBIST, G. H. Saint Willibrord, 1938, blz. XXIV. Het stuk wordt over het algemeen „Testament" genoemd, doch is strikt genomen niets anders dan een schenkingsakte.

(3) ALCUINI VITA S. WILLIBRORDI. A.S. 3 november.

(4) ALBERDINGK THIJM, J.H. Willibrordus, blz. 253.

(5) Onwaarschijnlijk is bovendien, dat Alcuinus in Echternach was, toen hij, op verzoek van bisschop Beornrad, abt van Echternach, het leven van St. Willibrord schreef. Een vraag is derhalve, hoe Alcuinus met dit detail van Echternach bekend was. Hij schreef naar alle waarschijnlijkheid volgens horen zeggen, en niet uit eigen observatie. Dit laatste is trouwens al uitgesloten, daar hij c. 50 jaren ná de gebeurtenis schreef. Beide factoren, de afstand van Echternach én het tijdstip, geven niet veel vertrouwen in de absolute waarheid van het verhaal.

(6) ALCUINI VITA S. WILLIBRORDI. A.S. 3 november: „De zesde dag van november.... verhuisde hij naar het eeuwige vaderland; hij werd begraven in het klooster van „Aefternacum".

(7) Dit houdt echter ook weer niet in, dat St. Willibrord al officieel als heilige werd vereerd. Het kan evengoed in gelijke zin verklaard worden, als wanneer de moderne hagiografen het woord „heilig" vóór de officiële heiligverklaring gebruiken. Veiligheidshalve voegen zij er dan wel bij, dat zij, door dit woord te gebruiken, niet vooruit willen lopen op het oordeel van de Kerk.

(8) MIRACULA SANCTI WILLIBRORDI. M.G.S. 30, blz. 1369.

(9) M.G.S. 30, blz. 1369.
VERBIST, G.H. o.c. blz. 310.

(10) VERBIST, G.H. o.c. blz. 292 e.v.

(11) Het pallium, een ereteken, door de paus aan bisschoppen en aartsbisschoppen verleend, is een uit *wol* vervaardigde band, die om de schouders wordt gedragen. Het gevonden pallium noemt Theofried van *zijde*. Laten wij over dit detail niet vallen; mogelijk is de fout slechts toe te schrijven aan een geringe materialenkennis van de vertellers.

(12) VERBIST, G.H. o.c. blz. 284.

(13) VERBIST, G.H. o.c. blz. 284.

(14) LOTHARIUS I, Rooms keizer, 795-855.

(15) VERBIST, G.H. o.c. blz. 288.

(16) CHRONICON EPTERNACENSE BREVE, M.G.S. 15, blz. 967 en 1771.

(17) M.G.S. 15, blz. 1095.

(18) M.G.S. 15, blz. 1283.

(19) M.G.S. 30, blz. 1369.

(20) M.G.S. 2, blz. 772.

(21) BEKA, JOHANNES A, Chronicon episcoporum Trajectensium et comitum Hollandiae. (Geschreven tussen 1386 en 1393).

(22) WAMPACH, C. o.c. I, 2, blz. 106.

(23) VERBIST, G.H. o.c. blz. 282.

(24) WAMPACH, C. o.c. I. 1, blz. 231.

(25) Hier past de schrijver zich aan bij het vrome gebruik der Middeleeuwers, de Duivel niet bij zijn naam te noemen.

(26) VERBIST, G.H. o.c. blz. 303.
M.G.S. 30, blz. 767 en 775.
M.G.S. 14, blz. 262.
Relieken van St. Willibrord ontvingen uit Echternach de kerken: 1047 Prüm; 1051 Brunswijk; 1091 Hirszow; 1098 Prüm; 1156 Himmerode; 1170 Trier; 1301 Utrecht; 1315 Trier.

(27) VERBIST, G.H. o.c. blz. 297.

(28) VERBIST, G.H. o.c. blz. 306.

(29) ABBEVILLE, KERKARCHIEF, Proces-verbal de la reconnaissance des reliques de St. Wulfram, St. Willibrord.., 1803.

(30) L'HISTOIRE DU CHAPITRE D'ABBEVILLE.

(31) GRAVELINES, KERKARCHIEF, Memoriale.

(32) ADAMI GESTA, M.G.S. 7, blz. 288. (Deze kroniek is geschreven in de 12e eeuw, toen de hoofdzaken der dislokalisaties reeds waren geschied, doch alle konsekwenties nog niet waren gevolgd.)

(33) Het verhaal van Theofried van Echternach over de terugvinding van het lichaam van St. Willibrord te Echternach (geschreven c. 1103), kan bezwaarlijk als een afdoend bewijs voor de begrafenis te Echternach worden aanvaard, enerzijds om het zeer late tijdstip, anderzijds omdat het moeilijk de interne kritiek kan doorstaan.
Zelf bij de tekst van Alcuinus past een ernstig voorbehoud. Het is vrijwel zeker, dat aan deze tekst is geknoeid. Hij luidt letterlijk: „Op de zesde november.... verhuisde hij naar het eeuwige vaderland, en is begraven in het klooster van Aefternacum, *dat hij, zoals wij boven schreven, voor God had gebouwd*". Dit feit, de bouw van het klooster te Echternach, is echter *niet* bij Alcuinus te vinden. Misschien is de interpolatie nòg groter geweest dan aangetoond kan worden, en moet het *gehele* gegeven over zijn begrafenis te Echternach als een latere toevoeging beschouwd worden.

De oudst bekende handschriften van Alcuinus' werk zijn: van Stuttgart uit de 9e eeuw; van Wissemburg uit de 10e en 11e eeuw; alle andere vallen chronologisch veel later. Zeer goed mogelijk is derhalve, dat het werk van Alcuinus gekopieerd is vanuit het gezichtspunt der reeds sterke traditie van Echternach.

Overigens wordt aan het einde van deze studie een geheel andere zienswijze voorgesteld op de traditie van Echternach, die de kwestie der begrafenis van St. Willibrord van zeer nabij raakt.

(34) VITA S. VULFRAMNI, R.H.F. 3, blz. 637: „Toen de eerbiedwaardige bisschop Vulframnus de zetel van Sens bijna 29 jaren bezet had, begaf hij zich, met verlof van koning Hildebert en de vorst (hofmeier) Pepijn naar het volk der Fresionen, om daar te prediken".

(35) VITA WILLIBRORDI, IX, blz. 123.

(36) VERBIST, G.H. o.c. blz. 396 e.v.

(37) TANGL. Epistolae S. Bonifacii, nr 109, blz. 245.

(38) WILSON A. The Calendar of Saint Willibrord, Londen, 1918.
De kalender van Willibrord (afkomstig van de abdij Echternach?) bevindt zich op het ogenblik in de Nationale Bibliotheek te Parijs.

(39) A.S. 3 november: „In nomine Domini Clemens Willibrordus anno sexcentesimo nonagesimo ab Incarnatione Christi veniebat ultra mare *in Francia* et in Dei nomine anno sexcentesimo nonagesimo quinto ab Incarnatione Domini, quamvis indignus, fuit ordinatus in Romae episcopus ab apostolico viro domno Sergio papa; nunc vero Dei nomine agens annum septengentessimum vigessimum octavum ab Incarnatione Domini nostri Jesu Christi in Dei nomine feliciter".

(40) THEOFRIDI VITA S. WILLIBRORDI, A.S. 3 november, blz. 463.

(41) ALCUINI VITA S. WILLIBRORDI, R.H.F. 3, blz. 641.

(42) Renus en Hem zijn identiek. De Hem mondt bij Grevelingen in de zee uit. Een latere tekst benadrukt de identiteit tussen Renus en Hem op bijzondere wijze.

(43) Saint-Willibrord, een dorp nabij Gravelines. Apud sanctum Willebrordum 1114.
In parrochia S. Willibrordi apud Broburg supra mare 1125. In parrochia Sancti Willibrordi 1163. In parrochia Santi Willibrordi de Nieuweport iacens 1190.
Novus portus de Greveninge 1160. Ecclesiam S. Willebrordi de Novo Portu 1184.
De Ecclesia S. Folquini in Grevenenga 1040.
Sigillum S. Willibrordi de Graveninges 1218.

(44) MOMUMENTA EPTERNACENSIA, M.G.S. 23, blz. 14.

(45) Dit dient zó verstaan te worden, dat Echternach vóór de 11e eeuw bepaald niet aan Utrecht heeft gedacht. Toen daarna in Nederland het denkbeeld was ontstaan, dat St. Willibrord in Utrecht had gezeteld, conformeerde Echternach zich aan de gangbare opvatting, vooral omdat de abdij in haar eigen (spaarzame) dokumentatie geen enkel motief vond, om deze lokalisatie tegen te spreken. Dat ook in Echternach deze omzwaai kon ontstaan, wordt voldoende verklaard door het feit, dat de abdij lange tijd, en juist in de kritieke periode, waar de dislokaties voorvielen, geseculariseerd was, zodat er geen kloostergemeenschap meer was, die bepaalde tradities vast kon houden. In het hoofdstuk over de goederen van St. Willibrord en van de abdij zullen wij zien, welke merkwaardige konsekwenties de verplaatsing van St. Willibrords zetel van zijn ware naar zijn fictieve plaats voor de abdij van Echternach heeft gehad.

(46) WILSON, H.A. The Calendar of St. Willibrord, Londen, 1918, plaat XIII.

(47) MANUSCRITS DE LA BIBLIOTHEQUE DE SAINT-OMER, nr. 89. Missale, 12e of 13e eeuw;
nr. 93. Collectes et priéres diverses, Précédeés d'un calendrier, 15e eeuw.

(48) GHESQUIERES J. en C. SMETIUS, Acta Sanctorum Belgii selecta, Brussel, 1789, blz. 615.
DE LAPLANE, H. Les abbés de Saint-Bertin, Saint-Omer, 1854, blz. 64.

(48a) BLED, O. Regestes des évêques de Thérouanne, nr. 153.
944. Wigfried, bisschop van Terwaan, stemt er tegen zijn zin in toe, dat de lichamen van St. Wandrille, en St. Aubert en St. Wulfram, die men om de invallen der Noormannen naar Boulogne had gebracht, naar Gent worden getransporteerd.

(49) R.H.F. 3, blz. 637.

(50) VITA WILLIBRORDI, IX, blz. 123.

(51) VITA WILLIBRORDI, IX, blz. 123: „..pervenit in confinio Fresonum en Danorum ad quandam insulam, quae a quodam deo suo Foscitae ab accolis terrae Fositesland appellabatur".

(52) RAVENNAS, Cosmographia, I, 11, IV, 46. BYVANCK, Excerpta Romana, I, blz. 578, 581.
„Het vierde van de nacht is het vaderland der *Northomannen*, dat ook *Dania* heet".
„Aan het noorden heeft Europa als grens de Oceaan;.. daar wonen de *Dani*, de *Saksonen* en de *Friezen*".
Vooral dit laatste citaat is van belang, omdat wij in het volgend hoofdstuk zullen zien, dat de Saksen en de Friezen eveneens in Belgisch en Frans Vlaanderen gesitueerd moeten worden.

(53) HONORII IMAGO MUNDI, M.G.S. 9, blz. 132. (Deze kroniek is tussen 1137 en 1212 geschreven).

(54) La Fosse, gemeente in het canton Lestrem. Fossa 1047. Le Fosse 1253.

(55) Fosse, een gehucht in het canton Oignies.

(56) Fosse, een leengoed in het canton Robecq.

(57) Fosse, een leengoed in het canton Surques.

(58) LOISNE, Dictionnaire topographique du Département du Pas-de-Calais, Paris, 1907.

(59) Andere mogelijkheden zijn: Neuf-Fossé en Fosseux, een gemeente in het canton Beaumetz-les-Loges.

(60) DU CANGE, in voce: Fossatum.

(61) VERBIST, G.H. o.c. blz. 286.

(62) ALPERTUS METTENSIS, M.G.S. 4, blz. 697-723. (Het werk is geschreven tussen 1021 en 1023; er komt geen enkele maal de naam van St. Willibrord in voor).

(63) Kok, H.J. Enige patrocinia in het Middeleeuwse bisdom Utrecht, Assen, 1958.

(64) VERBIST, G.H. o.c. blz. 303.

(65) Uit een vrij willekeurig gekozen oorkondenlijst citeer ik enige data, waar een datering naar het feest van St. Willibrord (7 november) wel voor de hand had gelegen:
DROSSAERS, S.W.A. Het archief van den Nassauschen Domeinraad, I, Regestenlijst:
91. 1305, november 6: Zaterdag na Allerheiligen, in een oorkonde van de abdissen van Rijnsburg en Loosduinen.

114. 1311, november 6: zaterdag na Allerheiligen, in een oorkonde van de prior der Predikheren te Nijmegen.
362. 1343, november 8: zaterdag vóór St. Maarten, in een oorkonde van broeder Wouter der orde van St. Jan te Oosterhout.
II, 66. 1319, november 7; woensdag na Allerheiligen, in een brief van Otto, heer van Cuyk.
94. 1330, november 5: maandag na Allerheiligen, in een brief van graaf Willem van Holland.

(66) MULLER, S. Regesten van het archief der bisschoppen van Utrecht, Reg. nr. 292.

(67) MULLER, S. o.c. Reg. nr. 647.

(68) VERBIST, G.H. o.c. passim. (Zie de daar overvloedig geciteerde litteratuur).

(69) Clemskerke, gemeente in het arrondissement Oostende. Clemeskirca 1003.

(70) Middelkerke, gemeente in West-Vlaanderen, zuid-west van Oostende.

(71) Wulpen, gemeente in West-Vlaanderen.

(72) Cappelleken van St. Willebrordus, een kapel te Wulpen, in de nabijheid van Veurne.
Sint-Willibrordsputje, een waterput te Wulpen.

(73) Poperinge, een stad in West-Vlaanderen.

(74) Marck, een gemeente bij Calais.

(74a) Le trésor de la collégiale de Notre-Dame de Lens au xve siècle. In: Bulletin de la commission des antiquités départementales du Pas-de Calais, 1875, blz. 169, 182, 186, 207.

(75) Saint-Clément-Cappelle, leengoed en kapel te Warhem.

(76) Saint-Clément, een leengoed in de gemeente Fontaine-les Hermans.

(77) Wilbedinge, gehucht in de gemeente Wavrans-sur-l'Aa. Hilbudenghem 1119. Hebeldinghehen 1157. Wilbodinges 1175.

(78) Willerval. een gemeente in het canton Vimy. Willerivallis 1072. Willervalle 1102. Vulgeval 1148.

(79) Wirwignes, een gemeente in het canton Desvres. Guiliguina 1119. Willewyna 1157. Wilwina 1173. Wilewinge 1209.

(80) Le Widdebroucq, een gehucht in de gemeente Aire-sur. la Lys. Widebroc 1100. Willebroucq 1739.
Vidembourg, een toponiem onder de gemeente Haut-Loquin.

(81) Hier schonk Bertelinda in het jaar 710 goederen aan St. Willibrord, wiens persoonlijke aanwezigheid uit de akte blijkt.

(82) Oust-Marest, op enige km. oost van Eu gelegen.

(89) COENS, M. Un calendrier-obituaire de Saint-Laurent de Liège. In: Annalecta Bollandiana, LVIII (1940), blz. 48.

(84) VIES DES SAINTS, 11 november, blz. 226.
VERBIST, G.H. o.c. blz. 301 e.v.

(85) GUIMANN, Cartulaire de Saint-Vaast d'Arras, 1875.

(86) HAIGNERé, Chartes de Saint-Bertin.

(87) A.S. 3 november, blz. 419.

(88) MONUMENTA ALCUINIANA, blz. 38.
WAMPACH, C, I. 2. blz. 160.

(89) LOUP DE FERRIERES, Correspondance, blz. 102.

(90) DICTIONNAIRE D'ARCH CHRéT. ET DE LITURGIE, I, blz. 1072.

(91) Hierop wordt uitvoeriger ingegaan in het hoofdstuk over de goederen van St. Willibrord.

(92) Grevelingen is voor het eerst genoemd in een akte van 1040 van St. Bertin. Toen bestond er al de parochiekerk van St. Willibrord. In de 12e eeuw werd een nieuwe haven gebouwd. „Noveau Port". De gemeente bestaat uit twee afzonderlijke nederzettingen; het oude Grevelingen ligt betrekkelijk ver landinwaarts; vlak bij de zeekust ligt een latere agglomeratie. Hier hebben de veranderingen van de kust nà de transgressieperioden een opmerkelijk spoor achtergelaten.

(93) HAIGNERé, O. c. blz. 61.

c. Friezen, Saksen en Vilten.

In tal van bronnen wordt St. Willibrord de apostel van Frisia genoemd; hij had de opdracht ontvangen het volk van de Friezen te bekeren. Zijn eretitel „Apostel van de Friezen", die wel degelijk op betrouwbare historische gegevens berust, zou kunnen worden opgevat als een bewijs, dat zijn bisdom of zijn missiegebied in Nederland gelegen was, en dat de bisschop werkelijk in Utrecht gezeteld heeft. Deze titel is evenwel geen Nederlandse vinding; immers, het opschrift der relieken van Abbeville noemde St. Willibrord reeds lang, en waarschijnlijk vóórdat de Nederlandse opvattingen bestonden: „bisschop in Frisia". De term mag dus niet uit een exclusief Nederlands gezichtspunt worden geïnterpreteerd.

Naar de schijn is een der konsekwenties van de verplaatsing van de zetel van St. Willibrord, dat Friesland Frisia niet is, en dat de naamgeving van dit deel van Nederland **een gevolg** is geweest van de situering van St. Willibrord te Utrecht. Zo ligt de zaak echter niet. Het Nederlandse Friesland heeft zijn naam wél ontleend aan het oude Frisia, doch deze naamgeving is niet veroorzaakt, hoogstens bevorderd door de misvattingen ten aanzien van St. Willibrord. Waarschijnlijk ligt de correlatie precies andersom dan men oppervlakkig zou kunnen aannemen, ofschoon geen van beide alternatieven absoluut te bewijzen is. Misschien droeg Friesland de naam van Frisia al, nieuw ontvangen of reeds langer, voordat iemand in Nederland Utrecht in verband had gebracht met St. Willibrord. Voor de invoering van de naam lagen in Nederland genoeg andere motieven en raakpunten klaar dan het denkbeeld van St. Willibrordus zetel. Dit is eer een konsekwentie geweest van een complex van verschuivingen. Vermoedelijk is het sterker in de hand gewerkt door de **geografische**, dan door de **historische** dislokaties. De legende van de Saksen bijvoorbeeld is in Noord-Duitsland en Oost-Nederland vóór die van de Friezen ontstaan; dit lijdt niet veel twijfel meer. De legenden van St. Lebuinus en St. Ludger zijn aanwijsbaar vóór die van St. Willibrord in Nederland terecht gekomen. Een onafwendbaar gevolg van een en ander was, dat ook de Friezen in het noorden werden gesitueerd. De historische geografie heeft het in haar misvattingen weer té mooi gemaakt: naast Friesland hebben wij ook een Oost-Friesland, ver in Duitsland gelegen. Wat zijn tegenhanger zou lijken, het Nederlandse West-Friesland, heeft zijn naam echter niet gekregen naar dàt Oost-Friesland, doch naar Friesland, dat evenwel nooit als Oost-Friesland bekend is geweest. Deze opmerkelijke naamgevingen tonen aan, hoe de historische geografie heeft „gezwaaid".

Heeft het Nederlandse Friesland een integrerend deel uitgemaakt van het oude Frisia, en misschien de naam bewaard, toen delen van het authentieke Frisia andere namen kregen? Met andere woorden: heeft het oude Frisia zich in werkelijkheid van Calais tot aan de Oostzee uitgestrekt; of moet misschien de Schelde of een nog zuidelijker liggende lijn als de noordgrens van Frisia worden beschouwd? Ik hel naar de laatste opvatting over. Toch blijft het mogelijk, dat het volk van de Friezen zich inderdaad

in een latere territoriale uitbreiding langs de gehele zeekust gevestigd heeft. Toetst men dit probleem op zijn geografische en ethnologische aspecten, dan zal een eindeloze discussie mogelijk blijven. Het vraagstuk kan beter blijven rusten, omdat wij te weinig exacte gegevens hebben om uit te maken, of en in hoeverre het Nederlandse Friesland tot het oude Frisia terug te voeren is.

Bij alle moderne historici is de opvatting algemeen aanvaard, dat de Friezen, in de vroege bronnen genoemd, niet uitsluitend als de Nederlandse Friezen begrepen mogen worden, maar dat het volk van de Friezen de gehele kuststrook vanaf Calais tot aan de Duitse Bocht bezette. In tal van studies, rechtstreeks en zijdelings op de Friezen betrekking hebbend, legt de hedendaagse geschiedschrijving het accent bepaald niet meer op het Nederlandse Friesland. De plaatsing van St. Willibrordus zetel te Tournehem wordt derhalve meer dan voldoende gesteund door de opvatting van gezaghebbende historici, die de Friezen aan de Franse en Belgische kusten lokaliseren. In de omgeving van Tournehem wóónden inderdaad Friezen; dit wordt door alle historici aanvaard. Dan hebben wij nog slechts na te gaan, of de raakpunten uit de historische bronnen dwingend op het Nederlandse Friesland dan wel op andere streken betrekking hebben. Teneinde ook in deze materie niet de minste twijfel meer over te laten, waar het bisdom van St. Willibrord onder de Friezen gesitueerd moet worden, is het nuttig alle geografische aanwijzingen betreffende Frisia uit de berichten van vóór de 10e eeuw te verzamelen. Dat de 10e eeuw ook hier de caesuur vormt, ligt voor de hand, want bij de andere onderwerpen is gebleken, dat de spraakverwarring omstreeks de 10e eeuw begonnen is.

In de historische bronnen, en tevens in de gangbare geschiedschrijving, zijn de Friezen en de Saksen nauw met elkander verbonden. De Saksen hadden meerdere schijnbare raakpunten met Nederland. In de vroege teksten ligt het verband tussen Friezen en Saksen dikwijls zó eng, dat de twee namen als kwasi-synoniemen verschijnen. De twee volken zijn in een historisch-geografisch onderzoek niet te scheiden.

In meerdere berichten over het Trajectum van St. Willibrord wordt de stad de hoofdplaats der Wilten of Vilten genoemd. Als de meest betrouwbare kan de tekst van Beda worden beschouwd, de tijdgenoot van St. Willibrord (1): Pepijn gaf hem (W.) als plaats voor zijn bisschopszetel de beroemde stad, die met een oud woord van die volkeren **Viltaburg** wordt genoemd, dat is de stad der **Vilti**, in de Gallische taal **Trajectum**". Vinden wij met zekerheid de juiste landstreek van de Vilten terug, dan heeft dààr het Trajectum van St. Willibrord gelegen, het centrum van zijn bisdom onder de Friezen. Overigens bevatten de bronnen tal van raakpunten tussen Friezen, Saksen en Vilten, zodat de drie volken praktisch niet te scheiden zijn bij het nagaan der teksten. Aan de andere kant levert dit het voordeel op, dat de argumenten, om St. Willibrords zetel elders dan in Utrecht te situeren, in overvloed te voorschijn komen.

FRIEZEN EN SAKSEN BIJ DE KLASSIEKE SCHRIJVERS.

De berichten van de klassieke schrijvers kunnen gevoeglijk onderscheiden worden in algemene geografische beschrijvingen, en in de verhalen en gebeurtenissen, waarin geografische details voorkomen. Laten wij met de eerste serie beginnen. (De in dit hoofdstuk voorkomende plaatsen vindt men op **kaart IX**).

Augustus schreef (2), dat hij de provincies van Gallië en Hispanië, en ook Germanië, van Gades(3) tot aan de mond van de **Albis** bedwongen had. De Albis of Albia loopt als een rode draad door tal van berichten over de Saksen. De Albis wordt algemeen als de Elbe opgevat: het land van de Saksen als Nedersaksen en het noorden van West-Duitsland. Andere rivieren, bijvoorbeeld de Wiseria of Visurgis, opgevat als de Wezer, de Amisia begrepen als de Eems, de Lippia, opgevat als de Lippe, die alle veelvuldig in de berichten voorkomen, schenen de lokalisatie van de Saksen in Noord-Duitsland tot een historische zekerheid van de eerste rang te maken. Bij de historici en de geografen bestaat reeds lang twijfel over de juiste plaats en de juiste identificatie van de rivier de Albis. De voor de hand liggende opvatting van Elbe stuit op bepaalde, en niet geringe moeilijkheden. Op dit reeds oude probleem behoeft hier niet nader ingegaan te worden, omdat wij het, waarschijnlijk afdoende, vanuit een andere richting kunnen benaderen.

Mela (4) deelt mede, dat de Codanus, een machtige zeebaai, boven, op of over („super") de **Albis** ligt; er bevinden zich veel eilanden in. Daar wonen de Kimbren en de Teutonen; bovendien de Hermionen, die de „laatste bewoners" van Germanië zijn. Elders schrijft hij (5), dat die baai Cadaunovia heet; zij wordt beheerst door de Tectonen. De term „laatste bewoners" herinnert sterk aan de uitdrukking van andere schrijvers, die de Morini en de Menapiërs (met absolute zekerheid in Noord-Frankrijk te situeren) de laatste der mensen noemen.

Plinius (6) verbindt de Codanus met de Ingaevones en de Ripuariërs; de baai is gevuld met eilanden, waarvan Scatinavia (Scandinavië?) (7) onvergetelijk groot is. In zijn beschrijving van Germanië tot aan de Renus zegt hij, welke grote rivieren in de Oceaan vloeien: de Guthabus, Visculus of Vistula (8), Albis, Wisurgis, Amisis, Rhenus en Mosa (9). Bij de twee laatste bevindt hij zich in gedachte op de kust van Noord-Frankrijk; tevoren noemt hij de Albis, Visurgis en Amisis, die ons in verband met de Saksen het meest interesseren. De gangbare interpretaties van Weichsel, Wezer en Eems stroken niet met de intenties van Plinius; uit andere teksten van zijn hand (zie deel I, hfdst. 4) kan immers helder worden aangetoond, dat hij de monden van de Renus in Noord-Frankrijk situeert. De rivieren, die hij in een bepaalde volgorde langs de kust opsomt, uitgaande van de Mosa en de Renus, moeten derhalve dichterbij gelokaliseerd worden dan vanaf de Weichsel in Polen! In de reconstructie moet in elk geval van Noord-Frankrijk worden uitgegaan, en niet van de Nederlandse Rijnmonden.

Vanaf de Schelde, zegt hij elders (10), wonen de Toxandri onder verschillende namen. Daarna somt hij meerdere stammen op, waarbij het duidelijk is, dat hij een zuidelijke richting volgt: „Vervolgens de Menapiërs, de Morini, de Oromansaci bij de pagus, die Gessoriacus heet (Boulogne) (10a), de Britanni (Normandië), de Ambiani (Amiens), de Bellovaci (Beauvais). Meer naar binnen (landinwaarts) de Castalogi, de Atrebates (Atrecht), de vrije Nervièrs, de Veromandui Sueconi (Soissons en Noyon), de vrije Suessonen, de vrije Ulmanetes, de Tungri (Doornik), de Sunuciërs, de **Frisiabonen** (een onderdeel van de Friezen), de Batassi (Bataven), de vrije Leuci".

In de Renus zelf, zegt hij letterlijk (11), ligt het edele eiland van de Bataven en Caninefaten, en andere eilanden van de **Friezen**, Chauci, **Frisiavonen** (Frisiabonen), Sturiërs en Marsaci. Bij de **Friezen** heeft Plinius een opmerkelijk gras gezien, dat **Britannisch** wordt genoemd; hij vermoedt, dat die naam gegeven is wegens de dichte nabijheid van de **Britse Oceaan** (12). In deel I hebben wij tal van teksten gezien, waaruit blijkt, dat de Britse Oceaan als Het Kanaal moet worden opgevat, en niet als de Noordzee.

Wanneer men niet vooropstelt (en waarom zou men het doen?), dat Ptolemeus fouten heeft gemaakt, dan houden de door hem opgegeven lengte- en breedtegraden het bewijs in, dat de raakpunten van de Saksen in Noord-Frankrijk en Vlaanderen liggen (13). Zijn mededelingen, die verwerkt zijn in kaart VI van deel I (zie blz. 187) behoeven niet nader becommentarieerd te worden; de reconstructie van de door Ptolemeus gegeven plaatsen en rivieren spreekt voor zich. De **Albis**, de **Wisurgis**, de **Amisia**, de **drie Rijnmonden** en de **Saksische eilanden** plaatst hij in Noord-Frankrijk en Vlaanderen. Zijn gegevens, verwerkt in een kaart, bevatten een visueel bewijs van hetgeen uit de andere schrijvers geput kan worden.

Tacitus deelt mede, dat de grote en de kleine **Friezen** tegen de **Renus** aan wonen tot aan de Oceaan; zij bezetten daar grote eilanden, die door de Romeinse vloten bevaren worden (14). Het volk der Chauken begint bij het gebied van de **Friezen**; het bezet een deel van de kust en strekt zich uit tot aan de Chatten (15). De Friezen omschrijft Tacitus verscheidene malen (16) als het volk van „de overzijde van de Renus" („transrhenana gens"). Zijn gezichtspunt is kennelijk van Rome uit; de term is met evenveel recht in Noord-Frankrijk als in Nederland toe te passen. Hij bevat derhalve niet de minste aanwijzing, dat Tacitus hier aan Nederland heeft gedacht. Uit zijn elders gegeven teksten blijkt trouwens, dat Tacitus de Renus niet als de Nederlandse Rijn opvat.

Boven de Renus van de Peutinger-kaart leest Byvanck (17) (met anderen): Frisii. Chatuarii qui et Franci". Is deze lezing juist, dan komt zij zeer goed overeen met de berichten van de klassieken, en steunt zij mijn stellingen uitstekend. De streek echter, waar de tekenaar der P.K. op doelde, is niet als het noorden van Nederland op te vatten.

De **Albis** van Germania, zegt Vibius Sequester (18), scheidt de Sueven van de Cherusci. De Mosella (19) van Belgica stroomt uit in de Renus. De Renus van Germania scheidt de Belgae van de Germanen, **daar waar de Moriniërs door de Oceaan met Europa verbonden zijn.** De laatste halfzin maakt duidelijk, waar Vibius de scheiding tussen de Belgae en de Germanen legt; zijn beschrijving heeft West-Frankrijk voor ogen. Laten wij bij het in ons opnemen van deze teksten geen moment de taalgrens uit het oog verliezen!

De breedvoerigste beschrijvingen zijn van de Anonymus van Ravenna afkomstig. Hij laat er niet de minste twijfel over bestaan, in welke streek bepaalde volken en plaatsen te situeren zijn. „Het vaderland van de Germanen, dat nu door de Franken wordt beheersd (hij schreef in de 7e eeuw), ligt met zijn rug tegen de Oceaan en Britannia (20). Op een uur afstand daarvan (volgens de zon) volgt na dat Germania **Dorestatus,** het vaderland van de **Friezen;** daarna komt de Oceaan, waarin langs de kust veel eilanden liggen. Onder (21) **Dorestatus** in het land van de **Friezen** stroomt de **Renus** in de zee (22). Een uur verder ligt het vaderland van de **Saksen,** dat met zijn rug tegen de Oceaan ligt. Een uur verder (altijd volgens de zon) ligt het vaderland van de Northomannen (Normandië), **„dat door de oudere schrijvers ook Dania wordt genoemd".** „Aan zijn voorzijde liggen de Alpen of het land Albis; vanouds heette dit laatste Maurungani. Naast het land, dat Danica heet, ligt het land, dat **Saxonia** wordt genoemd, waarvan men zegt, dat het vroeger tot Dania (Normandië!) behoorde. Het brengt geleerde en stoutmoedige mannen voort; maar zij zijn niet zo vlug van geest als de Dani (Normandiërs!), die bij de rivier de **Dina** (23) wonen. Door **Saxonia** stromen meerdere rivieren, zoals de Lamizon, de Ipada, de **Lippa** en de Linac" (24).

Laten wij nog eens, zegt Ravennas elders (25) aan de noordelijke kust beginnen. Naast de Oceaan ligt het land van de **Friezen,** dat aan de kust van de Oceaan naast het land van **Saxonia** ligt. In dat land van de Friezen heb ik nergens steden vermeld gevonden, dan alleen de twee, die vanouds **Bordonchar** (26) en **Nocdac** (27) genoemd werden. Het is hetzelfde land, dat ook Francia Rinensis heet (28), maar voorheen Gallia Belgica Alobrites werd genoemd.

De gangbare opvatting is al fundamenteel onjuist, omdat de noordelijke kust, die Ravennas noemt, als de westelijke moet worden opgevat. De noord-oriëntatie moet bij Ravennas, evenals bij nog enkele andere klassieke schrijvers, een kwartslag gedraaid worden (29). Dit is van essentieel belang voor de juiste opvatting van zijn boven gegeven beschrijving van het land der Saksen en der Friezen. Past men de correctie **niet** toe, dan schijnt de tekst, omdat hij van de noordelijke kust spreekt, duidelijk op Nederland te wijzen. Past men haar **wel** toe, dan komen de onderdelen van zijn beschrijving zo te liggen, dat zij niet meer in Noord-Nederland passen. Dat zijn oriëntatie niet juist is, blijkt afdoende uit deze teksten (30): Aan dat noordelijk (lees: westelijk) deel vindt de wereld haar einde in de voornoemde Oceaan (31). Daar reikt de Oceaan tot aan

Germanië, waar de **Dani** en de **Saksen** en de **Friezen** wonen. In deze noordelijke (lees: westelijke) Oceaan zijn enige eilanden, maar zij liggen achter het land van de **Saksen**, waarvan één **Nordostrachia** (Nord-Ostrachia) en het andere **Eustrachia** (Westrachia) wordt genoemd (32). In het oosten (lees: noorden) heeft Britannia het eiland Thile en het eiland Dorcadis; in het westen (lees: zuiden) de provincie Gallië en het gebergte van de Pyreneën; in het noorden het eiland Scotia en in het zuiden (lees: oosten) het oude Germanië (33). Had Ravennas één enkele windrichting genoemd, dan zou daar niet veel uit te argumenteren zijn. Maar nu hij de vier windrichtingen allemaal verkeerd plaatst, volgt daar duidelijk uit, dat de door hem gedachte kaart een kwartslag gekeerd moet worden.

Didius Julianus, in 193 keizer geworden, was tevoren tot bestuurder van Belgica aangesteld. Daar bood hij weerstand aan de Cauchi, een volk van Germanië, dat tegen de **Albis** aan woonde (34). Lucanus schrijft, dat in het uiterste noorden de Sueven gevestigd zijn bij de **Albis** en bij de **onbedwongen mond van de Renus** (35). Marcianus plaatst de **Saksen** op de scheiding tussen Gallia Belgica en Germania Magna (36).

Volgens Velleius stroomde de **Albis** voorbij de gebieden der Semnonen en de Hermundori (37). Julius Honorius geeft een opsomming van de Chatten, de Cherusci, de Chauci, de Usupii, de Quadi, de **Friezen** en de Caninefaten, „quae gentes sint in provinciis Oceani orientalis" (38). Het lijkt er wel op, dat de gangbare geschiedschrijving door de term „Oceani orientalis" sterk naar de richting van de Oostzee is gedrongen. De schrijver heeft echter bedoeld, dat de landstreken oostelijk van de Oceaan liggen, van de westelijke Oceaan wel te verstaan, die bij meerdere klassieke schrijvers duidelijk als de Atlantische Oceaan moet worden opgevat.

Toch heeft de gangbare opvatting bij sommige klassieke schrijvers gegevens gevonden, die haar als het ware onweerlegbaar als juist aantoonden. Marcianus verhaalt (39), dat tussen **de monden van de Renus,** tenminste vanaf de zogenaamde westelijke mond, en de mond van de rivier de **Vidrus**, 380 stadia (c. 70 km.) liggen. Vanaf de **Vidrus** tot de haven Mararmanis 350 - 250 stadia (bijna 65 en ruim 45 km.) (40). Vanaf de haven Mararmanis tot de mond van de **Amisia** 655 - 470 stadia (120 of 85 km.). Vanaf de mond van de **Amisia** tot de mond van de **Visurgis** 560 stadia (100 km.). Vanaf de monden van de **Visurgis** tot de mond van de rivier de **Albios** 925 stadia (160 km.). Vanaf de mond van de **Albis** tot de bronnen van deze rivier 5370 - 330 stadia (1000 - 600 km.).

Begint men met de uitzetting van deze afstanden in het midden van Nederland, de Rijnmonden, naar het noorden toe, dan komt men inderdaad bij de Elbe terecht. Uit andere gegevens weten wij reeds, dat dit uitgangspunt niet juist is. Doch ook uit het vervolg bij Marcianus blijkt, dat hij niet bij de Nederlandse Rijnmonden begon. Tegenover dat deel, zegt hij letterlijk (waar hij dus met zijn beschrijving bezig is), liggen de zogenaamde **Saksische eilanden.** Daarnaartoe vanaf de monden van de **Albis** liggen 750 stadia (140 km.). De Saksische eilanden worden door

meerdere schrijvers, doch het duidelijkst door Ptolemeus, aan de Franse kust gesitueerd. Al kunnen enige details van de tekst van Marcianus redelijk in Nederland en Noord-Duitsland verklaard worden, zijn gehele tekst is er niet bevredigend te plaatsen.

Naast de geografische beschrijvingen geven de verhaalde feiten tal van details. In het jaar 8 vóór Chr., toen Tiberius in Germanië opereerde, gaven de Germanen tussen de **Albis** en de **Renus** zich aan hem over (41). Op dit tijdstip kan deze gebeurtenis onmogelijk in Noord-Duitsland gesitueerd worden!

Uit de krijgstochten van Drusus in de jaren 11 en 12 vóór Chr. lezen wij, dat de veldheer tot bescherming van Gallië langs de **Amisia**, de **Albis** en de **Visurgis** versterkingen aanlegde. Op de oevers van de **Renus** liet hij 50 burchten bouwen. Onmiddellijk daarna volgt, dat hij Bononia en Gessoriacus (Boulogne en Le Portel) met bruggen verbond en er vloten legde (42). Hieruit blijkt zonneklaar, waar het begin lag van de strategische lijn langs de Renus. Van Germanië liet hij 40.000 gevangenen overbrengen, die hij aan de **Renus** in Gallië deed wonen (43). Onder hen waren Ubiërs en Sicambren (44). In de veldtocht was Drusus de **Renus** overgestoken en had hij de Usipeten onderworpen. Hij sloeg een brug over de **Lupia** (44a) en viel het gebied van de Sicambren binnen; vandaar rukte hij op naar het gebied van de Cherusci tot aan de **Wisurgis** (45). In deze tochten werden ook de Friezen onderworpen (46).

Over de tweede veldtocht van Drusus, in het jaar 15 na Chr., verhalen de schrijvers, dat de Germanen zich tussen de **Albis** en de **Renus** ophielden. Drusus zond een generaal door de gebieden der Bructeren naar de rivier de **Amisia**, naar de laatsten der Bructeren, tussen de **Amisia** en de **Lupia**, niet ver van het **Teutoburgerwoud** (47). Als de Saksen ten onrechte in Noord-Duitsland zijn gelokaliseerd, spreekt het vanzelf dat ook het Teutoburgerwoud onjuist is gesitueerd. De historici twijfelen trouwens reeds lang eraan, dat het Duitse Teutoburgerwoud de juiste plaats van de veldslag is geweest, ondanks het feit, dat de naam ervan recht uit de klassieke berichten schijnt te zijn voortgekomen. Het jaar daarna overwon Germanicus de Cherusci, de Chatten, de Angrivarii en andere volken, die tot aan de **Albis** woonden (48).

In het jaar 28 na Chr. kwamen de **Friezen** tegen de Romeinen in opstand (49). Dit bericht past al heel slecht in Noord-Nederland, waar op dat tijdstip de Romeinen nog niet waren doorgedrongen. Het is trouwens een vraag van kapitaal belang, waar in Friesland de opstandelingen woonden, want buiten enige bewoonde terpen blijkt er in Friesland in de Romeinse periode geen bewoning te zijn geweest. Drusus heeft zich opgehouden in een burcht, die **Flevum** heette. Volgens de geografie van Ptolemeus lag deze in Noord-Frankrijk; de door hem opgegeven graden (50) laten daar niet de minste twijfel over bestaan.

In het jaar 47 na Chr. ondernam Corbulo zijn bekende tocht in het land van de **Friezen**, bij welke gelegenheid hij zijn gracht bouwde „tussen

de **Mosa** en de **Renus** over een afstand van 23 mijlen, waardoor de onzekerheden van de Oceaan vermeden konden worden" (51).

In de jaren 276 - 282 verdreef keizer Probus de Germanen uit Gallië; hij nam 60 steden in, die zij in Gallië bezet hadden. Velen van hen werden gedood; de overigen, die de Romeinse grond bezet hadden, dreef hij over de **Zwarte Rivier** (52) en de **Albis** terug (53). Ogenschijnlijk past het bericht goed in Noord-Duitsland. Tegen het midden van de 3e eeuw na Chr. hadden de Romeinen grote delen van Germanië, waaronder Noord-Nederland, prijsgegeven (54). In Noord-Duitsland is zelfs in het geheel geen Romeinse kolonisatie geweest. De Romeinse „limes" (de grenzen, waarachter de Romeinen zich vanaf het midden der 3e eeuw terugtrokken) moeten veel zuiderlijker gereconstrueerd worden dan de gangbare opvattingen tot heden hebben aangenomen. Deze limes vielen voor een groot deel samen met de Renus; vanzelfsprekend moeten zij gereconstrueerd worden overeenkomstig de Romeinse opvatting van de Renus.

In de jaren 285 en 286 dempte Maximianus een opstand der Bagaudae (Bourgondiërs) in Gallië. Andere schrijvers spreken van Franken en **Saksen.** Een burger van de Menapiërs was de leider van de opstand. Carausius verdreef de **Frankische** en **Saksische** zeerovers, die de kusten van Gallië aanvielen (55). Hij nam de keizerlijke waardigheid aan en week uit naar Engeland, om vandaar en vanuit zijn ander steunpunt Boulogne de kusten van de Oceaan te kunnen beheersen, die door de Franken en de **Saksen** bedreigd werden (56).

Ook in de volgende eeuw bleven de Franken en de **Saksen** een bedreiging voor de Romeinen. Volgens Julianus (57) woonden zij over de **Renus** aan de **Westelijke Oceaan;** zij waren zeer oorlogszuchtig. De Westelijke Oceaan is onder de minste twijfel door de klassieke schrijvers als de Atlantische Oceaan opgevat.

Zozimus verhaalt (58), dat in de uiterste gebieden van Germanië, waar de zetel is van een zeker **Gallisch** volk, de **Renus** in de **Atlantische Oceaan** stroomt; Engeland ligt daar op 90 stadia van de kust af (59). Daar hebben de **Saksen** de Quaden, een deel van hun stam, naar het Romeinse gebied gezonden. Doch de Franken hebben hun de doortocht geweigerd. Toen probeerden de Quaden met schepen het Romeinse gebied te bereiken. Zij voeren naar de **Batavia**, die door de **„verdeelde Renus"** een eiland is, verdreven er de Saliërs, die door de **Saksen** uit hun eigen gebied verjaagd waren. Dit eiland behoorde eerst geheel aan de Romeinen toe, maar het werd daarna door de Saliërs bezet.

In de jaren 368 tot 370 voerde Theodosius, de vader van keizer Theodosius I, in de **Batavia** oorlog tegen de invallers; in een zeeslag versloeg hij de Saksen (60). De Franken en de **Saksen** plunderden de kusten van Gallië. De veldheer had zijn hoofdmacht te Boulogne doch hij begaf zich naar Richborough in Engeland, om daar ongestoord voorbereidingen voor een aanval te kunnen treffen. Met **Bataafse** (!) troepen was hij naar Engeland overgestoken. Er behoeft niet nader te

worden aangetoond, dat deze berichten niet in Nederland en Noord-Duitsland gesitueerd kunnen worden. Hier is zo'n radikale afwijking tussen de gangbare historische opvattingen en de archeologie, die in Nederland geen relikten van na het midden der 3e eeuw kan aanwijzen, dat zij een afdoend bewijs vormt voor de onjuistheid der lokalisatie. De gangbare geschiedschrijving neemt aan, dat Theodosius, een eeuw nadat de Romeinen uit Nederland weg waren, nog legeronderdelen uit de Betuwe onder zich had!!

In het jaar 370 of 373 leden de **Saksen** bij Deusone (in regione Fancorum) een zware nederlaag tegen de Romeinen (61). De plaats Deusone (Diosone, Dehusone) is nog niet met zekerheid teruggevonden. De interpretatie Diessen (Noord-Brabant) waar, eveneens ten onrechte, het Diosne van St. Willibrord werd gelokaliseerd, is àl te lichtvaardig geponeerd; zij verdient geen serieuze weerlegging. In enige berichten wordt van een samengaan tussen **Saksen** en Bourgondiërs gesproken (62); in andere wordt gezegd, dat de **Saksen** aan de kust van de Oceaan wonen, in een gebied dat uit moeras bestaat.

De Notitiae Dignitatum, een bron uit het einde van de 4e eeuw, somt legeronderdelen van de Romeinen op, bestaande uit **Saksen** (63). Soms zetelden de veldheren van de **Litus Saxonicum** in Engeland (64). Op andere plaatsen wordt duidelijk gezegd, dat de **Litus Saxonicum** onder Belgica Secunda ressorteert (65). De Franse historici plaatsen de Litus Saxonicum tussen Duinkerken en Calais (66). De andere raakpunten van de Saksen hebben zij echter niet voor Frankrijk en Vlaanderen teruggevorderd, ook weer omdat deze door de noordelijke geschiedschrijving zó positief als een eigen bezit werden opgeëst, dat de Franse geschiedschrijving zich daarbij heeft neergelegd.

In het jaar 395, toen Stilicho een tocht naar de **Renus** ondernam, was de rust in Noord-West-Frankrijk weergekeerd. „Het vee der Belgae", zegt de schrijver (67), „graast nu aan de overzijde van de rivier, zonder dat de Chauken zich daarover opwinden; en de kudden van de Galliërs, midden door de **Albis** trekkend, dwalen over de heuvelen der Franken". Met de beste wil van de wereld kan deze tekst niet in Noord-Duitsland gelokaliseerd worden; hier is het wel heel duidelijk, dat de Albis niet als de Elbe kan worden opgevat. In het jaar 398 sprak Claudianus de echtgenote van keizer Honorius bij haar huwelijk aldus toe (68): „De **Renus** en de **Albis** zullen u dienen, wanneer gij als een koningin door het land van de Sicambren trekt".

De Friezen en de Saksen, die in de berichten uit de Romeinse periode voorkomen, moeten aan de Franse en de Vlaamse kust gelokaliseerd worden. Uit de teksten is geen aanwijzing te putten, dat de klassieke schrijvers de Friezen in Noord-Nederland, de Saksen in Noord-Duitsland situeerden.

DE BRONNEN TOT HET MIDDEN VAN DE 8e EEUW.

Uit de vroeg-Middeleeuwse geschriften behoeven slechts de sprekendste gegevens te worden gekozen om aan te tonen, dat vóór de 10e eeuw de Saksen nog niet in verband zijn gebracht met Noord-Duitsland, de Friezen niet met Noord-Nederland.

In het leven van St. Germanus (378 - 448) wordt verhaald (69), dat de **Saksen** en de Picten met de Britannen (Bretagne) oorlog voerden. Omdat de strijd onbeslist was gebleven, riepen beide partijen de bemiddeling van de bisschop in. Situeert men deze Saksen in Noord-Duitsland, dan is het al een probleem, hoe zij in oorlog kwamen met de bewoners van Bretagne, doch moet men nóg vreemder sprongen maken om de interventie van de bisschop van Auxerre te verklaren.

Gregorius van Tours (538 - 594) geeft meerdere berichten over de **Saksen**. Het is ondenkbaar, dat het gezichtsveld van de eerste Franse geschiedschrijver zich al tot aan de Oostzee zou hebben uitgestrekt. Zijn geschiedenis van de Franken is beperkt tot Francia, zodat de raakpunten, die hij noemt, geografisch nauwer met Frankrijk verbonden zijn dan de op hol geslagen historische interpretaties hebben aangenomen. In het jaar 463 kwam Adovacrius met de **Saksen** aan de Beneden-Loire (70). Bij Orléans leverde koning Chilperik slag tegen hen, doch hij overwon hen pas definitief bij Angers (71). Onmogelijk is het niet, doch wel hoogst onwaarschijnlijk, dat deze Saksen uit Noord-Duitsland afkomstig waren.

Toen de Saksen in het jaar 468 tegen de Romeinen in opstand kwamen, namen deze de **Saksische eilanden** in (72). Noord-Duitsland behoorde al bijna twee eeuwen niet meer tot het Romeinse rijk. Onbegrijpelijk is, waarom de Saksen van Noord-Duitsland tegen de Romeinen in opstand kwamen; er was geen enkele reden of aanleiding toe, want hun land was niet bezet. Dat de Romeinen in de 5e eeuw, en enkele jaren voordat hun reeds wankel West-Romeins rijk geheel in elkaar stortte, nog een veldtocht naar Noord-Duitsland organiseerden, is aan de ene kant moeilijk te aanvaarden, en wordt aan de andere kant door geen enkel historisch of archeologisch gegeven gesteund. Waar liggen in Noord-Duitsland trouwens de Saksische eilanden, die door de Romeinen werden bezet? Onder dezelfde naam lokaliseert Ptolemeus ze in Noord-Frankrijk.

De Chroniques de St. Denis verhalen, dat omstreeks het jaar 510 St. Furseus vanuit Ierland naar Frankrijk kwam. Maar voordat hij er arriveerde, was hij reeds in „Seigsoigne" (= Saxonia) geweest, waar hij een abdij had gesticht (73). Ook hier is het duidelijk, dat Saxonia tussen Ierland en Frankrijk ligt. Elders verhaalt de schrijver (74), dat Hieronymus reeds over de Saksen heeft geschreven; hij noemde hen een volk, groter in kracht en moed dan in aantal. Dit volk woonde in de mark van Saisogne (Saxonia) in Germanië, welke landstreek ook het „oude Francia" wordt genoemd (75).

In het jaar 553 kwamen de **Saksen** in opstand tegen de Franken. Zij vielen talloze malen Francië binnen, en werden geholpen door de Toringiërs (Thuringië = land van Doornik). De koning van Francië leverde slag tegen hen bij de rivier de **Wisera** (76). Hij keerde terug door het land der Toringiërs, dat ook „Lorent" wordt genoemd (77).

In het jaar 556 stond Chramnus tegen zijn vader Chlotarius op; hij viel Francië binnen met de hulp van zijn oom Hildebert, die de **Saksen** aan hun zijde had gebracht (78). Met de Saksen roofde Hildebert het gehele land van Reims. De legers van de opstandelingen bereikten Châlons-sur-Marne en Divitia (dat mogelijk Deutz kan zijn, doch in dit verband eer als Dyon moet worden opgevat). Chlotarius versloeg zijn vijanden, en strafte de Thoringiërs, omdat zij de Saksen geholpen hadden.

In het jaar 572 vielen de **Saksen** Francië binnen en bereikten zelfs de Rhône (79). Zij werden o.a. door de Sueven aangevallen, wier gebieden zij in bezit genomen hadden. In het jaar 577 woedde weer een strijd tussen de **Saksen** en de Sueven (80). De Sueven moeten in de omgeving van Kortrijk gesitueerd worden, waar de oude plaatsnamen Suevegheimium (Sweveghem) en Suavesalia (Swevezeele) duidelijke toponimische relikten van dit volk zijn (81). De gangbare historie brengt de Sueven met de Nederlandse Zeeuwen in verband! De juiste lokalisatie der Sueven is een niet te miskennen bewijs voor de situering der Saksen op de Franse kusten.

Koning Dagobert streed in het jaar 630 tegen Bertold, de aanvoerder van de **Saksen** (82). Hij raakte met hem slaags, toen hij de **Renus** overgestoken was. Zijn vader Chlotarius was op jacht te **Longolaria** (Longulaires, zeggen de Chroniques de St. Denis) (83). Hij snelde Dagobert te hulp; aan de rivier de **Wisera** zette hij zijn tenten op. Het is ondenkbaar, dat Chlotarius, in Noord-Frankrijk op jacht, zijn zoon op tijd heeft kunnen helpen, die in Noord-Duitsland in de knel zat. Dit bericht is gebaseerd op een nauwer verband tussen het ene en het andere feit.

In of omstreeks het jaar 641 verkondigde St. Eloi het geloof aan de Vlamingen, de Antwerpenaren, de Friezen en de **Sueven**, en aan andere barbaarse volken, die aan de zeekust woonden (84). In zijn goudsmederij had hij een **Saks** als helper (85). Toen St. Wulfram de zetel van Sens bijna 29 jaren bezet had, ging hij met verlof van koning Hildebert en de hofmeier Pepijn aan het volk van de Friezen het geloof verkondigen (86). Het Vita van St. Wulfram begint trouwens met het verhaal van zijn apostolaat onder de Friezen, zodat men niet kan zeggen, dat zijn relatie tot de Friezen slechts terloops en zonder veel betekenis in zijn leven voorkomt. St. Wilfried kwam na zijn verdrijving uit Engeland bij de Friezen aan, waar hij een winter doorbracht (87). Moeten wij de tekst van Beda letterlijk nemen, die zegt, dat Wilfried op een gunstige **westenwind** Frisia bereikte (88), dan wijst dit detail eer op Noord-Frankrijk dan op Nederland. Nadien is St. Wilfried enige tijd bisschop van Evreux geweest. In een bron wordt hij „bisschop van Saxonia" genoemd, doch

deze benaming moet waarschijnlijk als Sussex (Eng.) worden opgevat (89). In het leven van St. Lambertus staat, dat Austria dat deel van het rijk van de Franken wordt genoemd, dat zich van Bourgondië tot aan **de zee der Friezen** uitstrekt, en aan de ene zijde door de Renus, aan de andere zijde door het Kolenwoud (Silva Argonaria of Carbonaria) wordt omsloten (90). Dit sluit geheel aan bij de termen, waarmede de Annales Mettenses en het Chronicon Vedastinum het rijk van Pepijn omschrijven: „hij bestuurde het volk, dat tussen het Kolenwoud, de rivier de **Mosa** tot aan de gebieden der **Friezen** woont" (91).

Een prachtig geografisch detail staat in het leven van St. Audomar (overl. 663) (92). Op zekere dag verbleef de heilige te Boulogne. Zijn metgezet vroeg hem verlof, om verder te reizen, doch dit stond St. Audomar niet toe. De jongeling besloot toch maar te gaan; hij eigende zich een boot toe, waarmee de inwoners de Elna (Liane) overstaken. Nadat hij een tijdje op zee gevaren had, stak een hevige storm op. De jongen werd doodsbang, en kreeg hevige spijt over zijn ongehoorzaamheid. St. Audomar vernam door een openbaring diens moeilijkheden en bewerkte, dat het bootje veilig het **Saksische land** bereikte. Laten wij het wonder niet nóg groter maken door het Saksisch land in Noord-Duitsland te situeren! Voor de Franse historici vormt deze tekst trouwens geen probleem; zij lokaliseren de **Saksische kust** (93) ten noorden van Boulogne, waar de schrijver de gebeurtenis ongetwijfeld situeert.

Alcuinus verhaalt (94), dat St. Willibrord met zijn gezellen **zolang** rond **Frisia** voer, totdat hij met een gunstige wind de **mond van de Renus** binnenvoer, waar hij spoedig te Trajecum kwam. Met dit bericht vallen enige klare raakpunten met volle zekerheid in Noord-Frankrijk samen, waar de monden van de Renus liggen, en waar andere teksten de landingsplaats van St. Willibrord te of bij Grevelingen aanwijzen. Het lijdt derhalve geen twijfel meer, dat Frisia in Noord-Frankrijk te lokaliseren is.

De raakpunten komen trouwens van alle kanten aan. In het jaar 695 overwon Pepijn de **Friezen** met hun aanvoerder Radboud in de slag bij **Dorestadum** (95). Radboud vluchtte naar „Denemarca" (= de mark van de Dani = Normandië). In deel I is aangetoond, dat Dorestadum niet Wijk-bij-Duurstede is, doch dat deze plaats in Noord-Frankrijk gelokaliseerd moet worden. Zij kan in de omgeving van Sangatte gelegen hebben, of zij is te identificeren als Wich, aan de overkant van het Almere tegenover Watten gelegen (96). Direkt vóór deze slag spreken de bronnen van een samentreffen te Textricum, dat zeker als **Testry** begrepen moet worden (97).

De **Saksen** verwoestten in het jaar 715 het land van de Hettuariërs (98). Kort daarna werden zij door de Franken gestraft; hun land werd tot aan de Wisera in brand gestoken. Het bericht is op zichzelf niet zó belangrijk. Opmerking verdient dat het voorkomt in de kroniek van het klooster van Fontenelle, aan de Seine gelegen. Situeert men de Saksen

in Noord-Duitsland, dan is het onverklaarbaar, hoe de schrijver van de abdij dit vrij onbelangrijke gegeven uit een vreemde en verafgelegen streek weten kon.

In hetzelfde jaar stond Radboud met zijn **Friezen** weer tegen de Saksen op. Hij nam de stad **Trajectum** in, die hij verwoestte. Dit was zonder de minste twijfel het Trajectum van St. Willibrord, want de bronnen zeggen heel duidelijk, dat diens bisdom midden in het strijdgewoel lag (99). De beslissende slag tussen Karel Martel en Radboud vond in het jaar 717 plaats, nota bene te Vinchy! (100). Afgezien van alle andere argumenten, die voor de juiste plaatsing der Friezen in Noord-Frankrijk pleiten, is Vinchy van doorslaggevende betekenis: het is ondenkbaar, dat de Nederlandse Friezen tot hier in het Frankenrijk zouden zijn doorgedrongen. Volkomen onaanvaardbaar is, dat een oorlog, waarvan Utrecht en Wijk-bij-Duurstede de inzet waren, in Vinchy zijn beslissing vindt!

Na de tekst van Beda, die (vóór 732) schreef, dat het Trajectum van St. Willibrord ook **Viltaburg** werd genoemd, verneemt men in de bronnen lange tijd niets meer over de Vilten. Deze stam komt slechts zelden in de historische geschriften voor. Zijn juiste lokalisatie is in Nederland altijd een diepgaand probleem geweest. Waar de bronnen hem noemen, leggen zij eigenlijk meer verband tussen deze stam en de Saksen, dan tussen Vilten en Friezen. Het gevolg hiervan is geweest, dat de gangbare geschiedschrijving de Vilten eer in Duitsland (soms zeer ver naar het oosten) situeert dan in Nederland of Friesland. Dat dit absoluut onjuist was, behoeft niet nader toegelicht te worden. Beda noemt Trajectum de hoofdstad van de Vilten. De hoofdstad van een volk kan men moeilijk buiten het grondgebied van dat volk leggen. Laat ons maar helemaal zwijgen over de onverteerbare oplossing, die het grondgebied ver in Duitsland situeert, de hoofdplaats te Utrecht! Uit het feit, dat de gangbare geschiedschrijving er niet in is geslaagd, de Vilten in Nederland te lokaliseren, mag zonder bezwaar geconcludeerd worden, dat het Trajectum van St. Willibrord, de hoofdstad der Vilten, er evenmin gelegen heeft. Over het algemeen heeft de gangbare historie met de verscheiden raakpunten aardig weg geweten; zij is ten einde raad met het probleem der Vilten, dat op zijn beurt duidelijke raakpunten heeft met de Saksen en de Slaven.

In de kroniek van Fontenelle treft men een zeer merkwaardige passage aan (101). Daar wordt op het jaar 717 het verhaal gegeven van een zekere Reginfredus, die tegen Karel Martel in opstand gekomen was. Op zeker ogenblik vluchtte Reginfredus naar Noyon; daar leende hij een paard van Wando, stak de Seine over en begaf zich via Pont-de-l'Arche naar Angers. De plaatsen tonen aan, in welke streek de feiten voorvielen. Karel Martel nam het Wando kwalijk, dat hij Reginfredus geholpen had. Wando kreeg de opdracht, in ballingschap te gaan, en werd verwezen naar „de burcht van Trajectum, **Viltaburg** geheten dat is de stad der Vilten, die echter in de Gallische taal Trajectum wordt genoemd". Enige regels verder vertelt de kroniek, dat Wando nog steeds in de burcht van Trajectum

in ballingschap was, en wel **in het klooster van St. Servatius!** Met dit laatste Trajectum kan slechts Maastricht bedoeld zijn. De tekst zegt evenwel nergens, dat Wando van het eerste Trajectum naar het tweede werd gedirigeerd, of uit eigen beweging daarheen vertrok, zodat aangenomen moet worden, dat de schrijver hetzelfde Trajectum bedoelt, dat hij echter op twee manieren beschrijft.

Moet de tekst misschien zó worden opgevat, dat het klooster van St. Servatius, waarvan Einhard in het begin van de 8e eeuw abt was, ook in het oude Trajectum, Tournehem lag? Het zou niet de minste verbazing behoeven te wekken, als ooit zou blijken, dat de geschiedenis van Maastricht vreemde elementen bevat. Maastricht kan evenwel moeilijk als Viltaburg worden aangezien. Al zijn de bronnen over de juiste woonplaats der Vilti allerminst duidelijk en verre van exact. zij bevatten toch zoveel gegevens, dat de Vilti onmogelijk rond Maastricht gelokaliseerd kunnen worden. De kroniek van Fontenelle spreekt zich uit voor de identiteit tussen Viltaburg en het Trajectum van St. Servatius. Voorlopig moeten wij concluderen, dat de schrijver per vergissing de dokumentatie van twee onderscheiden Trajecta door elkaar gehaspeld heeft. De tekst maakt duidelijk, hoe gemakkelijk vergissingen met Trajectum konden ontstaan. Als in het kleine bestek van enige zinnen bij één schrijver een grandioze fout voorkomt, hoeveel temeer is dit dan aan te nemen bij bronnen en schrijvers, die chronologisch en geografisch ver uit elkander liggen!

De Poeta Saxo zegt (102), „dat er een volk bestaat, **Wilci** geheten, een deel van de Slaven. Dit volk woont aan de verste kusten, die de aarde kent, waar Germanië zijn gebied aan de Oceaan voegt". De dichterlijke omschrijving kàn inderdaad op Nederland begrepen worden, doch zij past beter op Noord-Frankrijk, waar in tal van teksten de Morini en de Menapiërs als de „ulteriores homines" = de laatste der mensen beschreven zijn, en waar Germanië aan de Oceaan raakt. Bij de behandeling van het Renus-Rijn-probleem is gebleken, dat het raakpunt tussen Germanië en de Oceaan in Noord-Frankrijk gelegd moet worden.

In de jaren 718 en 720 streed Karel Martel weer tegen de **Saksen** (103). In de veelvuldigheid van de berichten over oorlogen tussen de koningen van Francië en de Saksen ligt op zich een argument tegen de lokalisatie der Saksen in Noord-Duitsland. De Saksen en de Franken blijken herhaaldelijk, men kan wel zeggen onafgebroken tot in het begin van de 9e eeuw, in conflikt. Nu ligt het waarlijk niet voor de hand aan te nemen, dat de bewoners van Noord-Duitsland bij herhaling opgetrokken zijn naar het centrum van Francië, en evenmin dat de Frankische koningen en hofmeiers, wier rijk in de 7e eeuw tot Francië beperkt was, zich bij herhaling bedreigd hebben gevoeld door de verre Saksen. Reeds in de 7e eeuw waren de Saksen bedwongen en tot vazallen van de Franken gemaakt. Er bestaat niet de minste aanwijzing, dat het rijk van de Merovingers ook het noorden van West-Duitsland bevat heeft, al scheen dit te mogen worden afgeleid uit de omschrijving van het Karolingische

rijk, dat onder Karel de Grote een ruimere territoriale expansie heeft gekend. Beziet men de lokalisatie van de Saksen in Noord-Duitsland vanuit dit gezichtspunt, en confronteert men haar met de teksten, dan wordt zij geheel onhoudbaar.

In het begin van de 8e eeuw hebben verscheidene gebeurtenissen plaats gevonden, waar de **Friezen** meer op de voorgrond treden. De historische opvatting situeert hun woonplaatsen, naast de streken aan de kust in Noord-Frankrijk en Vlaanderen, in een brede strook tot langs en zelfs ver voorbij de Nederlandse kust. Dit is misschien enigermate gesuggereerd door het af en toe in de bronnen voorkomende „Frisia Citerior". Daartegenover staat een Frisia Ulterior, dat evenwel als zodanig in de bronnen niet is genoemd. Het onderscheid, door „Citerior" aangegeven, zou kunnen worden opgevat als een in twee delen uiteengevallen Frisia, welke delen door een duidelijke caesuur (bijv. een rivier) gescheiden waren. Het valt mij moeilijk aan te nemen, dat in de 7e en 8e eeuw, toen naar alle waarschijnlijkheid een brede strook van westelijk Nederland tengevolge van de transgressies onbewoonbaar was, het overstroomde gebied al zover drooggevallen was, dat het een „volk" kon herbergen. Temeer nog, wijl uit de bronnen blijkt, dat juist in deze periode de veelvuldige moeilijkheden tussen de Franken en de Friezen het stadium van gewapend conflikt bereikten, hetgeen noodzakelijkerwijs inhoudt, dat de Friezen een behoorlijk potentieel aan manschappen moeten hebben gehad. Ook voor de Friezen geldt, wat boven voor de Saksen is gezegd: de herhaling van de veldtochten en oorlogen tegen de Friezen wijst bepaald niet op Noord-Nederland.

Mijn grootste bezwaren tegen de traditionele opvattingen zijn evenwel niet van praktische, doch van tekstkritische aard. De raakpunten tussen de Fierzen en Nederland berusten, volledig en exclusief, (het is aan te bevelen, zich dit terdege te realiseren) op de twee plaatsen Trajectum en Dorestadum, die abusievelijk in Nederland zijn gelokaliseerd. Lagen deze niet in Nederland, dan blijft er geen enkel gegeven meer over, dat op de aanwezigheid van Friezen in Nederland wijst. Uiteraard spreek ik hier over de teksten van vóór de 10e eeuw; de spraakverwarring, die daarnà is voorgevallen, moet voorlopig buiten beschouwing blijven.

De **Friezen**, die **aan de zee** woonden, kwamen in het jaar 733 tot opstand (104). Karel Martel, die het nieuws hoorde, toen hij ten zuiden van de Loire verbleef, maakte zich tot een veldtocht gereed. Hij verzamelde een vloot van de Westri (West-Frankrijk) (105), en baande zich met de vloot een weg naar de zee. Het land van de Friezen, voegt de kroniek van St. Denis hier aan de tekst toe, **was geheel door de zee omsloten** (106). Hij drong **Westrachia** en **Austrachia** binnen, de eilanden van de Friezen, tot hij de rivier de **Burdine** (Bordine, Bordune) (107) bereikte, waar hij zijn tenten opsloeg. Hier versloeg hij de Friezen.

In het jaar 738 begonnen de **Sennes** (Sennes of Sesnes = Saksen) opnieuw te rebelleren (108). Karel Martel trok de **Renus** over op de

plaats, waar een rivier **Lippie** (109) stroomt. Een andere tekst zegt: op de plaats, waar de rivier **Lippia** in de **Renus** valt (110). Daar overwon hij de Saksen, die hij schatplichtig maakte aan de Franken (111).

Karloman, zeggen de Latijnse kronieken op het jaar 743, vertrok naar Saxonia (112). In de kroniek van St. Denis, die de woordelijk gelijkluidende tekst in het Frans geeft, heet het land **Saisoigne** (113). De namen van Saissoigne, Sesnes of Sennes moeten goed voor ogen worden gehouden, daar het zeer wel mogelijk is, dat eventuele toponimische relikten van de Saksen in Noord-Frankrijk misschien eer in Romaanse dan in Germaanse richting gezocht moeten worden (113a). In deze tocht nam Karloman een burcht in, die **Hohscobour** (114) (Ohserburg, Hoscoburg, Oscioburg, Saochseburg) genoemd werd. Hij onderwierp er Theodericus, de aanvoerder van de Saksen.

De **Saksen**, de **Winidi** of **Friezen**, stonden in het jaar 747 gezamenlijk tegen de Franken op (115). Hier treffen wij een voorbeeld aan van een tekst, waaruit een onmiddellijk geografisch verband tussen Saksen en Friezen blijkt.

Grifo, een broer van Pepijn, kon zich niet met diens doelstellingen verenigen. Hij kwam in opstand, en vluchtte in het jaar 748 naar het land van de **Saksen** (116). Daar wierp hij bij de rivier de **Ouacre** (Obacra, Hobocar) (117) een versterking op bij een plaats, die **Orham** (Horahim, Horoheim) (118) wordt genoemd. Pepijn achtervolgde hem. Door **Toringia** (119) trok hij het Saksenland binnen naar de rivier de **Missala** (Missaha) (120), tot aan een plaats, die **Scaunnigi** (Skahingue, Scaamgi) (121) wordt genoemd. Hij bereikte er de streek, die men **Nodosquavos** (122) noemt, nam het kasteel van **Hocseburc** (123) in, en begaf zich naar de rivier de **Obacra**, waar Grifo met zijn troepen aan de andere oever lag.

In het jaar 750 is Pepijn tot koning van de Franken gekozen; te Soissons werd hij door St. Bonifatius gezalfd en gekroond, die door een kroniekschrijver „aartsbisschop in Frisia" wordt genoemd (124). Al is deze titel in strikt hiërarchisch opzicht misschien niet geheel juist, dan geeft hij toch duidelijk te kennen, dat er een nauwe relatie bestond tussen het Frankische vorstenhuis en de kerk onder de Friezen. De laatste kan men in dit verband moeilijk in Noord-Nederland situeren. Alcuinus vertelt (125), dat St. Willibrord Pepijn, de zoon van Karel Martel, heeft gedoopt. Het zou wel vreemd zijn, als deze eervolle opdracht naar de bisschop van Utrecht was gegaan, terwijl de vele Franse bisschoppen, die dichterbij resideerden en bovendien oudere en hogere rechten hadden, gepasseerd werden.

De abdij van St. Denis te **Parijs** ontving in het jaar 753 van Pepijn, en in het jaar 763 van Karloman, de bevestiging van haar marktrecht in het gebied van Parijs (126): „van alle handelaars zowel **Saksen** als **Friezen**". Wie hier aan de Noord-Duitse Saksen of aan de Noord-Nederlandse

Friezen denkt, haalt een gegeven zeer ver uit tijd en plaats én uit de toenmalige verhoudingen weg. Een gelijksoortig privilege, in het jaar 629 door koning Dagobert gegeven (127), vermeldt **Rouen** en **Wicus** (Quentovicus = Etaples of omgeving) als plaatsen van aanvoer, doch noemt de Saksen en Friezen niet.

Het jaar 753 is in de geschiedenis der **Friezen** zeer belangrijk. Toen werd St. Bonifatius door hen vermoord (128). Elders zullen wij zien, dat dit feit niet in Friesland, doch in Noord-Frankrijk voorviel. Pepijn trok het land van de **Saksen** binnen (129) en bereikte een plaats, die **Dimie** (Rimi) (130) heette, op de oever van de **Wisura** (131) gelegen. In deze expeditie werd Hildegarius, de bisschop van Keulen, gedood op een berg, die **Inburg** (132) werd genoemd. In het jaar 756 trok Pepijn andermaal tegen de Saksen op (133); hij drong hun land binnen op de plaats, die **Sitnia** (Simnia) (133a) werd genoemd.

In de Wet der Ripuariërs zijn straffen bepaald tegen de manslag op een Frank, een Bourgondiër, een Romein, een Aleman, een **Fries**, een Bajuwaar en een **Saks** (134). Het is een vreemde rechtsregel, als men de Fries en de Saks op de traditionele plaats denkt.

Uit het leven van St. **Furseus**, abt van **Lagny** (dep. Seine-et-Marne), zijn enige typische bijzonderheden bekend (135). Evenals andere Angelsaksische missionarissen was hij van Engeland naar Saxonia overgestoken. Op een reis door de pagus van Ponthieu kwam hij op een plaats Maioc, waar hij een zoon van Haimon wonderlijk genas. Hiervoor kreeg hij van Haimo de plaats Maecerias (136) ten geschenke. Nadat St. Furseus jaren lang de abdij bestuurd had, wilde hij zijn familieleden bezoeken, die in **Saxonia** woonden. Op zijn reis daarnaartoe kwam hij te Maecerias, waar de heilige ziek werd. De opgesomde plaatsen wijzen wel heel duidelijk de richting aan, waar Saxonia gezocht moet worden.

De zalige Gregorius (754 - 775), zegt diens leven (137), arbeidde in **Dorestadum** en in **Frisia**. Zijn beroemde school werd door jongelieden van de Frankische edelen bezocht, zelfs door Engelsen, maar ook door leerlingen uit de nieuwe christenheid der **Friezen** en **Saksen**; tevens door **Baguarii** (Bourgondië) en **Sueven**". Het middelpunt van deze geografische aanwijzingen ligt in Noord-Frankrijk en in het geheel niet te Utrecht.

DE TIJD VAN KAREL DE GROTE.

De definitieve onderwerping van de Saksen, de Friezen en de Vilten is door Karel de Grote bewerkt. De bronnen geven er een groot aantal berichten over, die uiteraard niet in extenso gegeven kunnen worden. Toch is het dienstig, de feiten na te gaan en nadruk te leggen op de geografische details, die erin voorkomen. Deze details wijzen namelijk alle op Noord-Frankrijk, hoe redelijk ook zij in Noord-Duitsland te situeren waren.

Kort na zijn optreden als koning streed Karel de Grote in het jaar 771 tegen de **Saksen** (138); hij nam hun vestingen **Aresburch** (139) (Heresberch) en **Sigiburg** (140) in, en vernielde hun bolwerk en hun trots **Irminsul** (141)). (Hirminsul, Ermensul, Hormensul). Van de overzijde van de **Wisera** (142) kwamen de Saksen hun onderwerping aanbieden. Een deel van de Saksen was aan de Franken trouw gebleven; in hetzelfde jaar drong Karloman, de broer van Karel de Grote, met een leger Franken, Alemannen en **Saksen** Italië binnen, waar hij Pavia veroverde (143).

Einhard verhaalt, dat Karel de Grote in het jaar 775 een rijksvergadering hield te **Carisiaco** (Quiercy (Oise) of Crécy (Somme); daarna stak hij met een leger de **Renus** over naar **Saxonia** (144). Bij de eerste aanval nam hij de vesting **Sigiburg** (145) in, waar de bestuurszetel van de Saksen was. Hun andere vesting **Aresburg** (146), die de Saksen vernield hadden, liet hij weer versterken. Vandaar begaf de koning zich naar de rivier de **Wisura** (147), naar een plaats, die **Brunesberg** (148) heet, waar hij op een menigte Saksen stootte. Met een deel van het leger stak hij de rivier over en streed zich een doortocht tot aan de rivier de **Ovacrus** (149), waar hij slag leverde met de aanvoerder van de Saksen, die hem met de **Ostfalen** tegemoet kwam. Toen Karel vandaar terugkeerde, kwamen de **Angrivarii** hem tegemoet in een pagus, die **Bucki** (150) heet, doch ook deze versloeg hij. Het andere deel van het leger, dat bij de **Wisura** (151) gebleven was, had zijn kamp opgeslagen bij een plaats, die **Hlidbeki** (153) heet; het raakte in gevecht met de **Westfalen.** In deze veldtocht onderwierpen koning Karel de provincie **Bokweri** (154).

In het jaar 777 hield Karel de Grote een bijeenkomst van de Saksen te **Partesbrunna** (155), waar een groot aantal van hen gedoopt werd (156). Widukind, de aanvoerder van de Saksen, vluchtte naar **Normandië.** De kronieken schrijven letterlijk: „Northmannia", zodat hier beslist niet aan Denemarken kan worden gedacht, nog minder aan de mythologische plaats der Noormannen op de Nederlandse kust. Dit detail wijst afdoende aan, dat het land der Saksen naast Normandië gesitueerd moet worden, wat andere teksten trouwens woordelijk zeggen.

De Saksen vielen in het jaar 778 het rijk van de Franken binnen; aanvankelijk trokken zij op tot aan de **Renus** (157). Toen zij de rivier niet over konden steken, vernielden zij tussen **Divitia** (158) en de stroom van de **Mosella** (159) alle steden en dorpen, o.a. een stad, die de Franken aan de **Lippia** (160) gebouwd hadden. Toen koning Karel dit vernam, trok hij terstond tegen hen op. Inmiddels hadden de Saksen zich teruggetrokken naar **Longenehi** (161) (Longanicinse), een deel van Saxonia; daar werden zij door de Frankische troepen achtervolgd tot aan de rivier de **Adarna** (162) op een plaats, die **Lihesi** (163) heet. In de berichten is tevens sprake van de rivier de **Wiseraha** (164).

Het volgend jaar, in 779, kwam Karel de Grote naar **Duria** (165), waar hij een expeditie tegen de Saksen voorbereidde (166). Met zijn leger stak hij de **Renus** over op de plaats **Lippeham** (167). De Saksen trokken tegen

hem op vanuit de plaats **Buocholt** (168). Ook de koning van de **Westfalen** voegde zich bij de opstandelingen. Koning Karel trok naar de **Wisura** (169) en sloeg zijn tenten op te **Midulfulli** (170) (Medofulli). Daar kwamen de **Angrarii** en de **Oostfalen** hem gijzelaars aanbieden.

Voorlopig keren de opstanden van de Saksen vrijwel jaarlijks terug. In het jaar 780 vernielden zij de streek van Francië tot aan de **Renus** (171). Karel de Grote kwam met een leger naar Saxzonia en stootte door tot aan de rivier de Alvea (172). (Heilba, Herbla, Alvia). Hij bereikte de plaats **Petrisbronna** (173). De Saksen gaven zich nogmaals gewonnen; een grote menigte van de **Winidi** en de **Friezen** liet zich dopen. Om de invoering van het christendom te bestendigen, verdeelde Karel de Grote het land tussen de bisschoppen, priesters en abten, die de opdracht kregen, er het geloof te verkondigen.

Weer hield Karel de Grote in het jaar 782 een grote volksvergadering met de **Saksen** (174) te **Lippiaebrunnon** (175) (Lippebrunem, Lippuibrunnen) waar hij edele Franken en Saksen als hun bestuurders aanstelde. Een kroniek verhaalt, dat hij er een grote menigte Saksen op wrede wijze liet doden; anderen werden als gevangenen naar Francië overgebracht. Hierop kwamen de Saksen weer in opstand. Koning Karel trok naar de plaats, waar de **Alara** (176) in de **Wisura** (177) stroomt. Veel Saksen werden gedood, doch Widukind week nogmaals naar Normandië uit. De kroniek zegt: „Normannia" (178). In het jaar 783 riep Karel de Grote de Saksen samen (179) te **Theotmelli Padrabrunnon** (180); bij de rivier de **Visera** (181) en de rivier de **Assa** (182) werden vele duizenden Saksen gedood.

Zoals gewoonlijk, zeggen de bronnen laconiek, kwamen de **Saksen** ook in het jaar 784 in opstand (183). Met een deel van de **Friezen** vielen zij Francië binnen. Koning Karel trok met zijn leger de **Renus** over bij de plaats **Lippieham** (184), verwoestte Saxonia, namelijk de streken van de **Westfalen**, en bereikte de plaats **Huculvi** (185). De noordelijkste streken van Saxonia kon hij niet bereiken, omdat daar plotseling grote overstromingen waren voorgevallen. Daarom leidde hij zijn veldtocht door **Toringia** (186) vanwaar hij ook de delen van het Saksenland bereiken kon, die tegen de rivieren **Albis** (187) en **Sala** (188) liggen. Hij verwoeste er de streken van de **oostelijke Saksen.** Zijn zoon Karel had hij tegen de **Westfalen** uitgezonden. In de pagus **Draigni** (189) bij de **Lippia** (190) stootte Karel op het leger van de Saksen, dat hij versloeg. Hij bereikte de Albia, en daarna de plaatsen **Tagnofurt** (191) en **Scainingge** (192), vanwaar hij naar Francië terugkeerde. Een nieuwe tocht naar het land van de Saksen voerde koning Karel naar de pagus **Huettagoe** (193) bij de rivier de **Ambra** (194), in de omgeving van de Saksenburcht **Sleidroburg** (195), bij de plaats **Rimi** (196), waar de **Wisura** (197) en de **Waharna** (198) samenvloeien. In de vesting **Aeresburg** (199) (**Herisburg**) liet hij zijn soldaten overwinteren. Prins Karel had te **Dragini** een leger van de Westfalen overwonnen (200).

In aansluiting op het winterverblijf resideerde koning Karel in het jaar 785 lange tijd in **Saxonia** (201) in de burcht van **Heresburg** (202), die hij liet herstellen. Tevens bouwde hij er een nieuwe kerk. Te **Partesbrunna** (203) hield hij een samenkomst met de Franken en de Saksen. Een veldtocht vond plaats naar **Dersia** (204). Daarna stak hij de **Wissara** (205) over en kwam in **Bardunwic** (206) (Berdungawe). Widukind, de voornaamste aanstoker van de voortdurende rebellie, kwam met zijn gezellen naar het paleis van **Attigny** (!) en liet zich dopen. Legt men de boetetocht van Widukind tussen Noord-Duitsland en Attigny (206a), dan slaat men diens boetvaardigheid beslist te hoog aan!

Dicht bij de **Saksen** (207) leefde een volk, de Vilten geheten. Het was een volk van Slaven; het zetelde op **de kust van de Oceaan,** noemde zich in zijn eigen taal **Waletabi,** maar werd in het Frankisch **Wilzi** genoemd. Het was de Franken zeer vijandig gezind (208). Andere berichten delen mede, dat het Trajectum van St. Willibrord de hoofdstad van dit volk was. De gangbare geschiedschrijving móest dit volk dus rond Utrecht lokaliseren, als zij de bronnen wilde respecteren. Zij doet dat evenwel niet. Karel de Grote wilde de voortdurende beledigingen van de Vilten niet meer verdragen. Laten wij dit maar „vertalen" als volgt: ook hun gebied wilde hij aan zijn rijk toevoegen. Daarom besloot hij in het jaar 789 hen de oorlog te verklaren (209). Bij **Colonia** (210) (Couloigne) trok hij de **Renus** over. Aan de andere kant kwamen de Friezen hem met schepen over de **Abola** (211) te hulp. Over de **Albia** (Helbia) liet de koning twee bruggen bouwen. Daarna viel hij het gebied van de Vilten aan, waar hij de stad **Dragante** (212) innam, en onderwierp het gehele volk. Langs dezelfde weg keerde de koning in Francië terug.

In het jaar 792 vielen de **Saksen** de Avari aan; sommige kronieken stellen de laatsten met de Franken gelijk (213). Koning Karel trok andermaal het land van de Saksen binnen, en nam de burcht van **Aeresburg** (214) in. Vandaar begaf hij zich naar de **Amsia** (215).

In het jaar 794, toen de Saksen weer in opstand kwamen, ondernam Karel de Grote prompt een nieuwe veldtocht (216). Hij verdeelde zijn leger in tweeën, zelf trok hij het **oostelijk** deel van Saxonia binnen; zijn zoon Karel dirigeerde hij over de **Renus** bij **Colonia** (217) (Coulogne), die het land van de Saksen **in het westen** binnenviel. De Saksen leverden slag in de streek, die **Sinotfeld** (218) wordt genoemd. In een nieuwe tocht trok koning Karel naar de pagus **Bardengoi** (219) (Bardengau), en sloeg hij zijn legerplaats op bij **Barenwik** (220) (Bardinc pago). Daar vernam hij, dat Witzius, de koning van de Abroditen, in een hinderlaag van de Saksen gevallen en gedood was, toen hij de **Albia** overtrok. Karel de Grote begaf zich naar de rivier de **Albis** bij een plaats **Hluini** (221). De Saksen uit de moerassen rond de **Albis** en die van **Wigmodingas** (222) (Withmotinga) hadden zich bij hem gevoegd. Hierna keerde de koning naar **Bardunwik** terug. In het jaar 796 kwam Karel de Grote weer naar Saxonia. Te **Trachina** (223) bouwden de Franken een brug over de **Wisera** (224) op de plaats **Alisni** (225); vandaar trok de koning naar **Wigmodinga.**

Wigmodinga (Wihmuoti, Witmodi), waar de Saksen een versterking hadden, lag bij de zee. Hier kwam Karel de Grote in het jaar 797 terug (226). Van alle kanten kwamen **Saksen** en **Friezen** naar hem toe. Na enige weken in Francië vertoefd te hebben, keerde de koning naar het land van de Saksen terug, en liet er schone gebouwen neerzetten. Zijn zetel vestigde hij op een plaats, waar de **Timella** (227) Temella) in de **Wiseraha** (228) vloeit, welke plaats men ook **Heristelli** (229) (Haristellio) noemt, omdat zijn leger er vroeger een kamp had gebouwd. Tijdens dit verblijf liet Karel de Grote het derde deel van de Saksen, met hun vrouwen en kinderen, uit het land wegvoeren. Hij hield niet op, voordat hij de uiterste gebieden van de Saksen onderworpen had, namelijk de streek tussen de **Albis** en de **Wisura**, die door de Oceaan wordt omspoeld (230). De koning trok door de moerassen en ontoegankelijke plaatsen tot aan **Haduloha** (231), waar de Oceaan rond Saxonia ligt.

De **Nordliudi**, die aan de overkant van de **Albis** woonden, kwamen in het jaar 798 in opstand (232). De koning verzamelde een leger en kwam van Haristellio bij de plaats **Minda** (233); hij vernielde het gehele land tussen de **Albis** en de **Wisura**. In deze tocht kwam hij ook in de plaats **Suentana** (234). In de zomer kwam het leger te **Bardunwik** (235) aan. Het jaar daarna stak Karel de Grote de **Renus** en de **Lippia** over (236), en legerde te **Padrabrunno** (237). Hij stuurde zijn zoon Karel met de helft van het leger naar een bijeenkomst van de **Slaven**, die bij de Albis aan de overzijde van de **Wisera** gehouden werd, om er de **Nordliudi** van de Saksen te ontvangen. Sommige kronieken plaatsen deze bijeenkomst te **Lippihamme** (238). De andere helft van het leger hield Karel de Grote bij zich, om paus Leo feestelijk te ontvangen. Ook nu liet de koning een deel van de Saksen wegvoeren; hun land verdeelde hij onder zijn toegewijden. In **Padesbrunnen** (239) liet hij een prachtige kerk bouwen.

In het jaar 800 werd een eiland van **Frisia**, vlak bij de kust van Germanië gelegen, door de Normandiërs geplunderd (240). In deel I is aangetoond, dat de berichten over de Noormannen, waarin de raakpunten voorkomen: Noviomagus, Colonia, Renus, Dorestadum, Batua en Walacria, in Noord-Frankrijk gesitueerd moeten worden. Ter plaatse zijn die berichten uitvoerig genoeg behandeld, zodat ik hier slechts de gegevens vermeld, die nog niet behandelde geografische details bevatten.

Het bekende privilege der Friezen, door Karel de Grote in het jaar 802 gegeven (241), is onecht, zodat het geen materie van onderzoek biedt. Bovendien bevat het geen geografische details. De onechtheid ervan toont slechts aan, hoever de legende der Friezen om zich heen heeft gegrepen. Wat uit dit privilege gedistilleerd is, behoort verworpen te worden, omdat het stuk vals is, doch meer nog, omdat het ten gunste van een andere streek gefabriceerd werd, die niet de authentieke zetel van de Friezen was.

In de zomer van het jaar 804 kwam keizer Karel de Grote met een leger naar Saxonia (242). Hij was over de **Alara** (243) naar **Oldonostath**

(244) getrokken; vandaar dirigeerde hij zijn troepen naar **Wimodia** (245), naar **Hostingabi** en **Rosogavi** (246) (Rosogabi). Zijn zoon Lodewijk had hij naar **Ostfelaum** (Ostephale) ontboden. Alle Saksen, die over de **Albia** en in de streek van **Wimuodi** woonden, deed hij met hun vrouwen en kinderen naar Francië verhuizen; hun gebieden aan de overzijde van de **Albis** gaf hij aan de **Abroditen**. Terzelfdertijd viel de Noormannenkoning Godfried met een vloot **Sliesthorp** (247) aan, in de nabijheid van zijn rijk gelegen. De keizer verbleef aan de **Albis** in de plaats **Holdunstati** (Oldonastat), vanwaar hij gezanten naar Godfried stuurde.

Tussen de jaren 804 en 811 schreef Karel de Grote een brief aan abt Fulradus van **St. Quentin** (248). Hierin deelde de keizer mede, dat hij van plan was dit jaar een algemene rijksvergadering te houden in het oostelijk deel van Saxonia, aan de rivier de **Bota** (248a), (Rota) in de plaats **Starasfurt** (248b); hij vroeg de abt, daarheen te komen met zijn gewapende mannen. De vraag beantwoordt zichzelf, of Karel de Grote de abt tot ver in Duitsland ontbood, dan wel dicht bij St. Quentin.

In het jaar 805 zond keizer Karel zijn zoon naar de **Ben-Widines** (249). Het leger bereikte de rivier de **Agara** (250), trok verder naar **Cauburg** (251) en verwoestte het land aan beide zijden van de **Albis**. Over de **Albis** ging het met schepen naar **Magedoburg** (252); daar werd de streek **Genewana** (253) vernield.

In het jaar 806 (254) zond Karel de Grote een van zijn zonen naar de rivier de **Duringa** (255), naar de plaats **Waladala** (256), om er een grote vergadering te leiden. Dit leger dirigeerde hij over de **Albia**. De keizer trok met zijn leger over de **Sala** (257) naar **Huerenaveldo** (258). Hij liet er twee steden bouwen, een in het noordelijk deel van de **Albis** in de omgeving van **Magedaburg** (259), de andere in het oostelijk deel van de **Sala**, in de plaats **Halla** (260).

In hetzelfde jaar verdeelde Karel de Grote het rijk onder zijn zonen; aan Karel gaf hij: Neustrië en Austrië, **Turingia, Saxonia, Frisia** en een deel van Baioria, dat **Northgow** genoemd wordt (261). Het ziet er naar uit, dat enige streken of landschappen, in deze eerste rijksverdeling genoemd, nogal ver afwijken van de plaats, waar de gangbare geschiedschrijving de rijksdelen heeft gesitueerd. Waarschijnlijk moet de juiste omschrijving van deze verdeling geheel herzien worden. De latere rijksverdelingen staan derhalve volledig op losse schroeven, want het is duidelijk, dat de historische geografie deze op deductie uit deductie heeft gereconstrueerd. Het uitgangspunt in de rijksverdelingen was die van Karel de Grote. Is deze onjuist uitgelegd, dan hebben de detailpunten van de latere verdelingen niet de minste betrouwbaarheid meer.

In het jaar 809 vielen de **Saksen** de **Vilten** aan, die hun buren waren (262). Over de **Albia** werd door de Franken de burcht **Essesfleth** gebouwd (263); in dezelfde streek over de **Albis** hielden zij een vergadering met de Noormannen (264) in de plaats **Badenfliot** (265). Deze plaats had de keizer laten bouwen en versterken als een vesting tegen de voortdurende

bedreiging van de Noormannen. Het materiaal ervoor had hij door **Frisia** laten aanvoeren. De aanvoerder van de Abroditen was door de Noormannen vermoord (265a). De opstandige **Vilten** hadden zich aan de zijde van de Noormannen geschaard, zij waren immers vanouds aan de Franken vijandig en meenden de kans schoon te zien, om zich van de vreemde heerschappij los te maken. Godfried de Noorman verwoestte aan de kust van de **Oceaan** een haven, **Rerich** (266) genaamd, en kwam met zijn vloot tot bij de haven van **Liestorph** (267). Daar liet hij de **grens** tussen zijn rijk en **Saxonia** versterken, zodat vanaf de oostelijke zeebaai, die men daar **Ortarsaba** (268) noemt, tot aan de **Westelijke Oceaan,** de gehele oever van de rivier de **Egidora** (269) met een gracht versterkt was. Er was slechts één doorgang in, waar wagens en paarden passeren konden. Karel, de zoon van de keizer, aan het hoofd van een leger Linonen en Smeldingi, nam de burcht **Connoburg** (270) in (271).

Karel de Grote trok in het jaar 810 tegen de Noormannen op, die met een grote vloot de kust van **Frisia** hadden aangevallen (272). Hij stak de **Renus** over ter plaatse, die **Lippeham** (273) heet, begaf zich naar de rivier de **Alara** (274) (Arara) en sloeg zijn legerplaats op, waar deze rivier in de **Wisura** (275) (Wisara) stroomt. Een vloot van de Franken, die **Frisia** afgestraft had, keerde naar huis terug. De burcht van **Hohbuoki** (276) (Hochb'ch), op de **Albis** gelegen, die door de **Vilten** ingenomen was, werd door de Franken heroverd. Karel begaf zich over de **Renus** naar Saxonia, naar een plaats, die **Ferdia** (277) (Fereda) heet.

Het brandpunt van het treffen tussen de Noormannen en de Franken lag in Noord-Frankrijk. Dit wordt door talrijke teksten zo nadrukkelijk vastgesteld, dat men zich mag afvragen, hoe het mogelijk is geweest, dat de gangbare geschiedschrijving de Noormannen aan de Nederlandse kust lokaliseert. Als onderdeel van de verdediging van het rijk tegen de aanvallen van de Noormannen inspecteerde Karel de Grote in het jaar 811 de vloot van Boulogne, die volgens zijn opdracht in het jaar 810 daar georganiseerd was (278). Hij liet er ook een vuurtoren plaatsen, waarmede hij Boulogne herstelde in de rang van belangrijke haven, die de stad in de Romeinse periode was geweest. Het toont overduidelijk aan, in welk gebied de direkte dreiging van de Noormannen lag. Blijft men de Noormannen aan de Nederlandse kust situeren, dan maakt men van Karel de Grote's strategie een caricatuur. Bij dezelfde gelegenheid regelde hij in het bekende capitulare van Boulogne de dienstplicht van zijn mannen (279). Hij schreef in details voor, wat iedereen aan leeftocht en wapens moest meenemen en bepaalde de streken, waar de dienstplicht van kracht was, aldus: „Voor wie van de **Renus** naar de Loire gaat, wordt vanaf de Loire het begin van zijn leeftocht geteld. Wie van de Loire naar de **Renus** gaat, moet bij de **Renus** voor drie maanden voedsel hebben. Wie over de **Renus** naar en door **Saxonia** gaan, moeten weten, dat de termijn bij de **Albis** ligt".

In het jaar 812 viel Karel de Grote de Vilten met drie legers aan; een kwam met hem door de streek van de Abroditen; twee andere kwamen

hem tegemoet over de **Marcha** (280). De Vilten ontweken de slag, maar gaven zich over (281).

Hiermede eindigt in de kronieken de bemoeienis van Karel de Grote met de Friezen, Saksen en Vilten. Er moeten twee algemene bemerkingen bij gemaakt worden.

In de relazen van de onafgebroken oorlogen tegen de Saksen en Friezen valt de veelvuldigheid van de veldtochten bijzonder op. Soms vonden in één jaar meerdere tochten plaats. Op praktische gronden is het al niet aan te nemen, dat deze veldtochten tussen het centrum van het Frankenrijk (Noord-Frankrijk) en Noord-Duitsland gereconstrueerd kunnen worden. De legers uit die tijd waren niet gemotoriseerd, zelfs nog niet gemechaniseerd; het marstempo werd bepaald door het voetvolk. Voor een tocht naar Noord-Duitsland en terug zouden maanden nodig zijn geweest. Veelzeggend is ook in de berichten, dat er behalve Colonia (dat evenwel als Coulogne moet worden opgevat), **geen enkel** geografisch raakpunt voorkomt uit de streken tussen Noord-Frankrijk en de noordelijk gelegen landen. Het is toch zeker niet zo, dat **alle** schrijvers slechts het begin en het einde van de veldtochten beschreven hebben! Vanzelfsprekend heeft de historische wetenschap geen moment bij de praktische kant van de zaak stilgestaan.

De noordelijke geschiedschrijving, vooral de Duitse, heeft nauwelijks aandacht besteed aan het feit dat Karel de Grote van oorsprong een Frankisch koning was, wiens rijk voortgekomen is uit het oude Francië, dat onmiskenbaar in Noord-Frankrijk geplaatst moet worden. Voor haar is Karel de Grote een **Duitse** keizer. Deze zeer eenzijdige, en in haar konsekwenties geheel onjuiste zienswijze heeft de historisch-geografische dislokaties niet bewerkt, doch wel, toen deze eenmaal waren ontstaan, enorm gesteund en tot in detail doen uitwerken. De expansie van het Frankische rijk heeft men ver in Noord-Duitsland gereconstrueerd, terwijl voorbijgegaan werd aan de voor de hand liggende opvatting, dat een territoriale expansie zich allereerst richt op de nabijgelegen gebieden, die nog niet tot het rijk behoren. Karel de Grote heeft het Frankische rijk eerst naar de kust van de Oceaan en Het Kanaal uitgebouwd, vóór hij zijn blik op Duitsland richtte. Na zijn optreden als koning van de Franken, is dit zelfs zijn eerste belangrijke bestuursdaad geweest. Dit gezichtspunt is beter te aanvaarden dan de aan alle kanten rammelende opvatting, dat Karel de Grote direkt na zijn kroning tot koning van de Franken het betrekkelijk kleine Merovingische rijk in één grandioze uitleg tot aan de Oostzee uitbreidde.

TOT IN DE 9e EEUW.

Tegen het einde van de bestuursperiode van Karel de Grote heeft de kerkelijke organisatie van het land der Saksen plaats gevonden. De berichten hierover worden behandeld in het hoofdstuk over het bisdom Trajectum, omdat zij daar in verband met dat bisdom beter tot hun recht

komen. Uit het leven van St. Lebuinus, bisschop onder de Saksen, is een belangrijk detail bekend, dat eer bij de geografische gegevens thuis hoort (282): „Midden in **Saxonia**, bij de rivier de **Wisera** (283), ligt de plaats **Marklo**, waar de Saksen elk jaar hun vergadering houden". Merkwaardigerwijs is deze plaats, voor de institutie van de Saksen toch wel van betekenis, nooit in Duitsland teruggevonden (284). De Franse historici identificeren haar als Merck-St.-Liévin, hetgeen aan de hand van de talloze raakpunten met de Saksen, die in Noord-Frankrijk aan te wijzen zijn, volkomen te aanvaarden is. Van belang is tevens, dat door middel van deze tekst de rivier **Wisera**, dezelfde als de bij de Romeinen voorkomende Visurgis, met volstrekte zekerheid als de Aa moet worden opgevat. Ptolemeus heeft het derhalve goed voor gehad, deze rivier in Noord-Frankrijk te situeren.

St. Ida, zegt diens leven (285), bestuurde alle **Saksen**, die tussen de **Renus** (286) en de **Wisurgis** (287) woonden. Op zekere dag kwam hij op een plaats, bij de **Lupia** (288) gelegen, die in het Saksich **Hirutfeld** (289) heet. Een andere stad in Saxonia wordt **Sosatium** (290) genoemd.

Lodewijk de Vrome gaf in het jaar 814, na de dood van zijn vader, de **Saksen** en de **Friezen** het land terug, dat Karel de Grote hem afgenomen had (291).

In het jaar 814 ontstond er onenigheid tussen de zonen van Godfried de Noorman (292). Een van hen, Heriold, vertrouwde de loop der dingen niet meer, en stelde zich onder de bescherming van de keizer. Hij week uit naar **Saxonia**, om daar zijn kans af te wachten. Keizer Lodewijk beval de Saksen en de Abroditen Heriold hulp te verlenen. De door hen gezamenlijk gevormde legermacht trachtte in de winter tweemaal vergeefs de **Albia** over te trekken. In de lente van het jaar 815 staken de Saksen en de Abroditen de rivier de **Egidora** (293) over op de plaats **Sinlendi** (294). Op de zevende dag bereikte zij de burchten op de kust van de **Oceaan**. De zonen van Godfried de Noorman bezetten met veel troepen en 200 schepen een zeker Insula (eiland), dat op drie mijlen van het vasteland lag. De troepen van Heriold durfden de Noormannen daar niet aanvallen; zij keerden naar de keizer in **Saxonia** terug, die in **Padrabrunna** (295) (Patherbrunna, Phaderobrunnen, Partesbrunna) een rijksvergadering hield (296). Daar kwamen ook gezanten van de Noormannen de vrede aanbieden.

Keizer Lodewijk hield in het jaar 820 een rijksvergadering in de gebieden van de **Saksen**, waar de Noormannen vrede kwamen vragen (297). Ook ondernam hij een veldtocht tegen de **Slaven**, voornamelijk tegen Liutwind, de koning van de **Vilten**. Op bevel van keizer Lodewijk bouwden de **Saksen** in het jaar 822 een burcht aan de overzijde van de **Albis** (298), op de plaats **Delbende** (299). Zij verdreven er de Slaven, die deze plaats voorheen hadden bezet, en legden er een bezetting van Saksen, die de Slaven moesten tegenhouden. In hetzelfde jaar verhalen de kronieken over een geweldige aardverschuiving in **Oost-Saxonia** (300), dat tegen

de gebieden van de Sorabi ligt. In een verlaten streek, in de nabijheid van de **Arnseus** (301), golfde de aarde op.

Twee prinsen van de **Vilten** kwamen in het jaar 823 naar keizer Lodewijk, toen deze in **Franconoford** verbleef; zij stelden territoriale eisen (302). Ter plaatse hield de keizer een rijksvergadering met de **Oost-Franken** en de **Saksen** (303).

In het jaar 825 liet Heriold, de koning van de Noormannen, zich te Mainz met vrouw en kinderen en een deel van zijn volk dopen (304). De keizer overlaadde hem met geschenken; hij gaf hem zelfs een deel van **Frisia** als beneficie. Dit deel was de streek **Riustri** (305). Einhard deelt mede, dat Heriold op zijn terugreis van Mainz **door Frisia reisde.** De details van de verhalen passen niet in Noord-Nederland. Het staat onomstotelijk vast, dat het stamland van Heriold in Normandië lag. Wat had hij aan een leengoed in Friesland? De vraag, of hij van Mainz over Friesland naar Normandië terugreisde, behoeft niet eens gesteld te worden.

Toen keizer Lodewijk in het jaar 829 naar een rijksvergadering van Worms wilde gaan, hoorde hij, dat de Noormannen van plan waren **Saxonia** over de **Albis** binnen te vallen; hun legers naderden reeds de grens van het rijk (306). Lodewijk gebood alle streken van Francië met spoed troepen naar **Saxonia** te zenden. Tevens maakte hij bekend, dat hijzelf tegen het midden van juli bij Neuss de Rijn zou oversteken. Ook dit detail toont aan, dat de voorgenomen veldtocht vanuit Worms en Neuss in **westelijke** richting zou gaan. Daar, in het westen, lag het door de Noormannen bedreigde Saxonia.

In het jaar 830 riep keizer Lodewijk een rijksvergadering samen te **Noviomagus** (Noyon!), waar de **Saksen** en de **Oost-Franken** konden verschijnen (307). In deel I is aangetoond, dat de traditionele opvatting der residentie als Nijmegen fout is; deze vergadering heeft te Noyon plaats gevonden (308). Er is geen enkel motief, de Saksen met Nijmegen in verband te brengen. Nog minder te aanvaarden is de veel verder gaande inductie, dat Karel de Grote een residentie te Nijmegen gesticht zou hebben als een steunpunt tegen de Saksen. Die opvatting berust trouwens niet op een bron, maar werd slechts afgeleid uit het bericht van het jaar 830. Daar zowel de Saksen als de residentie Noviomagus foutief zijn gelokaliseerd vormen de raakpunten tussen Noyon en de Saksen een geheel andere geografische aanwijzing.

Bij de rijksverdeling van het jaar 831 (309) kreeg Lodewijk de Duitser het deel Baiwaria (310) van het rijk, waaronder ressorteerden: Toringia, Ribuaria, Atoaria, **Saxonia, Frisia**, Ardenna, Asbania, Brabant (310a), Vlaanderen, Mempisco (een streek tussen Calais en Oostende) (310b), Menin, Henegouwen, Oosterbant, Artois, Terwaan, Boulogne, Quentovic, Cambraisis en Vermandois. Nemen wij aan, dat dit deel van het voormalig Karolingische rijk een min of meer aaneengesloten gebied is geweest (wat toch wel voor de hand ligt), dan blijkt het grootste deel ervan Noord-Frankrijk en Vlaanderen te beslaan, waar onmiskenbaar het zwaartepunt

ligt. Dit rijksdeel is altijd (en terecht!) als het vruchtbeginsel van het latere Duitse Rijk beschouwd. Het is dezelfde streek, die de Romeinse klassieken voor ogen hadden, toen zij over Germanië spraken. Er behoeft nauwelijks op gewezen te worden, dat **Saxonia** en **Frisia** in hun traditionele lokalisaties niet bij de andere streken en landschappen passen.

In het jaar 825 werden de relieken van St. Vitus van Parijs naar Corbeia in **Saxonia** overgebracht (311). Enige kronieken hebben er **Nova Corbeia** van gemaakt, waarmede zij zeker Corvey (Dl.) bedoelden. De oudste geschriften hebben die toevoeging niet. De latere bronnen hebben het feit netjes naar Duitsland verlegd! In een verhaal van die overbrenging is sprake van een streek in **Saxonia** aan de rivier de **Wisera** (312), de pagus Auguensis (313) geheten, die behoort tot de villa **Huxere** (314).

De Noormannen vielen in het jaar 836 **Dorestadum** (315) en **Antwerpen** (316) aan, benevens de haven **Witlam**, aan de mond van de **Mosa** gelegen, waar zij van de **Friezen** schatting eisten (317). (Enige jaren tevoren waren zij al in **Frisia** geweest, waar zij **Vetus Trajectum** (318) en de haven van **Dorestadum** vernield hadden (319). Toen de keizer dit vernam, haastte hij zich naar het paleis van Noviomagus (Noyon). De naam **Witlam** is in deze vorm nergens terug te vinden; wel komt de vorm Witlant voor (320). Het is dan ook méér dan waarschijnlijk, dat de plaatsnaam als **Witsant** of **Wissant** (321) gelezen moet worden; de kopiïsten kenden de plaats niet meer en hebben de naam foutief gelezen. Na hun aanval op Witlam, zeggen de kronieken, gingen de Noormannen naar het eiland **Walacria** (322). Hiermede staat vast, dat zij na hun aanval op Antwerpen naar het **zuiden** zijn getrokken en niet naar het noorden, zoals de traditie, afgaande op het niet te identificeren Witlam, aan de mond van de Mosa gelegen, en op Walacria, heeft aangenomen. Na dit bericht maakt de schrijver van de Historia regum Francorum een verdienstelijke opmerking (323). De Noormannen (lees: Normandiërs), zegt hij, waren van oorsprong Dani; in de volksmond heten zij Noormannen, in de betekenis van „noordelijke mannen", omdat zij **oorspronkelijk** uit dàt deel van de wereld gekomen zijn. Houdt men hierbij rekening met het feit, dat veel klassieke en vroeg-Middeleeuwse schrijvers geen zuivere voorstelling van de noord-oriëntatie hadden, dan kan noordelijk evengoed westelijk betekend hebben, en wordt de afkomstplaats van de Franse Noormannen in Engeland gelegd.

In het jaar 837 gaf keizer Lodewijk aan zijn zoon Karel het gebied (324): **geheel Frisia** vanaf de zee door de gebieden van **Saxonia** tot aan de gebieden der Ripuariërs; en vanaf de gebieden der Ripuariërs de graafschappen: Moilla, Haettra (Halt), Hammolant en Mosagowi; vervolgens alles tussen de Mosa en de Seine tot aan Bourgondië met de streek van Verdun; verder een deel van Bourgondië; en zo terug langs de Seine tot in de Oceaan, en langs de Oceaan tot in **Frisia**. Prudentius voegt eraan toe, dat dit gebied een deel van het oude Belgica uitmaakte. De rijksverdelingen geven gedetailleerde omschrijvingen der onderscheiden parten. Een geheel andere zaak is, dat het niet altijd mogelijk is, uit te maken

welke streek precies onder een bepaalde naam verstaan moet worden. Desondanks kan men niet veronderstellen, dat de tekst, kennelijk in de omgeving van de Seine bezig het rijksdeel aan te wijzen, ineens naar Noord-Nederland overspringt. Lodewijk kreeg de gebieden van **Germanië** en **Saxonië** (325). Hiermede was één kiem gelegd voor de merkwaardige Duitse legende van de Saksen. In deze verdeling is Nederland onder Germanië begrepen geweest. Het deel van Lodewijk omvatte tevens een groot gebied van Noord-Frankrijk en Vlaanderen, hetgeen trouwens door de latere geschiedenis van het Duitse rijk wordt bevestigd, want nog lang ressorteren deze streken onder het Duitse rijk.

Op dit tijdstip mogen wij nog niet aan Noord-Duitsland denken, als wij **Saxonia** in de bronnen lezen. In het jaar 838 bemiddelde de markgraaf van **Saxonia** in een zaak, waardoor de villa Lugdunum (onbekend, misschien wel het Lugdunum der Peutinger-kaart) aan de kerk van Le Maine werd gerestitueerd (326). Het feit handelt localiter in Noord-Frankrijk; daar is geen markgraaf van Noord-Duitsland aan te pas gekomen. Een andere bron verhaalt (327), dat gezanten van **Patherbrunnen** (328) in **Saxonia** naar **Le Mans** vertrokken.

In het jaar 839 viel er in **Frisia** een grote overstroming voor; bijna het gehele land werd door de zee verzwolgen (329). De vloed was zó hevig, dat de talrijke dijken, die men daar **duinen** noemt, bijna geheel werden geslecht. Wie meent, dat dit bericht exclusief in Nederland past, raadplege de natuurkundige kaarten van Noord-Frankrijk en Vlaanderen, en de Franse waterstaatkundige publikaties. Aan de Franse kust zijn de duinformaties zelfs ouder dan in Nederland. In hetzelfde jaar streden de Saksen tegen de Soraben, die Colodici genoemd worden, bij de plaats **Kesigesburch** (330).

Toen keizer Lodewijk in het jaar 840 in Poitiers verbleef, ontving hij bericht, dat zijn zoon Lodewijk de Duitser **Saksen** en **Thoringiërs** verzameld had, waarmede hij Duitsland (Alemaigne) was binnengevallen (331). Lagen de streken der genoemde volken op de traditionele plaatsen, dan kon Lodewijk Duitsland niet binnenvallen, maar was hij er al!

In het jaar 840 ontstond een nieuwe bedreiging van de kant van de Noormannen (332) Keizer Lodewijk was bevreesd, dat de Noormannen en de **Slaven**, die nauw verwant waren aan de **Stellingi**, een onderdeel van de Saksen, zich zouden verenigen in een opstand. Hij liet de streken bij de **Renus** versterken, en de oostelijke oever (van de Renus) gereed maken om weerstand te kunnen bieden tegen de aanval van de **westelijken.** De kroniekschrijver deelt dit detail letterlijk aldus mee. Het past helemaal niet in de gangbare opvattingen, waar de situatie precies omgekeerd ligt. Omstreeks deze tijd zien wij nieuwe namen van de volken of onderdelen daarvan verschijnen. Het is er een duidelijk voorteken van, dat in het oorspronkelijk gebied de namen van Saksen, Friezen en Vilten geheel verdwijnen.

Over de Seine vielen de Noormannen in het jaar 845 de stad Parijs aan, die zij een schatting oplegden (333). In **Frisia** leverden zij drie veldslagen. In **Saxonia** vernielden zij **Hammaburg** (334). De kroniekschrijvers verhalen deze feiten in één adem en in dezelfde alinea, waardoor al heel moeilijk aan te nemen is, dat zij ineens van Parijs naar Friesland en Hamburg overspringen.

In het jaar 846 vielen de Noormannen **Frisia** opnieuw aan (335). De **Vlamingen** en de bisschoppen en abten van de naburige steden sloeg de schrik om het hart. Zij lieten de relieken van hun heiligen naar St. Omaars overbrengen, omdat deze stad door haar muren en torens een veilige schuilplaats was. De relieken bleven er 40 jaren berusten. Het feit wijst er onmiskenbaar op, dat de aanval van de Noormannen op Frisia dichterbij lag dan tussen Vlaanderen en Friesland.

De Noorman Roerik plunderde in het jaar 850 **Frisia**, het **Eiland van de Bataven** en andere plaatsen langs de **Renus** en de **Vahalis** (336). Keizer Lotharius kon hem niet overwinnen, en gaf hem **Dorestadum** en andere graafschappen. In dezelfde veldtocht van de Noormannen werden de gebieden der Menapiërs, Terwaan, Gent, Rouen, en Beauvais aangevallen. Eén kroniek zegt letterlijk, dat de Noormannen eerst **Frisia** aanvielen en direkt daarna de gebieden bij de **Schelde**. Een andere kroniek noemt de Normandiërs de buren van de Saksen! Een derde bron zegt, dat **Frisia** tegen **Saxonia** aan ligt (337).

De Annales Fuldenses (338) noemen in het jaar 852 een rijksvergadring te **Mimida**, aan de rivier, die Tacitus de Visurgis heet, de modernen (sic!) echter **Wiseraha** (339) noemen.

In het jaar 855 schonk Lotharius geheel **Frisia** aan zijn zoon Lotharius (340). De Noormannen Roerik en Godfried haastten zich naar hun eigen vaderland terug; zij gaven de geroofde of door dwang verkregen gebieden terug, in de hoop, dat de keizer ook hen als koningen zou erkennen. M.a.w. zij trokken zich in Normandië terug, waar zij bij wijze van spreken slechts één stap behoefden te doen, om weer in Francië te geraken. Roerik verliet Dorestadum en bezette een deel van het rijk der Noormannen, tussen de zee en de **Egidora** gelegen (341). Toen de Noormannen Saxonië weer aanvielen, werden zij teruggeslagen (342).

Inmiddels slijten in Noord-Frankrijk de toponimische verschillen verder af. In het jaar 863 schreef de zoon van Widukind een brief aan de paus (343), waarin hij sprak van „een zeker volk, gemengd uit **Saksen** en **Friezen**, dat in de nabijheid van de Normandiërs en de Abroditen woont". Het volk der **Saksen**, vertelt een schrijver omstreeks dezelfde tijd (344), is afkomstig van de Angli, de inwoners van Engeland. Het is de Oceaan overgestoken en heeft zich op de kust van Germanië gevestigd, op een plaats, die **Hoduloha** (345) genoemd wordt. In het zuiden (lees: oosten) grenst het aan de Franken en Thuringiërs, waarvan het door de rivier de **Uustrota** (346) gescheiden is. In het noorden (lees: westen) heeft het

de Noormannen tot buren. In het oosten (lees: noorden) de Abroditen, en in het westen (lees: zuiden) de **Friezen**. De schrijver denkt nog in de niet geheel juiste noord-oriëntatie van de Romeinse klassieken; ook zijn beschrijving moet een kwartslag gedraaid worden.

De Noormannen vielen in het jaar 863 met hun schepen de **Renus** binnen (347) naar **Colonia** (348), waarna zij de haven **Dorestadus** (349) verwoestten. In of vóór het jaar 867 hebben de inwoners van **Frisia**, die met een **nieuwe naam Conkingi** (350) werden genoemd, de Noorman Roerik uit hun land verdreven (351). Ubba, de aanvoerder van de **Friezen**, doodde in het jaar 868 de koning der Northnumbiërs (Engeland) met een groot deel van hun volk (351a). In het jaar 872 versloegen de **westelijke Friezen** de Noormannen (352). Dat deze feiten niet in West-Friesland, de kop van Noord-Holland, geplaatst kunnen worden, behoeft niet nader te worden aangetoond. Evenmin is het nodig uit te leggen, dat Noord-Holland de naam van West-Friesland pas kreeg, lang nadat de Friezen in Nederland gesitueerd waren, en een op het dwaalspoor gebrachte historische wetenschap ook deze konsekwentie getrokken had.

Karel de Kale bevestigde in het jaar 877 de bezittingen van de abdij van Nijvel (353), o.a. in **Frisia** landerijen en horigheden aan de **Salis** (354), en de visvangst in de **Mervada** (355) (Meremuda). Daar Mervada later als de Merwede werd opgevat, ligt in deze akte naar alle waarschijnlijkheid het uitgangspunt van de merkwaardige St. Gertrudis-legende in Noord-Brabant, die uitgesponnen werd tot deze bewering (eeuwenlang als een historische zekerheid beschouwd), dat St. Gertrudis een kloostertje in Noord-Brabant zou hebben gehad!

Met ingang van het jaar 879 bereikten de aanvallen van de Noormannen in Francië een hoogtepunt. De berichten daarover zijn elders (zie deel I, blz. 130 e.v.) uitvoerig gegeven. Toch is het dienstig, de voornaamste geografische raakpunten in het kort op te sommen. In het jaar 879 zond de keizer gezanten naar de rivier de **Egidora** (356), die de grens vormde tussen de gebieden der **Saksen** en der Noormannen (357). Elders wordt de rivier de **Itta** (358), misschien dezelfde als de Egidora, als de grens tussen Normandië en Francië genoemd (359). In het jaar 880 vielen de Noormannen Gallië en **Frisia** aan, en drongen het paleis van Noviomagus (Noyon) binnen (360). Keizer Lodewijk reisde van **Aken** naar **Ecri** (361), zegt een kroniek, en kwam op zijn weg de Noormannen tegen, die in **Saxonia** veel hadden vernield (362). In het jaar 882 belegerde keizer Karel de Noormannen in **Haslac** (363); hij verleende aan Godfried de Noorman het rijk der **Friezen**, dat Roerik eertijds had gehad (364).

In het jaar 884 streden de **Friezen** tegen de Noormannen (365) bij de plaats **Norditi** (366). In het jaar 885 viel een leger heidenen Germanië binnen in de streek van de **Oude Saksen**, die in het Saksisch **Ealdseaxum** (366a) heet; de **Saksen** en de **Friezen** trokken tegen hen op (367). De **Friezen**, die **Destarbenzon** werden genoemd, maakten in deze strijd van kleine bootjes gebruik (368). In het jaar 887 drongen de Noormannen

de Seine en de Loire binnen (369). In de lente keerde koning Siegfried naar de streken van de Seine terug, waar hij, zegt de schrijver, zijn gewone werk deed. Tegen de herfst begaf hij zich naar **Frisia**. In de geschiedenissen der Noormannen zijn zoveel raakpunten tussen Noord-Frankrijk en Frisia, dat dit land onmogelijk in Friesland gelokaliseerd kan worden.

IN DE 10e EN DE 11e EEUW.

Het zou geheel onjuist zijn te veronderstellen, dat de naamgeving der volken en landschappen in Noord-Frankrijk op een bepaald tijdstip plotseling geheel ophield, en na een kortere of langere tijd elders opnieuw is opgekomen. Het is integendeel meer dan waarschijnlijk, dat de namen van Saksen en Friezen (de Vilten worden na de 9e eeuw niet meer genoemd) nog voor de authentieke streken gebruikt zijn, zelfs toen zij op de legendarische plaatsen reeds waren ingevoerd. De grote spraakverwarring begon in de 10e eeuw; desondanks zijn er nog latere teksten aanwezig, waar aan de authentieke plaatsen van Saksen en Friezen is vastgehouden.

Een kroniek verhaalt op het jaar 930 (370), dat de Noormannen naast de Bretonnen woonden. Deze laatste, uit Engeland verdreven, hadden eertijds op de **Saksen** het land veroverd, dat zij nu bezetten, en dat door hen Bretagne, maar voorheen „Cornu-Gallia" (hoek, hoorn van Gallië) werd genoemd.

In het jaar 957 bevestigde paus Johannes XII een klooster van Vermandois in zijn bezit (371): „in de villa, die **Frisia** heet, aan de rivier de Somme". Hier betekent Frisia geenszins het land of de streek van de Friezen, doch is het een zuivere plaatsnaam. Méér dan merkwaardig is, dat in Noord-Nederland slechts drie toponiemen bestaan met een reminiscentie aan de Friezen (372); zij betekenen bovendien niets, omdat zij van zeer jonge datum zijn. In Noord-Frankrijk zijn zonder moeite minstens 20 namen aan te wijzen (373), waarin een relikt van Frisia of Fresia zit.

De Mirakelen van St. Winnok verhalen (374), dat op zekere dag een bisschop van Saxonia te **Bergues** (375) kwam, om er de overbrenging van de relieken mee te maken, doch in overleg met de abt van het klooster keerde hij naar **Hammaburga** (376) terug, een plaats aan de **Albis** (377).

Op het graf van St. Arnulf, bisschop van Soissons, werd een wonderdadig stof gevonden, dat niet alleen in Vlaanderen, maar ook in de naburige gebieden grote faam verwierf, namelijk in Engeland, Gallië, Schotland en **Fresia** (378). Er is een pagus, schrijven de Mirakelen van St. Donatianus van Brugge (379), die door allen **Fresia** wordt genoemd; daar ligt de stad **Osdenne** (380) dicht bij de berg, die **Rorikes-berg** (381) heet.

Flodoardus verhaalt (382), dat koning Otto relieken van heiligen naar **Saxonia** bracht. Dit feit, zegt de schrijver, is bevestigd door bisschop Ammo, die gezegd heeft, dat relieken van de heilige Apollinaris naar het klooster van **Orbay** (383) waren gebracht. In **Sains-les-Marquion** (384), schrijven

de Gesta van **Kamerijk** (385), leeft een oude traditie, dat de **Saksen** er een deel van de relieken van St. Saturnina gestolen hebben. In het jaar 1018 streed de graaf van Gent tegen de **Friezen**, omdat deze zijn vader Arnulf vermoord hadden (386). Het is een open vraag, of de schrijver hier de Noord-Nederlandse Friezen bedoelt. In het jaar 1075 streed een koning tegen de **Saksen** (387). Dat de strijd niet in Noord-Duitsland voorviel, wordt aangetoond doordat de rivier de **Unstruot** (388) is genoemd als de plaats van de veldslag. Nog in het jaar 1084 wordt gezegd, dat de graaf van Vlaanderen ook de „nabije Morini, de laatste der mensen", onder zijn bestuur heeft (389).

DE LEGENDE DER FRIEZEN EN SAKSEN.

In de voorafgaande opsomming der historische feiten is een bijzondere nadruk gelegd op de geografische raakpunten, die in de teksten voorkomen. De meeste streek-, rivier- en plaatsnamen zijn in een redelijke en aanvaardbare interpretatie in Noord-Frankrijk te lokaliseren. Sommige gegevens tonen afdoende aan, waar de oudste schrijvers de Saksen, Friezen en Vilten situeerden.

Vanaf de 10e of 11e eeuw hebben de schrijvers de Saksen in Noord-Duitsland geplaatst. Toponiemen uit de oudere verhalen, die ook in Duitsland voorkwamen, konden zij onveranderd uit de oude bron overnemen. Plaats- en riviernamen, die enigszins op namen uit Noord-Duitsland leken, zijn in deze geest gelezen, aangepast (en te goeder trouw!) veranderd. Om het grote aantal toponiemen, dat in Duitsland **niet** te identificeren is, of waarbij volkomen onbewezen lokalisaties zijn toegepast, hebben de Middeleeuwers zich niet druk gemaakt, toen zij de Duitse legende van de Saksen in het leven riepen. Evenmin hebben de latere historici de noodzaak gevoeld, de onbevredigende raakpunten aan een nader onderzoek te onderwerpen, zó sterk was de legende der Saksen als historische waarheid gevestigd. Dit neemt niet weg, dat de term „legende der Saksen" bepaald niet nieuw is in de historische litteratuur. Velen hebben reeds lang vermoed, dat er een spanning bestaat tussen traditie en de zuivere historische waarheid. Vele der verhalen over de Saksen en Friezen passen niet in Noord-Europa om het eenvoudige feit, dat de opeenvolging der gebeurtenissen of de volgorde der vermelde streken en plaatsen er niet klopt. Het was niet nodig, daar telkens op te wijzen; de oplettende lezer zal het meermalen zelf bemerkt hebben. Ook bij dit verschijnsel heeft de gangbare geschiedschrijving niet stilgestaan.

Tegen het einde van de 9e eeuw verdwijnt de naam van de Vilten geheel en al uit de bronnen, terwijl de vermeldingen van de Saksen en Friezen sporadischer worden. Zij werden echter weer veelvuldiger, toen de legende van de lokalisatie der Saksen en Friezen in Noord-Europa was ingevoerd, waar zij zich vlug en stevig consolideerde. Hierdoor kon de schijn worden gewekt, dat de bronnen één aaneengesloten serie berichten over de Saksen en Friezen geven. De caesuur tussen waarheid en mythe is niet altijd nauwkeurig te bepalen, noch in tijdsorde, noch volgens de schrijvers. In de eerste plaats moet vanzelfsprekend nauwlettend de tijd

van de schrijver in het oog gehouden worden. Dit zegt overigens nog niet alles, want vele latere schrijvers citeren letterlijke teksten van de oudere schrijvers, en dikwijls is het duidelijk, dat de eerste schrijver aan Noord-Frankrijk gedacht heeft, de latere schrijver integendeel aan Duitsland. Ontelbaar zijn de teksten, waar de bewoordingen van de oorspronkelijke schrijvers door de latere schrijvers met een dwingende interpretatie werden omgebogen. In de 11e en 12e eeuw waren de Saksen en de Friezen stevig op hun legendarische plaatsen gesitueerd; sindsdien hebben alle schrijvers zonder de minste terughouding de oudere berichten met dit inzicht gelezen. Wij hebben de raakpunten gezien, die dit mogelijk maakten. Bij de talloze en dikwijls frappante doublures zou het zelfs verwonderlijk zijn geweest, als er geen vergissingen waren begaan.

Misschien reeds in de 9e, doch zeker in de 10e eeuw en later fungeerde het woord **Saxonia** als synoniem van Germanië. „Saxonia en geheel Germanië, zegt e enschrijver (390). Maastricht wordt de doorgangsplaats genoemd tussen de Franken en de Saksen (391). Het is een goede aanwijzing, hoe radikaal de Saksen zijn verlegd; bij de raakpunten in de oudere berichten over de talrijke oorlogen tussen Franken en Saksen zoeken wij Maastricht vergeefs! De Ottonen heten koningen van Saxonia (392). In een oorkonde noemt Otto III zich in het jaar 1001: Romanus, **Saxonicus**, Italicus (393). Wij noemen hem koning van Germanië of Duitsland, welke titel hij (nog) niet gebruikte. Koning Hendrik ontving in het jaar 1014 het rijk der **Saksen**, zegt een andere kroniek (394). Deze voorbeelden kunnen met honderden andere vermeerderd worden. Wanneer men zich terdege realiseert, dat het authentieke Saxonia inderdaad deel uitmaakte van het Duitse rijk, de Duitse koningen aanvankelijk naar dat deel werden genoemd, en zij die naam meenamen, toen het rijk groter werd, gaat men de dislokatie van de Saksen enigszins begrijpen, al wordt de werkelijkheid ervan pas geheel duidelijk, als de dislokatie van alle belangrijke raakpunten bewezen is (395).

Toch moet er een bijzondere aanleiding hebben bestaan, dat deze dislokatie, waarlijk geen kleinigheid, ingang vond. De diepste oorzaak ervan wordt ons geopenbaard door een tekst uit het leven van St Meinwerc, welk geschrift uit de 11e eeuw stamt (396) „Germania .. heeft zijn noordelijk einde aan de **noordelijke Oceaan**, zijn benedeneinde aan de **Renus**; het eindigt aan de zee, die de kusten van **Gallië** en **Engeland** raakt". Tot hiertoe is de beschrijving terug te voeren tot die van de klassieken, wanneer zij de scheiding van Gallië en Germanië noemen. Boven is ons gebleken, dat men hier aan Noord-Frankrijk dient te denken. Dan gaat de tekst aldus verder: „Aan dit **noordelijkste** deel van Germania Inferior heeft het bisdom Trajectum (Utrecht) (397) zijn einde". De tekst illustreert overduidelijk, dat aan al de historische dislokaties een **geografische misvatting** ten grondslag ligt. Het einde van Germanië, waarvan de juiste ligging en richting sterk afwijkend werd bepaald door een bij veel schrijvers voorkomende onjuiste noord-oriëntatie, werd, wij zouden haast zeggen vanzelfsprekend, in Noord-Duitsland en Noord-Nederland geplaatst, terwijl de oudste schrijvers toch een geheel andere streek voor

ogen hadden. Jammer genoeg lagen de andere geografische raakpunten klaar, om eveneens in de geest van de centrale misvatting geïnterpreteerd te worden. De noordelijke Oceaan wàs de Noordzee; de Renus de Nederlandse Rijn; Trajectum wàs Utrecht; Dorestadum Wijk-bij-Duurstede; Frisia wàs Friesland; Noviomagus wàs Nijmegen; en wat was er tegen, dat de Betuwe voor het Eiland der Bataven werd aangezien? Had er tussen de authentieke en de legendarische streken één enkele doublure gelegen, dan zou er niets gebeurd zijn. Maar nu door een complex van samenhangende zaken een geheel landschap kon worden aangezien voor dat, wat in de oude bronnen beschreven was, leek het erop, dat de interprestaties onaantastbaar waren.

Alpertus Mettensis (begin 11e eeuw) spreekt in het geheel niet over de Saksen; het woord is zelfs niet uit zijn pen gevloeid. Over de Friezen heeft hij deze merkwaardige mededeling (398): „Een deel van de Friezen was uit zijn woonplaats weggetrokken (399), en had zich gevestigd in het woud Meriwidus (Merwede); daar berokkende het de handelaren veel last. De keizer, die de handelswegen wilde beschermen, gebood bisschop Adelbold en hertog Godfried naar de Friezen te gaan en hen van de plaatsen, die zij onrechtmatig bezet hadden, te verdrijven. Maar deze weken uit naar Flardingo (Vlaardingen); zo immers heet die streek der Friezen". Dit sobere bericht van de eerste Nederlandse geschiedschrijver steekt wel bijzonder scherp af tegen de later gangbaar geworden historiografie, die niet alleen de betekenis van Friesland heeft opgeschroefd (wat nog te vergeven zou zijn geweest), doch bovendien het gehele historisch materiaal, in Friesland gedeponeerd, uit een andere streek ontvreemdde.

Karel de Grote organiseerde in het land van de Saksen de kerk. Het spreekt boekdelen, dat vrijwel alle oorkonden, die zogenaamd in de Karolingische periode over de stichting der bisdommen in Noord-Duitsland, de dotatie der kerken en de stichting van kloosters gegeven zijn (400), als falsa uit de 12e eeuw zijn onderkend! Sommige feiten, in deze valse oorkonden behandeld, waren in de kronieken vermeld, met dit verschil nochtans, dat de feiten op Noord-Frankrijk betrekking hebben. Terwille van de historische dokumentatie hebben bepaalde personen de behoefte gevoeld, deze berichten uit de kronieken met een oorkonde te dekken, toen het feit zelf naar Noord-Duitsland was verlegd, wat men zich evenwel niet realiseerde. Het stemt tot voldoening, dat de historische kritiek zich door deze falsa niet bij de neus heeft laten nemen, al blijft het vreemd, dat zij door de talrijkheid en de duidelijkheid der vervalsingen niet ertoe gebracht is, een legende te vermoeden in hetgeen zich als historische waarheid presenteerde.

Terugkerend tot ons uitgangspunt, het bisdom van St Willibrord onder de Friezen, kunnen wij slechts dit concluderen: De bronnen bevatten geen enkele aanwijzing, dat in de 7e en 8e eeuw de Friezen in Nederland gelokaliseerd kunnen worden. Integendeel wijzen de geografische details Noord-Frankrijk als de juiste plaats aan. Daar heeft het bisdom van St. Willibrord gelegen.

AANTEKENINGEN :

(1) BEDA, Historia ecclesiastica gentis Anglorum, I, 11.

(2) AUGUSTUS, Res gestae, V, 26. BYVANCK, Excerpta Romana, I, blz. 91.

(3) Gades = Cadiz, stad en provincie in Spanje.

(4) MELA, De chorographia, III, 30. Byvanck, o.c. I. blz. 124.

(5) MELA, De chorographia, III, 54, Byvanck, o.c. I. blz. 125.

(6) PLINIUS, Naturalis historia, IV, 96. Byvanck, o.c. I. blz. 137.

(7) Waarschijnlijk heeft Plinius „Britannia" geschreven, het eiland, dat in vergelijking tot andere eilanden, aan de Franse kust gelegen, onmetelijk groot is.

Het woord kan verminkt zijn geworden, toen de gehele tekst op een verkeerde plaats werd gelegd. Dit wordt temeer aannemelijk, omdat geen andere klassieke schrijver „Scatinavia" noemt.

(8) De Guthabus en de Visculus zijn in Duitsland niet aan te wijzen. De volgende rivieren: Albis, Wisurgis, Amisis, Rhenus en Mosa *schenen* in Duitsland en Nederland gezocht te moeten worden.

(9) PLINIUS, Naturalis historia, IV, 100. Byvanck, o.c. I. blz. 141.

(10) PLINIUS, Naturalis historia, IV. R.H.F. I. blz. 56.

(10a) Dat de Oromansaci nabij Boulogne gesitueerd moeten worden, blijkt uit de vanzelfsprekendheid, waarmede de Franse historici hen daar plaatsen. Sommigen stellen de Oromansaci en de Osismi gelijk; deze laatste staan op de Peutingerkaart beneden de Patavia, en worden over het algemeen in Bretagne gelokaliseerd.

(11) PLINIUS, Naturalis historia, IV. 101.

(12) PLINIUS, Naturalis historia, XXV, 20-21. Byvanck, o.c. I. blz. 153.

(13) PTOLEMEUS, Geographica, II, 11. Byvanck, o.c. I. blz. 314, 315, 317, 319.

(14) TACITUS, Germania, 34. Byvanck, o.c. I. blz. 192.

(15) TACITUS, Germania, 35. Byvanck, o.c. I. blz. 193.

(16) TACITUS, Historiae, IV, 15. Byvanck, o.c. I. blz. 213.
TACITUS, Annales, IV, 72. Byvanck, o.c. I. blz. 273.

(17) BYVANCK, o.c. I. blz. 542.

(18) VIBIUS SEQUESTER, De fluminibus. Byvanck, o.c. I. blz. 559.

(19) FREMERY, J. De. Supplement van het oorkondenboek van Holland en Zeeland, nr. 213. Akte d.a. 1281, waarbij Jan, heer van Heusden, aan de abdij van Berne toestaat, om watergangen door zijn land te graven: „*Mosulam* poterunt peraggere".

Deze Mosula is zonder de minste twijfel een deel van de Oude Maas of het Oude Maasje, elders Antiqua Mosa geheten. De naam Mosula, fonetisch gelijk aan Mosella, betekent derhalve niet ontwijfelbaar Moezel. Desondanks brengt de gangbare geschiedschrijving alles met de Moezel in verband, als er van een rivier sprake is, die Mosella heet.

(20) RAVENNAS, Cosmographia, I, 10, 11. Buyvanck, o.c. I. blz. 578.

(21) „Sub Dorestate, Frigonum patria". De oorspronkelijke tekst laat verschillende vertalingen toe. Men kan lezen: naast of nabij; wat vermoedelijk de bedoeling van de schrijver is geweest. Men kan ook verstaan: even verder, stroomafwaarts. Daar geen der betekenissen dwingend is, vertaal ik met het neutrale: onder.

(22) RAVENNAS, Cosmographia, IV, 24. Byvanck, o.c. I. blz. 580.

(23) De rivier de Dina is niet aan te wijzen. Daar zij gekoppeld wordt aan het gebied van de Noormannen, moet zij in of bij Normandië gelokaliseerd worden.

(24) RAVENNAS, Cosmographia, IV, 17. Byvanck, o.c. I. blz. 578.
De rivier de Linac is niet aan te wijzen.

(25) RAVENNAS, Cosmographia, IV, 23. Byvanck, o.c. I. blz. 579.

(26) Bordonchar. Wellicht is de plaats bedoeld, die in latere bronnen Bardunwik genoemd wordt. Zie noot 206.

(27) Nocdac is niet terug te vinden.

(28) Francia Rinensis of Renensis. De naam dient met de Renus in verband te worden gebracht; duidelijk is derhalve, waar het landschap gezocht moet worden. Het zou onjuist zijn, Francia Rinensis met het Land van Rien te indentificeren.

(29) Zie meerdere voorbeelden in het hoofdstuk over het Renus-Rijn-probleem.
EPISTOLAE, R.H.F. 4, blz.59. Theodebert schrijft aan keizer Justinianus over de aan hem onderworpen volken: „de Thuringi.. de Nortmannen.. de Wisigoten, die de *noordelijke kust van Francia* bewonen". Hier, waar van „kust" gesproken wordt, is de opvatting „westelijke kust" dwingend.

(30) RAVENNAS, Cosmographia, V, 28. Byvanck, o.c. I. blz. 581.

(31) Deze omschrijving van het einde der wereld vinden wij bij meerdere klassieke schrijvers terug. Zij bedoelen dan de westkust van Noord-Frankrijk. Sommigen koppelen de omschrijving aan de Morini vast, de „laatste der mensen", die in de omgeving van St. Omaars woonden.

(32) RAVENNAS, Cosmographia, V, 30. Byvanck, o.c. I. blz. 582.
Ostrachia en Westrachia lagen in Noord-Frankrijk en Vlaanderen. Zie deel I, blz. 194.

(33) RAVENNAS,Cosmographia, IV, 23. Byvanck, o.c. I. blz. 579.
RAVENNAS, Cosmographia, V, 31, Byvanck, o.c. I. blz. 583.

(34) VITA DIDII JULIANI, I. 6. Byvanck, o.c. I. blz. 365.
SPARTIANUS, I. 7.

(35) LUCANUS, Pharselia, II. 51. „et indomitum Rheni caput". Men zou ook, letterlijker, mogen vertalen: het hoofd (landhoofd) bij of van de onbedwongen Renus. Of nog letterlijker: onbedwongen, nog niet onderworpen hoofd van de Renus, met een associatie aan het „caput Germaniae", dat zeer zeker op een landsteek duidt. Deze betekenissen wijzen nòg duidelijker op Noord-Frankrijk.

(36) MARCIANUS, Periples maris exteri, II, 19-22. Byvanck o.c. I. blz. 439.

(37) VELLEIUS, Historia Romana, II, 106. Byvanck, o.c. I. blz. 112.

(38) JULIUS HONORIUS, Cosmographia, 13. Byvanck, o.c. I. blz. 555.

(39) MARCIANUS, Periples maris exteri, II, 32. Byvanck, o.c. I. blz. 439.

(40) De haven Mararmanis wordt ook door Ptolemeus genoemd; door de graden, die hij opgeeft, staat het vast, dat zij in Noord-Frankrijk lag.

(41) CASSIODORUS, Chronica. Byvanck, o.c. I. blz. 519.

(42) FLORUS, Epitome, II, 30. Byvanck, o.c. III. blz. 304.

(43) EUTROPIUS, Breviarum, VII, Byvanck, o.c. I. blz. 396.

(44) SUETONIUS, Augustus, 21. Byvanck, o.c. I. blz. 288.

(44a) Lupia kan de beek Le Lowin zijn of de rivier La Louve.

(45) CASSIUS DIO, LIV, 33. Byvanck, o.c. I. blz. 343.

(46) CASSIUS DIO, LIV, 32. Byvanck, o.c. I. blz. 343.

(47) TACITUS, Annales, I. 59. Byvanck, o.c. I. blz. 258.

(48) TACITUS, Annales, II, 41. Byvanck, o.c. I. blz. 269.

(49) TACITUS, Annales, IV, 72-74. Byvanck, o.c. I. blz. 273.

(50) De juiste plaatsing van Flevum bij Ptolemeus is te zien op kaart VI.

(51) TACITUS, Annales, XI, 18-20. Byvanck, o.c. I. blz. 275.

(52) „Nigrum fluvium" wordt algemeen als de Neckar opgevat. De naam „zwarte rivier" staat waarschijnlijk, als een naam met lokale kleur, tegenover de Albis, de witte rivier.
In Noord-West-Frankrijk stroomt de Noirda (Noir d'Aa), een riviertje, dat de gemeenten Audinghen en Andresselles scheidt, en in het nauw van Calais uitmondt.
Deze en andere door mij gegeven indentificaties hebben betrekking op kleine rivieren; dit is geen beletsel voor de determinatie, daar de bronnen nimmer exacte gegevens mededelen over de lengte of breedte van de stromen.

(53) VITA PROBI, 13, 6. Byvanck, o.c. I. blz. 370.

(54) In de gehele materie wemelt het van produkten van kamergeleerdheid. Bepaalde opvattingen zijn ontstaan en hebben zich geconsolideerd, die zó flagrant in tegenspraak zijn met andere bekende gegevens, dat men zich in gemoede mag afvragen, met welke verblindheid de historische wetenschap geslagen was, dat zij de absurditeiten niet meer zag.

(55) EUTROPII HIS. ROM. R.H.F. 1, blz. 572.
OROSIUS, R.H.F. 1, blz. 597.

(56) AURELIUS VICTOR, De caesaribus, 39. Byvanck, o.c. I. blz. 393.
EUTROPIUS, Breviarium, IX, 20. Byvanck, o.c. I. blz. 400.
OROSIUS, Historiae, VII, 25. Byvanck, o.c. I. blz. 471.

(57) JULIANUS, R.H.F. 1. blz. 723.

(58) ZOZIMUS, Historiae. R.H.F. 1, blz. 577, 578.

(59) In deel I. blz. 195 is aangetoond, dat en waarom deze afstand niet juist is.

(60) PACATUS. Byvanck, o.c. III, blz. 218.
AMMIANUS MARCELLINUS, XXVII, 8. Byvanck, o.c. I. blz. 434.

(61) HIERONYMUS, Chronicon. Byvanck, o.c. I. blz. 442.
OROSIUS, Historiae, VII, 32. Byvanck, o.c. I. blz. 472.
PAULUS, Historia Romana, XI, 4. Byvanck, o.c. I. blz. 533.
MARIANUS SCOTTI, Chronicon, M.G.S. 5, blz. 529.
CASSIODORUS, Chronica. Byvanck, o.c. I. blz. 519.
FREDEGARII CHRONICON, M.G.S.R.M. 2, blz. 68. R.H.F. 2, blz. 462.
EKKEHARDI CHRONICON, M.G.S. 6, blz. 119.
AMMANIANUS MARCELLINUS, XXVIII, 5. Byvanck, o.c. I. blz. 435.
AMMANIANUS MARCELLINUS, XXX, 7. Byvanck, o.c. I. blz. 437.

(62) JORDANES, Romana, 309. Byvanck, o.c. I. blz. 521.

(63) NOTITIA DIGNITATUM ORIENTIS, XXXII. Byvanck, o.c. I. blz. 564.

(64) NOTITIA DIGNITATUM OCCIDENTIS, XXVIII. Byvanck o.c. I. blz. 571, 565.

(65) NOTITIA DIGNITATUM, R.H.F. 1, blz. 128.
NOTITIA DIGNITATUM OCCIDENTIS, XXXVIII. Byvanck o.c. I. blz. 572.

(66) De Notitia Dignitatum (R.A.F. 1, blz. 127) plaatst zelfs een stad in Bretagne „in littore Saxonico".

(67) CLAUDIANUS, De consulatu Stilichonis, Byvanck, o.c. I. blz. 456.

(68) CLAUDIANUS, Epithalium de nuptiis Honorii Augusti, 278 e.v.

(69) VITA GERMANI, M.G.S.R.M. 7, blz. 263.

(70) GREGORII HISTORIA FRANCORUM, M.G.S.R.M. 1, blz. 83.

(71) FREDEGARII CHRONICON, M.G.S.R.M. 2, blz. 97.

(72) GREGORII HISTORIA FRANCORUM, M.G.S.R.M., 1 (2), blz. 65.

(73) CHRONIQUES DE SAINT-DENIS, R.H.F. 3, blz. 171.

(74) CHRONIQUES DE SAINT-DENIS, R.H.F. 3, blz. 185.

(75) HIERONYMUS, Vita S. Hilarionis, Byvanck, o.c. I. blz. 443.

(76) GREGORII HISTORIA FRANCORUM, R.H.F., 2, blz. 207 M.G.S.R.M. 1, blz. 147.
MARCELLINI CHRONICON, R.H.F. 2, blz. 20.
HERIMANNI AUG. CHRONICON, M.G.S. 5, blz. 88.
MARII CHRONICON, R.H.F. 2, blz. 16, 17.
FREDEGARII CHRONICON, M.G.S.R.M. 2, blz. 113.
AIMONI GESTA FRANCORUM, R.H.F. 3, blz. 60.

(77) CHRONIQUES DE SAINT-DENIS, R.H.F. 3, blz. 197.

(78) GREGORII HISTORIA FRANCORM, M.G.S.R.M. 1, 2, blz. 141, 149, 151, 155.
FREDEGARII CHRONICON, M.G.S.R.M., 2, blz. 107.
HERIMANNI AUG. CHRONICON, M.G.S. 5, blz. 88.

(79) AIMONI GESTA FRANCORUM, R.H.F. 3, blz. 69.

(80) GREGORII HISTORIA FRANCORUM, M.G.S.R.M., 1, blz. 214.

(81) R.H.F. 3, blz. 557.

(82) AIMOINI GESTA FRANCORUM, R.H.F. 3, blz. 126.
SIGEBERTI CHRONICA, M.G.S. 6, blz. 323.
GESTA DAGOBERTI, R.H.F. 2, blz. 588. M.G.S.R.M. 2, blz. 404.
FREDEGARII CHRONICON, M.G.S.R.M. 2, blz. 158.
HIST. REGUM FRANCORUM MONAST. SANCTI DIONISII, M.G.S. 9, blz. 397.

(83) CHRONIQUES DE SAINT-DENIS, R.H.F., 3, blz. 282.
Langolaria = 1. Longvillers, gemeente in het canton Etaples; Longum Villare 1160; Lunvilleriae 1173; of: 2. Longueville, gemeente in het canton Desvres; Longevilla 1116.

(84) VITA S. ELIGII, R.H.F. 3, blz. 557. M.G.S.R.M. 4, blz. 696.

(85) VITA S. ELIGII, M.G.S.R.M. 4, blz. 676.

(86) VITA VULFRAMNI, R.H.F. 3, blz. 637. M.G.S.R.M. 5, blz. 661.

(87) VITA WILFRIDI, M.G.S.R.M. 6, blz. 215, 220.

(88) BEDA, Historia ecclesiastica gentis Anglorum, III, 4.

(89) VITA WILFRIDI, M.G.S.R.M. 6 blz. 224.

(90) VITA LANDIBERTI, M.G.S.R.M. 6, blz. 411.

(91) ANNALES METTENSES, M.G.S. 1, blz. 316.
CHRONICON VEDASTINUM, M.G.S. 13, blz. 696.

(92) VITA AUDOMARI, M.G.S.R.M. 5, blz. 757.

(93) Litus Saxonicum = de kuststrook in Noord-West-Frankrijk vanaf ongeveer Cap Gris-Nez naar het noorden. Een bron uit de 4e eeuw (Notitiae) noemt „Marcis (Marck, cant. Calais) in littore Saxonico".

(94) ALCUINI VITA S. WILLIBRORDI, R.H.F. 3, blz. 641.

(95) FREDEGARII CHRONICON, M.G.S.R.M. 2, blz. 172.
ANNALES METTENSES, M.G.S. 1, blz. 321.
ANNALES FRANCORUM METTENSES, R.H.F. 2, blz. 681.

(96) VITA DAGOBERTI, M.G.S.R.M. 2, blz. 517.

(97) CHRONICON THEODERICI, M.G.S. 23, blz. 46.
FREDEGARII CHRONICON, R.H.F. 2, blz. 452.

(98) GESTA ABBATUM FONTANELLENSIUM, M.G.S. 2, blz. 279. R.H.F. 2, blz. 659.

(99) ALCUINI VITA S. WILLIBRORDI, blz. 49, 56. R.H.F. blz. 642.
CHRONIQUES DE SAINT-DENIS, R.H.F. 3, blz. 307.
SIGEBERTI GEMBLANCENSIS CHRONICON R.H.F. 3, blz. 345. M.G.S. 6, blz. 328.

(100) EKKEHARDI CHRONICON UNIVERSALE, M.G.S. 6, blz. 157.
CHRONIQUES DE SAINT-DENIS, R.H.F. 3, blz. 309.
CHRONICON UNIVERSALE, M.G.S. 13, blz. 18.
Vincy of Vinciac, oud dorp, dat de Franse historici te Jinchy of Crèvecoeur lokaliseren, tussen Atrecht en Kamerijk. In het jaar 717 versloeg Karel Martel er Chilperik II, koning van Neustrië.

(101) GESTA ABBATUM FONTANELLENSIUM, M.G.S. 2, blz. 277. R.H.F. 2, blz. 659.

(102) POETAE SAXONICI ANNALES, R.H.F. 5, blz. 152.

(103) ANNALES SANGALLENSES, M.G.S. 1, blz. 73.
ANNALES LAURESHAMENSES, M.G.S. 1, blz. 24.

(104) EKKEHARDI CHRONICON UNIVERSALE, M.G.S. 6, blz. 158.
FREDEGARII CONTINUATIO, R.H.F. 2, blz. 455.
GESTA REGUM FRANCORUM, R.H.F. 2, blz. 574.
ANNALES LAURESHAMENSES, M.G.S. 1, blz. 24.
CHRONICON MOISSIACENSE, M.G.S. 1, blz. 291.
FREDEGARII CHRONICON, M.G.S.R.M. 2, blz. 176.
ANNALES OTTENBURANI, M.G.S. 5, blz. 1.
ANNALES METTENSES, M.G.S. 1, blz. 325.

(105) ANNALES PATAVIANI, M.G.S. 1, blz. 109. Bouquet verklaart de „Westri" als een vloot van de Westri of de Westelijke Franken.

(106) CHRONIQUES DE SAINT-DENIS, R.H.F. 3, blz. 310: „car zelle region est atainte (enclose) de mer".

(107) Burdine = Borre, een revier te Hazebroek, Borre en Merville, in 1265 als Boura bekend.
De GESTA REGUM FRANCORUM (R.H.F. 2, blz. 574) noemen de eilanden: Amnia, Strachia en Austrachia en de rivier de Buro.

(108) CHRONIQUES DE SAINT-DENIS, R.H.F. 3, blz. 311.

(109) De rivier Lipia of Lupia is waarschijnlijk de Luvin.

(110) FREDEGARII CHRONICON, M.G.S.R.M. 2, blz. 177.

(111) FREDEGARII CHRONICON, R.H.F. 2, blz. 456.
ANNALES OTTENBURANI, M.G.S. 5, blz. 2.

(112) LUDOVICI DU TOUR ANNALES FRANCORUM, R.H.F. 3, blz. 704.
ANNALES ALAMANNICI, M.G.S. 1, blz. 26.
ADONIS CHRONICON, R.H.F. 2, blz. 672.
FREDEGARII CHRONICON, M.G.S.R.M. 2, blz. 180.
GESTA REGUM FRANCORUM, R.H.F. 2, blz. 576.

(113) CHRONIQUES DE SAINT-DENIS, R.H.F. 3, blz. 313.

(113a) R.H.F. 10, blz. 315. Bij de vermelding van het woord „Soissonae" deelt de bewerker van de tekst mede, dat de een het als Soissons opvat, de ander als Saxonia. Verder merkt hij op, dat Saksen zich in Frankrijk in de omgeving van Le Mans gevestigd hadden, en vraagt hij zich af, of het woord Saxonia niet een afleiding is van Saxo of Seez, zodat er misschien zelfs een taalkundig verband kan bestaan tussen Suessones en Saksones. In elk geval noemen de oude schrijvers het land der Saksen Soissogne of Seissogne.

(114) Hohscobour, Ohserburg, Hoscoburg enz. kan zijn: 1. Haucourt, gemeente in het canton Vitry; Haucortis 1096; Alticortis 1101. 2. Autembert, gehucht in de gemeente Wierre-Effroy; Hetenesberg 826; Etenasberg 857; Hedenesberg 961. 3. Houssembourg, plaats in de gemeente Outreau; Hossesbourg, Houssembourg 1506. 4. Honnembourg, plaats in de gemeente Outreau; Honnembourcq 15e eeuw. 5. Herselbergh, oud leengoed in de gemeente Saint-Martin-au-Laert; Hoselberch 1139; Herselberch 1256.

(115) ANNALES METTENSES, M.G.S. 1, blz. 330.
ANNALES FRANCORUM R.H.F. 2, blz. 689.
ADONIS CHRONICON, R.H.F. 2, blz. 672.
ANNALES LAURISSENSES MINORES, M.G.S. 1, blz. 115.
FREDEGARII CHRONICON, M.G.S.R.M. 2, blz. 181. R.H.F. 2, blz. 459.

(116) CHRONIQUES DE SAINT-DENIS, R.H.F. 3, blz. 314.

(117) De rivier Ouacre = Ourdrecque, een watergang te Audruicq.

(118) Orham, Horahim, Horoheim kan zijn: 1. Heuringhem, gemeente in het canton Aire-sur-la-Lys; Huringhen 1171. 2. Herchem, verdwenen dorp of stad bij Nielles-lez-Ardres; Herchehem 1084. 3. Ecrin, gemeente in het canton Heuchin; Herin 1113.

(119) Toringia = niet Thüringen, doch verm. het land van Doornik.

(120) De rivier de Missala of Missaha is niet aan te wijzen. Is een plaatsnaam bedoeld (hetgeen goed mogelijk is, als de tekst van plaats verschoven is), dan kan dit zijn: 1. Maisnil, gehucht onder de gemeente Dohem. 2. Le Maisnil, gehucht onder de gemeente Teneur. 3. Maisnil-Bouché, gehucht onder de gemeente Servin.

(121) Scaunigi kan zijn: 1. Escames, gehucht onder de gemeente Condette;

Scamnae 838; Scames 1307. 2. Saint-Léonard, gemeente in het canton Samer; Hokinghem 1121; Ocingehem 1173; Hokingehem 1199.

(122) Nordosquavos kan zijn: Nordausques, gemeente in het canton Ardres. Andere mogelijkheden zijn: Noircarmes, een heerlijkheid onder de gemeenten Zudausques, Quelmes en Moringhem. Bekend als Bortcarmes of Nortkelmes.
Noordeinde, een wijk van Becelare.
Noordeinde, een wijk van Merckem.
Noordeinde, een wijk van Snelleghem.
Noordhem, een wijk van Oostkerke.
Noorthem, bos, land of wijk te Aertrijcke; te Clemskerke; te Moldeghem.

(123) Hocsburc. Zie noot 114.

(124) ANNALES LAURISSENSES, M.G.S. 1, blz. 138.

(125) VERBIST, G.H. Saint Willibrord, blz. 117.

(126) M.G.H. DIPLOMATA, I, blz. 9.

(127) R.H.F. 4, blz. 627.

(128) ANNALES LAURISSENSES, M.G.S. 1, blz. 138.
EINHARDI ANNALES, M.G.S. 1, blz. 139.
SIGEBERTI CHRONICON, M.G.S. 6, blz. 332.

(129) ANNALES LAURISSENSES MINORES, M.G.S. 1, blz. 116.
FREDEGARII CHRONICON, M.G.S.R.M. 2, blz. 182.
EINHARDI ANNALES, M.G.S. 1, blz. 138, 139.

(130) Dimie, ook Rimi geschreven, kan zijn: Rimeux, gehucht onder de gemeente Renty.

(131) Wisura = de Aa. Zie noot 283.

(132) Inburg kan zijn: 1. Isbergue, gemeente in het canton Norrent-Fontes; Iberga 1138; Ybergha 1202. 2. Inglebert, een hofstede, oud leengoed en wijk te Quelmes; Ingelberga 1129.
Malbrancq vermeldt een Imbrago, dat hij echter niet nader indentificeert.

(133) BENEDICTI CHRONICON, M.G.S. 3, blz. 706.
ANNALES LAURISSENSES, M.G.S. 1, blz. 140.
EINHARDI ANNALES, M.G.S. 1, blz. 141.

(133a) Sitnia kan zijn: 1. Sithieu, een boerderij, later abdij, te St. Omaars. 2. Synthe, gemeente in het dép. Nord, later onderscheiden in Grande-Synthe en Petite-Synthe; Sentinas 877; Sintonis 1067.

(134) LEX RIPUARIORUM, R.H.F. 4, blz. 241.

(135) VITA FURSEI, M.G.S.R.M. 4, blz. 437, 442, 445.

(136) Maecerias = Mézerolles, aan de Authie, canton Bernaville, arr. Doullens, dép. Somme.

(137) VITA GREGORII, M.G.S. 15, blz. 75.

(138) ANNALES LAURISSENSES MINORES, M.G.S. 1, blz. 117, 118.
CHRONICON MOISSIACENSE, M.G.S. 1, blz. 295, 296.
ANNALES PATAVIANI, M.G.S. 1, blz. 16.
CHRONICON VEDASTINUM, M.G.S. 13, blz. 703.
SIGEBERTI CHRONICON, M.G.S. 6, blz. 334.
EINHARDI ANNALES, M.G.S. 1, blz. 151.

(139) Aresburch of Heresberch kan zijn: 1. Herbelles, gemeente in het canton Aire-sur-la-Lys; Hardberc 975; Hardberg 1016; Harbela 1026. 2. Hébergues, oud dorp in de gemeente Nordausques; Herberges 1084; Hetburges 1119. 3. Aardenburg, stad in Zeeuws-Vlaanderen. 4. Terwaan, in het vlaams (oud) Therenburch. Deze toponiem komt in de geschreven bronnen in 1279 voor het eerst voor doch het ligt voor de hand, dat de naam voorheen al in de volksmond leefde.

(140) Sigiburg kan zijn: 1. Simberg, plaats onder de gemeente Wierre-Effroy; Simberc 1533. 2. Sinembreucq, een plaats te Saint Léonard; Sinembroec 1329.

(141) Irmensul = waarschijnlijk Zermezeele, gemeente in het dép. Nord; Zermizeele 1188. Herminghesele 1188; Serminsele 1231.

(142) Wisera = Aa. Zie noot 283.

(143) CHRONICON MON. CASINENSIS, M.G.S. 7, blz. 589.

(144) ANNALES EINHARDI, M.G.S. 1 blz. 153, 156, 157. R.H.F. 5, blz. 202.
ANNALES S. AMANDI, M.G.S. 1, blz. 12.
WILHELMI GESTA REGUM ANGLORUM, M.G.S. 10, blz. 455.
ANNALES PATAVIANI, M.G.S. 1, blz. 16.

(145) Sigiburg. Zie noot 140.

(146) Aresburg. Zie noot 139.

(147) Wisura = Aa. Zie noot 283.

(148) Brunesberg = Brunembert, gemeente in het canton Desvres; Brunesberche 1181; Bruneberga 1184; Brunesberc 1213.

(149) Ovacrus of Ouacre = Zie noot 117.

(150) Bucki kan zijn: 1. Buissy, gemeente in het canton Marquion; Buissis 1072. 2. Boursin; gemeente in het canton Guines; Boxim, Buxin 1084. 3. Bucquoy, gemeente in het canton Croisilles; Buschoi 1072. Zie eveneens noot 154.

(151) Wisura = Aa. Zie noot 283.

(153) Hlidbeki = Esquelbecq, gemeente in het dép. Nord; in 1100 als Hicclesbecke bekend.

(154) Bokweri kan zijn: Buissière, gemeente in het canton Houdain; Buxeria 1189. Mogelijk is het dezelfde naam als Bucki. Zie noot 150.

(155) Partesbrunna, Padribrunna, Petrisbrunna, Petrisbronna, Fons Petri enz. is niet Paderborn, doch *Pierrefonds*, een plaats, op 12 km. van de Aisne en ongeveer 20 km. van Compiègne. De plaats is bekend als een knooppunt van romeinse wegen; meer dan 10 belangrijke wegen kwamen er samen. Bovendien ligt zij dicht bij de bevaarbare rivier de Aisne. Het staat vast, dat er een Karolingisch paleis heeft gelegen, de voorganger van de latere burcht, waarvan de ruïnes nog bestaan.
HERMAND, J. Le plus ancien château de Pierrefonds et ses problèmes. In: Bulletin Monumental de la Société Française d'Archéologie, 1959, blz. 166 e.v.

(156) ANNALES PATAVIANI, M.G.S. 1, blz. 16.
CHRONICON MOISSIACENSE, M.G.S. 1, blz. 296.
SIGEBERTI CHRONICON, M.G.S. 6, blz. 334.

(157) ANNALES NAZARIANI, M.G.S. 1, blz. 31.
ANNALES LAURISSENSES, M.G.S. 1, blz. 158.
EINHARDI ANNALES, M.G.S. 1, blz. 159.
ANNALES PETAVIANI, M.G.S. 1, blz. 16.
ANNALES FRANCORUM, R.H.F. 5, blz. 14.
VITA S. STURMI, M.G.S. 2, blz. 376.

(158) Divitia. De algemeen aangenomen identificatie Deutz is noch dwingend, noch bewezen. Divitia kan zijn: 1. Diéval, gemeente in het canton Heuchin; Divat 1142. 2. Divion, gemeente in het canton Houdain; Divions 1058.

(159) Mosella. Zie noot 19.

(160) Lippia. Zie noot 109.

(161) Logenehi, Longanicinse, = Longuenesse, gemeente in het zuidcanton van St. Omaars; Loconesse 877; Loconessa 1040.

(162) Adarna, de rivier, is niet met zekerheid aan te wijzen. Waarschijnlijk is de naam een latinisatie van de naam Ader, die voor veel waterlopen, vooral in het noordelijk deel van West-Vlaanderen voorkomt o.a. te Dudzeele, Westcapelle, Houcke, Heille, Knocke en Monnikenreede. Het Nauw van Calais wordt met een andere naam „Ader" genoemd; ook wel „De Hoofden", waarin vermoedelijk een associatie met „Caput Germaniae" ligt.
In het Vita Egberti (M.G.S. 15, blz. 41) wordt de stad Buriburg (Bourbourg, dép. Nord of Burbure, west van Béthune) als raakpunt met een rivier *Adrana* genoemd. Ofschoon ik de Adarna niet nader kan aanwijzen, staat het buiten twijfel, dat deze rivier in Noord-Frankrijk of West-Vlaanderen gelokaliseerd moet worden.

(163) Lihesi. Mogelijk is dezelfde plaats bedoeld, die elders Longenehi wordt genoemd. Mogelijk kan zij gelokaliseerd worden te: 1. Licques, gemeente in het canton Guines; Liscas, Liscae 1066. 2. Lesin; gehucht in de gemeente Quoeux; Livin 1079. 3. Liettres, gemeente in het canton Norrent-Fontes. Listes 1157. 4. Linghem, gemeente in he canton Norrent-Fontes, Leingehem 1142. 5. Lisinghem, oude plaats in de gemeente Wimille; Lisingehem 1208. 6. Lieussent, gehucht in de gemeente Hocquinghem; Liusant 18e eeuw.

(164) Wiseraha = Aa. Zie noot 283.

(165) Duria kan zijn: 1. Dury, gemeente in het canton Vitry; Durih 1081; Duriae 1096. 2. Douriez, gemeente in het canton Campagne-lez-Hesdin; Dourriers 1154. 3. Douère, leengoed onder de gemeente Pihen; Doura 114. De eerste mogelijkheid is de meest waarschijnlijke.

(166) EINHARDI ANNALES, M.G.S. 1, blz. 161.
ANNALES S. BENIGNI, M.G.S. 5, blz. 38.
ANNALES MOSELLANI, M.G.S. 16, blz. 497.
ANNALES FRANCORUM, R.H.F. 5, blz. 20.
ANNALES PETAVIANI, M.G.S. 1, blz. 16.

(167) Lippeham kan zijn: 1. Linghem, gemeente in het canton Norrent-Fontes; Leinghem 1142. 2. Dippendale, gehucht in de gemeente Boucquehault; Dippendale 1084; Lipendale 1240. 3. Dippendale, leengoed onder de gemeente Brêmes. In Vlaanderen is de familienaam van der Lippe bekend, afkomstig van een niet meer bekende plaats.

(168) Bucholt = 1. Bouquehault, gemeente in het canton Guines; in 1123 genoemde als Buchout, Bocholt en Bucolt. 2. Nortbécourt, deel van de gemeente Mentque-Nortbécourt; Buchout 1084. Bochout 1159.

(169) Wisura = Aa. Zie noot 283.

(170) Midufulli is niet met zekerheid aan te wijzen. Malbrancq (o.c.) vermeldt een Maldhemfelt, dat hij echter niet indentificeert.

(171) ANNALES LOBIENSES, M.G.S. 2, blz. 195. M.G.S. 13, blz. 229.
CHRONICON MOISSIACENSE, M. G. S. 1, blz. 296.
ANNALES NEZARIANI, M.G.S. 1, blz. 31.
HUGONIS CHRONICON, M.G.S. 8, blz. 352.
ANNALES PETAVIANI, M.G.S. 1, blz. 16.
ANNALES LAURISSENSES, MINORES, M.G.S. 1, blz. 118.

(172) Alvea = Alve, een plaats of beek bij Terwaan. Nadere bijzonderheden en eigentijdse vermeldingen zijn niet bekend. Mogelijk is Alvea een verschrijving van Alteia, (de rivier de Authie), welke naam elders voorkomt.

(173) Petrisbronna = Pierrefonds. Zie noot 155.

(174) ANNALISTA SAXO, M.G.S. 6, blz. 560.
ANNALES PETAVIANI, M.G.S. 1. blz. 17.
ANNALES LAURESHAMENSES, M.G.S. 1, blz. 32.
CHRONICON MOISSIACENSE, M.G.S. 1, blz. 297.
ANNALES MAXIMINIANI, M.G.S. 13, blz. 21.
ANNALES ELNONENSES MINORES, M.G.S. 5, blz. 18.

(175) Lippiaebrunnon is mogelijk een verschrijving of andere vorm van Liembronne, gehucht en bos in de gemeente Tingry; Broma 867; Liembronne 867; Lienenbronne 1294. Het is waarschijnlijk, dat de dislokatie der Saksen een tendentieuse interpretatie (en verandering) der toponiemen heeft bewerkt; in dit geval was de verandering slechts gering.

De plaatsnamen met de uitgang -bronne komen in Noord-Frankrijk talloze malen voor. Dit toont overduidelijk aan, waar dit soort toponiem thuis hoort:

Acquembronne, onder de gemeente Lumbres.
Bellebrune, gemeente in het canton Desvres; Bellebronne 1109.
Cambronne, onder de gemeente Outreau.
Caudebronne, onder de gemeente Arcques.
Caudebronne, onder de gemeente Outreau.
Cosborne, oude toponiem onder Audrehem.
Coubronne, onder de gemeente Ecques; Hallines: Racquinghem; St. Omaars.
Courtebronne, onder de gemeente Licques.
Cottebronne, onder de gemeente Wierre-Effroy.
Cusebrona, onder de gemeente Audrehem.
Hasebronna, onder de gemeente Maninghen.
Hélegebrone, onder de gemeente Estréelles.
Helicbrunna, onder de gemeente Upen, cant. Delettes.
Hellebronne, onder de gemeente Réty.
Holebronnae, onder de gemeente Lottinghen.
Lisebourne, onder de gemeente Boulogne-sur-Mer.
Liskebourne, onder de gemeente Wimille.
Lostebarne, onder de gemeente Louches.
Lozembrune, onder de gemeente Wimille.
Questebrune, onder de gemeente Réty.
Rosquebrune, onder de gemeente Saint-Martin-Choquel.
Waudrifontaine, onder de gemeente Saint-Laurent-Blangy.
Wintebronne, een waterloop nabij Quiestède.

(176) De rivier de Alara is niet aan te wijzen; de naam is mischien een verschrijving van Adarna.

(177) Wisura = Aa. Zie noot 283.

(178) ANNALES FRANCORUM, R.H.F. 5, blz. 42.

(179) ANNALES LAURESHAMENSES, M.G.S. 1, blz. 32.
EINHARDI ANNALES, M.G.S. 1, blz. 165.
ANNALES PETAVIANI, M.G.S. 1, blz. 17.

(180) Theotmelli Padrabrunnon is deze combinatie niet aan te wijzen.

(181) Visera = Aa. Zie noot 283.

(182) De rivier de Assa is niet aan te wijzen.

(183) ANNALISTA SAXO, M.G.S. 6, blz. 560.
ANNALIUM VETERUM FRAGMENTA, M.G.S. 13, blz. 30.
ANNALES ALAMANNI, M.G.S. 1, blz. 41.
EINHARDI ANNALES, M.G.S. 1, blz. 167.
ANNALES PETAVIANI, M.G.S. 1, blz. 17.

(184) Lippieham. Zie noot 167.

(185) Huculvi kan zijn: 1. Hulluch, gemeente in het canton Lens; Huluz 1098; Hulut 1098; Huluce 1154. 2. Huclier, gemeente in het canton Heuchin; Nuclearium 1101; Huclers 1136. 3. Hucqueliers, gemeente in het canton Montreuil-sur-Mer; Hukelirs 1069.

(186) Toringia = het land van Doornik. De interpretatie Thüringen is in dit bepaalde geval om de geografische onmogelijkheid wel zeer misplaatst.

(187) De *Albis* is niet met zekerheid aan te wijzen. Dit betekent echter niet, dat de interpretatie van Elbe nog serieus genomen dient te worden.

Paulus Diaconus (De gestis Langobardorum, R.H.F. 2, blz. 635) verhaalt, dat Sigibert de Hunnen in Turingia(!) tegemoet trok, en hen bij de Albis versloeg. Er is aangetoond, dat Turingia niet Thüringen is, doch in Noord-Frankrijk en Zuid-België geplaatst moet worden.

De Anonymus Raveanas (R.H.F. 1, blz. 120) noemt een Albis in Gallia, waarmede hij zonder de minste twijfel de Aube aanduidt.

Ermoldus Nigellus (De rebus gestis Ludovici, R.H.F. 6, blz. 43) spreekt van de „*alba* flumina Rheni", die hij met de Sueven in verband brengt. Willebald's leven van St. Bonifatius gebruikt een gelijksoortige terminologie, als het spreekt van de „*albeum* flumen Rheni".

Aubigny, een gemeente in het canton in het arr. Saint-Pol, voorheen Albiniacum geheten, en Aubigny-Saint-Vaast, een gemeente in het canton Hesdin, in 1123 als Albim bekend, mogen taalkundig misschien met een Albis in verband worden gebracht.

Blanchard heet een beek onder de gemeente Isques.

La Blanche heet de rechterarm van de rivier de Biette, die te Béthune in de Lave stroomt.

La Blanche heet een beek, die te Baincthun ontspringt en te Wirwignes uitmondt.

Malbrancq noemt de Wimereux Albimerius; jammer genoeg geeft hij ook hier zijn vindplaats niet.

(188) De rivier Sala kan zijn: La Selle, een rivier in de omgeving van Kamerijk.

(189) Draigni. Zie noot 212.

(190) Lippia. Zie noot 109.

(191) Tagnofurt is niet aan te wijzen.

(192) Scainingge of Scaunigi. Zie noot 121.

(193) Huettagoe kan zijn: 1. Hutteghem, een wijk, zuidwest van het dorp Avelghem; Hutteghem 1800. Aangezien de toponiem van jonge datum blijkt te zijn, is de lokalisatie niet waarschijnlijk. 2. Hutteghem, een wijk tussen Anseghem en Ingoyghem; Hoetenghem 1300; Huddinghem 1473.

(194) De rivier de Ambra is niet aan te wijzen. Misschien houdt de naam verband met Ambrethun of Imbrethun, een oud leengoed te Hesdres, onder Wierre-Effroy.

(195) Sleidroburg kan zijn: Scadembourg, oud gehucht onder de gemeente Saint-Martin-au-Laert. Scaudambourg 1559.

(196) Rimi of Dimi kan zijn: 1. Rémy, gemeente in het canton Vitry; Remis 1096. 2. Rimeux, gehucht onder de gemeente Renty; Rimeu 18e eeuw. Malbrancq noemt nog een Rimacum en een Remnia, die hij echter niet indentificeert.

(197) Wisura = Aa. Zie noot 283.

(198) Waharna kan zijn: Waucourt, gemeente in het canton Croisilles; Wahencourt 1072.

(199) Aeresburg. Zie noot 139.

(200) Een andere kroniek (Fragmenta Wirthinensia, M.G.S. 20. blz. 6) verhaalt, dat Karel het land van de Saksen binnentrok, het Kerstfeest vierde in de burcht *Kiridrioburc* in de pagus *Waizzagavi* aan de rivier de *Ambra* in de plaats *Lenhidi*.

Kiridrioburc kan zijn: Quiéry-la Motte, gemeente in het canton Vimy; Chirei 10e eeuw; Cheri 1125.

Waizzagavi kan zijn: Mazingarbe, gemeente in het canton Lens; Masengarbe 1122.

De rivier de Ambra. Zie noot 194.

De plaats Lenhidi kan dezelfde zijn als de elders genoemde Lihesi. Zie noot 163.

(201) CHRONICON MOISSIACENSE, M.G.S. 1, blz. 297.
ANNALES LAURESHAMENSES, M.G.S. 1, blz. 32.
TRANSLATIO S. ALEXANDRI, M.G.S. 2, blz. 676.

(202) Heresburg. Zie noot 139.

(203) Partesbrunna = Pierrefonds, Zie noot 155.

(204) Dersia. De plaats is onder deze vorm niet terug te vinden.

(205) Wissara =Aa. Zie noot 283.

(206) Bardunwic. Deze plaats is niet te lokaliseren. Een capitulare van Karel de Grote geeft voorschriften voor de handelaars „die in de gebieden der Saksen tot aan Bardaenowic" reizen. Ook door middel van andere teksten staat vast, dat Bardunwic in het gebied van de Saksen ligt.

Een brug te Watten (dép. Pas-de-Calais is bekend als de „Bardinbrugghe".

Te Oostburg (Zeeuws-Vlaanderen, Ned.) en Schoondijke kent men de „Bardinc wech".

(206a) Attigny, franse stad in het dép. Ardennes, aan de Aisne; bekend als residentie der Frankische koningen.

In West-Frankrijk ligt Attin, gemeente in het noorden van de Caoche, canton Etaples, reeds in het jaar 692 als Attiniacum bekend.

(207) „En Esclavonie", zegt een Franse kroniek.

De Sclavi kunnen toponimisch op de kust van Noord-Frankrijk worden aangewezen. In enige vroege bronnen heet Ostrewic „juxta Sliviacas oras". Het mag voor zeker worden gehouden, dat Sliviacum een afleiding van Slavi is.

(208) EINHARDI ANNALES, R.H.F. 5, blz. 209.
ANNALES BLANDINIENSES, M.G.S. 5, blz. 22.

(209) ANNALISTA SAXO, M.G.S. 6, blz. 562.
ANNALES FRANCORUM FULDENSES, R.H.F. 5, blz. 330.
CHRONIQUES DE SAINT-DENIS, R.H.F. 5, blz. 242.
CHRONICON MOISSIACENSE, R.H.F. 5, blz. 72.
ANNALES FRANCORUM R.H.F. 5, blz. 15, 65, 29, 46, 12.
MARIANI CHRONICON, R.H.F. 5, blz. 369.
LAMBERTI CHRONICON, R.H.F. 5, blz. 367.
CHRONICON BREVE S. GALLI, R.H.F. 5, blz. 360.
ANNALES METTENSES, R.H.F. 5, blz. 346.
ANNALES ALAMANNI, M.G.S. 1, blz. 44.
ANNALES LAURESHAMENSES, M.G.S. 1, blz. 34.
EINHARDI ANNALES, M.G.S. 1, blz. 175.
ANNALES NORMANNICORUM, M.G.S. 26, blz. 492.

(210) Colonia = Coulogne, gemeente nabij Sangatte en Calais. De plaats is onder deze naam vanaf de Romeinse periode bekend; door haar hogere ligging is zij, als een eiland, aan de transgressies ontsnapt, zodat zij tevens kan bogen op een ononderbroken historische continuïteit.

(211) Abola, waarschijnlijk een verschrijving van Albis. Houdt men vast aan de schrijfwijze Abola, dan is de rivier niet te lokaliseren.

(212) Dragante kan zijn: 1. Saint-Martin-d'Hardinghem, gemeente in het canton Fauquembergues; Dardingahem 1016. 2. Dringhem, oud gehucht in de gemeente Saint-Martin-Boulogne; Deninghehem 1208. 3. Drincham, gemeente in het dép. Nord; Drincham 1065.

(213) ANNALES ALAMANNICI, M.G.S. 1, blz. 47.
ANNALES LAURESHAMENSES, M.G.S. 1, blz. 35.
ANNALES S. AMANDI. M.G.S. 1, blz. 14.

(214) Aeresburch. Zie noot 139.
De Annales Laureshamenses (M.G.S. 1, blz. 34) geven een woordelijk gelijkluidende tekst als de andere kronieken, doch maken van Aeresburch Reganesburch, en bedoelden ongetwijfeld Regensburg. Het is een klein, doch betekenisvol symptoom, hoe de Duitse schrijvers de dislokatie van de Saksen hebben uitgewerkt.

(215) Amsia is hetzelfde woord als Amisia. Deze naam is niet met zekerheid tot één bepaalde rivier terug te voeren, daar in Noord-Frankrijk geen rivier bestaat, die zich ontwijfelbaar als de enig juiste lokalisatie aandient. Wel zijn er enige rivieren met een naam, die etymologisch of fonetisch in verband met Amisia staat:
Rivière de Hames, ontspringt te Nielles-lez-Calais en valt bij de brug van Labanie in de Rivière-Neuve.
Ems, een waterloop te Watten, misschien de hedendaagse Rivière du Ham; Ems 1158.
Hem, rivier die langs Tournehem stroomt, en in haar benedenloop twee armen heeft, de Rivièrette en de Meulestroom.
Overvloedig zijn in de streek de toponiemen, die redelijkerwijs met Amisia in verband kunnen worden gebracht:
Hemmawic, een plaats te Houlle; Hemmawic 850.
Hemmeleed, een waterloop, te Ramscapelle (Veurne) en Sint-Joris (Nieuwpoort). Hemmen-polder, bij Nieuwpoort.
Les Hemmes, schorrelanden te westen van Duinkerken, te Grande-Synthe, Petite-Synthe en Mardick.
Hemmes, weilanden ten zuidwesten van Grevelingen.
Hemmes, een wijk, bestaande uit weilanden, tegen de zeeduinen te Marck.
Hemmes, schorrelanden ten noordoosten van Oye.
Hemmes, schorrelanden nabij Saint-Folquin.
Hemmes, bedijkte zeepolders te Grevelingen.
Les Hemmes, wijk tussen Maninghen en Wimille.
Hemsrode, een heerlijkheid en wijk te Anseghem (dép. Nord); te Grammene en te Machelen; te Ledeghen en Moorseele; te Sweveghen, Waarmaarde en Ingooyghem; te Vladsloo.
Grandes Hemmes, landen tegen de zeeduinen te Oye.

(216) EINHARDI ANNALES, M.G.S. 1, blz. 181.
ANNALES BLANDINIENSES, M.G.S. 5, blz. 22.
ANNALES PETAVIANI, M.G.S. 1, blz. 18.
ANNALES LAURESHAMENSES, M.G.S. 1, blz. 36.
CHRONICON MOISSIACENSE, M.G.S. 1, blz. 302.
ANNALES TILJANI, M.G.S. 1, blz. 222:

(217) Colonia = Coulogne. Zie noot 210.

(218) Sinotfeld kan zijn: 1. Senécoville, gehucht onder de gemeente Azincourt; Senescville 1474. 2. Saint-Inglevert, gemeente in het canton Marquise; Sontingeveld 1140.

(219) Bardengoi pagus. Zie noot 206.

(220) Barenwik. Zie noot 206.

(221) Hluini = Ligny-lez-Aire, gemeente in het canton Norrent-Fontes; Lennacum 1119; Ligniacum 1207; Linhi 1225.

(222) De naam Wigmodingas is in deze vorm niet aan te wijzen. Mogelijk is het een tussenvorm of een verschrijving van Witsant of Witmundi.

(223) Trachina kan zijn: Trézennes, gehucht onder de gemeente Isbergues; Tresenes, Tresse 1154 en 1171.

(224) Wisera = Aa. Zie noot 283.

(225) Alisni of Alisum kan zijn: 1. Arleux-en-Gohelle, gemeente in het canton Vimy, bekend als Haluth, Haslius, Halut 1119. 2. Auxy-le-Château, gemeente en canton in het arr. Saint-Pol, bekend als Anciacus 8e eeuw; Auxiacum 1072; Alici 1149.

(226) ANNALES GUELFERBYTANI, M.G.S. 1, blz. 182, 37.
ANNALES LAURISHAMENSES, M.G.S. 1, blz. 182, 37.
EINHARDI ANNALES, M.G.S. 1, blz. 183.
CHRONICON MOISSIACENSE, M.G.S. 1, blz. 303. R.H.F. 5, blz. 76.
ANNALES LAURISSENSES MINORES, M.G.S. 1, blz. 119.
ANNALES PETAVIANI, M.G.S. 1, blz. 18.

(227) De rivier Timella of Temelle kan zijn: 1. La Melde, riviertje, dat de Helfaut en te Bilques ontspringt en bij Thiennes (Nord) in de Lys valt. 2. Le Meldicq, een watergang te Audruicq. 3. Haute en Basse Meldique, armen van de Aa, die te Arques en te Blandecques stromen en in de rivier van Claimarais vallen.

(228) Wiseraha = Zie noot 283.

(229) Heristelli kan zijn: 1. Herzeele, gemeente in het dép. Nord; Hersela, Herseles 1085. 2. Herlincourt, gemeente in het canton Saint-Pol-Sur-Ternoise; Herlincurtis 752, 869. 3. Herseaux, gemeente in het arr. Kortrijk; Hersele 1010. 4. Héricourt, gemeente in het canton Saint-Pol-sur-Ternoise; Herikortis 1072; Lehericourt 1119.

(230) Dit detail kan niet op de streek van de Elbe en de Wezer worden toegepast.

(231) Haduloha = een niet meer te lokaliseren plaats in Noord-Frankrijk of Vlaanderen, in 989 en in de 11e eeuw bekend als Hudeslo.

(232) ANNALES LAURESHAMENSES M.G.S. 1, blz. 37.
ANNALES LAURISSENSES, M.G.S. 1, blz. 184.

(233) Minda kan zijn: 1. Een plaats bij Nieuwpoort, niet nader te lokaliseren; in 1294 als Minda bekend. 2. Menty, gehucht onder de gemeente Verlincthun; Mintliacus 1867; Mintinum 1112. De laatste mogelijkheid is het waarschijnlijkst.

(234) Suentana kan zijn: Zoutenaye, gemeente in het arr. Veurne. Saltnanarva vóór 1116. Saltanawae 1144.

(235) Bardunwik. Zie noot 206.

(236) ANNALES LAURISSENSES, M.G.S. 1, blz. 184.
CHRONICON MOISSIACENSE, M.G.S. 1, blz. 304.
ANNALES GUELFERBYTANI, M.G.S. 1, blz. 45.
ANNALES LAURESHAMENSES, M.G.S. 1, blz. 38.
ANNALES PETAVIANI, M.G.S. 1, blz. 18.
EINHARDI ANNALES, R.H.F. 5, blz. 214.

(237) Padradrunno = Pierrefonds. Zie noot 155.

(238) GESTES DE LOUIS LE DEBONNAIRE, R.H.F. 6, blz. 131.
VITA LUDOVICI, R.H.F. 6, blz. 91.
Lippehamme. Zie noot 167.
Sommige kronieken geven hier als plaatsnaam: Fremerheim of Fremersheim = Fromessent, een leengoed en wijk te Etaples, als Fremehesem bekend.

(239) Padesbrunnen = Pierrefonds. Zie noot 155.

(240) VITA KAROLI MAGNI, R.H.F. 5, blz. 96.

(241) M.G.H.D. I, blz. 393.

(242) CHRONICON MOISSIACENSE, M.G.S. 2, blz. 257. M.G.S. 1, blz. 307.
EINHARDI ANNALES, M.G.S. 1, blz. 191.
ANNALES LAURISSENSES MINORES, M.G.S. 1, blz. 120.
VITA LUDOVICI, M.G.S. 2, blz. 611.
GESTES DE LOUIS LE DEBONNAIRE, R.H.F. 6, blz. 131.

(243) Alara, Zie noot 176.

(244) Oldonostath kan zijn: 1. Vieille Ville, een plaats onder de gemeente Haut-Mesnil. 2. Vieille Ville, onder de gemeente Rivière; vermoedelijke plaats van het oude Marcurz (Morcourt). 3. Vieille Ville, onder de gemeente Simencourt; vermoedelijke plaats van het oude Maisbodville. 4. Audrehem, gemeente in het canton Lumbres; Aldomhem 844. 5. Oudenburg, gemeente bij Oostende, als Oldenburg of Aldenburch bekend.

(245) Wimodia. Zie noot 222.

(246) Hostingabi kan zijn: Hottinghem, een wijk, voormalig dorp in de gemeente Ardres; Ostingahem, Hostinghem, Hostingahem 1084.
Rosagavi kan zijn: 1. Rooshof of Roisof, een hofstede, oud leengoed, ook als wijk bekend, te Lyzel onder St. Omaars. 2. Rooseghem, een niet nader aan te wijzen plaats; Gerard de Rooseghem, 14e eeuw. 3. Arrouaise, oude bosstreek die zich uitstrekte op de grenzen van de „civitas" der Nerviërs, Viromandui en Atrebaten. Silva quae dicicur Arida Gamantia, 11e eeuw. Atrewasia silva 11e eeuw. Aroasia 1024.

(247) Liestorph of Sliestorph is waarschijnlijk Lisbourg, gemeente in het canton Heuchin; Ligesburth 840; Liegesborth 844; Ligesburch 10e eeuw.
Malbrancq vermeld een Durlensum. „Sigifridi sedes". Mogelijk bedoelt hij Doullens; hij deelt echter zijn vindplaats niet mede.

(248) M.G.S. Capitula, blz. 168.

(248a) De rivier de Bota of Rota kan niet aangewezen worden.

(248b) Starasfurt is niet aan te wijzen. De uitgang -furt staat waarschijnlijk gelijk met -voorde, waardoor wel een zekere presumptie ontstaat, dat de plaatsnaam thuis hoort in de streek, waar de namen op -voorde veel voorkomen.

(249) CHRONICON MOISSIACENSE M.G.S. 2, blz. 258.

(250) De rivier de Agara is niet te lokaliseren. Mogelijk is de naam een verschrijving van Alara. Zie noot 176.

(251) Cauburg = Caumont (dép. Aisne). In deze plaats gaf Karel de Grote (800-814) een akte uit ten gunste van de abdij van St. Omaars. HAIGNERE, o.c. nr. 25.

(252) Magedoburg kan zijn: 1. Maagdenburg, een wijk te Oostburg. 2. Molquembert, plaats en leengoed onder de gemeente Audrehem; Malkesberch 1084. Malbrancq vermeld een „Stapuli SS. Virginum" dat hij echter niet nader identificeert.

(253) Genewana kan zijn: Gonnehem, gemeente in het canton Lillers; Goneham 1142.

(254) CHRONICON MOISSIACENSE, M.G.S. 1, blz. 308. M.G.S. 2, blz. 258.

(255) Duringa kan misschien geïdentificeerd worden als: Dringhen, gemeente in het canton Campagne-Lez-Hesdin; Villa quae Domnus Richarius dicitur 12e eeuw; Dourriers 1154. Zeer goed mogelijk is overigens, dat er Turinga gelezen moet worden.

(256) Waladala kan zijn: 1. Le Wimendalle, plaats in de gemeente Outreau; Winendale 1389. Malbrancq vermeld haar als Winedale. 2. Waldam, een wijk van Oye; Cavaldunum 1110; Waledam 1556.

(257) Sala. Zie noot 188.

(258) Huerenaveldo kan zijn: 1. Heuringhem, gemeente in het canton Aire-sur-la-Lys; Heuviningehem 1156; Huringhem 1171. 2. Hervelinghem, gemeente in het canton Marquise; Helvetingehem 1084.
Zie ook noot 289.

(259) Magedoburg. Zie noot 252.
Dit detail klopt in Noord-Duitsland niet. Maagdeburg assosieren wij zeker niet met het noordelijk deel van de Elbe!

(260) Halla is als plaatsnaam niet met zekerheid aan te wijzen. Als zodanig komt hij voor:
Een heerlijkheid met kapel en kosterij te Harelbeke, Halla 1119.
Een achterleen van Nieurlet te Lederzeele; Halle 1630.
Een heerlijkheid te Loobergh; Hala 1217.
Een plaats of leengoed te Oudenburg; Halla 1275.
Een plaats te Quelmes, Halle 1562.
Een oude hofstede, leengoed en wijk te Questrecques; Halle 1707.
Als riviernaam is bekend: La Halle, een rivier die te Longfossé ontspringt, en te Questrecques in de Liane stroomt.

(261) DIVISIO REGNORUM, M.G.S. Capitula, blz. 127.

(262) ANNALES MAXIMIANI, M.G.S. 13, blz. 24.

(263) ANNALES SITHIENSES, M.G.S. blz. 37.
Essesfleth kan zijn: 1. Ecouffans, heerlijkheid, thans nog een wijk van Bomy en Vinchy; Escoufflans 13e eeuw. 2. Estevelles, gemeente in het canton Lens; Stevles, Steveles, Estevilles 1203; Estevles 13e eeuw.

(264) EINHARDI ANNALES, M.G.S. 1, blz. 196.

(265) Badenfliot = Budanflit, een rivier te Oostkerkem bij Brugge. Reeds onder deze naam genoemd in het jaar 961.
Deze toponiem is door de gangbare geschiedschrijving nimmer gelokaliseerd. Dat zelfs de vreemdste namen in Noord-Frankrijk en Vlaanderen wèl zijn aan te wijzen, is er een afdoend bewijs voor, dat de feiten terecht in deze streek gereconstrueerd worden.

(265) ANNALES FRANCORUM METTENSES, R.H.F. 5, blz. 354.
EINHARDI ANNALES, M.G.S. 1, blz. 196.
CHRONICON VEDASTINUM, M.G.S. 13, blz. 706.

(266) Rerich is niet aan te wijzen.

(267) Sliesthorp. Zie noot 247.

(268) Ortarsaba kan zijn: Ostresele, een niet meer bekende plaats in het dép. Pas-de-Calais; Ostraseld 1054; Ostreselae 1063; Ostrasele 1087.

(269) De rivier de Egidora, die de grens vormde tussen de gebieden der Noormannen en der Saksen, moet waarschijnlijk opgevat worden als de Yères.

(270) Connoburg is mogelijk te identificeren als: Quembergues, gehucht in de gemeente Nordausques; Kerenberg 980; Kermberg 981; Kenesberge 12e eeuw.

(271) EINHARDI ANNALES, M.G.S. 1, blz. 195.
CHRONICON MOISSIACENSE, M.G.S. 1, blz. 309.

(272) EINHARDI ANNALES, M.G.S. 1, blz. 197.
HONORII SUMMA, M.G.S. 10, blz. 129.
ANNALES MAXIMINIANI, M.G.S. 13, blz. 24.
ANNALES FRANCORUM, R.H.F. 5, blz. 59.
EKKEHARDI CHRONICON, M.G.S. 6, blz. 169.
CHRONICON MOISSIACENSE, M.G.S. 2, blz. 258. M.G.S. 1, blz. 309.
HERMANNI CHRONICON, R.H.F. 5, blz. 366.
ANNALES S. AMANDI, M.G.S. 1, blz. 14.

(273) Lippeham. Zie noot 167.

(274) Alara of Arara. Zie noot 176.

(275) Wisura = Aa. Zie noot 283.

(276) Hohbuoki kan zijn: 1. Aubingue, gehucht, kasteel en leen onder de gemeente Wimille; Hoilbinghes 1480. 2. Hobenacre, plaats in de gemeente Leulinghen; Hobbenaker 1286. 3. Le Haut-Pont, wijk onder de gemeente Saint-Omer; Hobriga 11e eeuw; Hobriga 1139. 4. Aubigny, gemeente en canton in het arr. Saint-Pol; Albiniacum 1047.

(277) Ferdia = Weretha, een plaats nabij Sangatte. In de Duitse doublure wordt het als Werden opgevat.

(278) EINHARDI ANNALES, M.G.S. 1, blz. 199.

(279) M.G.S. Capitula, Capitulare Bononiense 811.

(280) Is Marcha een rivier, dan is zij niet aan te wijzen.
Is het een plaats- of streeknaam, dan kan het zijn: 1. Marck, gemeente in het canton Calais; Marcae 4e eeuw; Merka 963; Merck 1093; terra Mercuritia 12e eeuw. 2. Marquise, gemeente en canton in arr. Boulogne; Marchia 11e eeuw; Markisa 1208. 3. Marcke, gemeente in het arr. Kortrijk; Marca 1066; Marck 1072.

(281) CHRONICON MOISSIACENSE, R.H.F. 5, blz. 82.

(282) VITA S. LEBUINI, M.G.S. 2, blz. 361. „in media Saxonia secus flumen Wiseram, et locum Marklo nuncupatum".
VITA LEBUINI ANTIQUA, M.G.S. 30, blz. 793.

(283) Hier is duidelijk, dat de Wisera als de Aa moet worden opgevat. Het is niet zo vreemd, als het op het eerste gezicht lijkt. De Nederlandse Aa (ontspringt in Belgie, stroomt langs Zundert en Rijsbergen en Nieuw Ginneken en valt bij Breda in de Mark) wordt Aa of Weerrijs genoemd. Het lijkt mij niet te ver gezocht, in deze laatste naam een omzetting van Wisera te zien.
Nabij St. Omaars bevindt zich de plaats Wizernes, in de geschreven bronnen als Weserinium (850) bekend; zij ligt aan de Aa. De naam van de plaats kan zeer goed verband houden met de naam van de rivier.
Overigens is het waarschijnlijk, dat niet altijd de Aa is bedoeld, als de teksten van Wisera spreken. Het is niet uitgesloten, dat ook de Yzer bedoeld kan zijn. Die als Isera (867) bekend is. Dat de latere schrijvers er Wisera van gemaakt hebben, toen de raakpunten der Saksen van hun plaats geschoven waren, is slechts een zeer kleine vrijheid in vergelijking met andere tendentieuse interpretaties.

(284) Merklo = Merck-Saint-Liévin, gemeente in het canton Fauquembergues.

(285) VITA S. IDAE, M.G.S. 2, blz. 571. 574.

(286) Renus = Hem.

(287) Wisurgis = Aa. Zie noot 283.

(288) Lupia. Zie noot 109.

(289) Hirntfeld kan zijn: a. Ervillers; gemeente in het canton Croisilles, Irivileer 1119; Hirvilleir 1135. 2. Helfaut, gemeente in het canton Saint-Omer-Sud; Locus Ecclesiae 9e eeuw; Helefelt 1139; Helefaut 1197.
Zie ook noot 258.

(290) Sosatium kan zijn: Souastre, gemeente in het canton Pas; Soast, Souast 1171.

(291) GESTES DE LOUIS LE DEBONNAIRE, R.H.F. 6, blz. 139.

(292) ANNALES EGINHARDI, R.H.F. 6, blz. 175.
EINHARDI ANNALES, M.G.S. 1, blz. 202.

(293) Egidora. Zie noot 269.

(294) Sinlendi kan zijn: a. Senlecques, gemeente in het canton Desvres; Senleces 1199. 2.Senlis, gemeente in het canton Fruges; Senlis 1203.

(295) Padrabrunna = Pierrefonds. Zie noot 155.

(296) CHRONICON MOISSIACENSE R.H.F. 6, blz. 171.
OPUS THEGANI, R.H.F. 6, blz. 77.
TRANSLATIO S. VITI, M.G.S. 1, blz. 578.
ANNALES LAURISSENSES MINORES, M.G.S. 1, blz. 122.
CHRONICON MOISSIACENSE, M.G.S. 1, blz. 311.
ANNALES FRANCORUM, R.H.F. 6, blz. 170.

(297) CHRONICON SAXONICUM, R.H.F. 6, blz. 219.

(298) ANNALES EGINHARDI, M.G.S. 6, blz. 182. R.H.F., 6, blz. 182.

(299) Delbende kan zijn: Delette, gemeente in het canton Lumbres; Diletae 1042. Waarschijnlijker echter is dezelfde plaats bedoeld, die als „civitas Diablintum" (of Diablindes, Diablindi, Diablintes) in de Notitiae provinciarum et civitatum Galliae (R.H.F. 1, blz. 122) onder de Provincia Lugdunensis wordt genoemd.

(300) EINHARDI ANNALES, M.G.S. 1, blz. 208.

(301) Arnseus. Het blijkt niet uit de teksten, of hier een plaats, een streek of een water is bedoeld; de uitgang -seus wijst wel op het laatste. Is een plaats bedoeld, dan kan de naam als Heernesse of als Harnes (gemeente in het canton Lens; Harnae 966; Harnes 972) geïnterpreteerd worden.
Is een streek bedoeld, dan kan het Le Cornel zijn, de landtong onder de gemeente Etaples, aan de mond van de Canche, die reeds in de 5e eeuw als „Locus Quartensis sive *Hornensis*" is genoemd

(302) VITA LUDOVICI. M.G.S. 2, blz. 627.
CHRONICON SAXONICUM, R.H.F. 6, blz. 220.
ANNALES EGINHARDI, R.H.F. 6, blz. 182.

(303) VITA LUDOVICI, R.H.F. 6, blz. 105.

(304) EINHARDI ANNALES, M.G.S. 1, blz. 214. R.H.F. 6, blz. 187.
VITA LUDOVICI, M.G.S. 2, blz. 629. R.H.F. 6, blz. 107.
SIGEBERTI CHRONICA, M.G.S. 6, blz. 338.
GESTA ABBATUM TRUDONENSIUM, M.G.S. 10. blz. 372.

(305) Riustri kan zijn: 1. Réty, gemeente in het canton Marquise; Reetseke 1130. 2. Rusteghem, een heerlijkheid te Louches.

(306) ADEMARI CHABANNENSIS, R.H.F. 6, blz. 223.
ANNALES EIGINHARDI, R.H.F. 6, blz. 193.

(307) ANNALES BERTINIANI, R.H.F. 6, blz. 193.
ANNALES FRANCORUM, R.H.F. 6 ,blz. 193.

(308) Juist van deze gebeurtenis bestaat een Franse tekst, die de rijksvergadering te Noyon plaatst.

(309) REGNORUM DIVISIO, M.G.S. CAPITULA, blz. 24.
R.H.F. 6, blz. 413.

(310) Baiwaria, min of meer als vanzelfsprekend als Beieren opgevat, lijdt in deze tekst die interpretatie beslist niet. Onder het rijksdeel zijn streken genoemd, die met Beieren hoegenaamd niet in verband te brengen zijn. Desondanks heeft de historische geografie lustig op Beieren doorgeborduurd.

(310a) RAINERI MIRACULA S. GISLENI, M.G.S. 15, blz. 580. De schrijver plaatst Thielrode aan de Schelde, oost van Gent, „in pago Bracbantensi".

(310b) Mempiscus is de landstreek tussen Duinkerken en Calais. De Flou somt een aantal plaatsen op, die blijkens de bronnen in dit landschap liggen, en meent dat Mempiscus indentiek is aan Menapia.

(311) SIGEBERTI CHRONICA, M.G.S. 6, blz. 339. R.H.F. 6, blz. 234.
MIRACULA S. ADALHARDI CORBEIENSIA, M.G.S. 15, blz. 861.

(312) TRANSLATIO S. VITI, M.G.S. 2, blz. 579.
Wisera = Aa. Zie noot 283.

(313) De Auguensis pagus kan zijn: 1. Het land van Oye, gemeente in het canton Audruicq; Ogia 8e eeuw; Oia, Oya 1084. 2. Le Ternois, oude pagus van Artois, in de 10e eeuw graafschap van Ternois of Saint-Pol genoemd, bekend als: pagus Tervanensis 648; pagus Terragonensium 831; pagus Tarruanensis 877; Terguanense 11e eeuw.

(314) Huxere kan zijn: 1. Auxy-le-Château, gemeente en canton in het arr. Saint-Pol, Auxiacum 1072; Alci 1149. 2. Uxem, gemeente in het dép. Nord; Ukesham 981; Ukeshem 981. Uckeshem 981.

(315) Dorestadum = Ostrewic of Wich. Zie in deel I, hfdst. over Dorestadum.

(316) Is „Andowerpum oppidum" wel Antwerpen? Als Dorestadum niet Wijk-bij-Duurstede is, en ook de haven Witlam veel zuidelijker gelokaliseerd moet worden, heeft het wel zin zich af te vragen, of Andowerpum wel Antwerpen is. De stad ligt weliswaar aan de Schelde, die als raakpunt in meerdere berichten over de Noormannen voorkomt, doch ver landinwaarts. Over het algemeen krijgt men toch de indruk, dat, waar de berichten over de Noormannen en de Schelde spreken, eer aan de benedenloop van deze rivier gedacht moet worden.

Bovendien is Antwerp of Anwerp niet de zeldzame en exclusieve toponiem, die slechts op de Scheldestad betrekking kan hebben. Ook elders komt hij voor in de betekenis van „Aanwerp van de zee": land, dat door de zee is opgeworpen, aangeworpen. Slikken en gorzen van Cadzand heten „in den Anwerp"; later zijn zij bekend als „Anwerp-polder". De naam is ter plaatse voor het eerst in 1412 bekend.

De slikken in het Zwin, tussen Houck en Monikenreede, werden eveneens „Aanwerp van de zee" genoemd; deze naam is uit een bron van 1375 bekend.

Het is derhalve lang niet zonneklaar, dat de oude schrijvers altijd Antwerpen bedoeld hebben. In een volgend hoofdstuk, over de goederen van St. Willibrord, komt Antwerpen nog gedetailleerder ter sprake.

(317) EINHARDI ANNALES FULDENSES, M.G.S. 1, blz. 361.
PRUDENTII TRECENSIS ANNALES, M.G.S. 1, blz. 430.
ANNALES BERTINIANI, R.H.F. 6, blz. 198.

(318) Vetus Trajectum = Tournehem.

(319) ANNALES BERTINIANI, R.H.F. 6, blz. 196. M.G.S. 1, blz. 428.

(320) SIGEBERTI CHRONICA, M.G.S. 6, blz. 339.

(321) Wissant, gemeente in het canton Marquise; Witsant 933; Witsantum 938; Portus Guisnes 10e eeuw; Guisum 10e eeuw; *Withland* 1013; Guitsantum 1036; Portus Icius 1036; Hushem 1079.

De vorm Withland (Witlam is er een verschrijving van) komt in de bronnen voor; door andere vermeldingen van „portus" staat vast, dat de plaats een haven was. Hieraan doet niet af, dat de identificatie met Portus Icius heden ten dage niet meer wordt aanvaard. Lambert (Chronicon Ghisnense et Ardense, blz. 26) vermeldt, da er een klooser heeft bestaan, en dat de plaats Withsant werd genoemd, omdat het zand van de kust er opvallend wit is.

In het Vita S. Liudgeri, en in de akten der schenkingen aan St. Ludger (Blok, D.P. De oudste oorkonden van het klooster Werden) komen enige toponiemen voor, waarbij het de moeite loont, hun juiste lokalisatie in Noord-Frankrijk te geven. Hierdoor kan afdoende worden aangetoond, dat de objecten der schenkingen geenszins in Nederland liggen, waar zij trouwens nooit zijn aangewezen, doch in Noord-Frankrijk. Tevens blijkt, dat de zogenaamde oorkonden van Werden evenzeer transkopiën zijn als de oorkonden van de kerk van Vetus Trajectum, op Utrecht toegepast. De plaatsen zijn:

1. Berilsi = Brailly, gehucht onder de gemeente Quesniy; Brally 1352.
2. Seaewald of Suifterbant.
3. Bidningahem of Bidinghahem = Boisdinghem, gemeente in het canton Lumbres; Bodningahem 844. Meerdere akten zijn hier uitgegeven.
4. Thornspic = Tournepuits.
5. Blidgeringmada = verm. een verschrijving van nr. 3.
6. Ad Os Amnis; door de klassieken in geografisch verband genoemd met de monden van de Renus.
7. Hisloi = pagus Isla, het land van Lijzel of de plaats Lyzel.
8. Ocanni = St. Léonard, zie noot 121.
9. Tuianti = niet aan te wijzen.
10. Huleri, zie noot 185.
11. Hrenheri = niet aan te wijzen.
12. Werethinum = Weretha, nabij Sangatte. Een andere tekst zegt: „Ad Rheni ostia".
13. Diapenbeci sive Werethina, nabij Weretha. Mogelijk is een der beide Dippendale bedoeld. Zie noot 167.
14. Hasungen = Hazuingue, leengoed onder de gemeente Réty.
15. Helmissi = Hermies, gemeente in het canton Bertincourt.
16. Actum Brimmum = Brimeux, gemeente in het canton Campagne-lez Hesdin. Brivennacum 1042. Brimaeus 1153.
17. Quarsingseli = Questelingues,
18. Berngtanscotan = Bertincourt, gemeente in het canton Arras; Bertinocurtis 799. (Er zijn nog andere mogelijkheden).
19. Bochursti, zie noot 154.
20. Telgus = Tilloy-les-Mofflaines, gemeente in het canton Arras-Sud; Tilgidum 680.
21. Englandi = niet aan te wijzen.
22. Braclog = Brouxolles, leengoed onder de gemeente Moringhem of Brouxolles, onder de gemeente Landrethun-le-Nord.
23. Felum = Fiennes, gemeente in het canton Guînes.

(322) Een landstreek, tussen Uitkerke en Brugge gelegen. Zie hfdst. 3 blz. 147.

(323) HISTORIA REGUM FRANCORUM, R.H.F. 7, blz. 259.

(324) NITHARDI HISTORIA, M.G.S. 2, blz. 653. R.H.F. 6, blz. 70.
PRUDENTII TRECENSIS ANNALES, M.G.S. 1, blz. 431.

(325) HISTORIA FRANCORUM, R.H.F. 6, blz. 232.

(326) DIPLOMATA LUDOVICI, R.H.F. 6, blz. 617.

(327) TRANSLATIO S. LIBORII, M.G.S. 4, blz. 152.

(328) Patherbrunnen = Pierrefonds. Zie noot 155.

(329) PRUDENTII TRECENSIS ANNALES M.G.S. 1, blz. 433.
ANNALES BERTINIANI, R.H.F. 6, blz. 201.

(330) ANNALES BERTINIANI, R.H.F. 6, blz. 204.
Kesigesburch. Mogelijk te indentificeren met: Quesselbergue, oud leengoed in de gemeente Salperwicq; Késelberg 1482.
Zie ook Connoburg, noot 270 of Kiridrioburc, noot 200.

(331) GESTES DE LOUIS LE DEBONNAIRE,, R.H.F. 6, blz. 167.

(332) NITHARDI HISTORIAE R.H.F. 7, blz. 32. M.G.S. 2, blz. 671.
ANNALES FULDENSES, R.H.F. 7, blz. 119. M.G.S. 1, blz. 364.

(333) ANNALES FULDENSES, M.G.S. 1, blz. 364. R.H.F. 7, blz. 161.
HERIMANNI AUG. CHRONICON, M.G.S. 5, blz. 104.

(334) Hammaburg kan zijn: 1. Hames-Boucres; Hames 1084. 2. Hambreucq, een hofstede, oud leengoed en wijk onder Ausque en Tardinghen; Hambreuc 1066. De eerste mogelijkheid is de meest waarschijnlijke.

(335) CHRONICON NORTMANNORUM, R.H.F. 7, blz. 152.

(336) ANNALES BERTINIANI, R.H.F. 7, blz. 66, 69.
PRUDENTII TRECENSIS ANNALES, M.G.S. 1, blz. 445, 446.
CHRONICON NORTMANNORUM, R.H.F. 7, blz. 153.

(337) PRUDENTII TRECENSIS ANNALES, M.G.S. 1, blz. 448.

(338) ANNALES FULDENSES, M.G.S. 1, blz. 368.

(339) Wiseraha = Aa. Zie noot 283.

(340) PRUDENTII TREC ENSIS ANNALES, M.G.S. 1, blz. 449.

(341) ANNALES FULDENSES, R.H.F. 7, blz. 166.

(342) PRUDENTII TRECENSIS ANNALES, M.G.S. 1, blz. 452.

(343) TRANSLATIO S. ALEXANDRI, M.G.S. 2, blz. 677.

(344) TRANSLATIO S. ALEXANDRI, M.G.S. 2, blz. 674.

(345) Hoduloha. Zie noot 231.

(346) Uustrota kan zijn: 1. Etrun, gemeente in het canton Arras; Stroms 9e eeuw. 2. Estrouannes, gehucht in de gemeente Wissant; Strones 1084; 3. Lestrem, gemeente in het canton Ventie; strumum in Bethuniaco pago 1140. 4. Westoutre, gemeentee in arr. Ieperen; West-Altare 1069; Westoutre 1254.
Malbrancq vermeldt een Stronas aan de kust tussen Calais en Duinkerken.

(347) ANNALES BERTINIANI, R.H.F. 7, blz. 80.
HINCMARI ANNALES, M.G.S. 1, blz. 459.

(348) Colonia = Coulogne. Zie noot 217.

(349) Dorestatus = Ostrewic of Wich. Zie noot 315.

(350) Conkingi kan zijn: 1. Cuinchy-lez-La-Bassée, gemeente in het canton Cambrin; Cuinchis 1072. 2. Couchy-sur-Canche, gemeente in het canton Auxy-le-Château; Couzy 1079; Couceium 1099.

(351) ANNALES BERTINIANI, R.H.F. 7, blz. 96.

(351a) ANNALES LINDISFARNENSES, M.G.S. 19, blz. 506.

(352) ANNALES FULDENSES, R.H.F. 7, blz. 181.

(353) DIPLOMATA CAROLI CALVI, R.H.F. 8, blz. 666.

(354) Salis of Sala. Zie noot 188.
Balderic (Chronique d'Arras et de Cambai, 11e eeuw) spreekt van een allodium van St. Gertrudis in de onderhavige streek. Het is meer dan waarschijnlijk, dat het gereconstrueerde allodium van St. Gertrudis in Noord-Brabant op een fictie berust.

(355) Mervada of Meremuda is niet aan te wijzen.

(356) Egidora. Zie noot 269.

(357) ANNALES FULDENSES, R.H.F. 7, blz. 178.

(358) Itta = de rivier de Epte; zij ontspringt in het dép. van de Beneden-Seine en valt boven Vernon in de Seine.

(359) R.H.F. 14, blz. 269. „Itta, flumen Normanniam en Franciam determinas".

(360) CHRONICON HERMANNI, R.H.F. 8, blz. 245.
ANNALES FULDENSES, M.G.S. 1, blz. 394.

(361) Ecri = Ecry aan de Aisne.

(362) HINCMARI REMENSIS ANNALES, M.G.S. 1, blz. 512.

(363) Haslac, geen Elsloo, doch mogelijk: 1. Herly, gemeente in het canton Hucqeliers, in 1122 bekend als Asly. 2. Axles, leen en oud gehucht in de gemeente Coquelles; Asles 1116; Axla 1136.

(364) ANNALES VEDASTINI, M.G.S. 2, blz. 199.
SIGEBERTI CHRONICA, M.G.S. 6, blz. 343.

(365) ANNALES ANGLOSAXONES, M.G.S. 13, blz. 105.
ANNALES FULDENSES, M.G.S. 1, blz. 400.
ASSERII GESTA AELFREDI, M.G.S. 13, blz. 121.

(366) Norditi kan zijn: 1. Northout, leengoed onder de gemeente Bayenghem-lez-Eperlecques; Northot 1149; Nordut 1279. 2. Northout, leengoed onder de gemeente Nielles-lez-Ardres; Norolt 1173.

(366a) ANNALES ANGLOSAXONES, M.G.S. 13, blz. 103. De oude-Engelse tekst schrijft „Ald Seaxe"; de vrijwel gelijktijdige latinisatie maakt er „Alemannia" van.

(367) GESTA AELFREDI, M.G.S. 13, blz. 121.

(368) ANNALES FULDENSES, R.H.F. 8, blz. 45.

(369) ANNALES VEDASTINI, R.H.F. 8, blz. 86. M.G.S. 2, blz. 203.

(370) FRAGMENTUM HISTORIAE FRANCORUM, R.H.F. 8, blz. 298.

(371) R.H.F. 9, blz. 234.

(372) Friescheloo, dorp in de gemeente Bellingudde (Gr).
Friesche Palen, dorp in de gemeente Opsterland (Fr).
Friese Wadden.

(373) Toponiemen in Noord-Frankrijk, afgeleid van Fresia of Frisia :
Frescôte, leengoed in de gemeente Campagne-lez-Hesdin.
Frésicourt, leengoed onder de gemeente Neurport-Saint-Firmin.
Fresne, leengoed onder de gemeente Cremarest.
Fresne, leengoed onder de gemeente Inchy.
Fresne, leengoed onder de gemeente Landrethun-Lez Ardres.
Fresne, oude wijk in de gemeente Lillers.
Fresne-lez-Montaubon, gemeente in het canton Vitry.
Frénicourt, gemeente in het canton Houdain; Friscini curtis 680.
Fresnoie, gehucht onder de gemeente Mont-Saint-Eloi.
Fresnoy, gemeente in het canton Parcq.
Fresnoy, gemeente in het canton Wimy.
Fresnoy, gehucht in de gemeente Alinthun.
Fresnoy, leengoed onder de gemeente Loison.
Fresnoy, leengoed onder de gemeente Neuvireuil.
Fresnoy, gehucht in de gemeente Vieil-Hesdin.
Fresnoy, leengoed onder de gemeente Wirwignes.
Fresse, leengoed onder de gemeente Camblain-Château.
Fressin, gemeente in het canton Fruges, Fressinium 800.
Frisioncurte in pago Ambianense (R.H.F. 6, blz. 760).
Frihsazi in Saxonia (R.H.F. 6, blz. 184).
Frise, Somme, cant. Brai-sur-Somme.
Fresdick, een dijk bij Bourbourg.
Fressenghe, land en hoofdmanschap te Eperlecques.
Cotte de la Frissinghe, een perceel te Lottinghem.
Overvloedig zijn in Noord-Frankrijk de Saksische toponimische relikten. Een naam als Sassaville = Sasseville, Seine Inférieur, bevat zelfs een onmiddellijke samenstelling met Saks.

De plaatsnamen, eindigend op -thun en -nesse, worden algemeen als Saksische relikten beschouwd. Zij zijn in Noord-Frankrijk zo overvloedig, dat het ondoenlijk is hen op te sommen. Hun herkomst wordt toegeschreven aan een Saksische migratie of infiltratie. Deze moet dan in elk geval van zo lange duur zijn geweest, dat zij belangrijke en veelvuldige toponimische relikten kon achterlaten.

(374) MIRACULA S. WINNOCI, M.G.S. 15, blz. 781.

(375) Bergues, stad in het dép. Nord.

(376) Hammaburga. Zie noot 334.

(377) Albis. Zie noot 187.

(378) VITA ARNULFI M.G.S. 15, blz. 900.

(379) MIRACULA S. DONATIANI BRUGENSIA, M.G.S. 15, blz. 856.

(380) Osdenne = Oostende.

(381) Rorikes-berg kan zijn: 1. Rebergueg, gemeente in het canton Ardres; Rosberge 1192. 2. Richebourg-L'Avoué, gemeente in het canton Cambrin; Richesborg 1171. 3. Richebourg-Saint-Vaast, gemeente in het canton Cambrin; Reschesburch 1136.

(382) FLODOARDI HISTORIA REMENSIS, M.G.S. 13, blz. 417.

(383) Orbay, gemeente in het dép. Marne, arr. Epernay.

(384) Sains-lez-Marquion, gemeente in het canton Marquion. Sancu 11e eeuw. Sains 1096.

(385) GESTA EPICOPORUM CAMERACENSIUM, M.G.S. 7, blz. 459.

(386) REINERI OPERA, M.G.S. 20, blz. 568.

(387) CHRONICON BESNENSE, R.H.F. 12, blz. 309.
CHRONICON LIBIENSE, R.H.F. 13, blz. 581.

(388) Uustruot. Zie noot 346.

(389) FUNDATIO MONASTERII AQUICINCTINI, M.G.S. 14, blz. 580.

(390) JOCUNDI TRANSLATIO S. SERVATII, M.G.S. 12, blz. 96.

(391) JOCUNDI TRANSLATIO S. SERVATII, M.G.S. 12, blz. 92.

(392) CHRONICON S. BENIGNI, R.H.F. 8, blz. 241.
M.G.S. 11, blz. 661.

(393) M.G.H. DIPLOMATA, 2, blz. 821.

(394) RODULFI HISTORIA, M.G.S. 7, blz. 57.

(395) Op andere raakpunten wordt elders in deze studie ingegaan. Vooral de dislokatie van St. Lebuinus en St. Ludger is belangrijk.

(396) VITA MEINWERCI EPISCOPI, M.G.S. 11, blz. 107.

(397) De tekst kan zonder bezwaar op Tournehem van toepassing geacht worden. Toch is het vrijwel zeker, dat de schrijver inderdaad het bisdom Utrecht bedoelt.

(398) ALPERTUS METTENSIS, De diversitate temporum, M.G.S. 4, blz. 718.

(399) Het verhaal van Alpertus geeft op niet te miskennen wijze steun aan de opvatting, dat de Nederlandse Friezen zich pas later in het noordwesten van ons land gevestigd hebben.

(400.) M.G.H. DIPLOMATA, I.

d. Het bisdom Trajectum.

Wanneer wij de gegevens over St. Willibrord en over de andere geloofsverkondigers, die in zijn of in het naburige gebied predikten, opnieuw onderzoeken, nu gecombineerd met de totaal andere lokalisatie van Vetus Trajectum, dan wordt het bestaan van het bisdom van St. Willibrord in Nederland een diepgaand probleem. Er behoeft niet ingegaan te worden op de wel degelijk aanwezige, maar altijd naar de achtergrond gedrongen onvolkomenheden, tegenspraken, vragen en raadsels in de Nederlandse kerkgeschiedenis van vóór de 10e eeuw; er zou een boek mee te vullen zijn. Bij de behandeling van de teksten zal het duidelijk worden, niet in het minst door tal van geografische details, dat het bisdom Trajectum vóór de 10e eeuw op een geheel andere plaats gesitueerd moet worden. Heel gemakkelijk kan worden aangetoond, dat alle gegevens over Trajectum vóór bisschop Balderik (nu werkelijk in Utrecht!) in Tournehem hun lokale waarheid vinden.

Samen met de gegevens over het bisdom behandel ik de mededelingen uit de levensbeschrijvingen der voorlopers, medewerkers en opvolgers van St. Willibrord in het apostolaat onder de Friezen. Hieruit zijn belangwekkende aanwijzingen te putten. Aan verschillende gegevens, die in dit verband naar voren komen, mag zelfs de kracht van een afdoend bewijs worden toegekend. Het spreekt vanzelf, dat ook in deze materie enige mythen en legenden aan de historische waarheid opgeofferd moeten worden.

Uiteraard mag niet verwacht worden, dat van deze missionarissen en heiligen complete levensbeschrijvingen worden gegeven; uit hun levens worden slechts de geografische aanwijzingen gelicht, die het probleem der situering van St. Willibrord kunnen ophelderen. Al deze geloofsverkondigers zijn, gelijk St. Willibrord, in Nederland gelokaliseerd; diverse raakpunten uit hun levens zijn in Nederland gedacht. Over het algemeen konden de geografische details hier zo bevredigend worden aangewezen, dat de situering betrouwbaar leek.

De oorspronkelijke teksten bevatten immers veel plaatsnamen en namen van landschappen en rivieren. Zij kunnen in Noord-Frankrijk zo gemakkelijk aangewezen worden, dat hun situering aldaar practisch niet voor twijfel vatbaar is. Het heeft geen zin, de Nederlandse lokalisaties stuk voor stuk tegenover de nieuwe interpretaties te stellen. Beperkt men zich tot één toponiem, dan kan er ten eeuwigen dage over gediscussieerd worden, of daarmede een Franse dan wel een Nederlandse plaats is bedoeld. De oplossing van het vraagstuk kan niet gebaseerd worden op één toponiem.

Evenmin is het probleem op een mathematische basis op te lossen. Er zou bijvoorbeeld nagerekend kunnen worden, hoeveel toponiemen met zekerheid óf in Frankrijk, óf in Nederland te lokaliseren zijn, hoeveel met waarschijnlijkheid, hoeveel op een gegrond vermoeden, en hoeveel onzeker of twijfelachtig blijven. (In één geval zal ik deze methode ge-

bruiken). Ofschoon zulk een rekensom zeker in het voordeel van Noord-Frankrijk zal uitvallen, ligt hierin persé niet het bewijs voor de juistheid van de situering.

Niet naar de details afzonderlijk (die ik vanzelfsprekend met nadruk geef) moet gezien worden, doch naar het totaal, door deze details aangewezen. Al is enig onderdeel niet zeker, of kan bij andere een vraagteken worden gezet, dan blijft nog het feit over, dat praktisch alle toponiemen, die in dit verband lokaal-geografische aanwijzingen vormen, zeer aanvaardbaar in Noord-Frankrijk aangewezen kunnen worden. In veel gevallen wint de Franse interpretatie het in absolute zin van de Nederlandse, omdat bij de Franse plaatsen parallel-teksten voorhanden zijn, waardoor vaststaat, dat de plaats in die tijd bestond, én dat zij onder déze naam in de historische bronnen bekend is. Beide feiten vormen noodzakelijke voorwaarden voor een veilige determinatie. Bij de Nederlandse lokalisaties is **in geen enkel geval** zulk een parallel beschikbaar. Reeds op grond van tekstkritische onbetrouwbaarheid moet hun de vermeende zekerheid ontzegd worden. Ik acht het dan ook overbodig, de Nederlandse interpretaties stuk voor stuk te weerleggen, afgezien van enige belangrijke toponiemen, waar het wél zin heeft een merkwaardige doublure tussen Frankrijk en Nederland nader toe te lichten.

* * *

Alvorens wij ons gaan bezighouden met de juiste lokalisering der teksten over het bisdom Trajectum, moet een probleem van meer technische aard besproken worden. Is de veronderstelling juist, dat de bronnen over de kerk van Vetus Trajectum van vóór de 10e eeuw niet in Utrecht doch in Tournehem horen, dan doet zich het merkwaardig feit voor, dat die bronnen niet meer in Tournehem aanwezig zijn, doch wel (althans in afschrift!) in Utrecht. (In ander verband zal dit feit nader verklaard worden, en verliest het zijn merkwaardigheid). Op een gegeven ogenblik, dat vermoedelijk in of kort vóór de 11e eeuw gesteld moet worden, heeft men in Nederland gedacht, dat de oorkonden inderdaad op Utrecht betrekking hadden. **Daarom werd er een afschrift van gemaakt.**

Dit verschijnsel heeft in de historische methodiek geen eigen vakterm. Zeer zeker is het niet onbekend, doch in de maat zoals het in Utrecht geschied is, komt het elders misschien niet voor. Het begrip „hinein"-interpretatie geeft wel enigszins de gang van zaken weer, doch deze term is hier beslist te zwak, omdat hij er toch min of meer van uitgaat, dat er slechts een toepassing, een interpretatie, een onjuist dwingen van bepaalde gegevens overeenkomstig een bepaalde opvatting geschiedt. Iets geheel anders gebeurde met de Utrechtse bronnen. Er werden oorkonden aangetroffen, (niet in Utrecht, zoals straks zal blijken), waarvan men ten onrechte dacht, dat zij in hun geheel op Utrecht betrekking hadden; om deze reden werd er een afschrift van gemaakt. Dit kan misschien het beste worden uitgedrukt met de term „transkopie", waarin deze betekenis gezien moet worden, dat een oorkonde van haar **authentieke plaats** werd gehaald, en er een afschrift van is gemaakt in de overtuiging, dat zij op

de **nieuwe plaats** (dit wist men natuurlijk niet!) authentiek was. Transkopie drukt de juiste gang van zaken volledig uit; er wordt een kopie gemaakt, maar met dezelfde handeling wordt de tekst naar elders verlegd.

Zo de Utrechtse bronnen van vóór de 10e eeuw inderdaad transkopieën zijn (het zal straks geheel bewezen worden), dan moet bij de interpretatie van deze bronnen — als uitvloeisel van de tekstkritiek — menig voorbehoud gemaakt worden. De oorkonden kunnen namelijk op Utrecht van toepassing geacht zijn, omdat de originele en authentieke teksten details bevatten, die hun toepassing op Nederland aannemelijk maken. In de meeste gevallen liggen de aanwijsbare doublures in de plaatsnamen van Noord-Frankrijk en Nederland zo helder aan de oppervlakte, dat deze doublures in de teksten gaaf en onveranderd zijn overgenomen. Het waren immers juist deze gegevens, die in eerste instantie geleid hebben tot de toepassing dezer bronnen op Nederland.

De teksten zijn met Nederlandse ogen gelezen en vanuit een Nederlands gezichtspunt gekopiëerd. Vanzelfsprekend zijn er interpretaties ingeslopen, bewuste of onbewuste. Een plaatsnaam, die in het origineel in een enigszins vreemde vorm voorkwam, heeft een verandering, een aanpassing ondergaan overeenkomstig de in Nederland bestaande mogelijkheden, ofwel op grond van vermeend historisch inzicht. Geheel aannemelijk is ook, dat de kopiïst interpolaties heeft toegevoegd, aanvullingen of verbeteringen, die hij als volkomen juist beschouwde, doch die de oorspronkelijke tekst, van zijn authentieke plaats gehaald, ernstig geweld kunnen aandoen. Het is moeilijk, bij gebrek aan de originelen zelfs onmogelijk, deze tekstverminkingen aan te wijzen, al kunnen zij op tal van plaatsen vermoed worden.

Het is niet bekend, of de afschriften genomen zijn van de originelen of van een vorig afschrift. Muller neigt naar het laatste; hij verwerpt de mogelijkheid, dat de afschriften gemaakt zouden zijn naar in Utrecht berustende originelen. De verschillen tussen de Egmondse en de Utrechtse dokumentatie wijzen er zelfs op, dat Egmond een geheel andere informatiebron heeft gebruikt dan Utrecht. Bij een afschrift van een afschrift moeten de mogelijkheden van fouten, verlezingen, verschrijvingen, interpretaties en interpolaties vermenigvuldigd worden met 't getal van rangorde van 't afschrift. Een derde kopie kàn driemaal zoveel fouten hebben als een eerste afschrift, wat geenszins wil zeggen, dat dit ook altijd het geval is. Is de tekst bovendien van zijn oorspronkelijke plaats verdwaald, dan is door deze valse tendens het einde van de transscriptie-fouten niet te zien.

De afschriften der bronnen van Vetus Trajectum, tot welke kopiën de gehele dokumentatie van Utrecht van vóór de 10e eeuw teruggevoerd moet worden, zijn te Egmond vervaardigd. Aan de monniken van de 11e eeuw mag zeker geen grote kennis van de historische methodiek en van de tekstkritiek worden toegekend. Zij hebben zich in herkomstbeginsel zó falikant vergist, dat men hun zuiver technisch werk, het afschrijven der oorkonden, slechts met de grootste gereserveerdheid tegemoet mag treden.

Er zijn dus veel motieven aanwezig, om de bronnen van Utrecht uiterst kritisch te bezien. Tal van oorkonden zijn door de historici om minder ernstige redenen als onbetrouwbaar verworpen. In het onderhavige geval zou zulk een uitspraak te radikaal zijn, omdat aangetoond kan worden, dat de Utrechtse bronnen in hun substantie echt zijn, doch alleen op een verkeerde plaats toegepast. In het verdere betoog zal ik mij zo weinig mogelijk beroepen op de mogelijkheid van vervalsing, verschrijving of interpolatie, omdat zulk een beroep (niet altijd terecht!) opgevat zou kunnen worden als een té gemakkelijke uitvlucht, om bepaalde, moeilijke passages der oorkonden uit de weg te gaan. Een uitvlucht is trouwens overbodig, want zelfs nà de afschriften, de interpretaties en interpolaties, zijn er in de oorkonden meer dan voldoende details overgebleven, die het mogelijk maken, hen naar hun authentieke plaats terug te voeren. Natuurlijk waren dit de details, die in Nederland onmogelijk te situeren zijn; zij klonken hier zo vreemd, dat zij zelfs geen mogelijkheid boden ze in een Nederlandse richting om te buigen, zodat de monniken van Egmond die maar onveranderd in hun afschriften overgenomen hebben.

Vermoedelijk zijn de kronieken, levens van heiligen en andere verhalende bronnen, die lokaal-geografische aanduidingen van plaatsen in Nederland schenen te bevatten, vóór de oorkonden van Trajectum op Nederland toegepast. De Trajectum-oorkonden zijn, op zijn vroegst in de 11e eeuw, met Utrecht in verband gebracht; de Lebuinus-traditie van Deventer, om maar een voorbeeld te noemen, bestond toen al. De dislokaties zijn de ene nà de andere geponeerd; het moet uitgesloten worden geacht, dat zij alle in één slag en tezamen op Nederland gevallen zijn. In de kern van de dislokaties, de toponiemen uit de bronnen en hun situering in Nederland, heeft een tendens gewerkt, die de oorspronkelijke teksten zeker niet onverminkt heeft gelaten.

Ik kan onmogelijk pretenderen, de enig juiste lokalisatie van de gegevens in Noord-Frankrijk gevonden te hebben. De omvangrijke materie is door het historisch onderzoek nimmer met haar authentieke plaats geconfronteerd. Gaan de Franse historici zich met deze materie bezig houden, dan zullen vermoedelijk heel wat details uit mijn reconstructie gerectificeerd worden. In eerste instantie gaat het er slechts om, de historische gegevens naar de **juiste streek** terug te voeren. (Voor de plaatsnamen zie **kaart X**).

VóóR St. WILLEBRORD.

De voorlopers van St. Willibrord in het apostolaat onder de Friezen zijn geweest: St. Eloi, St. Amandus, St. Wilfried en St. Egbert.

St. Eloi (588 - 660), bisschop van Noyon, heeft verschillende missiereizen ondernomen naar het land van de Friezen. Hij verkondigde het geloof, zegt zijn Vita (1), aan de Vlamingen, de Antwerpenaren en de Friezen. Zijn prediking onder de Friezen heeft niet veel succes gehad. Deze Friezen lokaliseren alle historici in de omgeving van Antwerpen. Volkomen ondenkbaar zou de veronderstelling zijn, dat St. Eloi in noordelijk Nederland heeft gearbeid. Het gegeven wijst op een heel merkwaardig verband tussen Noviomagus-Noyon en de Friezen.

St. Amandus staat in nauwer verband met St. Willibrord. Rond 625 preekte deze apostel in Vlaanderen en in de pagus van Gent. Hij bezette enige tijd de bisschopszetel van Maastricht. Gedurende zijn missie-arbeid in „Antwerpen" stichtte hij er een kerk, dezelfde die St. Willibrord later in bezit zou krijgen. Volgens de Moreau (2), de schrijver van het standaardwerk over St. Amandus, is deze driemaal in kontakt geweest met de Friezen: de eerste maal bij zijn arbeid in de pagus van Gent; daarna, toen hij de zetel van Maastricht verlaten had; en eindelijk in Antwerpen en omgeving, waarschijnlijk omstreeks het jaar 650. Ook heeft St. Amandus een deel van het bisdom Noyon-Doornik bewerkt (3). Wanneer men zulk een duidelijke lokalisatie van de „Friezen" ziet, geheel afwijkend van het Noord-Nederlandse exclusivisme, begrijpt men niet goed, waarom de mythe van de Nederlandse Friezen nog niet uiteengerafeld is.

In „Antwerpen" is hij wel het duidelijkst de voorloper van St. Willibrord. Deze plaats is immers een der eerste residenties van St. Willibrord geweest (3a). Rohingus en Bobelina, die de kerk in bezit hadden, eertijds door St. Amandus gesticht, schonken haar in het jaar 692 aan St. Willibrord, die toen twee jaren in zijn missiegebied werkzaam was. Op de eigenhandig bijgehouden kalender van St. Willibrord is de feestdag van St. Amandus vermeld, waaruit blijkt, dat St. Willibrord een bijzondere devotie heeft gehad voor zijn voorganger (4). Evenmin als St. Eloi kan St. Amandus met noordelijk Nederland in verband worden gebracht (5).

In het jaar 658 bericht een kroniek (6), dat **St. Wilfried**, de bisschop van Evreux, vóór St. Willibrord in Frisia predikte (7). Daarmede is naar alle waarschijnlijkheid dezelfde persoon bedoeld, die vooral als aartsbisschop van York en als leermeester van St. Willibrord bekend is. Opmerkelijk is, dat St. Wilfried als aartsbisschop van York uit Engeland verbannen werd (8), waar hij „Eboriacensis" (= York) wordt genoemd, en tijdelijk de zetel van Evreux bezette. waar hij eveneens „Eboriacensis" (= van Evreux) wordt geheten. Wilfried ondernam verschillende missiereizen naar het Frankenrijk, waar hij het geloof hielp vestigen. Geheel aannemelijk is, dat hij enige tijd de zetel van Evreux bezet heeft (misschien deze gesticht heeft), omdat toen (en nu nog) het vestigen van de hiërarchie de geijkte missioneringsmethode van de kerk was. Als de leermeester van St. Willibrord in Noord-Frankrijk onder de Friezen werkte, ligt het voor de hand aan te nemen, dat St. Willibrord hem dààr gevolgd is (9). Beda (V, 19) zegt trouwens overduidelijk, dat St. Willibrord de missionering van Wilfried voortzette.

St. Egbert, de abt van het Ierse klooster, waar St. Willibrord monnik werd, is gedurende 12 jaren diens geestelijke leidsman geweest. Lange tijd koesterde de abt het verlangen, om persoonlijk het missiewerk onder de Friezen ter hand te nemen (10). Eerst zond hij **Wigbert** naar het vasteland, doch deze keerde na twee jaren vruchteloze arbeid in de abdij terug. Toen in het jaar 689 Pepijn II de Friese koning Radboud bij Dorestadum (Frankrijk!) verslagen had, leken de kansen voor de zending gunstiger. Ditmaal zond Egbert 12 monniken, met aan hun hoofd St. Willibrord, naar het vasteland.

Nog altijd blijkt hetzelfde missiegebied, waar St. Eloi, St. Amandus, St. Wilfried en St. Egbert gewerkt hadden, het voorwerp van de geloofsexpansie te zijn. Als St. Willibrord daarna de pauselijke opdracht krijgt, door middel van een daartoe opzettelijk gestichte zetel het apostolaat onder de Friezen ter hand te nemen, kan die zetel niet in Utrecht gedacht worden om de eenvoudige reden, dat de voorgeschiedenis van de Friezenmissie op een geheel andere streek wijst. Uit geen enkel gegeven valt af te leiden, dat de missie onder de Friezen haar werkterrein inmiddels verplaatst zou hebben naar Nederland.

Door een mededeling van Beda (11) weten wij, dat **Acca,** een bisschop van Engeland, dikwijls vertelde over St. Willibrord, die hij op zijn reis naar Rome een bezoek had gebracht. Het is al heel moeilijk aan te nemen, dat Acca over Utrecht of Nederland naar Rome reisde. Dit kwam Plummer (12) reeds vreemd voor, zodat hij veronderstelde, dat St. Willibrord de winter in het zuiden doorbracht. Het ligt voor de hand, dat Acca via de kortste weg van Engeland naar Frankrijk gereisd heeft, waar hij te Tournehem bisschop Willibrord praktisch op zijn weg ontmoeten kon.

STICHTING VAN HET BISDOM.

St. Willibrord ontving van paus Sergius de persoonlijke opdracht, de bekering van de Friezen ter hand te nemen. Om hem volledig autonoom te maken en hem alle vrijheid van handelen te geven, verleende de paus hem de rang van aartsbisschop. Zodoende stond St. Willibrord rechtstreeks onder Rome, en zijn missiegebied niet onder een andere aartsbisschop. Hiërarchisch is zijn bisdom zelfstandig gebleven; het was een missiegebied, dat niet tot de ene of andere kerkprovincie gerekend werd. In de eerste tijd van de christianisering van de Friezen is het woord bisdom voor het missiegebied van St. Willibrord vermoedelijk te sterk. Van de andere kant echter zeggen de bronnen, dat St. Willibrord er hulpbisschoppen aanstelde, zodat het er wel de schijn van heeft, dat St. Willibrord doende is geweest met de uitbouw van een zelfstandig bisdom. Gemakshalve houd ik het op het woord bisdom, waaronder desnoods méér de streek begrepen kan worden, aan St. Willibrord ter missionering toegewezen, dan een bisdom in zuiver kerkrechtelijke zin.

In hetzelfde Trajectum, waar St. Willibrord kort na zijn landing op het vasteland terecht kwam, stichtte hij zijn bisschopszetel. Dit staat onder andere vast door de mededeling van Theofried (13). Beda beschrijft de oprichting van het bisdom aldus (14): „Pepijn gaf hem als plaats voor zijn zetel de beroemde burcht, die met een oud woord van die volkeren Wiltaburg heet (dat is de stad der Vilten), in de Gallische taal echter Trajectum wordt genoemd. Hier bouwde de eerbiedwaardige bisschop een kerk, van waaruit hij het geloof wijd en zijd verbreidde, en velen van hun dwalingen bekeerde. In dit gebied bouwde hij veel kerken, en ook enige kloosters. Ook stelde hij niet lang nadien in deze streek andere bisschoppen aan, gekozen uit de broeders, die mét of nà hem gekomen waren om te prediken. Van hen zijn enigen reeds overleden" (15).

De eerste oorkonde over het bisdom en de kerk van Trajectum dateert uit het jaar 722. Daarmee schonk Karel Martel aan het klooster van St. Willibrord, dat in (of beneden?) de muren van Trajectum was gesticht, de baten van de tol in de burcht van **Trajectum,** tevens de weide van **„Greveningo",** en de villa en burcht **„Fethna",** gelegen in de gouw **„Nifterlakus"** (16).

Met Greveningo kan Grevelingen zijn bedoeld, waarop in ander verband reeds dieper is ingegaan. In de tijd van St. Willibrord was Grevelingen waarschijnlijk nog niet bewoond; wel was het grondgebied, waar de latere stad ontstond, al vrij van het water gekomen. Het mag als bekend verondersteld worden, dat in de polderstreken nieuw land eerst als weide gebruikt wordt. Het gegeven past derhalve geheel goed te Grevelingen, dat bovendien in de oudste vormen als Geveningen en Graveninga bekend is. Even mogelijk is echter, dat hier Greveningen is bedoeld, een buurtschap onder Westkapelle (B.), dat ook als Greveningen in oude bronnen voorkomt. Het ligt in een streek, waar meerdere raakpunten met St. Willibrord zijn aan te wijzen (17).

Dit detail uit de oorkonde, op welke der twee plaatsen dan ook begrepen, bewijst, dat de lokalisatie van St. Willibrords zetel te Utrecht foutief is; het is immers onaanvaardbaar, dat Karel Martel de zetel van Utrecht in het prille begin van zijn bestaan met een weide te Grevelingen of Greveningen begiftigd zou hebben. Het is toch te absurd om aan te nemen, dat het dienstpersoneel van de bisschop van Utrecht het vee naar een weide in Grevelingen of Greveningen bracht! Merkwaardig is bovendien, dat de Nederlandse interpretaties over Utrecht dit detail der oorkonde gewoonweg voorbijgaan. Wel heeft men gepoogd, Greveningo met Grauwert te identificeren, doch deze veronderstelling moet zonder meer worden afgewezen, ten eerste, omdat zij etymologisch en fonetich onmogelijk is, ten tweede, omdat er voor Grauwert geen enkele parallel-tekst bestaat, die haar enigszins zou kunnen steunen. Als serieus probleem zijn de toponiem Greveningo en het bezit der kerk aldaar door de Nederlandse historici genegeerd.

Fethna moet waarschijnlijk als Fiennes (18) worden opgevat. Rekening moet worden gehouden met de grote waarschijnlijkheid, dat de plaatsnaam door de kopiïst van Egmond enigszins verminkt is. Dezelfde naam Fethna, hier als villa of burcht aangeduid, komt in het leven van St. Gregorius voor als riviernaam. Het is dus wel aannemelijk, dat er in één van de twee omschrijvingen een fout is ingeslopen.

De gouw Nifterlakus, elders als Insterlakus voorkomend, moet worden opgevat als de landstreek rond Tournehem. Opmerkelijk genoeg komt deze naam slechts in de bronnen van Trajectum voor, zodat het niet mogelijk is, de streek aan de hand van andere gegevens nader te bepalen. De omgeving van Utrecht kan er niet mee bedoeld zijn, daar voor deze situering geen parallel-tekst voorhanden is.

Enige afschriften van de oorkonde plaatsen het klooster „intra muros Traiecto castro": binnen de muren van Trajectum. Muller (19) heeft echter gelezen: „infra muros": beneden, onder of buiten de muren. Dit laatste kan men opvatten als: buiten de muren gelegen, maar ook als: op een korte afstand van Trajectum gelegen. Moeten wij de bronnen geloven, dan heeft St. Willibrord bij of in zijn zetelstad **twee kloosters** gesticht, afgezien van Susteren en Echternach. Zij zijn in de streek van Tournehem, waar ik zijn zetel plaats, niet meer aan te wijzen. Waarschijnlijk zijn het betrekkelijk kleine kloosters geweest, die meer een pied-à-terre vormden voor de missionarissen. Zou men in het feit, dat zij in Noord-Frankrijk niet meer terug te vinden zijn, een contra-argument tegen mijn stelling willen zien, dan hechte men evenveel waarde aan het feit, dat zij ook in Utrecht of omgeving tussen de 7e en de 11e eeuw niet zijn aan te wijzen. (Vanzelfsprekend gaat het niet op, twee latere Utrechtse kloosters zonder meer als de stichtingen van St. Willibrord op te vatten). Hopeloos ligt deze zaak in Noord-Frankrijk ook weer niet. Te Zouafques, op anderhalve kilometer van Tournehem gelegen, met welke plaats St. Ludger nauwe banden had (daar had diens grootvader reeds onder St. Willibrord een domein, van waaruit hij de missiearbeid van St. Willibrord steunde), zitten uitgestrekte fundamenten in de grond, die de volksmond nog altijd „L'Abbaye" (de abdij) noemt (20).

Volkomen te begrijpen is, dat Sigebert van Gembloers (1030 - 1112) de zetel van St. Willibrord te Utrecht plaatst (21): „in de plaats Vultaburch, die nu **Ultrajectum** wordt genoemd". Sigebert schreef in een tijd, toen de Utrechtse mystificatie reeds als zogenaamde historische waarheid aan het doordringen was. Logisch is, dat de schrijver (waarschijnlijker: diens kopiïst) zich aanpast aan de reeds gangbare, doch volkomen onjuiste identificatie van het oude Viltaburch met Utrecht.

De nog latere **Annales Tielenses** (22) laten St. Willibrord te Utrecht een kerk bouwen bij de eerste kerk van St. Thomas, die merkwaardigerwijs in geen enkele oudere bron is vermeld. In hun naïviteit bevatten deze Annales een zeer bezwarend gegeven tegen de traditionele opvatting, want zij zijn de eerste bron, die tussen de Thomaskerk van Utrecht, die wel authentiek schijnt te zijn, en St. Willibrord van Vetus Trajectum een band leggen. Zodoende tonen de Annales op een merkwaardige manier aan, dat St. Willibrord **achteraf** met de St. Thomas van Utrecht in verband is gebracht.

HELISTHE - MARITHAIME.

In een oorkonde van Karel Martel van het jaar 726 worden goederen in de villa Helisthe in de gouw der Batua aan St. Willibrord gegeven (23). Ofschoon de behandeling van deze oorkonde, op zichzelf genomen, beter in het hoofdstuk over de goederen zou passen, heb ik haar evenwel hier een plaats ingeruimd, omdat zij een volkomen afdoend bewijs bevat tegen de situering van St. Willibrords zetel te Utrecht. De oorkonde heeft de laatste tijd opmerkelijk veel aandacht van de historici gehad, en tot velerlei

commentaar aanleiding gegeven (24). Daaruit blijkt, dat de interpretatie van Helisthe als Elst in de Nederlandse Betuwe, en de verklaring van verschillende details der oorkonde niet bepaald gemakkelijk liggen.

De tekst, die op Elst en Utrecht toegepast, niet van duidelijkheid overvloeit, wordt op verscheiden manieren geïnterpreteerd. De afwijkende commentaren op de inhoud van de oorkonde behoeven hier niet gereleveerd te worden, daar de gerezen kwesties (over de eventuele verhouding der kerk van Helisthe-Marithaime tot Utrecht; over de St. Salvator-kerk; of met deze kerk Elst of Utrecht is bedoeld; of de goederen aan Elst of aan Utrecht gegeven werden) in het geheel niet ter zake doen bij de principiële vraag, of met Helisthe-Marithaime werkelijk Elst dan wel een andere plaats bedoeld is. Deze moet namelijk eerst opgelost zijn, voordat het zin heeft zich bezig te houden met de verdere inhoud van de oorkonde.

Uit het voorafgaande hebben wij de overtuiging gekregen, dat de naam van de Batua vóór de 11e eeuw niet als de Nederlandse Betuwe kan worden opgevat. De vraag, of Helisthe in de Batua werkelijk Elst in de Nederlandse Betuwe was, is hierdoor al alleszins gerechtvaardigd, ondanks de vanzelfsprekendheid, waarmede deze interpretatie in Nederland als een historische zekerheid is aangenomen.

De eerste en meest voor de hand liggende betekenis van de oorkonde is, dat de goederen van Everhardus geschonken werden aan de kerk van St. Salvator, gelegen in de gouw Batua, met name in de „villa" Helisthe, en wel ter plaatse Marithaime; de plaats Helisthe wordt met een andere naam Marithaime genoemd. In deze plaats was St. Willibrord „custos" (bewaarder, beheerder) van de kerk. Omdat deze strekking bijzondere interpretatie-moeilijkheden met zich brengt ten aanzien van de kerken van Elst en Utrecht, zijn enige historici tot min of meer gewrongen verklaringen gekomen, en gaan zij verder interpreteren dan strikt genomen uit de woorden zelf te lezen is. In het bijzonder vormt de St. Salvator-kerk (welke in Elst nimmer heeft bestaan!) een moeilijkheid, welke omzeild wordt door de veronderstelling, dat de St. Salvator van Utrecht bedoeld is.

Post heeft echter terecht opgemerkt (25), dat de St. Salvator van Utrecht in de oorkonde niet wordt genoemd. Daar in Utrecht wél een St. Salvator-kerk was, die aan Willibrord behoorde, en door de schenking der Salvator-kerk van Helisthe de bedoelde goederen aan St. Willibrord kwamen, hebben de schrijvers zich laten misleiden. Volgens Post mag uit de tekst alleen gelezen worden, dat er in 726 in Helisthe een St. Salvatorkerk bestond, die een eigenkerk van Willibrord was.

In de oorkonde worden de twee namen in zo nauw verband naast elkander genoemd, dat men de ene plaats moeilijk als een klein deel van de andere kan opvatten. De villa Helisthe, zo wordt gezegd, wordt met een andere naam Marithaime genoemd. Al staat Helisthe voorop, en lijkt Marithaime slechts een tweede naam voor dezelfde plaats, even verder blijkt toch, dat Marithaime een plaats met een zekere zelfstandigheid

was, althans geografisch, want de tekst spreekt van: „in ipso **loco** Marithaime" = in de **plaats** Marithaime, die zelfs een „castrum", een burcht, kasteel of vesting had. Er kan dus moeilijk worden verondersteld, dat Marithaime een onbelangrijk onderdeel van Helisthe was.

Op grond van de naamgeving kan de interpretatie van Tenhaeff (26) en Hardenberg (27) niet juist zijn, die Marithaime te Elst verklaren aan de hand van de perceelsnaam Merm, welke daar voorkomt. Etymologisch is de evolutie van Merm uit Marithaime niet te verdedigen; zij kan bovendien door geen enkele parallel-tekst worden gestaafd. Allerminst dient over het hoofd te worden gezien, dat tussen de ene en de andere naam meerdere eeuwen liggen, zodat het toch wel noodzakelijk is, het voortbestaan van de naam Marithaime ter plaatse en zijn evolutie tot Merm aan te tonen, of op zijn minst enigszins aannemelijk te maken. Geheel afdoende is reeds de vraag, of een zuiver Franse toponiem in de Nederlandse Betuwe kan hebben bestaan.

Volgens de oorkonde heeft in Marithaime een castrum gelegen, „ubi castrum fuit". Hardenberg heeft getracht de plaats van het castrum in Elst met behulp van toponimische gegevens aan te wijzen. Bogaers (28) oordeelt evenwel, dat diens argumenten niet doorslaggevend zijn. Op de plaats, als die van het castrum verondersteld, zijn bij de bodemkartering geen sporen aangetroffen van een oude bewoning. Er is zelfs geen enkele vondst gedaan, die de hypothese van Hardenberg steun kan verlenen. Blijkt dus aan de ene kant, dat op archeologische gegevens, (die volkomen negatief zijn), de interpretatie van Marithaime als Merm niet juist kan zijn, dan moet aan de andere kant de identificatie verworpen worden van een zeer ondergeschikte perceelsnaam met de plaatsnaam Marithaime, die in de oorkonde gelijkwaardig naast Helisthe wordt gesteld.

De gebruikte terminologie wijst op een dubbeldorp; op twee dorpen, die samen één villa, een rechtsgebied, een wereldlijk of kerkelijk gebied vormen, dat om zijn twee-eenheid met twee namen wordt aangeduid. Voor het zoeken naar de juiste plaats ervan moeten wij steunen op deze gegevens: Helisthe-Marithaime is waarschijnlijk een dubbeldorp; het heeft een Salvator-kerk gehad; die kerk bestond in 726; het lag in de Batua; van Everhardus, die er goederen bezat, werden die goederen afgenomen en aan St. Willibrord geschonken. De kerk van het dorp of de dorpen heeft St. Willibrord als „custos" in bezit gehad.

Bij de landstreek, waar het Eiland van de Bataven geplaatst moet worden, ligt het dubbeldorp Oust-Marest (3 km. oost van Eu), dat uit twee afzonderlijke dorpen bestaat, die van ouds één burgerlijke en kerkelijke gemeente hebben gevormd. De beide namen komen in de bronnen weinig voor, zodat de taalkundige evolutie niet geheel te volgen is. Doch ook zonder de tussenvormen mag veilig worden aangenomen, dat Oust uit Helisthe en Marest uit Marithaime zijn voortgekomen. Marithaime kan ontleed worden in: „Mari" (van de zee), of waarschijnlijker nog in: „Mare" (poel of plas), en „haime", de Romaanse vorm van hem, heem

of heim. De gehele naam duidt een moerassig gebied aan. Marest betekent niets anders dan „marais", moeras; deze naam komt in Frankrijk veelvuldig voor. Marest bij Oust is inderdaad een laag gelegen, moerassig land. Op grond van de betekenis zijn de twee toponiemen Marithaime en Marest volkomen identiek.

In de gemeente bevindt zich een kapel, toegewijd aan St. Salvator (St. Sauveur), waar jaarlijks talrijke processies uit de gehele omliggende streek naar toe trekken. De oorsprong van deze traditie is niet meer te achterhalen, doch volgens mededelingen van geestelijken uit de streek moet zij zeer oud zijn. In Oust-Marest levert de kerk van St. Salvator niet de minste moeilijkheid op.

Het detail uit de oorkonde: „in ipso loco Marithaime" heeft bij de Nederlandse historici merkwaardigerwijs geen aandacht gekregen, ofschoon het toch belangrijk is. Het zegt niet meer en niet minder dan dat de kerk van St. Salvator zich op het grondgebied van Marithaime bevindt. Afgezien van het onoverkomenlijke bezwaar, dat Elst nimmer een kerk van St. Salvator heeft gehad, is de lokalisatie dier kerk in het centrum van Elst op grond van de duidelijke woorden der oorkonde onmogelijk. Zij zou in Elst dus onder Merm gelegen moeten hebben. De kerk, die bij de Nederlandse historici in geding is, was echter beslist die van Elst. Want déze kerk heeft Utrecht inderdaad (later!) in bezit gehad. Te Oust-Marest bevindt de kapel van St. Sauveur zich **op het grondgebied van Marest**; het detail der oorkonde „in ipso loco Marithaime" klopt er zo nauwkeurig, dat het aan afdoende bevestiging is voor de goede lokalisatie.

In de oorkonde wordt St. Willibrord „custos" (bewaarder, beheerder) van de kerk van Helisthe - Marithaime genoemd. Ook deze term is niet op Elst te begrijpen. Indien te Elst ten tijde van St. Willibrord een kerk bestond, zou deze ongetwijfeld aan het bisdom van St. Willibrord onderhorig zijn geweest, zodat zijn verhouding tot die kerk zeer goed met de titel van bisschop zou zijn uitgedrukt, doch zeer vreemd met de benaming „custos".

Helisthe - Marithaime, Oust-Marest ligt niet **in** het bisdom van St. Willibrord, doch in Normandië. Door andere gegevens weten wij, dat de heilige in het land van de Dani of Noormannen gemissioneerd heeft. Zijn werkzaamheid in Normandië vindt in de kerk van Oust-Marest een nadere, niet te miskennen bevestiging. Bovendien blijkt de term „custos" er goed te verklaren. St. Willibrord kreeg de kerk als eigenkerk toegewezen. waar hij als bewaarder of beheerder tijdelijk het pastoraat of het episcopaat waarnam. Karel Martel heeft hem op deze manier willen helpen, zich enigszins te handhaven in een streek, die voor de zending bepaalde moeilijkheden opleverde. Van andere zijde is bekend, dat de prediking onder de Dani vooralsnog weinig of geen resultaat heeft opgeleverd, zodat het weer geheel verklaarbaar is, dat er ná deze oorkonde niets meer blijkt van enige band tussen Oust-Marest en Tournehem (29).

De onjuistheid van de Nederlandse interpretatie kan bovendien nog met een ander gegeven worden aangetoond. Bij de opmerkelijke opgravingen, na de oorlog in de kerk van Elst geschied, is gebleken, dat de kerk gebouwd werd op de resten en fundamenten van een Romeins heiligdom. Over de opgravingsresultaten in verband met de oorkonde van 726 zegt Bogaers, de auteur van het standaardwerk over de opgravingen (30):

„Glazema heeft in de voorlopige verslagen van de opgraving te Elst herhaaldelijk geschreven, dat de bekende oorkonde van 726 betrekking heeft op een kerk, die reeds in 726 te Elst bestaan moet hebben... De argumenten, die Glazema van archaelogische zijde heeft aangevoerd, zijn hoogst onvoldoende en geenszins overtuigend. De onderzoekingen te Elst hebben **niet** het onomstootbaar bewijs geleverd dat ten tijde van de totstandkoming van bovengenoemde oorkonde er reeds een stenen kerkgebouw (in Elst) aanwezig was. De mededeling van Glazema, dat de oudste kerk „naar de vorm moeilijk anders gedateerd kan worden dan vóór het jaar 1000, d.w.z. in de Karolingische periode", is geen bewijs voor het feit, dat deze kerk reeds voor 726 bestaan heeft. Uit de gegevens, welke de opgraving heeft opgeleverd, kunnen geen argumenten worden geput voor een datering van de oudste kerk vóór of kort na 726; noch het metselwerk, noch de plattegrond van de eerste kerk en evenmin de mobiele vondsten geven in dit opzicht enig houvast. Wanneer men aanneemt, dat de tweede kerk van Elst tot stand is gekomen ten tijde van bisschop Balderik (918 - 976), moet de oudste kerk gebouwd zijn vóór het midden van de 10e eeuw... Ofschoon er over de datering van de oudste bij de opgraving te Elst gevonden kerk heel weinig zekerheid bestaat, mag men wel zeggen, dat het „volstrekt niet onmogelijk is", dat het kerkje van periode 1 uit de tijd van St. Willibrord en St. Werenfried dagtekent, dus uit de 8e eeuw, echter niet zozeer op archaeologische, als wel op historische gronden; de historische gegevens wijzen erop, dat de eerste kerk van Elst gebouwd is na 726 (30a).

In de resultaten van de opgraving te Elst is dus geen argument te vinden ter staving van de mening van Post, Taminiau e.a., volgens wie er, op grond van de oorkonde van 726, in dat jaar reeds een kerk stond te Elst".

Tot zover het belangwekkend citaat uit Bogaers. Volgens de oorkonde van 726 stond er wel degelijk een kerk in Marithaime. De opgravingen van Elst hebben aangetoond, dat daar in 726 **geen** kerk was. Hieruit volgt met ijzeren logica, dat Marithaime dus niet Elst kan zijn geweest. Voegen wij dit duidelijke feit (dat op zichzelf reeds als afdoende mag worden beschouwd) bij het gegeven over het patronaat van St. Salvator (dat noch in 726, noch later in Elst heeft bestaan), bij de dubbelnaam van de plaats, en vooral bij de andere gegevens over St. Willibrord en diens bisdom, dan blijft voor de interpretatie Elst niet de minste waarschijnlijkheid meer over. Dat ook de oorkonde van 726 in de Utrechtse bronnen is opgenomen, uiteraard in afschrift, zal nog worden opgehelderd.

De opgravingen te Elst hebben in breder verband nóg een gewichtige betekenis. De christelijke kerk van Elst, gebouwd boven de resten van een Romeinse tempel, in zodanige afmeting en richting, dat men moeilijk van toeval spreken kan, scheen sterk te wijzen op een historische continuïteit tussen de Romeinse tempel en de eerste christelijke kerk. Die continuïteit werd door sommigen dan ook grif aangenomen. Hier ligt hetzelfde probleem als bij andere Nederlandse nederzettingen, die boven vroegere Romeinse zijn ontstaan, en die met hetzelfde gemak en zonder bewijs als een direkte en onafgebroken successie van de Romeinse zijn opgevat. Voor Elst weten wij nu met absolute zekerheid, dat deze conclusie niet opgaat, want Bogaers verwerpt de historische continuïteit met grote beslistheid (31); er heeft geen direkte opeenvolging bestaan tussen de Romeinse tempel en de eerste christelijke kerk. Het geval van Elst toont aan, dat een markante opeenvolging tussen twee geheel verscheiden historische perioden in het geheel niet impliceert, dat er tussen die perioden ter plaatse een direkte aansluiting is geweest; in Elst liggen enige eeuwen tussen de Romeinse tempel en de eerste christelijke kerk volkomen blanco. Het heeft er alle schijn van, dat eenzelfde breuk in de continuïteit voor andere Nederlandse plaatsen moet worden aangenomen. In elk geval leert Elst ons (voor welke les het in de Nederlandse geschiedbeoefening hoog tijd werd!), dat niet mag worden afgegaan op de schijn van een continuïteit, doch dat deze slechts staande kan worden gehouden op onbetwistbare archeologische of historische gegevens. In Nijmegen laten de archeologie en de historie geen andere uitspraak toe; de altijd als vanzelfsprekend aangenomen continuïteit is er door geen enkel gegeven gedekt.

Bogaers neemt aan, dat de eerste kerk van Elst gebouwd is vóór het midden van de 10e eeuw. Het feit, dat dit gebouw pal boven de fundamenten van een Romeins heiligdom verrees, maakt duidelijk, dat op zijn minst het grondpatroon, de fundamenten ervan nog zichtbaar zijn geweest. Mogelijk was er nog meer van overgebleven. Na ruim vijf eeuwen bouwde men te Elst verder op Romeinse fundamenten, terwijl er tussen de 3e-4e eeuw en de 10e eeuw geen spoor van enige bouwactiviteit of van enig gebruik van het heiligdom aanwezig is. Even treffend is de situatie te Utrecht, waar de Dom in het hart van het vroegere Romeinse pretorium verrees, té mooi gesitueerd, dan dat dit slechts op toeval zou berusten. Ook hier moeten minstens de grondvesten van het Romeinse gebouw nog te zien zijn geweest. De kerk van Elst, nauwkeurig onderzocht en vooral chronologisch bijzonder scherp gedetermineerd, wijst nauwkeurig het tijdstip aan, waarop in Nederland nieuwe vestigingen zijn ontstaan boven de oude Romeinse. De gegevens van Elst en Utrecht passen zo goed bij de aangenomen transgressie van de lage delen van Nederland tussen de 4e en de 9e eeuw, dat wij niet langer aan de realiteit van deze transgressie kunnen twijfelen.

ST. BONIFATIUS.

Uit de bronnen komen als onomstotelijke feiten naar voren, dat St. Bonifatius in het bisdom van St. Willibrord heeft gewerkt, en dat hij dáár

of in de nabijheid ervan de marteldood onderging. Dit is trouwens nimmer in twijfel getrokken; hieromtrent zijn de teksten geheel duidelijk.

Wel is het een twistpunt, of St. Bonifatius in hiërarchieke zin de opvolger van St. Willibrord is geweest, of dat hij slechts als pauselijk legaat bemoeienis heeft gehad met het bisdom van St. Willibrord. Onlangs heeft C. van de Kieft zich aan de zijde geschaard van andere gezaghebbende historici, en omstandig uiteengezet, waarom volgens hem St. Bonifatius niet als bisschop van Utrecht kan worden beschouwd (32). Post blijft echter de tegenovergestelde mening toegedaan; hij ziet in St. Bonifatius wel degelijk de opvolger van St. Willibrord op de zetel van Utrecht (33).

In deze discussie wil ik mij niet mengen. Er behoeft immers niet ingegaan te worden op het overigens uitvoerig materiaal, van beide zijden aangevoerd, daar het twistpunt geen reden van bestaan heeft na de eerste noodzakelijke vraag, of Trajectum werkelijk Utrecht was. Als de zetel van St. Willibrord te Tournehem stond, heeft het opgeroepen probleem voor ons geen enkel belang.

Het is veelzeggend, dat er door gezaghebbende historici aan de traditionele titel van St. Bonifatius als bisschop van Utrecht wordt getwijfeld. Niet omdat dit essentieel is voor de juiste verhouding van St. Bonifatius tot het bisdom van St. Willibrord, want deze kan in Utrecht en in Tournehem in gelijke zin worden verklaard. Het belangrijkste aspect ervan is echter, dat uit de lijst der bisschoppen van Utrecht, lang en door velen als historisch betrouwbaar aangenomen, namen worden verwijderd, waardoor én de successie, én de zogenaamde zekerheid, dat déze bisschop de zetel van Utrecht heeft bezet, bij nader inzien vrij wankel staan. Indien de tweede naam uit die lijst wordt verwijderd, welke historische zekerheid blijft er dan nog over voor de eerste naam?

* * *

Het **Vita Gregorii** (34) deelt mede, dat „St. Willibrord er het eerst als aartsbisschop de bekering van het volk (der Friezen) ter hand nam. Toen hij, oud geworden in het werk van God, de bisschopszetel stevig gevestigd had in de plaats, die Trajectum en met een andere naam Wiltaburg wordt genoemd, in de Heer overleed, volgde St. Bonifatius hem op". Wat hun situering betreft, moeten St. Willibrord en St. Bonifatius, althans zover het hun missie onder de Friezen raakt, in dezelfde streek geplaatst worden. Deze tekst zegt, dat St. Bonifatius de opvolger was van St. Willibrord, doch het kerkrechtelijk aspect van het vraagstuk is voor ons onderzoek niet van belang.

Het **Vita Bonifatii** (35) verhaalt, dat de apostel vanuit Engeland bij Dorestadum landde, en dat hij zich vandaar naar **Trehet** begaf, waar hij enige dagen verbleef. In Nederland is dit verhaal niet te situeren, daar Utrecht en Wijk-bij-Duurstede precies in de verkeerde volgorde vanaf de kust liggen. Als Utrecht het doel was van de heilige, waarom ging hij dan eerst naar Wijk-bij-Duurstede en passeerde hij Utrecht? In Frank-

rijk ligt Dorestadum-Ostrewic (of Wich) op de kust, zodat het heel aanvaardbaar is, dat de missionaris dáár landde, alvorens hij zich naar Tournehem begaf. Hier was hij gedurende drie jaren de medewerker van St. Willibrord (36).

Na de dood van St. Willibrord heeft hij nog zelfstandig onder de Friezen gewerkt. Het **Vita Gregorii** (37) deelt mede, „dat hij 13 jaren onder de Friezen predikte, en dat hij gedurende die tijd in het zuidelijk deel van het **Almere** verbleef; eerst 7 jaren in **Wyrda** op de oever van de Renus (de Hem); dan 3 jaren te **Attingahem** aan de rivier de **Fehta**; en tenslotte 3 jaren te **Felisa**, dat dichter bij de heidenen ligt. Daarna werd hij naar de Hessen en Thuringers geroepen...".

Het Almere ligt in Noord-Frankrijk. Het „zuidelijk deel ervan" toont aan, dat een deel van de zeearm inmiddels verland was. Misschien bedoelde de schrijver enkel „ten zuiden", wat bij enkele opgegeven plaatsen in elk geval klopt. Op Wyrda ga ik bij de behandeling van St. Ludger nader in, omdat deze heilige met die plaats nauwe banden had; onder andere lag hier een deel van diens vaderlijke erfgoederen. Dan zal ook blijken, dat de plaats dicht bij het Almere lag, en inderdaad ten zuiden ervan. De Renus vormt niet het minste probleem meer, nadat ons in deel I in het hoofdstuk over de Renus duidelijk is geworden, dat meerdere rivieren in Noord-Frankrijk met deze naam zijn aangeduid. Hier is kennelijk de Hem bedoeld.

Attingahem is Autinghem (38), een oud dorp in de gemeente Guines. In de omgeving liggen nog andere identificatie-mogelijkheden (39), doch naar alle waarschijnlijkheid moet aan Autinghem de voorkeur worden gegeven, omdat bij deze plaats de fonetische vorm geheel gelijkluidend is, en omdat zij het beste past bij de andere aangewezen plaatsen.

De rivier de Fehta kan niet teruggevonden worden. In de oorkonde van het jaar 722 wordt een villa of burcht Fethna genoemd; vrijwel zeker is hier of daar een kopieerfout gemaakt.

Felisa kan Feuchy (40) zijn, dat nabij Atrecht gelegen is. Het kan echter ook in Fléchin (41) worden aangewezen. Daar de heidenen, in de tekst genoemd, waarschijnlijk in het noorden gesitueerd moeten worden (straks zullen wij gegevens ontmoeten over de noordgrens van het bisdom), is de identificatie van Feuchy zekerder. Er behoeft niet op gewezen te worden, dat geen enkele van de plaatsnamen in Nederland terug te vinden is.

* * *

Nóg duidelijker is de juiste plaats van de marteldood van St. Bonifatius vast te stellen. „Toen het einde van zijn leven naderde", zegt zijn Vita (42), „begaf St. Bonifatius zich naar een plaats aan de oever van de rivier, die **Bordne** heet, welke zich bevindt in de buurt van hen, die in de landstaal **Ostar** en **Westhar** genoemd worden. Hier sloeg hij zijn tenten op". Op deze plaats werden St. Bonifatius en zijn gezellen door de inheemse bevolking vermoord. Hun lijken werden over de **rivier**, die **Elmera** wordt genoemd, naar de stad **Trecht** gebracht. Later zijn de lichamen der martelaren naar Fulda vervoerd, waar St. Bonifatius een klooster had gesticht.

Dit verhaal heeft in Nederland naar de schijn altijd goed gepast. Eeuwenlang heeft men gedacht, dat St. Bonifatius bij Dokkum is vermoord; zijn lijk werd over de Zuiderzee (het Almere!) naar Utrecht gebracht. Er doet zich een goede gelegenheid voor, aan te tonen, hoe de martelplaats van St. Bonifatius ten slotte in Dokkum terecht is gekomen op grond van foutieve opvattingen en door middel van aperte tekstvervalsingen.

Uit het leven van St. Willehad is een tekst bekend, die tot een geheel andere plaats dan Dokkum leidt. Hij luidt (43):..."hij (St. Willehad) kwam in Fresia aan in een plaats, die **Dockynchirica** heet, gelegen bij de pagus **Hostrage**, waar bisschop Bonifatius voorheen de marteldood had ondergaan".

Deze schrijver heeft Duinkerken bedoeld; dat is duidelijk (44). Een volgende schrijver, die dezelfde gebeurtenis verhaalt (45), maakt van de plaatsnaam **Doccinga**, en de **Annales Tielenses** (46), om maar een willekeurig Nederlands voorbeeld te nemen, korten het woord nog verder af, vervalsen het tot **Dokhem.** Er is geen sprake van, dat deze tekstvervalsing de dislokatie van St. Bonifatius heeft veroorzaakt. Integendeel! Op andere gronden en gegevens was zij al geschied, en werden de teksten, die oorspronkelijk op een geheel andere plaats wezen, slechts aangepast aan de inmiddels gangbare opvattingen. Allicht werd, na de ingrijpende verplaatsing, de eerste plaats niet meer begrepen; het vreemde woord werd voor een fout aangezien, die om „verbetering" schreeuwde! Zó belangrijk was die verbetering ook weer niet; met enige goede wil leek de interpretatie Dokkum uit het eerste Dockynchirica en uit het latere Doccinga niet eens zo gek. Vooral het tweede klonk zeer Fries! De oude tekst wijst Duinkerken aan; doch niet als de plaats, waar St. Bonifatius de dood vond. In dit punt is de Nederlandse interpretatie ook ernaast, want geen enkele oudere tekst zegt, dat Bonifatius **in** Dockynchirica werd vermoord, doch in de pagus, daarbij gelegen (47).

Zijn lijk werd over het Almere, ons reeds voldoende bekend, naar Tournehem gebracht. Dit duidt in elk geval aan, dat de martelplaats van St. Bonifatius ten noorden van Trajectum moet liggen. De streeknamen Oostergo (48) en Westergo (49), in Friesland gedoubleerd, horen in Frankrijk thuis. De pagus Ostrevant, Oostrevant of Oosterban, gelegen tussen Henegouwen, Kamerijk en Artois, in de bronnen in diverse schrijfwijzen voorkomend, moet worden aangezien als het oude Ostracia (50). In een vorig hoofdstuk zijn al meerdere raakpunten in verband met de geschiedenis der Noormannen en Ostracia en Westracia genoemd. De streek vormt de uiterste hoek van het oude graafschap Vlaanderen tussen de Scarpe en de Schelde, en ligt tussen de steden Douay en Bouchain. Van ouds is dit gebied een der aartsdiakonaten van het bisdom Atrecht geweest. De naam Oostrevant is nog slechts in de historische litteratuur in gebruik; in de spreektaal en als aardrijkskundige naam bestaat hij nauwelijks meer. De naam van Westracia, de tegenhanger van Ostracia, die in de bronnen talrijke malen ook in diverse schrijfwijzen voorkomt, is zelfs geheel in onbruik geraakt.

Hetzelfde is het geval geweest met de Nordgo en de Sudgo, die niet in verband met St. Bonifatius, doch met St. Ludger worden genoemd. In beide streken geschiedden wonderen, door de voorspraak van St. Ludger bewerkt. Het heeft er alle schijn van, dat deze streken geïnterpreteerd moeten worden als andere tegenhangers van Ostracia en Westracia, want de vier windstreken wijzen erop, dat de vier landschappen, wier naam eraan ontleend is, een geografische samenhang hebben gehad.

De tekst uit het leven van St. Willehad noemt alleen de pagus Hostraga, waar in verband met de plaats Duinkerken en de overbrenging van het lichaam van St. Bonifatius naar Tournehem over het Almere moeilijk de moord op de bisschop gesitueerd kan worden. Werd St. Bonifatius in de Oostergo vermoord, dan was er op de eerste plaats weinig aanleiding toe, daarmede Duinkerken in verband te noemen; en zou op de tweede plaats diens lijk rechtstreeks, over land, naar Tournehem zijn gebracht. Ook wijst de genoemde rivier, de Bordne, die als de Bourre (51) moet worden opgevat, op een streek, die nogal ver van Duinkerken ligt. Andere teksten noemen echter Oster- en Westerache in één adem, zodat wij slechts met zekerheid weten, dat St. Bonifatius in een der twee landstreken, in de omgeving van de rivier de Bourre werd vermoord, doch dat de juiste plaats niet bekend is. Duinkerken immers heeft waarschijnlijk niet in de Oostergo, doch in de Westergo gelegen. De namen van de Friese landschappen Oostergo en Westergo zijn duidelijk de vruchten van een misvatting; zij zijn in Friesland niet van ouds inheems geweest.

* * *

In de gemeente Hamelincourt (52) (canton Croisilles) bevindt zich een oude kapel, toegewijd aan en genoemd naar St. Bonifatius. De heilige blijkt in Noord-Frankrijk wel degelijk een begrip te zijn geweest. Dat bewijst op zichzelf niets; doch het wordt als aanwijzing sterker, als men in Nederland vergeefs naar een zo duidelijk en oud relikt van de heilige zoekt.

* * *

Over de bemoeienis van St. Bonifatius met het bisdom van St. Willibrord zijn enige belangwekkende stukken bewaard gebleven. In het jaar 748 schreef paus Zacharias (53) aan St. Bonifatius, de aartsbisschop van Mainz, dat de metropoolzetel van Mainz vijf onderhorige bisschopszetels zou hebben: Tongeren, Keulen, Worms, Spiers en **Trectis.** Met deze laatste naam kan Maastricht niet bedoeld zijn, want in 722 was deze zetel naar Luik verplaatst, terwijl de bisschoppen zich nog altijd naar Tongeren bleven noemen. Dit bisdom ressorteerde onder Mainz; uiteraard is het in de brief van de paus geen tweemaal vermeld. Utrecht heeft kerkelijk geen aanwijsbare betrekking met Mainz gehad, zodat men het Trectis (terecht!) slechts kan opvatten als het bisdom van St. Willibrord te Tournehem.

* * *

Het gaat nog altijd over hetzelfde bisdom, als Pepijn tussen de jaren 751 en 754 aan de St. Martinus-kerk van Trajectum de immuniteit verleent (54). De oorkonde is het voorwerp van zeer verschillend commentaar

door de Nederlandse historici; zij wordt beurtelings echt en onecht verklaard. Dit is een overduidelijk bewijs, dat er details in voorkomen, die enige, waarschijnlijk onoverkomenlijke moeilijkheden opleveren voor haar toepassing op Utrecht. De meest verbreide opvatting is dan ook (55): „Zoals de oorkonde voor ons ligt, kan hij (sic!) niet echt zijn". Ik veroorloof mij, dit als volgt te verbeteren: Zoals de oorkonde voor ons ligt, kan **zij** niet op Utrecht slaan.

De tekst geeft aan St. Bonifatius de titel van „bisschop van Trajectum". De Nederlandse historici verklaren dit als een schrijffout of als een ingeslopen interpolatie. Plaatsen wij de oorkonde te Tournehem, dan blijkt dit detail de gehele en zuivere waarheid te zijn, want St. Bonifatius verbleef gedurende 13 jaren in de omgeving van Tournehem, de zetel van St. Willibrord. Wat ligt er méér voor de hand dan aan te nemen, dat hij er in elk geval de bisschoppelijke wijdingsmacht heeft uitgeoefend, zelfs als er aanwijzingen zouden zijn, dat hij in hiërarchieke zin niet de opvolger van St. Willibrord was? Deze jaren zijn in het leven van St. Bonifatius heel redelijk in te passen tussen het overlijden van St. Willibrord en zijn vertrek als aartsbisschop naar Mainz. Heel logisch is, dat St. Bonifatius na het overlijden van St. Willibrord in het **missie**-bisdom onder de Friezen als bisschop heeft gefungeerd. Dat Rome andere plannen met hem hád en hem zeer hoog aansloeg, bewijzen wel zijn benoeming tot aartsbisschop van Mainz en zijn zending als pauselijk legaat in Germanië. Verschillende, ook zeer vroege bronnen noemen St. Bonifatius als de opvolger van St. Willibrord. Indien nu de Nederlandse historici, door andere duidelijke gegevens gedwongen, volmondig toegeven (dit is namelijk momenteel de overheersende mening), dat St. Bonifatius geen bisschop van Utrecht is geweest, dienen zij de enig onontkoombare konsekwentie te trekken, dat Utrecht derhalve niet het Vetus Trajectum kan zijn.

Het grootste bezwaar tegen de toepassing van de oorkonde op Utrecht ligt hierin, dat Pepijn verwijst naar de verlening der immuniteit door de koningen Chlotarius (511 - 561) en Theodebertus (595 - 612). In een brief spreekt Bonifatius over het kerkje van Trajectum, dat onder Dagobert (629 - 639) bestond (56). Vóór St. Willibrord heeft de kerk van Trajectum dus een voorgeschiedenis van bijna twee eeuwen! Voor Utrecht is dit zo moeilijk aan te nemen, dat de historici de oorkonde als onecht verwerpen, enige kopieerfouten aanvaarden, of hun toevlucht nemen tot emendaties. Voor al deze zijsprongen bestaat niet de minste aanleiding, als de oorkonde op haar authentieke plaats Tournehem wordt beschouwd. Dan levert geen enkel detail een moeilijkheid op.

De tekstkritiek moet tot de conclusie voeren, dat de oorkonde onmogelijk voor Utrecht is gegeven. Uit de 8e eeuw bestaat er al geen paralleltekst, waaruit blijken kan of waardoor bewezen wordt, dat Vetus Trajectum als Utrecht moet worden opgevat. Voor de 6e en de 7e eeuw is een parallel nog dringender vereist, doch dan is er evenmin een te vinden.

In het jaar 753 verleende Pepijn de Korte, koning van de Franken, „aan de kerk van St. Martinus te Trajectum, waar de aartsbisschop Bonifacius als „custos" fungeert", alle tienden van de landerijen, van de tollen, van de handelszaken, derhalve bepaalde inkomsten uit koninklijke domeinen (57). De oorkonde bevestigde vroegere gelijksoortige schenkingen door Pepijn van Herstal, Karel Martel (tot 747) en Karloman, waarvan de brieven niet bewaard zijn gebleven.

De kerk van Trajectum werd begiftigd uit koninklijke domeinen. Het gaat beslist te ver, deze in de 7e eeuw in en rond Utrecht te veronderstellen, waar zij textueel niet aan te wijzen zijn, en waar een koninklijk bezit pas in de 10e eeuw aanwezig blijkt te zijn. De vindplaatsen van Merovingisch in Nederland tonen bovendien wel heel duidelijk een bijzonder frappante afwijking aan tussen de werkelijke nederzettingen en de gereconstrueerde geschiedenis (58).

In het cartularium van Radboud, en ook in het Liber Donationum van Utrecht, dat in het eerste deel een klakkeloze kopie van het cartularium is, komt deze oorkonde tweemaal, zonder noemenswaardige afwijking, voor. Heeft dit een grond of een bedoeling gehad, dan is die niet meer te achterhalen. Vermoedelijk is het slechts een fout uit onnadenkendheid of uit gebrek aan contrôle. Dan duidt de doublure aan, dat de kopiïst van Egmond niet veel van de strekking van zijn compilatie-werk heeft begrepen.

* * *

In 753 of 754 schreef St. Bonifacius zijn beroemde brief aan paus Stephanus, waarin hij de wederwaardigheden van het bisdom van St. Willibrord verhaalt (59). Ten tijde van paus Sergius werd St. Willibrord tot bisschop gewijd, en uitgezonden om het volk van de Friezen te bekeren, gevestigd op de kust van de **westelijke oceaan.** Hij werkte er gedurende 50 jaren en hij bekeerde het grootste deel van de Friezen. Hij stichtte er een bisschopszetel en bouwde er een kerk ter ere van St. Salvator in de stad en burcht, die Trajectum heet. Na het overlijden van St. Willibrord beval Karloman, de koning van de Franken, aan Bonifatius, de zetel te bezetten en er een bisschop voor te wijden; wat deze deed. Nu echter eist de bisschop van Keulen de zetel voor zich op met de bewering, dat die onder hem behoort te staan, omdat, volgens hem, St. Willibrord te Trajectum een kerkje gevonden had, dat tot de grond door de heidenen vernield was, welk kerkje hij opbouwde en aan St. Martinus toewijdde. Lang geleden, zo beweert de bisschop van Keulen, was Trajectum met de later vernielde kerk door Dagobert aan de kerk van Keulen gegeven, op voorwaarde, dat de bisschop van Keulen het volk van de Friezen zou bekeren. Doch aan deze missie heeft Keulen nooit enige aandacht geschonken, merkt St. Bonifatius op. Integendeel, het volk van de Friezen is volkomen heidens gebleven tot op de tijd, dat St. Willibrord er met de prediking begon. Nu wil de bisschop van Keulen deze zetel tot zich trekken, opdat deze niet een bisschopszetel blijft, rechtstreeks aan de paus onderworpen.

Dit is de substantiële inhoud van St. Bonifatius' brief. Enige details ervan zijn een nadere bespreking waard. St. Bonifatius zegt, dat het volk van de Friezen gevestigd is op de kusten van de **westelijke oceaan**. Andere bronnen, bijvoorbeeld de klassieke Romeinen, gebruiken de term noordelijke oceaan. Wij zagen reeds, dat zelfs de noordelijke oceaan niet als de Noordzee kan worden opgevat; hoeveel minder kan de westelijke oceaan als zodanig worden begrepen.

De aspiraties van de bisschop van Keulen, om het bisdom van St. Willibrord onder zijn toezicht te krijgen, wijzen ogenschijnlijk eer op Nederland dan op Noord-Frankrijk. Hierbij dient men zich echter terdege te realiseren, dat het gebied, waar St. Willibrords bisdom onder de Friezen lag, tot Germanië gerekend moet worden. Dan zijn de motieven van Keulen alleszins te begrijpen. Het bisdom van St. Willibrord heeft na de dood van zijn eerste bisschop een niet geheel duidelijke successie gehad. St. Bonifatius was aartsbisschop van Mainz geworden, en heeft tevens min of meer als „custos", beheerder van het bisdom van St. Willibrord gefungeerd. Weliswaar had St. Bonifatius Gregorius als bisschop aangewezen, doch deze liet zich niet tot bisschop wijden, maar bestuurde het bisdom als vicaris. Dit wijst nu niet bepaald op een regelmatig bisschoppelijk bestuur. De achtergronden ervan worden uit de bronnen niet duidelijk. Begrijpelijk is wel, dat Keulen rechten meende te bezitten op het bisdom van Trajectum, omdat dit bisdom dichter bij Keulen dan bij Mainz lag, Keulen zeer zeker dong naar de rang van aartsbisdom, en het een kans zag onderhorige bisdommen te verkrijgen in nieuw gekerstende streken, vooral in een bisdom, waar de successie in het bestuur toch al labiel was.

Strekte aan de ene kant Keulen een begerige hand uit naar het bisdom van St. Willibrord, aan de andere kant zijn er aanwijzingen, dat de Gallische kerk het bekeringswerk van de Angelsaksische vreemdelingen niet met enthousiasme heeft begroet. De aanstelling van St. Willibrord als aartsbisschop van de Friezen, bijgevolg volledig onafhankelijk zowel van de Germaanse als van de Gallische kerk, liet de Franken aanvankelijk onverschillig. Toen evenwel, in het begin van de 9e eeuw, de gebieden der Friezen en der Saksers door de Frankische koningen veroverd en zonder meer bij Francia gevoegd waren, kwamen de zaken geheel anders te liggen. Nu kon de Gallische kerk met enig recht stellen, dat háár in dit gebied de hiërarchie toekwam. Deze zienswijze heeft tenslotte gezegevierd, want tegen het einde van de 9e eeuw, als het bisdom van St. Willlibrord geheel verloren is, gaat zijn gebied in de Franse bisdommen op. Tevoren is het hiërarchisch met **Reims** verbonden geweest, toen het bisdom Trajectum zijn statuut van missiebisdom min of meer verloren had, en de bisschop van Trajectum een suffragaan van Reims blijkt te zijn. Voordat het ten onder ging, heeft het nog korte tijd onder Keulen geressorteerd (60).

De meeste bemoeienis van St. Bonifatius met het bisdom van St. Willibrord is voortgevloeid uit zijn zending naar Germanië als persoonlijk legaat van de paus. Waar lokaal-geografisch het zwaartepunt van St.

Bonifatius' legaatschap ligt, kan treffend geïllustreerd worden met enige gegevens, die in het geheel niet op het noorden of het westen van Germanië wijzen, nog minder op Utrecht.

In het jaar 747 ondertekende Esthaire, bisschop van Terwaan, met andere bisschoppen een stuk, dat op verzoek van de legaat Bonifatius was opgesteld, en waarin zij hun trouw aan de leer van Rome betuigden. Het volgend jaar zond paus Zacharias een dankbrief terug (61). Een zó duidelijk en concreet gegeven over het legaatschap van Bonifatius zoekt men vergeefs voor het bisdom Utrecht.

In het jaar 842 schreef Loup, abt van Ferrières, aan de bisschoppen van Lyon en Sens over de vacante zetel van Châlons-sur-Marne, waar de koning een clericus uit zijn paleis als bisschop wilde aanstellen. Om het verzet te breken tegen dit plan, dat door de bisschoppen afwijzend ontvangen was, beriep Loup er zich op: „dat Pepijn, van wie Karel de Grote en de godvruchtige Lodewijk, onze koning, afstammen, van paus Zacharias, in de synode van het rijk, waarbij de martelaar Bonifatius tegenwoordig was, de bevoegdheid gekregen had, om bij de dood van een bisschop de geschikste man op de zetel te plaatsen (62)". Een eeuw na de gebeurtenis heeft het legaatschap van Bonifatius in Frankrijk nog zoveel actualiteit en betekenis, dat een van diens handelingen als een gewichtig precedent wordt aangehaald.

Toen eenmaal de Willibrord-traditie naar Nederland getrokken was, bleek het onafwendbaar, dat ook die van St. Bonifatius moest volgen; de beide heiligen zijn immers min of meer onafscheidelijk verbonden. Het is overbodig, de teksten aan te halen en te weerleggen, waarin deze traditie als een historisch waar en reëel bezit van Nederland wordt beaamd, en waarin het is voorgesteld, alsof St. Bonifatius in ons land heeft gearbeid (63). Al deze teksten zijn jonger dan die, welke het verblijf van St. Bonifatius bij de Friezen, zijn missie-arbeid in met name genoemde streken en plaatsen, en bovenal zijn marteldood zonder de minste twijfel aan Noord-Frankrijk toewijzen. Gaan wij bij de situering van de heilige af op de oudere teksten, dan valt daaruit geen enkele aanwijzing te putten, dat St. Bonifatius ooit persoonlijk aanwezig is geweest in het midden of het noorden van Nederland.

Het is niet zonder betekenis, dat de traditie van St. Bonifatius lang nà die van St. Willibrord in Nederland is opgekomen. Dit feit treedt zo duidelijk aan het licht, dat het zonder een uitvoerige bewijsvoering gesteld kan worden. Het heeft zelfs verbazend lang geduurd, voordat de konsekwentie getrokken werd, dat, als St. Willibrord in Utrecht gezeteld had, daar ook St. Bonifatius gelokaliseerd moest worden. Wanneer omstreeks de 11e eeuw de gedachte aan St. Willibrord in Nederland vorm begint aan te nemen, en zij, in het begin van de 14e eeuw openlijker uitgesproken, spoedig als historische zekerheid werd aanvaard, was St. Bonifatius in noordelijk Nederland nog volkomen onbekend. Vóór die tijd bezit noordelijk Nederland geen enkele memorie van de apostel; de bronnen delen er althans niets over mede. Ook hier is het ontoelaatbaar te veronderstellen, dat zijn gedachtenis ergens, hoe dan ook, in Nederland is blijven leven.

Dit markante feit toont weer eens temeer aan, dat de historische mystificaties niet in één plotselinge slag op Nederland gevallen zijn, doch dat zij de ene na de andere door de historici zijn uitgewerkt. Deze broksen sprongsgewijze interpretaties, toepassingen en situeringen bevatten daarom op zichzelf al een intrinsiek bewijs, dat de in Nederland gelokaliseerde materie er niet thuis hoort. Om andere motieven heeft de traditie van St. Bonifatius zich in Nederland niet zo sterk als die van St. Willibrord ingedrongen; achteraf gezien, bleek zij zo zwak te staan, dat veel Nederlandse historici haar nu in twijfel trekken.

ST. GREGORIUS.

St. Gregorius, volgens de traditie tussen 754 en 775 abt van Utrecht en bestuurder van het bisdom van St. Willibrord, was een leerling van St. Bonifatius. Hij liet zich niet tot bisschop wijden.

Zijn **Vita** (64) verhaalt de opvolging op de zetel van St. Willibrord aldus: „... de heilige Gregorius ontving van paus Stephanus en van koning Pepijn de opdracht, in Fresonia het woord van God te verkondigen, waar eerst Willibrord, bijgenaamd Clemens, aartsbisschop was geweest... Toen deze in het werk van God, nadat hij de zetel van het bisdom stevig gevestigd had in een plaats, die Trajectum en met een andere naam Wiltaburg heet, overleden was, volgde St. Bonifatius hem op, dezelfde aartsbisschop en martelaar, die ik met eigen ogen op hoge ouderdom heb gezien, vol deugden en verdiensten. In deze tijd was Gregorius, mijn meester, onder diens leerlingen... hij volgde **hen** op als herder en prediker van het volk der Friezen".

„De zalige Gregorius", zegt een andere tekst, „bewerkte Trajectum en met deze de beroemde plaats Dorstad, een deel van Fresonia, dat toentertijd tot de christenheid gerekend werd, namelijk tot aan de oostelijke oever van de rivier, die **Lagbeki** wordt genoemd, waar ten tijde van koning Pepijn de grens lag tussen de christelijke Fresonen en de heidenen".

De rivier, die Lagbeki wordt genoemd, is door de noordelijke geschiedschrijving als de Lauwers (Friesland, Groningen, Ned.) opgevat, omdat nu eenmaal Trajectum en Dorestad, en het bisdom van St. Willibrord in Noord-Nederland werden gedacht. Gedwongen door de historische opvatting, maken de etymologen de onaanvaardbare sprong tussen Lagbeki en Lauwers. Vatten wij de Lagbeki op als Laak, dan zijn wij vermoedelijk dichter bij de historische en de taalkundige waarheid. In deze streek immers vinden wij een groot aantal rivieren of riviertjes met het achtervoegse: becque = beek = beki, zoals: Peene Becque, Leetbeek, Herzeelebeek, Zaalbeek, Roobeek, Meterbeek, Kemmelbeek, Steenbeek, Dale Becque, Ey Becque, Borre Becque; en een nog groter aantal plaatsnamen met hetzelfde achtervoegsel, zoals Bambecque, Esquelbecque, Zonnebeke, Zillebeke, Hollabeke, Morbecque, Steenbecque, Robecq, Rebecues, enz. enz. (66). In deze streek past de naam Lagbeki toponimisch oneindig veel beter dan in Friesland, waar elke beki-naam ontbreekt.

In Vlaanderen zijn verscheidene rivieren, die Laak heten, zodat het niet mogelijk is, de juiste met volstrekte zekerheid aan te wijzen. Morlacque (67) heet de rivier, die de Leck en de rivier Niewlet voortzet, en die zich bij Saint-Mommelin in de Aa werpt. In 1056 is zij onder deze naam in de bronnen bekend. La Lacque (68) heet een beek in de gemeente Audrehem. Lacquette (69) heet een riviertje, dat bij Estrée-Blanche ontspringt en bij Aire in de Lys valt. Een andere La Lacque (70) ontspringt te Aire en stroomt bij Saint-Venant in de Lys; zij is in 1190 als Laca bekend. Het is naar alle waarschijnlijkheid deze laatste, die in het Vita van Gregorius is bedoeld, vooral omdat er in de bronnen meerdere raakpunten voorkomen tussen de Isla of Islo (het land van Lijsel) en de Laca.

De Lagbeki wordt als het ware de grens van het bisdom genoemd, al worden in de tekst beide termen niet gebruikt. In het leven van St. Bonifatius spreekt een tekst ook over de heidense naburen van de christelijke Friezen; daar dringt de opvatting zich naar voren, dat deze heidenen ten noord-oosten van het Almere gesitueerd moeten worden, namelijk in de omgeving van Atrecht. Door dit gegeven wordt de identificatie van de Lagbeki met de Lacque gesteund, want deze rivier kan als de noordelijke grens van het bisdom Trajectum Tournehem beschouwd worden.

* * *

Op verzoek van Gregorius bevestigde Karel de Grote in het jaar 769 de rechten van het bisdom en van de kathedrale kerk (71). Diezelfde bevestiging werd omstreeks 775 nog eens herhaald (72), in welke oorkonde verwezen wordt naar die van Pepijn uit het jaar 753. De kerk was toegewijd aan St. Martinus. In de tekst is geen enkel gegeven te lezen, dat de bedoelde kerk in Utrecht heeft gestaan.

In een oorkonde van het jaar 777 (73), te Noyon uitgegeven, schonk Karel de Grote verschillende goederen aan de kerk van Tournehem: „aan de basiliek van St. Martinus, die gebouwd is in Vetus Trajectum, waar de priester Albricus rector en bestuurder is, de villa **Lisiduna,** gelegen in de gouw **Flehite** aan de rivier de **Hemi**... en de bossen, geheten **Hengestschote, Fornhese, Mokoroth, Widoch,** aan beide zijden van de **Hemi** gelegen. Ook de kerk, die **onder Dorestad** is gebouwd, en die **Ubkirica** heet, en ook de oever van de **Lockia** en het eiland bij die kerk aan het oosten tussen de **Renus** en de **Lockia**".

De lokalisatie der toponiemen uit deze oorkonde levert in Noord-Frankrijk weinig moeilijkheden op. In Nederland is geen enkele met een redelijke zekerheid aan te wijzen. In het probleem der juiste plaats van het bisdom van St. Willibrord heeft deze oorkonde dan ook een doorslaggevende stem. De genoemde rivier Hemi is kennelijk de Hem; dit detail wijst de oorkonde al met zekerheid aan de omgeving van Tournehem toe. Even verder is het woord Renus gebruikt. Wij zagen al, dat deze naam bij verscheidene schrijvers voor de Hem voorkomt. Vreemd is wel, dat in één tekst Hem en Renus naast elkaar staan; vermoedelijk is Renus niet in de oorspronkelijke tekst geschreven geweest, wat nog waarschijnlijker

wordt, daar de Hem ook als Rhim in de bronnen voorkomt. In een Nederlandse transkopie werd dit vanzelf Renus.

De villa Lisiduna wordt door de Nederlandse historici als Leusden opgevat. Na het jaar 777 komt Leusden in een oorkonde van het jaar 1006 als Lousden voor; in het jaar 1028 als Loisden; in 1050 als Lusdin (74); in deze gevallen is het zeker, dat Leusden is bedoeld. Op Lisiduna van het jaar 777 (of als wij een akte van het jaar 838 mee tellen, in 838) volgt de eerste mogelijke Nederlandse parallel pas in 1006. Moet nog nader aangetoond worden, dat de verklaring Leusden foutief is? De gelijkstelling van Lisiduna en Loosduinen, die men in oudere werken aantreft, is heden verlaten; daar deze interpretatie, die overigens fonetisch beter te aanvaarden zou zijn, door de Nederlandse historici is verworpen, bestaat er voor mij geen enkele noodzaak haar te weerleggen.

Lisiduna moet worden opgevat als Licques (75), op ongeveer 10 km. afstand van Tournehem gelegen. De naam van de genoemde gouw Flehite is in Franse bronnen niet meer terug te vinden. Van de vier bossen zijn slechts twee namen met enige waarschijnlijkheid aan te wijzen. Als een sterke steun voor de lokalisatie van de oorkonde in de omgeving van Tournehem mag beschouwd worden, dat nu nog vier bossen rond de stad liggen, twee aan elke kant van de Hem; de namen der oorkonden dragen zij evenwel niet (75a). Waar hebben deze bossen in Utrecht gelegen? Hengestschote mag, met een kleine emendatie, als Hondecoutre (76) worden opgevat, een oud leengoed en dorp onder de gemeente Louches, vlak bij Tournehem. Deze identificatie wordt aanzienlijk gesteund door het feit, dat dit dorp lang een leengoed van het kasteel van Tournehem is geweest. Geheel aannemelijk is, dat het leen van het bisdom op de wereldlijke heer van Tournehem is overgegaan, vooral omdat, zoals straks zal blijken, tegen het midden van de 9e eeuw het bisdom van St. Willibrord teniet gaat en zijn goederen in andere handen raken. Mokorot kan misschien worden aangewezen te Mokescot, een streek tussen St. Omaars en Watten (76a).

Widoch, in de oorkonde een bos genoemd, moet worden teruggevoerd tot het nog bestaande dorp Wissocq (77). Waarschijnlijk behoeft niet eens een emendatie te worden voorgesteld om het kleine verschil in schrijfwijze te verklaren, daar de fonetische ontwikkeling van Widoch tot Wissocq zeer wel mogelijk is. Onder de naam Vidoré is een bos in de gemeente Courset (78) bekend, dat misschien het bos Widoch kan zijn geweest.

Wissocq bestaat momenteel uit twee dorpjes: Haut-Wissocq en Bas-Wissocq. Beide dorpen liggen dicht bij Tournehem en vlak bij een ander goed van St. Willibrord. In Haut-Wissocq mag het Ubkirica gelokaliseerd worden, dat geen plaatsnaam is, doch slechts de aanduiding en de benaming van een kerk, die hoog lag, de **bovenkerk**, gesteld tegenover de kerk, die lager lag. De tekst zegt immers duidelijk, dat de kerk Ubkirica heet; van een dorp of een plaats is geen sprake. Deze interpretatie is tekstkritisch niet te bewijzen, omdat Ubkirica nog slechts éénmaal in de bronnen voorkomt, zodat voor de naam (die geen toponiem is!) geen parallel-tekst ten gunste van Haut-Wissocq voorhanden is. Zij wordt evenwel als volledig

zeker bewezen doordat de rivier de Lockia, in deze oorkonde genoemd, langs de dorpen Haut- en Bas-Wissocq stroomt onder de huidige naam van Le Locquin (79). Dat Lockia en Locquin volkomen identiek zijn, behoeft niet te worden aangetoond; de overeenkomst in klank duidt dit afdoende aan. In Nederland wordt de Lockia als de Lek opgevat, doch de eerste parallel, waar de rivier trouwens Lecca heet (met een geheel andere klank in de hoofdlettergreep), dateert van het jaar 1106 (80); een afstand van meer dan drie eeuwen! Bepaald verwarrend wordt het, als ook in Noord-Frankrijk een Leck (81) aanwezig blijkt te zijn, een arm van de Aa, die deze naam draagt vanaf Haut-Pont tot aan de rivier de Nieuwlet, welke Leck beslist niet als de Lockia mag worden aangezien. De oorkonde spreekt over een eiland tussen de kerk, de Renus en de Lockia. De Locquin vormt ter plaatse zoveel eilanden, dat het niet mogelijk is, het bedoelde precies aan te wijzen.

Ubkirica komt nog eenmaal in een latere bron voor, waar de band met Utrecht nauwer schijnt uitgedrukt te zijn. Deze tekst kan beter op zijn eigen chronologische plaats behandeld worden. In de oorkonde van het jaar 777 wordt de plaats aangeduid te liggen **onder** Dorestadum; de andere tekst plaats haar in Dorestadum. Dorestadum ligt volgens de bronnen aan de Renus; dat hiermede de Hem is aangeduid, is al meermalen gezegd en blijkt uit de onderhavige oorkonde wel zeer duidelijk. Of men Dorestadum nu nabij Sangatte of te Wich lokaliseert, maakt geen verschil uit; in beide gevallen ligt het aan de Hem. De bepaling „onder" slaat meestal op een ligging van twee plaatsen aan eenzelfde rivier. Ubkirica, te Haut-Wissocq gesitueerd, ligt aan de Lockia, die een zijtak van de Hem is. Het ligt dus **onder** Dorestadum, als men zeggen wil, dat het stroomopwaarts lager aan de rivier ligt.

De akte is uitgegeven te Numaga, dat als Noyon moet worden opgevat. In deze oorkonde meende Post een sterke aanwijzing te zien, dat Numaga als Nijmegen moet geïdentificeerd worden, omdat de akte betrekking heeft op Utrecht, en een geringe afstand tussen de plaats van uitvaardiging en de plaats, waarop de akte betrekking heeft, wel voor de hand ligt (82). Nu blijkt, dat de oorkonde in het geheel niet voor Utrecht gegeven is, doch voor Tournehem, vervalt deze aanwijzing ten gunste van Nijmegen vanzelf. Om het door Post gehanteerde motief (dat evenwel niet zonder voorbehoud aanvaard mag worden), wijst de materie van de oorkonde wel heel duidelijk erop, dat zij in Noyon is uitgegeven.

Om de details, die met absolute zekerheid te Tournehem aangewezen kunnen worden, en de bijzonderheden, die geheel aannemelijk rond die plaats te lokaliseren zijn, vormt deze oorkonde een afdoend bewijs voor de stelling, dat de kerk van Trajectum te Tournehem gelegen heeft.

ST. LEBUINUS.

Als bisschop van Utrecht mag St. Lebuinus niet worden beschouwd. Hij kwam omstreeks 765 uit Engeland op het vasteland aan, en stierf

in 777, men zegt te Deventer. De traditie legt het zwaartepunt van zijn missie in oostelijk Nederland, de streek van de IJssel, bij Wilp en Deventer. Toch bevatten de bronnen bewijzen, dat hij in nauw verband heeft gestaan met het bisdom van Trajectum. Vandaar dan ook, dat het alle aanbeveling verdient, na te gaan, of zijn traditionele situering in het oosten van Nederland nog te handhaven is.

Zijn **Vita** (83) verhaalt, „dat de Verlosser hem aanspoorde, zijn land van over zee te verlaten, om aan de oude Saksen te prediken, in de nabijheid van de Franken en Saksen bij de rivier de **Isla**". Toen hij het schip bestegen had, begaf Lebuinus zich naar de priester Gregorius, die toentertijd, hoewel hij slechts priester was, als bisschop (vicaris) in de burcht van Trajectum zetelde, dat met een oude naam Wiltenburch wordt genoemd.

Hier wordt nogmaals getuigd, dat Trajectum en Wiltenburch identiek zijn, zodat er geen mogelijkheid bestaat, Trajectum als Utrecht op te vatten. Een ander Vita (84) verhaalt in feite hetzelfde met enigszins andere woorden: „Lebuines... verliet zijn land en zijn familie; hij liet het eiland Engeland achter zich en begaf zich per schip naar Trajectum, de burcht, die van ouds Wiltenburg heet".

De rivier de **Isla** is toch zeker de Nederlandse IJssel, zal men zeggen; dit belangrijke detail moet St. Lebuinus wel in Nederland houden! Pagus Islo heet het land van Lijsel (85), dat in de oude bronnen voorkomt als: Insula super Agnionem 866; **Isel** 1093; Insula 1197 en L'Isselle 1367. Naar alle waarschijnlijkheid is dit de juiste interpretatie, en hebben de latere schrijvers en kopiïsten van de plaats- of streeknaam een riviernaam gemaakt, wat beter in Nederland paste, toen de persoon van Lebuinus eenmaal met de Nederlandse IJssel verbonden was. Dit kan trouwens met volstrekte zekerheid worden aangetoond aan de hand van latere oorkonden, die duidelijk van de **pagus Isloi** of **Islo** en niet van de rivier spreken, en waar het zeker is (wat in de traditionele opvattingen óók werd aangenomen), dat er de streek van Lebuinus apostolaat is bedoeld.

* * *

St. Lebuinus brengt twee zeer merkwaardige problemen met zich mee, die voor de Nederlandse kerkgeschiedenis van het hoogste belang zijn. Het eerste is: de juiste plaats van Daventria, dat niet als Deventer kan worden opgevat. Het tweede is: St. Lebuinus van Deventer moet dezelfde persoon zijn als St. Livinus van Gent. Laten wij met het grootste probleem beginnen, Deventer - Gent, omdat dit het vraagstuk van de juiste situering van St. Lebuinus volledig open legt.

Hiermede geraken wij weer aan een intrigerende doublure tussen Noord-Frankrijk en Nederland, die van bijzonder belang is, omdat de oude kerkelijke tradities van Nederland belangrijke, en naar aangenomen werd, historisch vaststaande raakpunten tussen Utrecht en Deventer bevatten. De zetel van Utrecht (zo wordt althans aangenomen), heeft

tijdelijk te Deventer gestaan. Kan het probleem van Daventria volkomen worden opgehelderd, dan wordt niet alleen een zuiver inzicht verkregen in de werkelijke kerkgeschiedenis vas Nederland, maar dan komt tevens een der duisterste en moeilijkste punten van de mystificatie tot opheldering.

St. Lebuinus van Deventer heeft een volmaakte en tot in details identieke dubbelganger in St. Livinus, de patroon van het bisdom Gent. Reeds in 1941 lanceerde de bollandist M. Coens de veronderstelling (86), dat St. Livinus van Gent een (legendarische) doublure was van St. Lebuinus van Deventer. Nadien heeft de schrijver zijn stelling nader uitgewerkt, en wat de feiten betreft, afdoende bewezen (87). De bewijsvoering steunt op de volgende zaken: Beide heiligen worden op 12 november gevierd. Lebuinus, in veel bronnen Liafwinus geschreven, is taalkundig hetzelfde woord als Livinus. Het aartsbisschoppelijk museum van Utrecht heeft een evangelarium, toegeschreven aan St. Lebuinus; de St. Bavo van Gent een, toegeschreven aan St. Livinus. De doorslaggevende bewijzen tenslotte zijn het resultaat van een nauwkeurige vergelijking der levensbeschrijvingen van de twee heiligen, waarin zoveel volkomen identieke details zijn aan te wijzen, dat het leven van St. Livinus, althans volgens Coens, gefabriceerd is op een leven van St. Lebuinus. Coens zegt het niet met zoveel woorden, maar hij laat toch duidelijk zijn conclusie doorschemeren, dat St. Lebuinus van Deventer historisch is, en St. Livinus van Gent volkomen legendarisch.

Hier heeft Coens zich vergist; de zaak ligt precies omgekeerd. St. Livinus van Gent moet als de rechte doortrekking worden beschouwd van de historische waarheid, dat St. Lebuinus in Vlaanderen heeft gewerkt, terwijl zijn werk en zelfs zijn tegenwoordigheid in Deventer volkomen legendarisch zijn. Ook in zijn argumentatie is Coens niet altijd correct; hij zegt bijvoorbeeld, dat Gent vóór de 11e eeuw geen traditie van Livinus heeft gehad. Het is echter bekend, dat het Vita van Lebuinus op verzoek van bisschop Balderik van Utrecht tussen 918 en 978 door Hucbald, een monnik van Gent, geschreven is (88). St. Livinus blijkt dus in de 10e eeuw wel degelijk in Gent bekend te zijn geweest, zij het onder de naam van Lebuinus. Bisschop Balderik richtte zich niet voor niets tot Gent; hier immers verwachtte hij de meest authentieke gegevens te zullen krijgen! Vanzelfsprekend was St. Lebuinus in Gent nog niet als Livinus bekend, en hadden daar de twee namen nog geen aanleiding gegeven tot de opvatting, dat St. Livinus een andere heilige dan St. Lebuinus was.

Coens heeft het probleem niet volledig doorzien. Hij gaat ervan uit, dat de Lebuinus-traditie van Deventer onaantastbaar is. Nadat hij overtuigend aantoont, dat de dokumentatie van Lebuinus en die van Livinus uit één en dezelfde bron afkomstig zijn, laat hij zich nóg misleiden door de schijn, dat men in Deventer met Lebuinus een andere persoon bedoelde dan in Gent met Livinus. Oorspronkelijk immers was dit beslist niet het geval! Een zeer ondergeschikt taalkundig verschijnsel heeft tot gevolg gehad, dat het noorden vasthield aan de klassieke naam van Lebuinus, terwijl het zuiden aan Livinus, Liévin de voorkeur gaf (88a). Dit leidde

tot de opvatting, dat er twee onderscheiden personen waren bedoeld, waarvan de een als historisch kan worden aanvaard, de andere als legendarisch moet worden afgewezen. De zuidelijke en de noordelijke tradities hebben integendeel dezelfde persoon op het oog. Alleen het denkbeeld, dat er twee personen zouden zijn, is legendarisch.

De Franse historici plaatsen St. Lebuinus (vanzelfsprekend onder de naam van Saint Liévin!) in Noord-Frankrijk. Volgens Malbrancq is de heilige vanuit Engeland aangekomen te Wissant (89); nadat hij zich enige tijd te Pont-de-Briques had opgehouden, ging hij naar Renty, waarna hij zich te Merck-Saint-Liévin vestigde. Hier immers lokaliseren zij het **Marklo** (90), in het leven van de heilige genoemd, waar St. Lebuinus een vergadering van de heidense Saksen was binnengedrongen. Omdat hij in dit gebied tegenwerking en vervolging te verduren had, vestigde St. Lebuinus zich tijdelijk te Sinte-Lievens-Essche in de omgeving van Gent. Van hier, waar de Franse hagiografen hem de marteldood laten ondergaan (in de kerkelijke liturgie is St. Lebuinus nochtans als belijder bekend!), werd zijn lichaam overgebracht naar Sinte-Lievens-Houthem. De kerk van deze plaats is aan St. Michaël toegewijd; aangenomen wordt, dat zij door St. Lebuinus is geconsacreerd, waarvoor men een aanwijzing temeer meent te mogen zien in het feit, dat zij zijn patronaat niet heeft. De kerk is in 1773 hersteld; zij bevat nog een deel uit de 7e of 8e eeuw, dat haar bestaan ten tijde van St. Lebuinus kan bevestigen. Op korte afstand van de parochiekerk ligt een kapel, aan St. Lebuinus toegewijd, die als bedevaartplaats bekend is (91).

In het jaar 842 heeft Theodorus, bisschop van Kamerijk, te Sinte-Lievens-Houthem de relieken van St. Lebuinus verheven (92). Vandaar werden zij in het jaar 1007 naar Gent overgebracht, en in het jaar 1020 door de abdij van Gent overgenomen. Hierin, en op grond van zijn overtuiging, dat de relieken niet authentiek kunnen zijn, ziet Coens het ontstaan van de Gentse traditie van St. Livinus; wij zagen al, dat Lebuinus vroeger in Gent, en zeker in de abdij aldaar, bekend was.

Andere bronnen verhalen echter, dat St. Lebuinus in Deventer begraven werd. In een leven van St. Ludger wordt verhaald, dat hij in Deventer op het graf van St. Lebuinus een kerk wilde bouwen (93). Een vroegere kerk, bestaande ten tijde van St. Lebuinus, was door de Saksen verwoest. St. Ludger kon echter het graf van zijn heilige voorganger niet meer terugvinden; wel had hij er een vermoeden van, waar het gezocht moest worden. St. Lebuinus verscheen hem in een droom en openbaarde hem, dat hij een bedeplaats moest oprichten aan de zuidzijde van de in aanbouw zijnde kerk; dit was de juiste plaats van het graf. Distilleren wij uit dit wonder-verhaal de zuivere historische waarheid, dan verkrijgen wij dit resultaat: Toen dit leven van St. Ludger geschreven werd, en de mening inmiddels ingang had gevonden, dat St. Lebuinus en St. Ludger in de IJsselstreek gesitueerd moesten worden, wist de schrijver terdege, dat het lichaam van St. Lebuinus **niet** in Deventer aanwezig was. Dit belangrijke feit, dat hij maar moeilijk kon verwerken, verdoezelde

hij achter een verdichtsel en een wonder; desondanks komt het duidelijk uit zijn verhaal te voorschijn.

Geheel afdoende immers kan bewezen worden, dat de traditie van Deventer niet op waarheid berust, doch een zuivere dislokatie is. Moltzer heeft in 1909 een leven van St. Lebuinus gesignaleerd, dat ouder is dan het leven, door Hucbald van Gent geschreven (94). In dat oudere leven kunnen meerdere opmerkelijke afwijkingen van het traditionele beeld aangewezen worden; doch ik wil hier slechts één feit naar voren brengen, namelijk dat dit oudere leven wél over de stichting van een kerk te **Wilpa** spreekt (waarmede in latere levens Daventria of Deventer annex is), maar dat noch in deze tekst, noch elders in dat leven de naam Deventer voorkomt. Het vormt een onomstotelijk bewijs, dat de Lebuinus-traditie nà het schrijven van dat leven naar Deventer getrokken is.

De inwoners, zeggen de levensbeschrijvingen van St. Lebuinus (95), bouwden hem een kerk op de westelijke oever van een rivier, in de plaats **Huilpa,** elders voorkomend als Uilpa, Wilpa of Wilpe. Later bouwden zij hem een kerk op de oostelijke oever van dezelfde rivier, op de plaats, die **Daventra** wordt genoemd. De laatste mededeling is een latere interpolatie, waarmede dus geen rekening moet worden gehouden. Huilpa is Oppy (96), een gemeente in het canton Vimy; de plaats is in de bronnen als Ulpi, Vulpi, Wilpa, Huppi en Ulpi bekend. Weliswaar komt de eerste parallel pas in het jaar 1104 voor, doch hier is de etymologie een veilige gids voor de identificatie.

Bij Veurne ligt het dorp Wulpen (96a), waar het **Huilpa** of **Wilpa** uit de teksten ook heel goed gesitueerd kan worden. Het is er zelfs uitstekend in te passen tussen de Noord-Franse en de Gentse traditie en situering van Lebuinus. Zelfs de rivier de Isla of Isle is er aan te wijzen in de Leie, die de Lys (97), als Isla of Islo bekend, etymologisch zeer nabij staat. Voor Huilpa bestaan derhalve in Noord-Frankrijk twee zeer reële mogelijkheden, hoewel ik aan Oppy de voorkeur geef. De Nederlandse interpretatie vat Huilpa op als Wilp bij Deventer; ten aanzien van Wilp laten de historische bronnen zo lang verstek gaan, dat er geen tekst bestaat, die als parallel zou kunnen dienen. Het gangbare verband tussen Wilp en Deventer moet volstrekt worden afgewezen, want door het oudste leven staat vast, dat St. Lebuinus in Deventer volkomen legendarisch is.

Het oudste leven (98) zegt over de stichting der twee kerken alleen, dat de bewoners van die streek voor St. Lebuinus te Wilpe **in het westelijk deel** (van de landstreek) een kerk bouwden (98a); daarna gaven zij hem een kerk en een verblijfplaats op de oostelijke oever van de daar stromende rivier de **Isla.** De latere schrijvers maakten hiervan: de oostelijke en westelijke oever van de rivier, hetgeen in Nederland natuurlijk beter paste, doch wat strikt genomen een vervalsing is van de oudste tekst. De Isla is als de Lys op te vatten (99); er bestaan genoeg parallel-teksten voor deze naam van de Franse rivier. Uit geen enkele

zo vroege bron kan blijken, dat de naam van Isla - IJssel al voor de Nederlandse rivier was ingevoerd. Een open vraag is zelfs, of deze rivier in de 8e eeuw al bestond, gezien de grote waarschijnlijkheid, dat door de transgressies de toestand van de Nederlandse bodem in belangrijke mate afweek van de latere en tegenwoordige situatie (100).

* * *

Buiten de oudere teksten over St. Lebuinus, die geheel juist in Noord-Frankrijk te lokaliseren zijn, bestaan daar nog duidelijke relikten van zijn cultus. Merck-Saint-Liévin is al genoeg besproken. St. Lieven wordt in de diocesen van Kamerijk, Atrecht, Boulogne, Sint-Omaars en Amiens vereerd (101). Zijn feest is in de kalender van Sint-Omaars vermeld (101a). In het dorp Rumancourt, in het bisdom van Atrecht, bestond een broederschap ter ere van St. Lebuinus, die een kapel bezat, welke voor de wijde omgeving als bedevaartplaats bekend was (102). In het jaar 1495 is in Atrecht een broederschap ter ere van de heilige opgericht (103). Nog wordt St. Lieven in deze streken bijzonder aangeroepen om de gunst van een goede dood. De kerk van St. Petrus in Aire, in Artois, bezat eertijds een reliek van St. Lebuinus, bestaande uit een deel van zijn doodskleed (104). In de Litanie van Marchiennes, opgesteld circa het jaar 1000, komt de belijder St. Lebuinus voor (105). In het canton Lens ligt de plaats Liévin (105a), volgens alle waarschijnlijkheid naar de heilige genoemd. Het mag terecht de grootste verwondering wekken, dat de „apostel van de Nederlandse IJsselstreek" een sterk verbreide cultus in Noord-Frankrijk heeft.

Is St. Lebuinus nu in Sinte-Lievens-Houthem of in Deventer begraven? Deventer moet zonder meer uitgeschakeld worden, omdat het oudste leven Deventer niet noemt, maar ook omdat in de Noord-Franse versies van het leven van St. Liévin (die immers dezelfde persoon is als St. Lebuinus) Deventer op geen enkele manier of met geen enkele waarschijnlijkheid in te schakelen is. Niet onmogelijk is, dat de traditie van Gent, Sinte-Lievens-Houthem en Sinte-Lievens-Essche (106) in zoverre legendarisch is, dat Gent deze Noord-Franse cultus tot zich heeft getrokken. De gegevens, die het bestaan van een Lebuinus-cultus in Noord-Frankrijk aantonen, dateren in elk geval uit een aanmerkelijk oudere tijd dan een aanwijsbare cultus in Nederland. Met St. Lebuinus heeft Noord-Frankrijk de absolute, Vlaanderen en Gent (106a) de relatieve primeur. Er moeten wel héél sterke argumenten worden aangevoerd, om aannemelijk te maken, dat desondanks Livinus of Lieven van Noord-Frankrijk legendarisch is, en Lebuinus van Deventer historisch. In Zierikzee is een traditie van St. Lieven ontstaan, die kennelijk afkomstig is van Gent, want de heilige is er onder zijn Vlaamse naam bekend (107). Met haar handel en scheepvaart was deze stad immers geheel op Vlaanderen en Noord-Frankrijk gericht.

De Livinus-traditie van Noord-Frankrijk en Gent is de rechtstreekse en ter plaatse thuishorende voortzetting van de Lebuinus-traditie, die

blijkens de andere details uit het leven van St. Lebuinus in Noord-Frankrijk haar historisch fundament heeft. Naast en tegenover de traditie van Deventer, die door de noordelijke geschiedschrijving met stelligheid en zonder de minste reserve staande werd gehouden, ontwikkelde de Franse en speciaal de Gentse zich in deze richting, dat men van lieverlede aan een andere persoon dan St. Lebuinus ging denken. Gelukkig werd het Vita van Livinus toch weer niet zóver verminkt en vervalst, dat het niet meer terug te voeren was tot zijn authentieke oorsprong.

Wegen wij in deze bijzonder opmerkelijke doublure van St. Lebuinus de zuidelijke en de noordelijke tradities tegen elkaar af, dan kan de uitkomst slechts deze zijn, dat de traditie van Deventer als legendarisch moet worden beschouwd, als een volkomen onware dislokatie van historische feiten, die in Noord-Frankrijk hun werkelijkheid vinden. Deze conclusie is voor de vroege kerkgeschiedenis van Nederland van het hoogste belang, want de zetel van Utrecht heeft in de eerste tijd van zijn bestaan duidelijke raakpunten met het **historische** en met het **legendarische** Deventer. Dit wil zeggen: Balderik, de eerste bisschop van Utrecht, heeft in het begin van zijn ambtsperiode inderdaad in Deventer geresideerd; tevens is het meer dan waarschijnlijk, dat hij dààr zijn bekende Lebuinus- en Ludger-cultus heeft opgedaan.

De doublure Lebuinus-Livinus, de Franse situering van Lebuinus en niet in het minst het oudste leven, vormen dan ook een niet te weerspreken bewijs, dat Nederland historische gegevens van Noord-Frankrijk tot zich heeft getrokken. Het mag zelfs voor zeker worden gehouden, dat Deventer zijn Lebuinus-traditie al had, vóór St. Willibrord ook maar door een enkel woord met Utrecht in verband was gebracht. In Deventer ligt de aanleiding tot de legendarische voorgeschiedenis van het bisdom Utrecht.

* * *

Men behoeft vanzelfsprekend niet het minste geloof te hechten aan wat de teksten naar de schijn zeggen: dat minstens tijdens St. Ludger (c. 744 - c. 809) het historisch bestaan van Deventer vaststaat, omdat St. Ludger er dan de, al dan niet legendarische, traditie van St. Lebuinus opneemt. Net zo min immers als St. Lebuinus heeft St. Ludger iets met Deventer uitstaande gehad. De foutieve lokalisatie van de beide bisschoppen te Deventer kan kort na hun dood geschied zijn. In elk geval blijkt deze situering in de 10e eeuw te bestaan; mogelijk is zij zelfs al tegen het einde van de 9e eeuw geschied. Desondanks komt in meerdere teksten, ook buiten verband met St. Lebuinus en St. Ludger, de plaatsnaam Daventria, Deventria of een variant hiervan voor, welke naam toch eer op Deventer dan op een Franse plaats wijst. Bovendien betreft het hier gegevens, die in tijdsorde tijdens, in elk geval kort nà St. Ludger liggen, zodat de historische continuïteit tussen St. Ludger en het latere, nu inderdaad historische Deventer alleszins gedekt scheen.

Van een bestaan van Deventer is vóór het einde van de 9e eeuw niets bekend. Toch wordt in een leven van St. Lebuinus al in het jaar

806 een haven van **Daventria** genoemd, waar de heilige begraven zou zijn Hoogst waarschijnlijk is, dat Deventer al een haven had, vóór het bestaan van de stad uit de historische bronnen blijkt. In het jaar 877 trof Karel de Kale beschikkingen over goederen, die aan de abdij van Saint-Bertin te Sint-Omaars toebehoorden (108): „in **Daventre** portu mansa septem". Typisch is, dat ook dit gegeven ons door de genoemde abdij terugvoert naar het bisdom van St. Willibrord! In deze oorkonde wordt Daventre weer een haven genoemd; dit kunnen wij ons moeilijk te Deventer voorstellen. In de jaren 1015 en 1056 werd het bezit van de goederen van Saint-Bertin bevestigd (109). Nu is het wel zeer ongeloofwaardig, dat de abdij van Saint-Bertin, wier goederenbezit in haar omgeving lag, zó ver in noordelijk Nederland een goed zou hebben gehad. Per sé onmogelijk is het niet, daar de abdij zelfs een proostdij in Engeland had! Doch dit is een geheel andere zaak, waarvoor de redenen bekend zijn. Een bezit in Deventer zou nog aan te nemen zijn, als het een kerk, een geheel dorp, een proostdij, een refugiehuis, of een afhankelijk klooster betroffen had, maar het is beslist onaanvaardbaar, als wij zien, dat het een gering landbezit was van 7 mansi!

In de akte van 877 wordt het bezit van de abdij te Daventre in één adem genoemd met een ander goed van de abdij, te **Frechana** gelegen. Men heeft deze laatste toponiem als Frechen (Dl.) geïnterpreteerd (109a), en wil doen geloven, dat in één en dezelfde akte, voor de abdij van Saint-Bertin gegeven (Frankrijk), een goed in Nederland voorafgaat aan een goed in Duitsland. Nu huldigen de keizerlijke kanselarijen geenszins het vrij moderne begrip van „één zaak per brief", maar hun deze onlogische handelwijze en tekort aan helderheid aan te wrijven, gaat toch ook te ver.

Bovendien worden in de oorkonde Daventre en Frechana genoemd tussen andere goederen, die afgaande op de plaatsnamen zonder de minste twijfel in Noord-Frankrijk gelokaliseerd moeten worden (109b). Vatten wij Frechana op als Ferques (110), voorheen als Frekena bekend, welke identificatie gesteund wordt door parallel-teksten, en gaan wij van de alleszins aannemelijke veronderstelling uit, dat het goed in Daventre naar alle waarschijnlijkheid dicht daarbij gelegen heeft, in elk geval dichter bij Saint-Omer dan Deventer (110a), dan komen wij bij het zoeken naar de juiste plaats van Daventre in Desvres (111) terecht.

Deze stad ligt in het dal van de Liane, dat in het begin van onze jaartelling een zeearm vormde, welke zeearm vóór de 4e eeuw enigermate verland was, maar weer geheel open zee werd door de transgressie tussen de 4e en de 9e eeuw. De stad ligt nóg tegen de heuvel aan, zoveel hoger dan de bodem van het dal, dat zij waarschijnlijk haar oude plaats bewaart. Zij lag aan het open water, zodat zij met recht een haven genoemd kon worden.

„In het jaar 882 vielen de Noormannen een haven aan, in de taal der Friezen **Taventria** genoemd, waar St. Liobomus rust". (112). De bewerkers van de bronnen-uitgaven merken snedig op, dat Liobomus een

onbekende heilige is, waarmee zij de tekst, kritisch beschouwd, torpederen. Het is echter duidelijk, dat Liobomus een andere, foutieve schrijfwijze is voor Lebuinus, want in een van zijn levens wordt verhaald, dat hij in de kerk van de haven van Daventria begraven is. De stad en haven, in 882 door de Noormannen aangevallen, kan Deventer niet zijn, eerstens omdat er geen enkel bewijs is, dat Deventer toen al bestond, maar voornamelijk omdat de tochten der Noormannen in het jaar 882 niet langer in Nederland gesitueerd kunnen worden. De door de Noormannen aangevallen stad en haven was Desvres. „Waar St. Liobomus rust" is een latere toevoeging, en wel van een kopiïst, die een valse klok had horen luiden, want de naam van Lebuinus verbastert hij tot een bijna onnaspeurbare vorm. Er behoeft geenszins verondersteld te worden, dat St. Lebuinus mogelijk in Desvres begraven zou zijn, want diens oudste leven spreekt in het geheel niet over Daventria.

Bij de verwarring tussen Deventer en Desvres hebben wij waarschijnlijk te doen met een interpretatie „met terugwerkende kracht". Ik bedoel hiermede dit: Desvres is in zijn oudste vorm als Deverna of Diverna bekend. De overeenkomst tussen Diverna en Deventria kan ertoe hebben geleid, dat de kopiïsten de plaatsnaam Deverna van lieverlede hebben aangepast aan de gangbare opvattingen, die een en ander te Deventer lokaliseerden, zodat achteraf in deze en in andere teksten een afwijkende, oorspronkelijke schrijfwijze van de naam door Daventria vervangen is. Om de oorkonde evenwel van het jaar 877, waar de naam Daventre staat, en welke tekst minder dan de kronieken aan kopiëring en tendentieuse interpretatie heeft bloot gestaan, moet worden aangenomen, dat de oudste vorm van Desvres, waarvan wij pas parallel-teksten hebben uit het einde van de 12e eeuw, dichter bij Daventria of Deventria gelegen heeft.

In het goederenregister van Prüm, dat teksten uit de jaren 893 en 1222 bevat, komt **Daventre** voor, waar de abdij goederen bezat (113). De verklarende en aanvullende tekst van 1222 spreekt van Oldenzaal, dat gelegen is tussen Deventer en Munster. De vermelding van 893 mag derhalve als de eerste zekere van Deventer beschouwd worden.

In de jaren 953, 956 en 959 gaf koning Otto I goederen aan het klooster van Maagdenburg, o.a. te Davindre, Daventria of Deventri (114). Het is aan gefundeerde twijfel onderhevig, of in deze oorkonden werkelijk Deventer is bedoeld. Dit vraagstuk heeft voor ons doel geen belang meer, omdat als kort daarna Daventria in de bronnen voorkomt, er voldoende lokale raakpunten vermeld zijn, om met zekerheid te doen besluiten, dat telkens Deventer is bedoeld.

Op de rol, die Daventria gespeeld heeft bij het einde van het bisdom van St. Willibrord en bij de opkomst van het bisdom Utrecht, wordt nog teruggekomen.

ST. WILLEHAD EN ST. ANSKARIUS.

Met het bisdom Trajectum hebben St. Willehad en St. Anskarius geen direkte, doch slechts zijdelingse relaties gehad; deze connecties zijn echter de moeite van het beschouwen waard.

Het leven van St. Willehad (bisschop van 772 - 787) is, ongeveer 70 jaren na zijn dood, geschreven door zijn opvolger St. Anskarius, bisschop van Bremen (?) (115). Enige berichten uit dit leven verwijzen naar Noord-Frankrijk, en niet naar Noord-West-Duitsland.

Op een van zijn missiereizen kwam de bisschop bij **Dockynchirica** (Duinkerken), in de nabijheid waarvan St. Bonifatius werd vermoord. Vandaar stak hij de rivier de **Loveke** over en kwam hij bij een plaats, die **Humarcha** heet. Vandaar ging hij naar **Thrianta.** Daarna zond koning Karel de Grote hem naar het land van de Saksen, naar een gouw, die **Wigmodia** heet (116); hier stichtte de bisschop een kerk. Door tegenwerking kon hij zich niet handhaven; dus verliet St. Willehad Wigmodia en vertrok naar **Utriustri;** daar ging hij scheep en stak de zee over, die rond Frisia ligt. Later keerde hij naar Wigmodia terug. Hierna werd hij tot bisschop gewijd, en tot herder en bestuurder aangesteld van **Wigmodia, Laru, Asterga, Nordendi** en **Wanga** (117).

Verschillende toponiemen zijn in Noord-Frankrijk niet meer terug te vinden, omdat in de oude teksten streeknamen zijn gebruikt, die niet bewaard zijn gebleven. De rivier de Loveke moet vermoedelijk als de Loovaart worden opgevat (118). De Asterga is ongetwijfeld hetzelfde als de Oostergo, die op voldoende gronden naar Noord-Frankrijk is teruggevoerd. Voor Nordendi liggen in Vlaanderen zoveel mogelijkheden, dat het zelfs niet mogelijk is, de juiste plaats aan te wijzen. Als Noorden is een plaats te Clemskerke of Vlisseghem bekend. Noordeinde heet een wijk te Becelare; een wijk te Merckem; een wijk te Snelleghem; en een niet meer met zekerheid te lokaliseren leengoed in of bij Wijngene. Evenzeer is het mogelijk, dat Nordendi in de omgeving van Oostende gesitueerd moet worden, waar de namen Oostende en Westende aannemelijk maken, dat in de buurt ook een Noordende gelegen heeft. Ten overvloede moge erop gewezen worden, dat in Noord-Duitsland, waar de gangbare mening St. Willehad lokaliseert, geen der hierboven opgesomde plaatsnamen terug te vinden is.

In elk geval is het duidelijk, dat St. Willehad onder de Friezen en de Saksen arbeidde, want zijn leven verhaalt (119), dat hij na zijn priesterwijding het verlangen uitte, om onder deze volkeren te werken, die nog heidens waren. Wij hebben gezien, dat vóór de 10e eeuw de Friezen en de Saksen in de omgeving van de klassieke „Litus Saxonicum" te situeren zijn.

Op de plaats, **Brema** genoemd, bouwde St. Willehad een kerk van wondere schoonheid (120). Hiermede is niet het Duitse Bremen bedoeld,

doch Brêmes (121). Uit de originele Vitae, de oudste teksten, valt immers geen enkele aanwijzing te putten, dat St. Willehad in Noord-Duitsland is geweest. Dat Bremen en Brêmes ook weer hier en dààr gedoubleerd zijn, is niet de laatste, doch wel een der merkwaardigste verschijnselen in de dislokaties (121a).

* * *

Zelfs voor St. Anskarius, die in 865 als bisschop van Hamburg en Bremen (?) overleed, past bij diens titel: „eerste apostel van Denemarken" een groot vraagteken.

Zijn leven verhaalt (122), dat hij aankwam te **Dorestadum** en de streek van de Friezen doortrok, waarna hij de gebieden der Dani (Noormannen) bereikte. Maar omdat de koning der Noormannen Heriold hem niet in zijn rijk duldde, gaf de koning van de Franken hem een beneficie, tussen de **Albia** gelegen, waar hij, als het nodig was, kon verblijven.

Dorestadum lag op de Franse kust, of moet te Wich gesitueerd worden. Geen enkele tekst drukt uit, dat St. Anskarius na zijn aankomst naar het noorden trok, al werd dit zo geïnterpreteerd. In werkelijkheid trok hij naar het zuiden, naar Normandië; daar bereikte hij de gebieden van de Noormannen. De uitvoerige behandeling van de Friezen en de Saksen heeft het bewijs geleverd, dat de Albia niet als de Elbe kan worden opgevat, doch dat naar alle waarschijnlijkheid de Franse Aa is bedoeld. Ogenschijnlijk paste dit bericht goed in Nederland; nu blijkt, dat hét veel beter in Noord-Frankrijk te situeren is.

Ook in Frisia arbeidde St. Anskarius; zijn leven wijst dit zelfs nog nauwkeuriger aan door te zeggen: „namelijk in de pagus van de **Oostergo**" (123). Hierdoor staat het vast, dat deze werkzaamheid van de heilige in elk geval in Frans en Belgisch Vlaanderen gelegen heeft.

In **Hammaburg** vestigde St. Anskarius zijn bisschopszetel, nadat hij voor „de uiterste streek van Saksonia aan de overzijde van de Albia" tot bisschop was aangesteld, aan wie de kerk van de **Nordalbingi** onderworpen was (124). Hij was tot bisschop gewijd door Drogo, de bisschop van Metz, terwijl de bisschoppen van Reims, Trier en Mainz mede aanwezig waren (125). En omdat zijn bisdom, zo gaat het Vita verder, in een gevaarlijke streek lag, waar door de wreedheid van de heidenen niet veilig te leven was, en ook omdat het maar klein was (126) (derhalve niet veel op kon brengen!), gaf de keizer aan St. Anskarius een zeker klooster in Gallië, **Turholt** genoemd (Torhout, Vlaanderen), dat ter beschikking zou staan van de bisschopszetel. Al deze details zijn zonder meer onverenigbaar met de plaats van de zetel in Noord-Duitsland.

Elders spreekt het Vita over de christenen, die ofwel in Dorestadum ofwel in Hammaburg gedoopt waren (127). Uit de tekst blijkt, dat het gaat om gelovigen en onderhorigen van het bisdom; de nevenbeschikking van Dorestadum en Hammaburg kan dan ook slechts betekenen, dat de

beide plaatsen in dezelfde streek liggen. Wij begrijpen nu ook, waarom Huydecooper Dorestadum in de buurt van Hamburg lokaliseerde!

Bij de rijksverdeling van het jaar 840 kwam het klooster van Torhout onder het rijk van Karel te ressorteren. Aan dit bericht voegt de kroniekschrijver een merkwaardige zin toe: „en zo geraakte het uit het gezag van St. Anskarius" (128). Het klooster in Vlaanderen, dat een bisschop van Hamburg desnoods als dotatie in bezit kon hebben, blijkt volgens de laatste tekst onder zijn direkte jurisdictie te hebben gestaan; derhalve lag het in of dichtbij zijn territorium. Bij de verdelingen van de wereldlijke rijken is immers meermalen ook het grondgebied van de bisdommen herzien.

Ondanks het feit, dat St. Willehad en St. Anskarius in Noord-Frankrijk te situeren zijn, kàn de traditie van hun zetel te Hamburg en Bremen geheel conform de historische waarheid zijn. Veel waarschijnlijkheid heeft deze oplossing der doublure niet, daar al te duidelijk kan worden aangetoond, dat tegen of in de 10e eeuw de verplaatsing is geschied van het land der Saksen en der Friezen. Zij is bovendien nóg moeilijker aan te nemen, omdat naast Bremen ook het andere belangrijke raakpunt **Hammaburg**, in veel bronnen als de zetelstad van de beide heiligen genoemd, vermoedelijk in Frankrijk gezocht moet worden. Dicht bij Brêmes bevindt zich de plaats Hames-Boucres, bestaande uit twee dorpen, die nu tot één gemeente zijn samengevoegd (129). Een andere mogelijkheid tot identificatie is Hambreucq (130). Vermoedelijk zijn de Franse plaatsen de authentieke, en berust de Noord-Duitse traditie op eenzelfde dislokatie als de Nederlandse, waarvan zij trouwens een konsekwent gevolg kan zijn (130a).

In West-Noord-Frankrijk, door de klassieken **Caput Germaniae** genoemd, en in het geheel niet in Nederland, blijkt de basis gelegen te hebben, van waaruit de Angelsaksische missionarissen de bekering van Germanië hebben opgezet en bewerkt. Om tal van redenen is deze reconstructie van de kerstening van Duitsland verre te verkiezen boven de gangbare veronderstelling (overigens nimmer bewezen en in feite in tegenspraak met andere bekende historische gegevens!), dat Utrecht en Friesland het uitstralingscentrum zijn geweest in de bekering van Duitsland. Een overtuigende aanhang heeft deze veronderstelling bij de historici trouwens nooit gehad.

St. Anskarius wordt tevens in verband gebracht met de stichting van de abdij van Corvey (131), die haar naam ontving van de moederabdij van Corbie (132). Waarschijnlijk is de stichting van het Duitse Corvey door St. Anskarius slechts pure legende, daar andere bronnen andere stichters noemen. Merkwaardig is in elk geval, dat het leven van St. Anskarius, door zijn leerling en opvolger St. Rembert geschreven, aan de monniken van het Franse Corbie is opgedragen (132a). De twee abdijen vormen een merkwaardige doublure tussen Picardië en het land van de Saksen in Duitsland. Bij zulk een duidelijke naamsverschuiving dringt de vraag zich vanzelf op, waar precies bepaalde feiten thuis horen.

De eerste Noord-Duitse geschiedschrijver, Adam van Bremen (geb. in Saksen ca. 1085), schreef tegen het midden van de 11e eeuw de kerkgeschiedenis van Hamburg en Bremen (132a). Hij is de eerste, die, althans schriftelijk, St. Willehad en St. Anskarius in Noord-Duitsland situeert. In zijn kroniek heeft hij vanzelfsprekend oudere bronnen verwerkt, die met het land van de Saksen een geheel andere streek aanduidden, wat Adam van Bremen niet heeft opgemerkt. Het zou zeker te ver gaan, hém de dislokatie van de Saksen, de Friezen en de Noormannen (later eenparig als de Denen is Denemarken opgevat) in de schoenen te schuiven. In zijn tijd waren de historisch-geografische misvattingen al in volle gang. Utrecht noemde zich al het Vetus Trajectum; reeds was een bepaalde opvatting van de Renus gangbaar, die veel gegevens van hun authentieke plaats getrokken heeft. Waarschijnlijk bezat het oosten van Nederland al zijn Lebuinus- en Ludger-tradities.

Er kan moeilijk uitgemaakt worden, welke van de Nederlandse of van de Noord-Duitse dislokaties er het eerst was, en in hoeverre zij uit elkander voortgekomen zijn. Dit detailpunt doet er overigens weinig toe. Dat de beide opvattingen elkaar enorm gesteund hebben, zodat de ene uit de andere een belangrijk deel van haar zogenaamde historische zekerheid putte, behoeft niet nader te worden aangetoond.

ST. LUDGER.

Met St. Ludger komen wij op schijnbaar echt Nederlands terrein. Hij is ca. 744 te Zuilen geboren. In zijn jeugd bezocht hij de Utrechtse school. Als diaken begon hij zijn prediking bij Deventer, waar hij later op het graf van St. Lebuinus een kerk bouwde. In het jaar 777 werd hij tot priester gewijd en werkte toen bij Dokkum en in Groningen. In 804 werd hij bisschop gewijd. Hij stichtte de kloosters van Werden en Helmstedt. Het Vita Gregorii, de derde bisschop van Trajectum, is van zijn hand (133). In 809 overleed hij als bisschop van Munster. Zo luidt in het kort de traditonele samenvatting van zijn leven. Laten wij eens zien, wat de teksten mededelen.

Zijn Vita (134) verhaalt, dat Karel Martel aan een zekere Wirsingus een beneficie had geschonken in het gebied van de Friezen; daar zond de koning hem heen, om in die streek het geloof te versterken (135). Wirsingus aanvaardde de opdracht; hij ging wonen in een plaats, **Suabsna** geheten, die bij Trajectum gelegen was, waar hij met zijn kinderen en verwanten medewerker van St. Willibrord werd.

Dit feit wordt in het leven van St. Ludger verhaald, omdat Wirsingus zijn grootvader was; daarom wordt ook aangenomen, dat St. Ludger te Suabsna geboren is, wat trouwens door een bron onomwonden wordt medegedeeld, al is deze tekst niet in alle opzichten betrouwbaar. De plaats was niet Zuilen bij Utrecht (136), doch het is kennelijk **Zouafques** in de nabijheid van Tournehem.

Toen Ludger wat ouder geworden was, zegt zijn Vita (137), legde hij de wereldlijke klederen af, en wijdde hij zich geheel aan de studie van het geestelijk leven. Dit geschiedde in het klooster van Trajectum. Het moge duidelijk zijn, dat een jongeling, te Zouafques geboren, niet te Utrecht gaat studeren.

Ten tijde dat Albricus (138) te Colonia (Keulen of Coulogne?) tot bisschop werd gewijd, liet hij Ludger tot priester wijden. Hij stelde hem aan als „Doctor Ecclesiae" (waarschijnlijk hulpbisschop of vicaris) in de pagus **Ostrache**, de streek, waar St. Bonifatius de marteldood had ondergaan (139).

St. Ludger bracht vele nachten in gebed en eenzaamheid door in de kerk van St. Salvator, die St. Willibrord had gesticht (140). Dit bericht veronderstelt een korte afstand tussen zijn eigen standplaats en Tournehem. Tussen Tournehem en Zouafques ligt anderhalve kilometer, zodat het al heel weinig bezwaar ontmoet, tussen de beide plaatsen de herhaalde tochten van de heilige te reconstrueren. Mogelijk is echter, dat St. Ludger vanuit zijn standplaats, verder van Tournehem verwijderd, de kerk van St. Willibrord bezocht. Ook dan is de afstand geen beletsel. Te Zouafques heeft naar alle waarschijnlijkheid een belangrijke kerkelijke of monastieke vestiging bestaan; in de grond zitten nog uitgestrekte fundamenten, door de inwoners „L'Abbaye" (de abdij) genoemd (141).

Een andere maal kwam St. Ludger bij de zee, op de plaats, die **Werdina** wordt genoemd, waar hij op zijn vaderlijk erfdeel een kerk had gebouwd (142). Een ander Vita voegt eraan toe, dat Werdina gelegen is aan de „ostia Reni", de monden van de Renus (143). Op deze plaats besloot de bisschop een klooster te stichten ter ere van de Salvator en de Moeder Gods. Hij bouwde er een kerk, in welke hij begraven wenste te worden (144).

Twee zijner leerlingen verhaalden in 815, dat zij op bevel van de heilige bisschop de stichting van het klooster van Werden noteren (145). St. Ludger wilde een klooster stichten op zijn vaderlijk goed, aan de monden van de Renus gelegen, en op een andere plaats, die **Withmundi** wordt genoemd. Maar hem werd met het oog op de toekomstige aanvallen van de Noormannen geopenbaard (duidelijk is, dat het verhaal hierna geschreven is, vermoedelijk lang nà 815), dat de plaats niet gelukkig gekozen was, en dat een plaats in een bos, dat **Weneswalt** heet, beter zou zijn, gelegen aan de oever van de Roer. Hier, in het Duitse Werden, werd het klooster door St. Ludger gesticht (146).

Reeds eerder ontmoetten wij een gegeven, waardoor de juiste plaats van Werden, Werdine, Wertha of Weretha vaststaat. Deze plaats wordt door de Franse historici nabij Sangatte gelokaliseerd; momenteel bestaat zij niet meer, daar haar grondgebied door de zee verzwolgen is. Die situering wordt o.a. afdoende bewezen door het verhaal van de overbrenging van de relieken van St. Wandrille van Boulogne naar Brugge. De weg

van de processie is nauwkeurig bekend; hij liep van Boulogne langs de kust over Sangatte, waarna hij **Weretha** passeerde, en verder over Bergues naar Brugge (147). Piers (148) verhaalt over een schipbreuk, die abt Géruld onderging, toen hij, op weg naar Oye, in de oversteekplaats **Weretha** verongelukte; dit viel voor in het jaar 1068. In dit Weretha heeft zich dus het vaderlijk erfgoed van St. Ludger bevonden; een ander deel van het domein van zijn grootvader Wirsingus bevond zich immers te Zouafques in de onmiddellijke nabijheid. Inmiddels weten wij, door de Peutingerkaart en door de uitvoerige teksten over de Renus, dat de befaamde „ostia Reni" = de monden van de Renus, aan de westkust van Noord-Frankrijk geplaatst moeten worden (148a).

Volkomen overbodig is derhalve de aan de gang zijnde discussie, waar precies in Nederland de erfgoederen van St. Ludger gelegen hebben (149). Dat er zoveel diverse en niet met elkander te rijmen lokalisaties gegeven worden, toont aan, dat geen enkele situering veel waarschijnlijkheid bezit. Weretha en Zouafques zijn ongetwijfeld de juiste plaatsen.

De roem van St. Ludger verbreidde zich en kwam Karel de Grote ter ore. Deze stelde hem tot bisschop aan over het volk van de Friezen, vanaf de oostelijke oever van de **Labeki** over vijf gouwen, wier namen zijn: **Hugmerchi, Hunusga, Emisga** en **Federitga** en over het eiland **Bant** (150). Ook aan het mysterieuze Fositesland, eertijds door St. Willibrord bezocht, besteedde St. Ludger aandacht (151). De Labeki is vermoedelijk dezelfde rivier als de Lagbeki uit het leven van St. Gregorius. Ik vat haar op als de Laak. Juist is derhalve de opvatting geweest, dat St. Ludger ten noorden van het bisdom van St. Willibrord werkte; zijn bisdom moet in het departement Nord en in Belgisch West-Vlaanderen gezocht worden.

Keizer Karel, zegt zijn Vita op een andere plaats, stelde hem tot bisschop aan over het westelijk gebied van de Saksen. Het voornaamste centrum van zijn bisdom lag in de **Sudergoe**, de Zuidgouw, op de plaats, die **Mimigernaford** heette, waar de bisschop een klooster stichtte (152). Deze vreemde plaatsnaam, die in Noord-Frankrijk niet meer terug te vinden is, vat de traditie op als Munster, waar zij de bisschopszetel van St. Ludger situeert. De naam komt elders niet voor; de identificatie met Munster wordt door geen enkel gegeven gedekt (152a), doch zij kan niet afdoende weerlegd worden door met zekerheid een Franse plaats aan te wijzen. Het is mogelijk en zelfs waarschijnlijk, dat de plaatsnaam een verbastering is van een andere naam. De Sudergoe moet om goede redenen in de nabijheid van de Oostergo, de Westergo en de Noordgo worden gezocht. Elders in het leven van St. Ludger komen trouwens de Nordgo en de Sudergo ook voor(153). Het centrum van zijn bisdom lag in de Sudergo; ook op geografische gegevens kan Mimigernaford moeilijk te Munster worden gezocht.

Zonder nader commentaar gaat het Vita verder (154) en vertelt het, dat keizer Karel aan St. Ludger in de pagus van **Bracbante** het klooster van St. Petrus schonk op de plaats, die **Lotusa** wordt genoemd. Onomstotelijk staat het vast, dat hiermede Leuse is bedoeld, tussen Authun en

Doornik gelegen in Belgisch Henegouwen. Misschien mag deze plaats als een aanwijzing temeer beschouwd worden, dat Mimigernaford niet te Munster, doch in de nabijheid van de streek gelegen heeft, die blijkens een groot aantal details het werkterrein van St. Ludger vormde. In elk geval blijft het moeilijk te verklaren, wat St. Ludger als bisschop van Munster en apostel van noordelijk Nederland (155) aan een klooster in Leuse had.

Wanneer het verhaal gegeven wordt van een missietocht van St. Ludger in het gebied van de Friezen, blijken de heilige en zijn gezellen achtereenvolgens te komen in de villa **Helewirt**, te **Werfhem**, en daarna te **Wicswirt**, waar een klooster was gebouwd (156). Helewirt kan Héricourt (157) of Herlincourt (158) zijn, beide in het canton van St. Pol-sur-Ternoise gelegen. Werfhem is Warhem (159); beide namen mogen als geheel identiek worden opgevat. Wicswirt is zonder de minste twijfel Wittes (160), nabij Sint-Omaars gelegen; deze identificatie is bij de lokaal-historici zo bekend, dat zij als veilig mag worden beschouwd.

Ook kwam de man Gods in een plaats, **Billurbeki** geheten, waar hij een kerk bezat (161). Billerbeek heet een dorp in Westphalen (D.), dicht bij Munster gelegen, dat gewoonlijk als het in de tekst bedoelde wordt opgevat. Bollebeek heet een plaats in Belgisch Brabant. Zillebeke heet een plaats in de streek, ten zuiden van Ieperen, waar meerdere raakpunten uit het leven van St. Ludger liggen. Belbet heet een gehucht in de gemeente Henneveux. Deze toponiem, in oude vormen als Bellebet, Bellebeth of Borebet bekend, staat ook dicht bij de plaatsnaam uit de tekst (162). Vermoedelijk heeft op deze plaats in het Vita een Franse toponiem gestaan, die in klank of schrijfwijze op Billerbeek leek, zodat, toen St. Ludger als bisschop van Munster werd opgevat, deze toponiem aangepast werd aan de lokalisatie van de heilige in Westphalen.

Eens, toen hij in Fresia predikte, kwam hij bij zijn kerk in de plaats **Hleri** bij de rivier de **Lade** (163). In andere bronnen vinden wij een rivier als Leda geschreven, wat vermoedelijk juister is. Du Cange verklaart Led of Leda als een algemene naam, met de betekenis van grote weg of kanaal, een verbinding te land of te water (164). Ledbourne is een plaatsnaam in de gemeente Guines; letterlijk betekent hij: bron van de Led (165). Het kanaal van Marck, ook Merckled genoemd, is een gekanaliseerde rivier, die vanaf Marck tot aan het kanaal van Sint-Omaars naar Calais loopt; de rivier wordt in 1190 als Aqua Merckled genoemd, terwijl ook de naam van Léda voorkomt (166). Mere Led heet een overgebleven deel van een vroegere zeearm, tussen Waldam, Walle en Calais (167). In het jaar 1230 wordt in de oorkonden van Saint-Bertin een Johannes de Leda genoemd (168). Houtleda of Houtlede heette vroeger de Houlet, een rivier, die in twee armen bij Marck stroomt (169). Er zijn dus zoveel lokalisaties voor de Lade of Lede in Noord-Frankrijk mogelijk, dat het zelfs lastig is, de juiste rivier aan te wijzen (170).

In het jaar 797 schonk Oodhelm aan de door abt Ludger naar Wichmond gebrachte relieken een derde deel van zijn erfgoederen, gelegen in de pagus **Hisloi** in de villa **Ocanni**, in de pagus **Northuianti** in de villa **Huleri**, en in de villa **Hrenheri**. De akte is gepasseerd in de plaats, **Withmundi** genaamd (171).

Dezelfde Oodhelm schonk in het jaar 799 nog andere bezittingen aan de relieken van de Verlosser te **Withmundi**, gelegen in **Okinni** in de pagus Isloi, in **Manheri**, in de pagus **Nort Tueanti** en in **Hasungen** (172).

De juiste plaats van Withmundi is in het hoofdstuk over de Saksen vastgesteld. De pagus Isloi of Hisloi is het land van Lijsel, in de omgeving van Sint-Omaars. Huleri, waarschijnlijk hetzelfde als in het Vita Hleri genoemde, kan, evenwel met weinig zekerheid, als Lières worden opgevat, Er zijn vijf mogelijkheden: Lières, een gemeente in het canton Norrent-Fontes; Lières, een leengoed onder de gemeente Lestrem, afhankelijk van het kasteel van Béthune; Lières, een leengoed onder de gemeente Mametz; Huclier, een gemeente in het canton Heuchin; en Hucqueliers, een gemeente in het arrondissement Montreuil-sur-Mer (173). De villa Hrenheri, in de tweede tekst Manheri genoemd, kan niet worden aangewezen.

Ocanni of Okinni is waarschijnlijk Saint-Léonard, dat vroeger Hokinghem of Ocingehem heette, en dat in de 15e eeuw naar St. Leonard is genoemd (174).

Voor Hasungen zijn ook twee even reële mogelijkheden: Assinghem, een buurtschap en oud leengoed, in de gemeenten Houlle en Eperlecques gelegen: Hazuingue, een leengoed onder de gemeente Réty (175).

In de noordelijke geschiedschrijving zijn de Thuianti en de Nort Thuianti met Twente in verband gebracht; deze opvatting werd althans zonder meer uit de oude namen gelezen. Voor de Nederlandse opvatting is geen enkele parallel-tekst aan te voeren. De naam zelf komt in de bronnen weinig voor. Blijkens enige in Engeland gevonden inscripties bestond de naam al in de Romeinse periode (176). Uit een ander gegeven blijkt, dat „cives Tuihanti", die Germanen waren, in een legeronderdeel van Frisioni in Engeland dienden (177). Hierin moet ongetwijfeld een geografisch verband gezien worden tussen de Friezen en de Thuianti. De interpretatie Twente is derhalve in het geheel niet meer aan te nemen, en berust slechts op een overeenkomst in klank.

Een mystificatie van het zuiverste water wordt door Wichmond in Nederland gevormd. De een lokaliseert de plaats bij Zutphen; de ander ziet er Deventer voor aan. De plaats of het klooster Wichmond heeft in Nederland nooit bestaan. In dit geval is een toponiem uit de oude bronnen zomaar ergens in Nederland gesitueerd, niet eens op een bestaande plaats, want er bestond in Nederland geen gelijkluidende plaatsnaam. De juiste plaats van Wichmond is bij de Nederlandse historici altijd zwevend gebleven. Een gelijksoortig onwerkelijk produkt van kamergeleerdheid treffen wij aan in Wiltenburg, dat lang „als een plaats in de buurt van

Utrecht" is opgevat, doch waarvan de historici en de taalkundigen nu wel overtuigd zijn, dat het in Nederland nooit heeft bestaan.

Van de Duitse abdij van Werden, kennelijk een doublure van het vroegere klooster van Weretha, is een oude goederenlijst bewaard gebleven, wier plaatsen wel eens in Nederland worden verondersteld, ofschoon zij er tot heden nooit zijn aangewezen (177a). Is deze lijst een authentieke en oude bron, dan spreekt het vanzelf, dat zij in Noord-Frankrijk toegepast moet worden, wat trouwens al duidelijk is door het raakpunt van het Almere.

RIXFRIED.

Tussen de jaren 806 en 809 schreef bisschop Rixfried aan bisschop Ludger van Munster over de mirakelen van bisschop Suitbert van Werden. Daarin deelt hij o.a. mede, „dat de heilige eens bij hem was in zijn klooster van Frisia in de plaats Dokkum, waar de zalige Bonifatius, de tweede aartsbisschop van Trajectum, de marteldood had ondergaan." (178). De bewuste brief is vals; hij werd in 1473 gefabriceerd. Al vormt hij geen bewijs voor de werkelijkheid der mystificaties, dan is hij er toch wel een duidelijk voorbeeld van, met hoeveel gemak en vanzelfsprekendheid de oude historische tradities van Tournehem in Nederland zijn rondgedeeld.

In het jaar 815 bevestigde keizer Lodewijk, op verzoek van de bisschop van Vetus Trajectum, de tienden en andere inkomsten van de kerk, tevens de opbrengst van tollen, onder andere op de kust van Dorestadum. De oorkonde verwijst naar vorige bevestigingen door Karel de Grote, Pepijn en hun voorgangers aan de kerk verleend (179).

De oorkonde zegt: „in ripis in Dorstade". Het woord „ripa" kan kust of oever betekenen; in het eerste geval duidt het een zeekust aan, in het tweede geval kan het op de oever van een rivier wijzen. Beide vertalingen zijn even aannemelijk. Toch moet in deze tekst (afgezien van andere gegevens, die duidelijk hebben gemaakt, dat Dorestadum aan de kust lag), aan de vertaling van „zeekust" de voorkeur worden gegeven, omdat bij een zeehaven de tol inderdaad geheven wordt aan de kust, op de binnenkomende of vertrekkende schepen. Bij een tol, ver landinwaarts gelegen, wordt de tol immers niet geheven op de oever, doch op de rivier, op de voorbijgaande schepen.

In het jaar 828 schonk een zekere Gerowardus aan de kerk van St. Martinus te Vetus Trajectum uit zijn vaderlijk erfdeel goederen in de villa **Langhare, Ellinuuik, Aladna, Nuazefelde, Hummelle, Theodon, Hesim** en **Asnon.** De akte is uitgegeven te **Embrica** (180). Is de bisschoppelijke kerk van Utrecht bedoeld, dan moeten die goederen ofwel in of dicht bij Nederland aangewezen kunnen worden, ofwel zo zij verderaf liggen, duidelijk als bezit van Utrecht bekend zijn. Noch het een, noch het ander is het geval.

Langhare is waarschijnlijk dezelfde plaats, die elders Langerak genoemd wordt. Er zijn niet minder dan zeven mogelijkheden in Noord-Frankrijk (181). Ellinuuik kan Herbinghen zijn in het canton van Guines, of Elingen, een wijk van Ferques, of Herlincourt in het canton van Saint-Pol-sur-Ternoise (182). Aladna kan Allette (183) zijn in het canton van Hucqueliers, of een leengoed te Eerneghen, of Alinchtun (184) in de gemeente Desvres. Humella is zonder enige twijfel Houlle (185) in het canton van Sint-Omaars, omdat de oude vorm bewijsbaar op Houlle van toepassing is. Theodon, vermoedelijk dezelfde plaats als Theotorn, kan Teteghem (186) zijn. Asnon is misschien Asnoth (187), een thans niet meer bestaande plaats, doch nog waarschijnlijker Hasnon, een stadje aan de Scarpe, op 2 uren noord-west van Valenciennes. Embrica, waar de akte uitgegeven werd, is Embry (188), dat in 828 als Embreka, in 868 als Embrica voorkomt. Voor de gangbare interpretatie Emmerich (Dl.) bestaat geen eigentijdse parallel, zodat de aanwijzing van Embry als zeker moet worden aanvaard. De plaats Embrica komt nog ter sprake bij de goederen van St. Willibrord; ook daar vormt zij een belangrijke aanwijzing.

ST. FREDERIK.

Ook in het leven van St. Frederik, die de traditie tussen 828 en 838 op de zetel van Utrecht zet, zijn aanwijzingen te putten voor de juiste plaats van het bisdom.

In zijn **Passio** (189) wordt verhaald, dat toen bisschop Rixfried overleden was, het volk eenstemmig verlangde, dat St. Frederik hem zou opvolgen (189a). In de oorkonde van 815 wordt diezelfde Rixfried als bisschop van Trajectum genoemd. Desondanks komt hij niet voor op de oudste (15e eeuwse) lijst der bisschoppen van Utrecht. Hieruit blijkt, dat niet àlle konsekwenties der historische misvatting getrokken zijn.

Op een andere plaats verhaalt de Passio (190), dat de koning de bisschop op een maaltijd nodigde; nadat hij hem begroet had, begeleidde de koning hem met grote eer naar **Trajectum.** Aangekomen aan de **Renus,** werd St. Frederik geïntroniseerd bij de kerk van de H. Maria, waarin de martelaar Bonifatius en zijn gezellen begraven lagen.

Het bericht vraagt om enig commentaar. St. Frederik wachtte de koning op buiten Trajectum - Tournehem; samen gingen zij naar de stad. Daar bereikten zij niet de Rijn, doch de Hem. De genoemde kerk van de H. Maria vinden wij in de oude en authentieke teksten van Trajectum nergens expliciet vermeld, al wordt wel eens gesproken van een kerk, toegewijd aan de Salvator en de Moeder Gods. Wel is bekend, dat Utrecht een Maria-kerk heeft gehad, zodat het waarschijnlijk is, dat de Nederlandse bewerker van de Passio (die hier ongetwijfeld Utrecht op het oog heeft) een Utrechts gegeven heeft laten binnensluipen in een berichtgeving, die in haar eerste versie op Tournehem begrepen moet worden. In de kerk waren St. Bonifatius en zijn gezellen begraven. De oorspronkelijke tekst (continetur = bevat) zegt, dat de lichamen er nóg rusten, dat zij derhalve

nog niet naar Fulda waren overgebracht. Bij de behandeling der gegevens over St. Bonifatius is duidelijk gemaakt, dat hij na zijn marteldood in Tournehem begraven is. Dit bericht wijst dus geenszins Utrecht aan als de plaats, waar St. Frederik zijn zetel in bezit nam, doch het duidt onmiskenbaar Tournehem aan.

Op een zekere dag begaf St. Frederik zich naar **Walachra**, welk eiland hij binnentrok om er in een kerk te bidden. Bij zijn vertrek liet hij er een priester achter; zelf begaf hij zich naar Trajectum (191). Inmiddels weten wij, dat Walachra geen Walcheren is, en moet de plaatsing van deze missietocht in Nederland als onjuist worden beschouwd. Het is altijd een raadsel geweest, wat St. Frederik in Walcheren te zoeken had! Een andere keer bezocht de heilige bisschop een streek bij de **Alechmere fluvium**, de rivier van het Almere (192). In deze periode immers was het authentieke Almere, tussen Duinkerken, Sint-Omaars en Calais gelegen, sterk aan het verlanden. De naam van het Almere blijkt op de rivier (welke?) overgegaan te zijn, die na de verdere verlanding van de zeearm gebleven was. Een andere kroniek drukt de geografische toestand nog beter uit, door te spreken van een „overtocht van de zeebaai, die Almere wordt genoemd" (192a).

De Noormannen, verhaalt de Passio, hadden Dorestad verwoest en met de grond gelijk gemaakt. Ook in Trajectum hadden zij niemand gespaard. De kroniek drukt het zelfs héél sterk uit; zij zegt „dat er geen waterende aan een muur gelaten was". De schrijver bedoelt, dat er zelfs geen muur was overgebleven. „Zo kwam het", gaat de kroniek verder, „dat na de dood van de bisschoppen Alfricus, de broer van St. Frederik, en Ludger het volk uit het land verdreven was, en de streek en de stad geheel verlaten waren, totdat (**let op de abrupte sprong van het verhaal naar Utrecht!**) door de Goddelijke Voorzienigheid de vrome Balderik tot bisschop werd aangesteld over deze plaatsen, onder wiens bestuur goede muren om de stad verrezen, hoewel zij niet gelijk waren aan de vroegere" (193).

Wanneer de schrijver van de Passio over de kerkschat vertelt in verband met de verwoesting der stad door de Noormannen, schrijft hij nolens volens een prachtig criterium neer voor de datering van zijn tekst. Er zijn nog, zegt hij, verschillende getuigen over van beiderlei geslacht, die ten tijde van de vrome bisschop Balderik de kerkschat hebben gezien (194). Hij schreef derhalve nà Balderik, die in 977 overleed, en waarschijnlijk niet eens kort, doch lang daarna. Zijn tekst met het verband tussen St. Frederik en Utrecht zegt dus niets, want in zijn tijd was de substantie van de Utrechtse mystificatie al gemeengoed geworden, al was zij nog niet in al haar details uitgewerkt.

Het lijdt niet de minste twijfel, dat in deze Passio S. Frederici een Nederlander aan het woord is. Van de bisschoppen Frederik, Alfricus en Ludger, waarvan hij echter geen datering geeft, springt hij over op Balderik, die circa het jaar 919 op de zetel van Utrecht kwam. Hij schreef

nà 977, vermoedelijk véél later. Het valt bijzonder op, dat hij de bisschoppen Hunger, Odilbald en Radboud overslaat, die in de bisschoppenlijst toch vóór Balderik staan (195). Uit de oorkonden blijkt bovendien onomstotelijk, dat zij bisschop van Trajectum zijn geweest. De oplossing van deze ongebruikelijke sprong is heel eenvoudig: deze bisschoppen waren tegen het einde van de 10e eeuw in Nederland nog volkomen onbekend; hun namen waren nog niet met Utrecht in verband gebracht.

De tekst toont derhalve aan, dat bepaalde gegevens van Tournehem naar Utrecht getrokken zijn. De nadruk moet worden gelegd op: bepaalde. Uit de tekst blijkt immers ook, dat tegen het einde van de 10e eeuw slechts een deel der traditie van Trajectum naar Utrecht was verplaatst. De bronnen van Vetus Trajectum zijn niet ineens, in één totale en fatale slag, op Utrecht toegepast geworden.

Uit het jaar 834 is de schenking van Uibertus aan de kerk van Trajectum bekend, gelegen in de gouw **Nifterlaka.** De kerk verkrijgt goederen, gelegen te **Ostarbarc** en in **Prast** (196). Prast kan misschien geïdentificeerd worden als Le Branle, een oud leengoed van het kasteel van Tournehem; deze toepassing is allerminst zeker.

Ostarbarc wordt in Nederland als Oosterbeek opgevat. De eerste tekst, die voor Oosterbeek als parallel zou kunnen dienen, volgt in het jaar 1028 (197); van te voren is Oosterbeek nergens genoemd. Om het feit, dat pas bijna drie eeuwen later het bestaan van Oosterbeek historisch bewijsbaar is, moeten wij de Nederlandse interpretatie naast ons neerleggen. Onder de gemeente Eperlecques, circa 8 à 10 km. van Tournehem verwijderd, ligt het gehucht Le Mont, verdeeld in een Ouest-Mont en een **Est-Mont.** Est-Mont is een letterlijke vertaling in het Frans van Ostarbarc, zodat het wel zeker is, dat deze toponiem daar op zijn juiste plaats is teruggevoerd.

* * *

Uit het jaar 838 is de schenking van Rodgarus van Thuina aan de kerk van Trajectum (198). Hij schenkt haar goederen: in de pagus **Leomeriche,** in de villa **Thuina,** in **Alatinge,** in **Uuestarhesi,** in de pagus **Islo** in de villa **Ductinghem,** in de pagus **Felua,** in de villa **Luona,** in de villa **Sulvelde,** in de villa **Uuaganuuega,** in de villa **Uuerdupa,** in de pagus **Hintingoe** de villa **Herodna,** in **Uttarlo,** in **Bracola** en **Thulere,** in de villa **Gruosna,** in de villa **Fumarhara,** in de villa **Heoa,** in de villa **Seist,** in **Lisidinon,** in **Hesi** en in **Theotorne** (199).

Deze akte, met haar 23 toponiemen, leent er zich uitstekend voor om eens, bij wijze van illustratieve uitzondering, „de onderste steen boven te halen", dat wil zeggen: de Nederlandse interpretaties tegenover de Franse mogelijkheden te stellen. In de onderstaande opsomming van de plaatsnamen worden onder A. de Nederlandse lokalisaties gegeven; onder B. de Franse. Teneinde een vergelijking met een eindresultaat te bereiken, moet er een afwegen van de zekerheden, de waarschijnlijkheden of de

mogelijkheden plaats vinden; hiervoor is een puntenwaardering gekozen. Kan een lokalisatie als zeker of vrijwel zeker beschouwd worden, en is zij bovendien gesteund door een parallel-tekst, die in tijdsorde dicht bij het jaar 838 ligt, dan krijgt deze identificatie als punt een 5. Is zij waarschijnlijk, doch niet afdoende te bewijzen, een 4. Is zij wel mogelijk, doch niet zeer waarschijnlijk, een 3. Een geheel onzekere krijgt een 2. Een aanvechtbare een 1. Niet aan te wijzen plaatsen krijgen vanzelf een 0. Uiteraard is de juiste waardering moeilijk te bepalen, en zal zij vlug als subjectief beschouwd worden. Daarom wordt eveneens in het kort de motivering gegeven, waarop het toegekende punt berust.

Het staat niet uitdrukkelijk in de akte, dat de geschonken goederen bij elkaar lagen. Doch omdat wij te doen hebben met de schenking van één persoon aan één kerk, mag aangenomen worden, dat de bedoelde goederen in één streek gelegen hebben, bovendien zo dicht bij de kerk, dat althans énige geografische samenhang tussen de genoemde plaatsen bestond. Daarom meen ik ook, dat het totaal van de behaalde punten van de Nederlandse en van de Franse lokalisaties bij elkaar geteld mogen worden, teneinde tot een slotsom te komen.

Leomeriche :

A. Lijmers; niet bewezen; eerste parallel uit de onbetrouwbare oorkonde van Elten uit 970; daar voorkomend als Liemerscha. (200) 3

B. Onbekend. 0

Thuina :

A. Duiven; niet bewezen, eerste parallel uit de onbetrouwbare oorkonde van Elten uit 970; eerstvolgende uit 1131 als Thufen; etymologisch zeer zwak (201) 2

B. Tuin, bij Ieperen; eerste parallel uit 1110.
Tuin, een heerlijkheid en wijk te Comines.
Thuun, een leengoed te Hennikenswerve.
Thuin, een stad in Belgisch Henegouwen.
Thun, bij Kamerijk, welke lokalisatie het waarschijnlijkst is. (202) 4

Alatinge :

A. Hof Eltinge onder Duiven; geheel onbewezen; geen parallel. (203) 2

B. Alinchtun, een gemeente in het canton Desvres.
Alenthun, een wijk te Pihen. Van beide plaatsen bestaan kort na 838 parallel-teksten. 4

Vuestarhesi :

A. Hees; geheel onzeker, welk Hees is bedoeld. 1

B. West-Ecques, gehucht in de gemeente Ecques. (204)
West-Hernesse. (205).
Westrehem, gemeente in het canton Norrent-Fontes. (206). Van de drie mogelijkheden is de juiste moeilijk aan te wijzen. 4

Islo :	A. IJssel, etymologisch zeer aanvaardbaar; textueel niet te bewijzen; eerste Nederlandse parallel uit 1046. (207)	3
	B. Lijsel; door parallel-teksten en door andere gegevens geheel bewezen.	5
Ductinghem :	A. Doetinchem; etymologisch zeer aanvaardbaar; eerste parallel in 1188 als Dotinchem. (208)	2
	B. Audinghen, gemeente in het canton Marquise; 10e eeuw Otinghem. (209) Dodanthun, een plaats in het land van Boulogne (210). Todinchthun, een gehucht in de gemeente Audinchtun (211). Er zijn nog andere mogelijkheden, doch deze zijn voldoende.	4
Felua :	A. Veluwe; etymologisch zeer aanvaardbaar; eerstvolgende parallel in 960 (212); zeer waarschijnlijk niet geheel correcte schrijfwijze.	3
	B. Valewen, een leengoed te Oost-Vleteren. Valuwé, een heerlijkheid te Wijtschaete. Mag (moet?) Felua als Felna gelezen worden, wat waarschijnlijk is, omdat deze plaats elders aldus onder de goederen van Trajectum voorkomt, dan kan Fiennes (213) bedoeld zijn.	4
Luona :	A. Loenen; geheel onzeker; geen parallel-tekst. (214)	2
	B. La Loisne, gehucht in de gemeente Beuvry; eerste parallel in 1318. (215)	2
Sulvelde :	A. Silvolde bij Terborg; geheel onzeker; geen parallel-tekst.	2
	B. Schéfol, oude molen in de gemeente Atrecht (216)	3
Uuanganuuega :	A. Wageningen; zeer aanvechtbaar; eerste parallel uit 1125 als Wachoningon. (217)	1
	B. Wacquinghen, een gemeente in het canton Marquise (218). Wailli, gemeente in het canton Arras-Sud (219)	3
Uuerdupa :	A. Onbekend.	0
	B. Onbekend.	0
Hintingoe :	A. Onbekend.	0
	B. Audincthun, gemeente in het canton Fauquembergues. (220) Audinghen, gemeente in het canton Marquise. (221) Autinghem, thans niet meer bestaand dorp in de gemeente Guïnes. (222) Inderham, oud leengoed in de gemeente Guïnes. (223)	4

Herodna :	A. Onbekend.	0
	B. Héronsart, een leen onder de gemeente Saint-Pol-sur-Ternoise, waarvan geen vroege gegevens bekend zijn. (224)	2
Uttarlo :	A. Otterloo; niet bewezen; eerste parallel in 1176. (225)	1
	B. Uzelot, een wijk te Leulinghen. (226). Hardelot, gehucht en oud leengoed in de gemeente Condette. Watrelot, gemeente in het canton Vendin-les-Béthune. Deze interpretaties zijn wel mogelijk, doch verder onzeker.	3
Bracola :	A. Onbekend.	0
	B. Brexent, gemeente in het canton Etaples. (227) Brouxolles of Bruxolle, een oud leengoed in de gemeente Moringhem. (228)	3
Thulere :	A. Dulder, bij Ootmarsum; geheel onzeker; eerste parallel als Tholre uit 1059. (229)	1
	B. Thélus, gemeente in het canton Vimy; in 680 als Theuludum bekend. (230) La Tuilerie; meerdere, overigens vrij late benamingen.	3
Gruosna :	A. Groessen, bij Duiven; eerste parallel in 970 in de onbetrouwbare oorkonde van Elten van 970; de volgende in 1131 als Grosnen. (231)	1
	B. Bergues, departement Nord; in 857 en 867 bekend als Gruonomberg. (232)	3
Fumarhara :	A. Onbekend.	0
	B. Furmeshem, thans niet meer bekende plaats, in 1162 genoemd. (232)	2
Heoa :	A. Onbekend.	0
	B. Oye. (234)	5
Seist :	A. Zeist; eerste parallel als Seiste in 1028; volgende in 1050 als Soys of Suys. (235)	3
	B. Sachin, gemeente in het canton Heuchin. (236). Sains-les-Fressins, gemeente in het canton Fruges. (237) Sains-en-Gohelle, gemeente in het canton Houdain. (238)	4
Lisidinon :	A. Leusden; eerste parallel als Lousden in 1006 (239)	2
	B. Licques; om de situering der oorkonde van het jaar 777 mag deze lokalisatie als zeker worden beschouwd. (zie blz. 365)	5

Hesi :	A. Hees bij Maartensdijk; geheel onzeker; geen parallel	1
	B. Isques, gemeente in het canton Samer. (240) Ecques, gemeente in het canton Aire-sur-la-Lys. (241)	4
Theotorne :	A. Doorn; komt pas in 1126 als Thornem voor in een bron, die niet onverdacht is. (242)	1
	B. Tatinghem, gemeente in het canton Saint-Omer-Sud, in 648 als Tatinga villa bekend. (243)	1

* * *

De Nederlandse lokalisaties bereiken samen 31 punten; de Franse 72 punten. Boven heb ik al gezegd, dat deze optelsom volstrekt geen bewijs is voor de juiste situering. Zelfs als er geen beslissende waarde wordt toegekend aan het resultaat van de cijfers, staat toch deze conclusie buiten twijfel, dat de Franse lokalisaties aanspraak mogen maken op een veel grotere waarschijnlijkheid dan de Nederlandse. Enkele Franse lokalisaties, die als zeker of vrijwel zeker aanvaard mogen worden, maken trouwens duidelijk, in welke streek de goederen gelegen hebben, aan de kerk van Trajectum geschonken. Niets is er bekend van enig bezit van de Utrechtse kerk in Noord-Frankrijk. De oorkonde wijst dus overduidelijk op Tournehem.

EGIHARDUS EN LUDGER.

In het jaar 845 bevestigde keizer Lotharius te Aken op verzoek van Egihardus, bisschop van Trajectum, de immuniteit van het bisdom. In de oorkonde verwijst de keizer naar de vrijheid, door zijn voorgangers verleend (244).

In het jaar 850 verklaart **Ludger**, bisschop van Trajectum, dat Baldicus een schenking doet aan de kerk, en wel van goederen in de villa **Vuada**, in de villa tussen **Ermkina** en **Uberanmalsna**, in **Velgasse** (jamdicta, namelijk: dezelfde plaats als de voorgaande), in **Trinmithi**, in **Anansati**, in **Uunadahe**, in **Sinuinum**, in **Bomala**, in **Hellouwa**, in **Heriuuinna**, in **Feratina**, en **Madua**. Daartegenover staat het bisdom enige goederen af, gelegen te **Hesola**, **Hamarithi** en **Unia** (245). Laten wij deze toponiemen nagaan in de volgorde van de tekst:

Vuada kan zijn: Vis-à-Marles, een gehucht in de gemeenten Marles en Pugnoy, dat in de oude bronnen als Vadum bekend is (246).

Voor Ermkina zijn meerdere mogelijkheden: Ermicourt, een verdwenen dorp in de gemeente Hamelincourt (247); Erkighem, een gemeente in het departement Nord (248); Rinxent, een gemeente in het canton Marquise, in 1107 als Ermigasem bekend (249).

Uberanmalsna en Velgasse schijnen in de tekst dezelfde plaats aan te duiden, ofschoon de namen in klank wel erg ver uit elkaar liggen.

Mogelijk is de eerste naam een samenstrekking van twee toponiemen: Uberan en Malsna. Uberan kan Ouvrehem zijn, een gehucht onder Wierre-Effroy (250). Malsna kan Les Maux zijn, een heerlijkheid onder de gemeenten Arras en Aclicourt, in 1163 onder de naam Mals bekend (251). Velgasse kan Belsace zijn, een hoeve en leengoed in de gemeente Annezin-les-Béthune (252), wat nog waarschijnlijker wordt, als ook Annezin in de akte vermeld blijkt te zijn.

Trinmithi en Hamarithi (252a) kunnen niet worden aangewezen; in Nederland zijn deze plaatsen trouwens ook nooit aangewezen.

Anansati kan zeer goed Annezin-les-Béthune zijn, in 1119 als Anasin bekend (253); deze identificatie is waarschijnlijker dan de andere mogelijkheid Anzin-Saint-Aubain in het canton Arras-Nord (254).

Uunadahe kan Widehem zijn, een gemeente in het canton Etaples (255); of Wadenthun, een gehucht in de gemeente Saint-Inglevert (256).

Sinuinum kan Sanghen zijn, een gemeente in het canton Guînes, in een bron van 1014 als Sauvinghehem bekend (257).

Bomala is Bomare, een leengoed te Neuve-Eglise, doch waarschijnlijker Bommel, een heerlijkheid te Sercus.

Hellouwa kan Allouage zijn, een goed en bos in de gemeente Béthune (258). De Nederlandse interpretatie Hellouw heeft haar eerste parallel in 1031, 185 jaren ná deze akte (259).

Herivinna is Adinfer, een gemeente in het canton Beaumets-les-Loges, in de oudste vermeldingen als Herivillarium bekend (260). Er zijn nog andere mogelijkheden, die evenwel veel zwakker staan (261).

Feratina kan Warincthun zijn, een gehucht onder de gemeente Audinghen (262).

Madua is met grote waarschijnlijkheid Le Madeux, een leen onder de gemeente Gavrelle, in het canton van Vimy, afhankelijk van het kasteel van Lens (263).

Hesola kan Husselot zijn, een gehucht van Leulinghem, vlak bij Tournehem gelegen (264).

Mag Unia als Uvia gelezen worden (wat tekstkritisch heel goed kan), dan is het Houvin-Houvigneul, een gemeente in het canton Avesnes-le-Comte, dat in de oude bronnen als Olvin, Huvin of Uvin bekend is (265).

HUNGER.

Keizer Lodewijk bevestigde in het jaar 854 de immuniteit van Trajectum, nu op verzoek van bisschop Hunger (266). Uit de oorkonde zijn geen nadere details te putten.

Keizer Lotharius II gaf in het jaar 858 een oorkonde uit, waarin hij het klooster van Berg (Odiliënberg, Limb. Ned.), in de pagus van de

Maas en aan de rivier de Roer gelegen, toegewijd aan St. Petrus, aan de zetel van Trajectum schonk (267). Dit geschiedde, omdat de kathedrale kerk door de Noormannen volkomen was verwoest, en de kanunniken, die er de dienst van God onderhielden, naar verschillende plaatsen een heenkomen hadden gezocht, terwijl sommigen van hen door de Noormannen gedood waren. Aan de bisschopszetel en de daaraan verbonden priesters werd nu een wijkplaats te St. Odiliënberg aangeboden.

Dat de kerk van Tournehem naar St. Odiliënberg vluchtte en niet die van Utrecht, staat hierdoor al vast, dat het motief en de aanleiding voor de vlucht, de aanval der Noormannen op Trajectum in het jaar 857, niet in Utrecht of Nederland gesitueerd kunnen worden, doch in Noord-Frankrijk. Toch ligt de historisch werkelijke opkomst van het bisdom Utrecht in het nabije verschiet. Bovendien blijkt Utrecht kort hierna wel degelijk het klooster van St. Odiliënberg in bezit te hebben. Het is dus wèl zaak, de beide lijnen, de afgaande van Tournehem, de opgaande van Utrecht, nauwlettend in het oog te houden. Om de schenking van St. Odiliënberg aan Tournehem goed te begrijpen, dienen wij in het kort de geschiedenis van de twee elkaar naburige kloosters van Susteren en St. Odiliënberg na te gaan, want het is waarschijnlijk, dat de raakpunten tussen Tournehem en Utrecht hier op een merkwaardige manier samentreffen.

* * *

Plectrudis, echtgenote van Pepijn II, had te **Suestra** een klein klooster gesticht op een voormalig eigendom van haar neven Alberik en Hederik. Alberik is de vader van St. Gregorius van Tournehem. Dit klooster bestemde Plectrudis tot rust- en pleisterplaats van de rondtrekkende missionarissen.

In het jaar 714 schonken Pepijn en Plectrudis het klooster en het domein aan St. Willibrord (268), op de voorwaarden, dat het klooster van Suestra voort zou gaan met gastvrijheid te verlenen aan de „fratres peregrini" (de missionarissen), de monniken zich na de dood van St. Willibrord een abt mochten kiezen, en dat het klooster onder de voogdij van Pepijn en zijn opvolgers blijven zou. In Suestra trad Ansbald als monnik in, die reeds vroeger en nogmaals in 718 goederen aan St. Willibrord schonk (269), waaruit blijken kan, dat de stichting van het klooster werkelijkheid geworden is. Tot aan het einde van zijn leven bleef St Willibrord abt van **Suestra**. Laten wij even de traditionele lijn volgen die al deze gegevens met het Limburgse Susteren in verband brengt.

Van de hierna volgende geschiedenis van Susteren is weinig bekend. Keizer Arnulf schonk in het jaar 891 het klooster aan Seginand, abt van Prüm, en deze gaf kort daarna dit bezit aan zijn abdij (270). In het jaar 948 bevestigde keizer Otto nogmaals dit bezit van Prüm (271). Uit de eerste oorkonde blijkt met zekerheid, dat Susteren toen een vrouwenklooster was, welk detail van belang is. Toen de bisschop en de kanunniken van Tournehem in het jaar 857 een wijkplaats zochten, konden zij niet

terugvallen op een der vroegere abdijen van St. Willibrord. Echternach was inmiddels door de keizer in bezit genomen en weggeschonken aan wereldlijke heren. Susteren was, hoewel het oorspronkelijk mannenklooster, misschien dubbelklooster was geweest, nu een vrouwenabdij, zodat de abdij niet dienen kon als refugie-huis voor de kanunniken van Tournehem. Mogelijk hebben de oude banden tussen Tournehem en Susteren bewerkt, dat het oog viel op het klooster van St. Odiliënberg; mogelijk ook heeft de keus van de wijkplaats zuiver en alleen berust op het toeval, dat St. Odiliënberg op dat moment voor wegschenking vatbaar was.

Tussen Susteren en Utrecht heeft geen enkele aanwijsbare band bestaan. St. Willibrord is er abt geweest; St. Gregorius en St. Alberik, bisschoppen van Tournehem, zijn er begraven. Dat hier Trajectum met recht niet als Utrecht verstaan kan worden, wordt nader aangetoond door een merkwaardig detail. Het bekende Evangeliarium van Susteren heeft een miniatuur, waarop twee bisschoppen en een vrouwenfiguur zijn afgebeeld. Voorheen meende men hierin St. Amelberga, St. Willibrord en St. Wiro te zien. Coens heeft echter aangetoond (272), dat de beide afgebeelde bisschoppen St. Gregorius en St. Alberik zijn. De abdis, in het midden zonder aureool afgebeeld, is niet St. Amelberga, maar de schenkster van het Evangeliarium. Even dwingend toont Coens aan, dat dit Imago is, de dochter van graaf Gerard van Loon. Zij was gehuwd met Willem, de kastelein van Sint-Omaars (273); na de dood van haar man trok zij zich in de abdij van Susteren terug, waar zij in 1174 tot abdis gekozen werd. Het Evangeliarium, dat zij aan de abdij schonk, is niet voor Susteren gemaakt, doch behoorde aan het huis van Loon of aan de familie van Willem van Sint-Omaars.

Dat Susteren de begraafplaats werd van twee bisschoppen van Tournehem, en lang na het tenietgaan van het bisdom van St. Willibrord nog duidelijke en nauwe banden heeft met Sint-Omaars, in de onmiddellijke omgeving van de vroegere zetel van St. Willibrord, spreekt duidelijke taal in het probleem over de juiste situering van het bisdom, temeer, wijl er geen enkele relatie tussen Utrecht en Susteren aangewezen kan worden.

Tot hiertoe heb ik de **traditionele** lijn van Suestra gevolgd. Bij de behandeling der goederen van St. Willibrord, voornamelijk de schenkingen van de monnik Ansbald uit het klooster van **Suestra**, zal blijken, dat deze plaats met grote waarschijnlijkheid niet als Susteren moet worden opgevat, doch als **Souastre** in Noord-Frankrijk. Is deze determinatie juist, dan vormt Susteren een geheel ander probleem, dat pas lang nà St. Willibrord betekenis krijgt.

* * *

De abdij van **St. Odiliënberg,** waarvan alleen de kerk nog bestaat, was oorspronkelijk aan St. Petrus toegewijd, later aan de heiligen Wiro, Plechelmus en Otger (274). Van de abdij is geen spoor overgebleven. Bij de restauratie van de abdijkerk, in de jaren 1880 - 1883 geschied, zijn

bewijzen aangetroffen, dat de kerk gebouwd is op resten van een Romeinse tempel, aan Minerva en Apollo of Diana toegewijd. Deze tempel dateerde uit de 5e eeuw.

Omstreeks het jaar 800 stichtten de heiligen Wiro, Plechelmus en Otger het klooster op de Berg. Van hun levens is weinig met zekerheid bekend, omdat hun Vitae lang na hun dood geschreven zijn. Het klooster was toegewijd aan St. Petrus; vandaar droeg het eerst de naam van St. Pietersberg, die tot in de 10e eeuw in gebruik is geweest. In 943 wordt het klooster **Hereberc** genoemd, waarschijnlijk naar de kannuniken van Utrecht, die toen het klooster bevolkten. In 1088 wordt de plaats **Edelenberghe** genoemd; in 1233 en 1254 **Udelenberghe**; in 1297 en later **Mons Odiliae, Odiliënberg,** en in 1442, toen het klooster overgegaan was aan de Orde van het H. Graf, heet zij **St. Odiliënberg.**

Na de verwoesting van Tournehem door de Noormannen en de vernieling van de kathedrale kerk had bisschop Hunger slechts met grote moeite kunnen ontkomen. Hij vluchtte naar de abdij van Prüm, waar Lotharius II op dat tijdstip vertoefde. Deze bezat de macht niet, om paal en perk te stellen aan de invallen van de Noormannen, en kon niets anders doen dan bisschop Hunger een nieuw onderkomen aanbieden. Op 2 januari 858 schonk de keizer hem het klooster van Odiliënberg (275).

St. Odiliënberg werd dus aan de bisschop van Tournehem gegeven. Niets uit de oorkonde of uit andere raakpunten wijst op Utrecht. Hoe het komt, dat tóch Utrecht een eeuw later de abdij in bezit heeft, zal straks duidelijk worden. Tot hiertoe vat ik deze en andere oorkonden over St. Odiliënberg en Trajectum als echt op. Zo zijn zij heel goed op Tournehem te verklaren. Wanneer wij straks op de bron van afkomst van deze oorkonden dieper ingaan, komen gegevens te voorschijn, dat zij hoogstwaarschijnlijk als vervalsingen moeten worden aangemerkt.

In het jaar 859 woonde Hunger, bisschop van Trajectum, de synode van een kerkprovincie bij, die te Toul (Fr.) vergaderde; in 860 tekende hij er met andere bisschoppen, waaronder die van Terwaan, de akten (276). Zeer vreemd zou het zijn, als de bisschop van Utrecht een Gallische kerkvergadering bijwoonde. Op diezelfde synode verscheen echter ook de bisschop van Keulen, zodat het argument niet geheel schijnt te sluiten. Als de bisschop van Keulen op de synode van een Franse of Gallische kerkprovincie aanwezig is, kan een bisschop van Utrecht daar ook wel rechtens aanwezig zijn geweest.

De hiërarchieke verhouding wordt echter geheel duidelijk door een brief van Hincmar, aartsbisschop van Reims, aan dezelfde bisschop van Trajectum. In het jaar 862 berichtte de aartsbisschop van Reims hem over de kerkelijke ban, die Boudewijn van Vlaanderen getroffen had wegens het schaken van Judith, de dochter van Karel de Kale (277). De aartsbisschop droeg zijn suffragaan op (want zo ligt de gezagsverhouding hier duidelijk!), ervoor zorg te dragen, dat de Noorman Roerik geen steun zou

verlenen aan de graaf van Vlaanderen. Eenzelfde brief richtte de aartsbisschop aan de bisschop van Terwaan (278). Uit de opdracht blijkt met volstrekte zekerheid, dat Trajectum een aan Reims ondergeschikte zetel was; het kan Utrecht niet zijn, doch het was Tournehem. Aan de bisschop van Utrecht had Hincmar van Reims geen opdracht, maar hoogstens een vriendelijk verzoek kunnen richten. Zelfs een verzoek zou aan Utrecht aan het verkeerde adres zijn gericht, want Roerik de Noorman zetelde in het westen van Noord-Frankrijk. Het zou een slag in de lucht geweest zijn, de bisschop van Utrecht op te dragen of te verzoeken, de Noorman af te houden van het verlenen van steun aan de graaf van Vlaanderen. Geheel logisch is deze opdracht aan de bisschop van Tournehem; zijn bisdom bevond zich midden tussen de gebieden van Roerik en Boudewijn, zodat hij wel degelijk iets tegen een nader kontakt tussen de twee samenzweerders kon doen. De gelijke opdracht aan de bisschop van Terwaan duidt wel heel duidelijk aan, waar de zaak lokaal-geografisch speelt.

In hetzelfde jaar 862 stellen de bischoppen Arnulf van Toul en Hunger van Trajectum een stuk op, waarin zij de geldigheid van Lotharius' huwelijk met Theutberga verdedigen, en een nieuw huwelijk onwettig verklaren (279). Eén pool van het herhaalde kontakt tussen Trajectum en Toul kan moeilijk in Utrecht gesitueerd worden.

In het jaar 861 bevestigde keizer Lodewijk, op verzoek van bisschop Hunger, de immuniteit van de kerk van Vetus Trajectum (280). Deze oorkonde kan op twee manieren verklaard worden. Zij kan betekenen, dat de bisschop na zijn vlucht voor de Noormannen weer op zijn zetel en in zijn stad is teruggekeerd. De andere mogelijkheid is, dat de zetel van het bisdom nog altijd verdreven was, en dat de bisschop desondanks of juist hierom een bevestiging had gevraagd van de voorheen verleende rechten en vrijheden van de kerk, omdat hij het bisdom en de rechten der kerk, tegen de aktuele omstandigheden in, beslist in stand wilde doen blijven.

Na de rijksverdeling van het jaar 870 kwam het bisdom Trajectum aan de Germaanse kant van de lijn terecht, die het oude Karolingische rijk in een Frans en een Duits gebied verdeelde. Begrijpelijk is, dat de kerkelijke indeling de wereldlijke op de voet volgde, want het was al lang een stokpaardje van het bisdom Keulen, de Germaanse gebieden van het rijk volledig onder zich te krijgen, of minstens in die gebieden als metropool over de daar aanwezige bisschopszetels te fungeren. Lang tevoren had Keulen al een ernstige poging gedaan, om Trajectum onder zich te krijgen, maar deze opzet was door het persoonlijk ingrijpen van St. Bonifatius verhinderd.

ODILBALD.

In hetzelfde jaar 870 heeft Odilbald, bisschop van Trajectum, samen met andere bisschoppen bemoeienis met de verkiezing van een aartsbisschop van Keulen (281). Terstond na de verdeling van het rijk is het

Keulen gelukt, het reeds lang levende ideaal van aartsbisdom te verwezenlijken. In het jaar 873 ondertekende Odilbald mede de bepalingen van een Keulse kerkvergadering (282). Weer was hij in het jaar 887 tegenwoordig op een vergadering van het Keulse aartsbisdom (283); uit een brief van paus Formosus uit het jaar 892 blijkt tenslotte zonneklaar, dat Trajectum een suffragaan-zetel van Keulen was (284).

De ondergeschiktheid van Trajectum in het Germaanse deel van het oude Karolingische rijk, en de onderhorigheid van het bisdom aan de metropole zetel van Keulen vormen derhalve geen enkel criterium, om Trajectum als Utrecht op te vatten en de interpretatie Tournehem te verwerpen. Integendeel! Door vele historici wordt immers ernstig betwijfeld, of in deze periode het bisdom Utrecht wel onder Keulen kan hebben gestaan. Noord-Frankrijk is tot ver in het huidige Frankrijk bij het Duitse Rijk blijven behoren; elders ben ik hier uitvoerig op ingegaan. Het zou vreemd zijn geweest, tot op zekere hoogte zelfs onaanvaardbaar, als dit Germaanse gebied, wereldlijk onder het Heilige Roomse Rijk ressorterend, kerkelijk onder een Gallische metropool gebleven was. Geheel aanvaardbaar is, dat de immuniteit aan de kerk van Trajectum door Duitse koningen en keizers werd verleend.

Weer duikt een gegeven op, dat ons waarschuwt, aan de grenslijn van het Duitse en het Franse rijk niet de traditionele strikte afbakening te geven. Het bisdom Terwaan, vlak naast het bisdom van St. Willibrord gelegen, dat in zijn gehele uitgestrektheid nog verder dan Terwaan naar het zuiden reikte, was vóór de verdeling van het rijk evenals Trajectum een suffragaan van Reims. Na de verdeling van het rijk is dit bisdom echter onder Reims gebleven (284a).

In de historische interpretaties zijn de Germaanse of Duitse raakpunten van het bisdom Trajectum (evenals die met betrekking tot de residentie Noviomagus) maar al te grif aangewend, alsof deze alléén op Utrecht kunnen wijzen. In de feitelijke geschiedenis kregen de Franse en de Duitse rijken nieuwe en geheel van elkander afwijkende lijnen. Meer nog groeiden de geesten uit elkander; in het Germaanse gebied ontstond bij de vroege historici door kortzichtigheid, door chauvinisme, door geraaktheid, door politieke tegenstellingen, die jammer genoeg de historische wetenschap niet onaangetast laten, af en toe louter per ongeluk, een geborneerde denkrichting, een „bewustzijnsvernauwing", die tal van historische problemen lokaal-geografisch veel te eng beschouwd heeft. Veel zaken zijn uit het verband van de West-Europese geschiedenis getrokken. Men verdiepte zich niet meer in de wederzijdse voorgeschiedenis, met het gevolg, dat er zelfs ten aanzien van de simpele feiten desastreuse misvattingen en dislokaties ontstonden.

* * *

In het jaar 895 werd bisschop Odilbald, bekend als bisschop van Trajectum, op de synode van Tribur (Dl.) aangeduid als de „Taventrensis aecllesiae episcopus", bisschop van Taventria (285). De zetel van Tournehem

was (blijvend of tijdelijk?) naar Desvres verplaatst. Elders is uitvoerig aangetoond, waarom hier niet Deventer kan worden verstaan.

Waarschijnlijk is de verplaatsing van de zetel naar Desvres blijvend geweest. De opvolger van Odilbald, St. Radboud, schijnt zelfs helemaal niet in Trajectum geresideerd te hebben, als wij de bronnen moeten geloven. Zijn Vita zegt dit tenminste met evenveel woorden, en andere bronnen delen mede, dat Trajectum geheel was verwoest. De gang van zaken met betrekking tot het bisdom en de zetelstad van Trajectum kan wellicht goed worden belicht door gegevens over het naburige bisdom Terwaan, waarvan uit deze periode belangwekkende inlichtingen bewaard zijn gebleven.

In het jaar 855 schreef aartsbisschop Hincmar van Reims aan de bisschop van Laon met het doel, hem Hunfried voor te stellen als bisschop voor de vacante zetel van Terwaan, en deze candidatuur bij de koning te steunen (286). Humfried werd inderdaad tot bisschop benoemd. Hij werd in het jaar 861 door de Noormannen verdreven, die Terwaan verwoestten (287). Door deze slag was de bisschop zo gedeprimeerd, dat hij een priester naar Rome zond, om zijn ontslag aan te bieden; het werd evenwel door paus Nicolaas I niet aanvaard. De paus schreef terug, dat de bisschop zijn ambt niet mocht neerleggen, omdat de Noormannen hem verdreven hadden en hij zich in een klooster had moeten terugtrekken (288).

In het jaar 868 bleek het bisdom zich weer in zoverre hersteld te hebben van de slagen, dat het van de zonen van een zekere Asbald belangrijke goederen in eigendom kreeg (289). In de aanvallen der Noormannen trad een pauze in. In het jaar 869 beklom Actard de zetel van Terwaan (290). Hij was uit Nantes, zijn vorig bisdom, verdreven, en had als compensatie de kerk van Terwaan gekregen. In het jaar 880 moest de toen regerende bisschop Adalbert uit Terwaan vluchten, en verwoestten de Noormannen andermaal de stad (291).

Weer schijnt er een herstel geweest te zijn, want in het jaar 895 werd bisschop Heriland door de Noormannen uit zijn kathedrale kerk verdreven (292). Hij begaf zich naar zijn aartsbisschop te Reims. Deze schreef aan de paus, dat hij Heriland had opgedragen, de kerkvisitatie in het bisdom van Châlons-sur-Marne te verrichten, eensdeels om hem na zijn verdrijving uit zijn diocees liefderijk op te nemen, anderdeels om hem aan enige inkomsten te helpen (293). De aartsbisschop stelde de paus voor, Heriland definitief in het nieuwe diocees van Châlons-sur-Marne te plaatsen, en op zijn zetel van Terwaan een andere bisschop te stellen, die in het land geboren was en de taal van het volk sprak. Want het volk van het bisdom Terwaan, schreef de aartsbisschop, is zeer barbaars in karakter en taal!

Dit detail is van belang! Het blijkt, dat Heriland niet alléén in verband met de Noormannen was gevlucht, althans niet meer in zijn eigen

bisdom werd teruggeplaatst, maar dat ook interne moeilijkheden zijn terugkeer in de weg stonden. In de laatste opmerking van de aartsbisschop van Reims steekt een niet mis te vatten nationaliteits-bewustzijn de kop op. De Germaanse streken worden als barbaars in karakter en taal aangeduid! Barbaars behoeft niet opgevat te worden in de zin van „wild" of „ongeciviliseerd", doch het heeft bij de Middeleeuwers eer de zachtere betekenis van „vreemd", „niet van ons". Het bisdom Terwaan was, evenals het bisdom van St. Willibrord, gelegen in het gebied, waar de Romaanse en de Germaanse geesten onophoudelijk botsten.

Toen Stephanus in het jaar 909 benoemd werd tot bisschop van Terwaan, trof hij zijn zetelstad in zulk een deplorabele toestand aan, dat hij besloot zijn residentie naar Boulogne te verplaatsen (294), waar zijn voorgangers al sinds het jaar 881 met tussenpozen verbleven hadden. Een latere bisschop, Boudewijn, bracht in het jaar 995 de zetel weer naar Terwaan terug (295). In 1566 werd Boulogne definitief de zetel van het oude bisdom Terwaan - Boulogne.

* * *

Zó gedetailleerd is de lijdensgeschiedenis van het bisdom Tournehem niet bekend. De weinige gegevens laten echter doorschemeren, dat het met de zetel van Tournehem niet anders is gegaan. Al vroeg is de kathedrale kerk naar Desvres verplaatst. Aanvankelijk was dit als een tijdelijke maatregel bedoeld, doch het zal spoedig geleid hebben tot een blijvende toestand, want in het jaar 858 hebben de Noormannen het land van Tournehem in bezit gekregen. Enige feiten wijzen erop, dat zij er zich blijvend gevestigd hebben. Volledig te begrijpen is, dat het materieel bezit van de kerk verloren is gegaan, zelfs voor het geval zij als geestelijke instelling nog getolereerd werd, wat al heel erg onwaarschijnlijk is.

Door de geschiedenis van het bisdom Terwaan wordt een ander, belangrijk detail ook geheel duidelijk. Dit bisdom heeft vanouds een gebied beslagen, waarvan het centrum de zetelstad was, dat in het noorden en het westen begrensd werd door de IJzer; vanaf Nieuwpoort en Diksmuide liep de grens van het bisdom naar het zuiden tot aan de samenvloeiïng van Lys en IJzer bij Warneton (296). In dit bisdom, in de oudste bronnen het bisdom der Morini geheten (297), worden de parochies tussen de Aa en de IJzer de „pagus Mempiscus" genoemd. Westelijker ging het bisdom niet.

De andere naburige bisdommen waren: Atrecht, dat circa het jaar 500 begon en tot 545 bestond; het bisdom werd in 1093 heropgericht. Amiens heeft een onafgebroken bestaan gehad vanaf het jaar 344. Doornik, een tijdlang met Noyon verbonden, bestond vanaf het jaar 1146 zelfstandig. Terwaan - Boulogne bestond vanaf het jaar 531; de zetel ervan werd in de 9e eeuw tijdelijk, vanaf 1566 blijvend in Boulogne geplaatst.

Hieruit mogen enige belangrijke conclusies getrokken worden. De brede kuststrook tussen Boulogne en Duinkerken blijkt vóór de 10e eeuw niet onder het bisdom Terwaan geressorteerd te hebben. Dit bisdom, aangeduid

als dat der Morini en naar hen genoemd, heeft niet het **gehele** land der Morini omvat. Het overschietende deel kan onmogelijk bij andere bekende Franse bisdommen worden ondergebracht. In kerkelijk opzicht heeft hier geen vacuum bestaan, want dit gebied is in dezelfde tijd als de naburige streken gechristianiseerd. Hier past het bisdom van St. Willibrord uitstekend, omdat het geografisch een leemte opvult. Van de andere kant ontbreken de raakpunten (althans in de ons nog resterende bronnen) tussen het bisdom van Trajectum en de andere bisdommen van Noord-Frankrijk, hetgeen wel enigzins vreemd is, doch ook weer goed te verklaren. Paus Sergius had het bisdom van St. Willibrord opgericht als het bisdom van de Friezen; het had een volkenkundige en geen geografische omschrijving meegekregen. Bovendien was St. Willibrord er als aartsbisschop gesteld; het bisdom was buiten elk hiërarchiek verband gehouden met de Gallische of de Germaanse kerken. Zijn opvolgers hebben de rechtstreekse ondergeschiktheid aan Rome kunnen handhaven. Dit verklaart, waarom het bisdom Trajectum met de andere bisdommen van Frankrijk weinig of niets te maken heeft gehad (297a). Toen het bisdom niet langer levensvatbaar was, is het stilzwijgend onder Terwaan-Boulogne gekomen. Beter gezegd: toen het christendom zo sterk gevestigd was, dat er een geregeld parochie-leven bestond, had het missie-bisdom onder de Friezen geen reden van bestaan meer. Het loste zichzelf op in een ander bisdom. Dit werd sterk in de hand gewerkt door de politieke en institutionele omwentelingen, door de Noormannen veroorzaakt. Aangenomen mag worden, dat inmiddels al het volkenkundig onderscheid van de vroegere stammen verdwenen was. Naamkundig of geografisch was dit onderscheid al langer in onbruik. In schrille tegenstelling hiermede staat de naamgeving van de Nederlandse Friezen. Hun naam en hun tradities zien wij langzaam opkomen. Vóór de 15e eeuw blijkt er uit Nederlandse bronnen al heel weinig van het Friese bewustzijn, dat pas door toedoen van de humanisten een geweldige historische oprisping wordt.

Waarom het stilzwijgend en onopgemerkt kon gebeuren, dat het oude bisdom van St. Willibrord teniet ging, wordt geheel duidelijk door de ingrijpende veranderingen, die zich in dit deel van Noord-Frankrijk hebben voorgedaan door de invallen der Noormannen. Zij hebben het aanzien en de institutie van Frankrijk radikaal veranderd. Vooral aan het vroegere kerkelijk bezit hebben zij een vernietigende slag toegebracht. De feiten, in dikwijls korte en sobere berichten in de kronieken vermeld, doen niet altijd recht wedervaren aan de belangrijke veranderingen in institutioneel, kerkelijk, politiek en economisch opzicht, welke de invallen der Noormannen hebben teweeg gebracht. Latouche (298) ziet in de veroveringen van de Noormannen een geweldig diep gegane omverwerping van het bestaande economisch bestel. In veel gevallen werden de geestelijke goederen van de kerken en de kloosters in beslag genomen, en door de Noormannen blijvend in bezit gehouden; in tal van andere gevallen werden de priesters en de monniken verdreven, en waren er ter plaatse genoeg kandidaten voorhanden, om zich over het achtergelaten bezit te „ontfermen". Hieruit verklaart Latouche bijvoorbeeld het opvallende feit, dat er in de

streken, door de Noormannen aangevallen, zoveel grondheerlijkheden voorkomen (299). In veel gevallen mogen deze tot vroeger kerkelijk bezit worden teruggevoerd, al is dit slechts zelden met de stukken bij de hand te bewijzen. Dichter bij ons in de geschiedenis liggen twee andere perioden, de Reformatie en de Franse Revolutie, waar zich met betrekking tot de geestelijke goederen soortgelijke feiten hebben voorgedaan; mét het verlies van veel geestelijk goed zijn andere tradities en reminiscenties verdwenen.

Vanzelfsprekend liepen zij, die kerkelijk goed in bezit genomen hadden, hiermee niet te koop. Af en toe wordt voormalig kerkelijk bezit door de usurpator zelf of zijn nakomelingen aan de kerk of aan een klooster teruggeschonken, wat per sé niet de oorspronkelijke bezitter behoeft te zijn; doch ook in deze gevallen is het motief, de restitutie, meestal angstvallig verzwegen. Hoogst zelden treft men in een dergelijke akte een formule aan, die aan een biecht te denken geeft. De kerken en kloosters, die geusurpeerd goed terug kregen, bewaarden over de ware herkomst ervan meestal het stilzwijgen. Wisten zij (wat hoogst problematisch is!), dat het goed oorspronkelijk aan een andere kerkelijke instelling toebehoorde, dan vreesden zij tot restitutie gedwongen te worden. Het zou dus wel belangrijk zijn geweest, als wij over bepaalde goederen van het bisdom Trajectum nauwkeurig de feiten kenden, doch het is volledig verklaarbaar, dat àlle goederen niet meer met zekerheid te volgen zijn, nadat het bisdom is teniet gegaan.

* * *

Tournehem was in het jaar 858 blijvend door de Noormannen in bezit genomen (300). Dit feit past alleen bij de kerk van Trajectum, in Tournehem te situeren, en in het geheel niet te Utrecht, waar de Noormannen in de 9e eeuw niet geweest kunnen zijn. In het jaar 877 schonk (of bevestigde?) Karel de Eenvoudige aan de abdij van Saint-Bertin te Sint-Omaars het bezit van haar goederen, gelegen in de villa Tournehem (301). Mogelijk waren deze goederen reeds eerder in het bezit van de abdij; mogelijk is ook, dat het hier goederen betreft, die oorspronkelijk aan de kathedrale kerk van Trajectum toebehoorden, misschien door de abdij „in beheer" genomen waren na en om de verdrijving van de bisschop; misschien zijn zij door een leek, die ze gestolen had, aan de abdij teruggeschonken. Later zullen wij nog meerdere van dergelijke raakpunten tegenkomen tussen de abdij van Saint-Bertin en voormalige goederen van het bisdom van St. Willibrord; tussen deze abdij en St. Willibrord heeft een relatie bestaan. Het behoeft geenszins vreemd aan te doen, waarom de herkomst van deze en andere goederen in de bronnen van Saint-Bertin niet duidelijk omschreven is. Indien de abdij het al wist, heeft zij terdege rekening gehouden met de mogelijkheid, dat het bisdom Trajectum, sterk op zijn retour en zeer in de verdrukking, zich ooit zou herstellen en zijn bezit terug zou eisen.

In het begin van de 10e eeuw vestigde de Noormannen-koning Siegfried zich, met verlof van de graaf van Vlaanderen, te Guines (302). In deze tijd had de landstreek slechts een geringe bevolking, daar zij door

de voortdurende invallen der barbaren sterk ontvolkt was. In dit land van Guînes, dat bestuurlijk een afzonderlijk gebied ging vormen en spoedig de rang van graafschap kreeg, werd Tournehem een der vier ingestelde kasselijen (302). De drie andere waren: Ardres, Sangatte en Audruicq. Het graafschap omvatte een groot gebied tussen Boulogne, Wissant. Grevelingen en Sint-Omaars, deze vier plaatsen niet inbegrepen. In de grote lijn kan het graafschap misschien als het territorium van het bisdom Trajectum worden beschouwd.

Later verviel dit graafschap geheel aan Vlaanderen; het werd door Karel de Eenvoudige in 917 definitief onder Vlaanderen gebracht (304). Dit gegeven is weer geheel verenigbaar met andere, daar ook het bisdom Trajectum - Tournehem, zolang het is blijven bestaan, onder Keulen is blijven behoren. Vlaanderen was een leen van het Duitse rijk; zowel de wereldlijke als de kerkelijke lijn voeren naar Germanië. Omstreeks het jaar 1170 liet Arnold van Ardres (ook Arnold van Gent genoemd) het kasteel van Tournehem herstellen (305). Van de graven van Vlaanderen is de heerlijkheid en kasselrij Tournehem overgegaan op Margarithe, dochter van de koning van Frankrijk. In de 14e eeuw kwam de heerlijkheid in handen van het huis van Bourgondië; een gevolg hiervan is, dat de stad nog het devies van de Bourgondiërs in haar wapen voert: „Nul ne s'y frote".

In het jaar 1204 kwamen te Tournehem 80 monniken van Canterbury (E.) aan, door de koning uit het land verdreven (306). De graaf van Guînes en zijn echtgenote namen hen gastvrij op, en begeleidden hen naar de abdij van Saint-Bertin. Waarschijnlijk is het slechts een toeval, dat de Engelse monniken op precies dezelfde plaats van het vasteland terecht kwamen, waar eeuwen vóór hen de Engelse missionaris St. Willibrord voet aan land had gezet. Doch dan is het wel een merkwaardig toeval! Niet onmogelijk is, dat het teruggaat op een in Engeland nog levende traditie, dat St. Willibrord er een gunstig onthaal had gevonden.

De kasselrij van Tournehem omvatte belangrijke goederen (307); waarschijnlijk zijn er plaatsen en dorpen bij, die oorspronkelijk aan het bisdom Trajectum of aan de kathedrale kerk behoord hebben. De inwoners van Tournehem hebben lang het vruchtgebruik gehad van het bos „Le Carnoy" (308); wellicht is dit als een relikt te beschouwen van de vier bossen, die in het jaar 722 aan de kerk van Trajectum geschonken zijn.

In Tournehem was en is de kerk toegewijd aan St. Médard (309), en niet aan St. Martinus, zoals afgaande op de oude bronnen, die van een St. Salvator- of een St. Martinuskerk spreken, verwacht zou mogen worden. Het zou als een bezwaar tegen mijn interpretatie van Trajectum als Tournehem kunnen dienen, indien wij de textuele, of minstens de morele zekerheid hadden, dat de Utrechtse transkopiën op het punt van het patronaat betrouwbaar zijn. Er moet waarschijnlijk aangenomen worden, dat de oorkonden op talloze punten zijn „aangepast" aan de situatie in Utrecht; dat zij in hun substantie zijn overgenomen, doch in tal van

details vervalst. De oorkonden zijn overgeschreven in een tijd, dat St. Martinus algemeen bekend was als patroon van het bisdom; geen wonder, dat dit onderdeel conform de toestand van Utrecht geschreven werd (310).

De latere geschiedenis van Tournehem is voor het probleem van het bisdom van St. Willibrord niet meer van belang (310a). Dat die geschiedenis geen enkel duidelijk relikt van, of reminiscentie aan St. Willibrord bevat, wordt voldoende verklaard door het feit, dat de stad en de kerk geheel door de Noormannen zijn verwoest. Na deze verwoesting kwam Tournehem weer op als Turringahem; deze naam blijkt de stad in het jaar 877 te dragen. Aangenomen moet worden, dat de stad rond dit tijdstip als een volledig nieuwe vestiging is ontstaan. Daar de Noormannen er binnengedrongen zijn en de autochtone bevolking verdwenen was, is het alleszins te begrijpen, dat de mondelinge tradities verdwenen, om nog te zwijgen van de schriftelijke, die zeker zijn teniet gegaan. Wil men het ontbreken van een Willibrord-traditie in Tournehem en omgeving zwaar laten wegen, dan moet er evenveel negatieve waarde worden toegekend aan het feit, dat ook in Utrecht en Nederland vóór de 11e eeuw geen spoor van een Willibrord-traditie of -cultus aan te wijzen valt.

Geheel in de lijn van de geschetste neergang van het bisdom Trajectum, wiens zetel al sinds het jaar 857 uit Tournehem verdwenen was, past de oorkonde van koning Zwentibold uit het jaar 896 (311). Daarin wordt gezegd, dat bisschop Odilbald van Vetus Trajectum om de immuniteit heeft verzocht voor zijn ondergeschikten: voor hen, die op de kust van **Dorestadum** wonen, tevens in **Daventre** en **Thiele**. Deze gunst werd door de koning verleend; voor die lieden gold zij op dezelfde manier als voor hen, die in Dorestadum op de landen van St. Martinus woonden, of die er op de kust aan land kwamen. De akte is uitgegeven te Noyon.

Weer wijst de terminologie erop, dat Dorestadum aan de zeekust lag. Vóór deze akte had de kerk van Trajectum al landerijen met horigen te Dorestadum; aan de nieuwe bewoners werd hetzelfde recht gegeven als aan de oude. Beide details, de ligging van het land aan de kust, én het grondbezit van Trajectum in Dorestadum, staan de toepassing van deze oorkonde op Wijk-bij-Duurstede radikaal in de weg.

Zeer belangrijk is, dat de akte van koning Zwentibold verwijst naar de vroegere verleningen der immuniteit aan de kerk van Trajectum, gegeven door Pepijn, Karel de Grote en Lodewijk. Het betreft dus precies dezelfde zaak, voorheen reeds in oudere oorkonden behandeld. In geen enkele van die oudere akten is evenwel sprake van Dorestadum, Daventre en Thiele. Hieruit volgt met vrijwel volstrekte zekerheid, dat de immuniteit, voorheen aan de kathedrale kerk verleend, in 896 verlegd is naar andere plaatsen, waar nog bezit van de kerk was overgebleven. De zetel van het bisdom stond niet meer in Tournehem. Vanzelfsprekend werd het bisdom nog bij zijn oude en juridisch enig juiste naam van Vetus Trajectum genoemd, doch zijn onderhorigen woonden in Desvres, Ostrowic en Thiele (Tilques). Deze naamgeving is geheel normaal; de bisschoppen

van Maastricht bleven zich nog lang van Tongeren noemen, en die van Luik nog lang van Maastricht. Het bisdom Terwaan heette nog naar zijn eerste standplaats, ook toen het naar Boulogne was verplaatst. Vóór 896 heet de bisschop van Tournehem al „bisschop van Taventria", al wordt elders de oude naam gebruikt, en is de zetel nà circa 860 vermoedelijk niet meer naar Tournehem teruggekeerd.

Daventre kan vóór de 9e, 10e eeuw niet als Deventer worden opgevat; dit is aangetoond. In deel I ben ik uitvoerig ingegaan op de oudere vermeldingen van Thiela of Tilia, die in verband met Noviomagus voorkwamen. Gebleken is, dat het als een open vraag moet worden beschouwd, of met Thiele werkelijk het Nederlandse Tiel kan zijn bedoeld. Dààr is geen identificatie gegeven, wijl het niet van belang was, de juiste lokalisatie vast te stellen, omdat die in verband met Noviomagus slechts van ondergeschikt belang was. Enige gegevens tonen aan, dat de vermeldingen van Tilia of Tila op meerdere plaatsen betrekking hebben, waarvan er één met zekerheid in de omgeving van Luik te situeren is. De vraag is niet aan de orde, of een der daar vermelde plaatsen dezelfde is als het Thiele, in de oorkonde van het jaar 896 vermeld.

Dit Thiele moet namelijk met vrij grote zekerheid geïdentificeerd worden als **Tilques** (312). Deze plaats komt in de bronnen voor als Tilla, Tilleke, Tileka, welke vormen tot Tilques evolueren. De plaats, nu ver landinwaarts gelegen, lag ten tijde van de Duinkerkse transgressie aan het zoute (open) water, vlak aan de kust van het Almere; zij was een zeehaven. Waarschijnlijk is er in de Karolingische periode een tol geweest. Blijkens haar ligging en functie moeten hier de kooplieden van Tillia gesitueerd worden, die al in de Karolingische periode een zekere faam hadden. Merkwaardig genoeg wordt het gilde der kooplieden in de bronnen in één adem genoemd met soortgelijke handelsgilden uit Noord-Frankrijk, waardoor het al zeer onwaarschijnlijk is, dat daar werkelijk het Nederlandse Tiel is bedoeld. Ten zuidoosten van de plaats Cassel ligt **Lynde**, dat voorheen **Thilio** heette (313). Ook deze plaats komt in aanmerking als refugie van de onderdanen van Tournehem; in de direkte omgeving ervan heeft St. Willibrord gearbeid en kunnen waarschijnlijk enige van diens goederen en kerken worden aangewezen. Een derde mogelijkheid is **Tilly-Capelle**, een plaats in het canton Heuchin, die in 1042 als Tillia bekend is.

Het Nederlandse Tiel komt in het begin van de 11e eeuw op (314). Alpertus Mettensis bericht over een aanval der Noormannen op Tiel in het jaar 1006; en in het jaar 1017 geeft hij een vrij uitvoerige beschouwing over het koopliedengilde van Tiel (315). Onmogelijk is het niet, dat reeds hij de documentatie van Tilques en Tiel door elkaar gehaald heeft. Toch beschouw ik zijn gegevens als zuivere en ware informaties van het Nederlandse Tiel; zij mogen zonder bezwaar op Tiel begrepen worden.

Met de toepassing van de oudere raakpunten tussen Vetus Trajectum en Thiele op Utrecht en Tiel heeft men zich vergist; vóór de 10e eeuw

zijn het geheel andere plaatsen. Deze vergissing werd als het ware onvermijdelijk, toen Tiel in de loop van de 11e eeuw inderdaad afhankelijk werd van de kerk van Utrecht.

ST. RADBOUD.

De H. Radboud, in de gangbare opvatting van 900 - 917 bisschop van Trajectum, volgens de Annales S. Mariae (316) in het jaar 904 op de zetel gekomen (317), is c. 850 uit een Frankisch geslacht geboren en was van moederszijde verwant aan de vroegere koningen van Frisia. Hij werd in 900 door koning Arnulf tot bisschop van Trajectum benoemd, doch resideerde in Daventria (318), omdat Trajectum door de Noormannen was bezet. Hij bezong zijn voorlopers op de zetel: St. Willibrord en St. Bonifatius, en de missionarissen St. Suitbert en St. Lebuinus, die voorheen in of bij zijn bisdom gearbeid hadden. Voor de geschiedenis van het bisdom is zijn cartularium van belang, een verzameling oorkonden. Hij stierf te Ootmarsum en werd te Deventer begraven, althans volgens de traditie. Zijn Vita en zijn cartularium dienen nader beschouwd te worden.

De bisschop-dichter schreef de levens van St. Willibrord en St. Bonifatius. Zijn levensbeschrijving deelt mede, „dat hij zich deze heiligen tot voorbeeld stelde, voornamelijk St. Willibrord en St. Bonifatius, die de eerste grondslagen van het geloof in zijn kerk hadden gelegd" (319).

Dit Vita (320) is, vermoedelijk in het jaar 962, geschreven door een clericus van Utrecht. Het oudst bekende handschrift is afkomstig van het St. Catharina-klooster van Muiden. Het leven bevat méér wonderen en wonderbaarlijke voorvallen dan feiten uit het leven van St. Radboud. Duidelijk blijkt, dat de schrijver St. Radboud niet heeft gekend, doch dat hij slechts op getuigenis schrijft.

Er is een kapitaal verschil tussen de dokumentatie over St. Radboud en die van zijn zogenaamde opvolger Balderik. Radboud beschouwde zich en werd door anderen aangezien als de opvolger van St. Willibrordus en St. Bonifatius; uit de bronnen over Balderik is dit nergens te zien. Het is een sterke aanwijzing, dat de caesuur tussen Tournehem en Utrecht tercecht tussen Radboud en Balderik wordt gelegd.

De Nederlandse oorsprong van het leven van Radboud en de Nederlandse lokalisatie (Utrecht, Deventer, Ootmarsum) tonen aan, dat St. Radboud tegen het einde van de 10e eeuw beschouwd is als bisschop van Utrecht en als onmiddellijke voorganger van Balderik. Berust het Vita op een ouder werk, dan heeft de clericus van Utrecht het dusdanig „vernederlandst", dat er behalve Daventria geen duidelijke raakpunten met Frankrijk meer in zijn te ontdekken. De juistheid van de toponiem **Ootmarshem** kan bestreden worden door het feit, dat de codices van Beka ter plaatse de naam **Honishem** geven (321). De situering van St. Radbouds dood in Nederland wordt eveneens hierdoor weerlegd, dat er

voor Ootmarsum geen enkele zo vroege parallel is aan te wijzen. Het bestaan van de plaats onder deze naam is in het begin van de 10e eeuw historisch niet bewijsbaar. De vraag is zelfs gerechtigd, of de eerste schrijver van het leven van St. Radboud, de clericus van Utrecht, Ootmarsum wel geschreven en bedoeld heeft, ofwel dat wij hier te maken hebben met een latere interpretatie of emendatie.

In het jaar 914 bevestigde Koenraad I, op verzoek van bisschop Radboud, de immuniteit van de St. Maartenskerk van Vetus Trajectum (322). Het verzoek werd gesteund door Udo en Walger, waarvan de laatste in de eerste helft van de 10e eeuw bekend is als de graaf over de gouwen Nifterlake, Lake, Isla en Teisterbant. In de gouw Nifterlake ligt het Vetus Trajectum, nog altijd als Tournehem op te vatten. Isla is de pagus Islo, die wij in ander verband geïdentificeerd hebben als het land van Lijsel. Teisterbant wordt wel nauwer met Nederland in verband gebracht, doch hiervan zijn zó weinig exacte gegevens bekend en worden zoveel verschillende lokalisaties gegeven, dat deze streeknaam niet als een serieus beletsel tegen mijn situering kan worden beschouwd. De oorkonde van 914 zal straks van veel belang blijken, wanneer wij de eerste oorkonden van Utrecht, aan de kathedrale kerk aldaar gegeven, onderzoeken.

Tussen 914 en 917 schreef paus Johannes X aan de aartsbisschop van Keulen, dat hij de twist tussen bisschop Radboud en graaf Megunthard heeft bijgelegd (323). Al staat het niet met zoveel woorden in de tekst, dan blijkt er toch uit, dat Trajectum kerkelijk nog onder Keulen ressorteerde.

Omstreeks 914 is voor de kerk van Trajectum een cartularium, een verzameling oorkonden aangelegd, dat waarschijnlijk aan koning Koenraad I is overgegeven, om de brief der immuniteit te verkrijgen. Algemeen wordt de samenstelling ervan aan bisschop Radboud toegeschreven. Is het juist, dat bisschop Radboud voor een bepaald doel de oorkonden van zijn kerk verzamelde en liet overschrijven, dan heeft hij vanzelfsprekend de bronnen der kerk van Tournehem verzameld, want op die kerk hebben de oorkonden tot 914 betrekking. Hoe deze verzameling dan tóch in Utrecht verzeild is geraakt en daar als het oudste archief van de bisschopszetel werd beschouwd, wordt in het volgende hoofdstuk behandeld, nadat nóg dwingender is aangetoond, dat de kerken van Tournehem en van Utrecht twee door elkaar gehaalde zaken zijn.

AANTEKENINGEN:

(1) VITA ELIGII, M.G.S. 4. blz. 696.

(2) MOREAU, E. DE, Saint Amand, apôtre de la Belgique et du Nord de la France, 1927.

(3) MOREAU, E. DE, o.c. blz. 196.
VITA S. AMANDI, R.H.F. 3, blz. 532.

(3a) Voorlopig wil ik nog de interpretatie Antwerpen aanvaarden. Straks komen gegevens ter sprake, die een verband tussen St. Willibrord en Antwerpen hoogst dubieus stellen. De oudste teksten over „Anverpo" moeten waarschijnlijk met een nóg zuidelijker gelegen plaats in verband worden gebracht.

(4) MOREAU, E. DE, o.c. blz. 269.

(5) VITA S. SIGEBERTI, R.H.F. 2, blz. 598 deelt mede, dat St. Amandus „in de verstafgelegen streken van Francia predikte".

(6) CHRONICON VIRDUNENSE, R.H.F. 3, blz. 361 : „St. Wilfried, de bisschop van Evreux, die het eerst in Frisia predikte vóór St. Willibrord".

(7) BEDA, o.c. V, 19 bevestigt dit als volgt: „Wilfried.... wiens werk later door Willibrord.. werd voltooid, waar hij (Wilfried) het eerst de arbeid van het evangelie begonnen was".

(8) BEDA, o.c. V, 10 : „In die tijd kozen de broeders, die in Frisia het Woord verkondigden, uit hun midden de bescheiden man.... Suidbert, die tot hun bisschop gewijd zou worden.... hem wijdde de eerbiedwaardige Wilfried, die toen uit zijn vaderland verdreven was en in de streken van de Merciërs arbeidde. Want Kent had toentertijd geen bisschop..".

(9) BEDA, o.c. V. 10 : „Pepijn gaf hem (Suidbert).. een plaats om te verblijven in een zeker eiland van de Renus, in hun taal „In littore" (op de kust) genoemd, waarin hij een klooster stichtte, dat tot heden toe zijn erfgenamen (opvolgers) nog bezitten.... waar hij ook de laatste dag van zijn leven besloot".
Uit een en ander blijkt, dat Suidbert in dezelfde streek gesitueerd moet worden.

(10) BEDA, o.c V, 10.

(11) BEDA, o.c. III, 13.

(12) PLUMMER, CH. Baedae Venerabilis historia ecclesiastica genit Anglorum, Oxford 1896.

(13) VITA WILLIBRORDI V. : „spoedig kwamen zij bij de burcht Trajectum, waar.. St. Willibrord de zetel van zijn bisdom had".

(14) BEDA, o.c. V, 2.

(15) De kroniek van Beda is in de 10e of 11e eeuw in het Oud-Engels vertaald. Deze bewerking wordt algemeen aan koning Alfred toegeschreven.
Van enig belang is de passage over Wiltaburg en Trajectum. De Engelse kroniek schrijft, dat St. Willibrord zijn zetel vestigde te „*Wiltaburg*, door de Galliërs *Trajectum* genoemd, door ons *Aettreocum*". Zouden de kopiïsten met de laatste naam werkelijk Utrecht bedoeld hebben (wat heel goed mogelijk is), dan ligt hierin allerminst een intrinsiek bewijs van juistheid, daar de vertaling van Alfred, en zeker de latere kopiën tot stand zijn gekomen, toen de Utrechtse mystificatie er al was. In elk geval is de passage over Aettreocum een aanvulling op Beda, een latere interpolatie.
Mijn dank aan Kees van Bemmelen, indertijd correspondent in Londen, die mij de Oud-Engelse teksten bezorgde en andere inlichtingen verschafte.

(16) MULLER-BOUMAN, Oorkondenboek van het Sticht Utrecht, nr. 35 : „hoc est ad monasterium, quod est infra muros Trajecto castro situm constructum, ubi.. pater noster Vuillibrordus archiepiscopus.. custos preesse videtur, omnem rem fisci.... in ipso Trajecto castro.... cum illo pascue Graveningo et similiter villam vel castrum nuncupate Fethna, sitam in pago Nifterlaco"

MULLER, FZ. S. Het oudste cartularium van het sticht Utrecht, blz. 3.
R.H.F. 4, blz. 699.

VAN MIERIS, I. blz. 1.

(17) Greveningen dorp bij Westkapelle (West-Vlaanderen, België). Grifningas 737. Greveninge midden 11e eeuw.

(18) Fiennes, gemeente in het canton van Guines. Flidmum 868. Flidnae 1069. Fenlae 1173. Feldenas 12 eeuw. Felnes 1208.

(19) MULLER, Fz. S. o.c. blz. 3.

(20) Mededeling van de gemeente-sekretaris van Tournehem.

(21) SIGEBERTI GEMBLACENSIS CHRONICON, M.G.S. 6.

(22) ANNALES TIELENSES, M.G.S. 24.

(23) MULLER-BOUMAN, o.c. blz. 26.
MULLER, Fz. S. o.c. blz. 5.
VAN MIERIS, I. blz. 2.

(24) Zie : BOGAERS, J. E. A. TH. De Gallo-Romeinse tempels te Elst in de Over-Betuwe, 1955, blz. 199. (Daar wordt uitvoerig de litteratuur geciteerd).

(25) POST, R. R. Eigenkerk en bisschoppelijk gezag in het diocees Utrecht tot de XIIIe eeuw, 1928, blz. 11 e.v.

(26) TENHAEFF, N.B. De oorkonden-schat van den Heiligen Willibrord, Groningen, 1929.

(27) HARDENBERG, H. De villa Elst en het castrum aldaar. In : Nederlandsch Archievenblad, 50 (1945/46), blz. 31-46.

(28) BOGAERS, o.c. blz. 198 e.v.

(29) De werkelijke band tussen Utrecht en Elst, door het optreden van bisschop Balderik ontstaan (10e eeuw), heeft de toepassing van deze oorkonde op Elst en Utrecht vanzelfsprekend sterk in de hand gewerkt.

(30) BOGAERS, o.c. blz. 205.

(30a) Hier treffen wij weer een typisch voorbeeld aan, hoe gemakkelijk men aan een traditie blijft vasthouden, ondanks het feit, dat de exacte archeologische gegevens haar radikaal tegenspreken.

(31) BOGAERS, o.c. blz. 195 e.v. „Bij de opgraving zijn geen vondsten gedaan, die gedateerd moeten worden in de periode van de 4e tot de 7e/8e euw.... Wanneer men ten aanzien van de heidense en christelijke cultus te Elst wil spreken van continuiteit dient men te bedenken, dat dit niet in alle opzichten verantwoord is. Het valt geenszins te bewijzen, dat er een direkt verband is geweest tussen de cultus van de grote Gallo-Romeinse tempel en die in het eerste christelijke heiligdom".

(32) KIEFT, C. VAN DE, Bonifatius en het bisdom Utrecht. In : Tijdschrift voor Geschiedenis, 74e jg. 1961, blz. 42.

(33) POST, R. R. Is Bonifacius bisschop van Utrecht geweest? In : Tijdschrift voor Geschiedenis, 74e jag, 1961, blz. 517.

(34) VITA GREGORII, M.G.S. 15, blz. 74.

(35) VITA S. BONIFACII, M.G.S. 2, blz. 339, 349.

(36) VITA S. BONIFACII, M.G.S. 2, blz. 341.

(37) VITA GREGORII, M.G.S. 15, blz. 67.

(38) Autinghem, dorp en wijk in de gemeente Guines.

(39) Bijvoorbeeld : Autingues, dorp ten zuiden van Ardres gelegen. Audinghen, dorp nabij Cap Gris-Nez. Tardinghen, dorp, noord-oost gelegen van Cap Gris-Nez.

(40) Feuchy, gemeente in het canton van Arras. Felci 674. Filciacum 680. Felici 1136. Fuci 1154.

(41) Fléchin, gemeente in het canton van Fauquemberges. Felciacus 994. Felzi 1096. Felchin 1152.

(42) VITA S. BONIFACII, R.H.F. 5, blz. 424. M.G.S. 2, blz. 350.
ANNALISTA SAXO, M.G.S. 6, blz. 556.

(43) VITA S. WILLEHADI, M.G.S. 2, blz. 180.

(44) DUMAS, La navigation intérieure dans la région de Dunkerque. In : Les Grandes Résurrections Francaises 17e Année, 117/118.
Het bestaan van Duinkerken kan misschien niet tot de 8e eeuw (de tijd van St. Willehard) teruggevoerd worden. Mogelijk heeft de latere schrijver de *plaatsnaam* ten onrechte gebruikt, waar hij eer *de streek* had willen aanduiden. Misschien is de tekst niet correct, en heeft er oorspronkelijk een andere plaatsnaam gestaan met de uitgang -chirica (kerk). Dit soort van plaatsnamen komt in de beide Vlaanderens zó veelvuldig voor, dat een schrijffout alleszins te aanvaarden is.

(45) VITA S. Ludgeri, M.G.S. 2, blz. 406.
PRESBYTER ULTRAJECTINUS, nr. 14.

(46) ANNALES TIELENSES, M.G.S. 24, blz. 22.

(47) De aanduiding van *de streek* is in de oudere teksten zelfs primair.

(48) GIJSSELING, M. Toponimisch woordenboek, II, blz. 765. Austrachia, Osteraeche, in pago Ostrahe, Osterihe, Osterriche, Ostroh, Ostrache, Ostrogowe,

(49) ibidem, Uuistrachia, Westeraeche, Westerriche, Westrogowe, Uuestrege, Westergo, enz.

(50) CELEN, V. Frans-Vlaanderen in woord en beeld.
Osterban (Ostravant) is de uiterste hoek van het oude graafschap Vlaanderen, tussen de Scarpe en de Schelde, tussen Dowaai en Boeschem.

(50) LOISNE, Dictionnaire topographique du Département du Pas-de-Calais, Paris, 1907, blz. XXXII.
Austrebanto, pagus ostrbantinsis, Austerban, Austerbant, Ostrevannum. Ostrevantia, Ostrevan enz. enz.
HAIGNERé, D. Chartes de Saint-Bertin, blz. 241. Ostrevanensi archidiacono.

(51) Bourre (ook: Borre), een rivier te Hazebroek, Borre en Merville. Boura 1265.

(52) Hamelincourt, gemeente in dép. Nord. plm. 13 km. zuid van Atrecht.

(53) ZACHARIAE PAPAE EPISOLA AD BONIFACIUM, R.H.F. 4, blz. 97. M.G.S. 4, blz. „... deze vijf steden te weten Tongeren, Keulen, Worms, Spiers en *Trectis*".
DE REBUS TREVIRENSIBUS, M.G.S. 14, blz. 101.

(54) MULLER-BOUMAN, o.c. nr. 40.
MULLER, Fz, S. o.c. blz. 9.

(55) BLOK, D. P. Het immuniteitsdiploma van koning Pippijn I voor de St. Maartenskerk te Utrecht. In: Tijdschrift voor Geschiedenis, 75 (1962), blz. 40.

(56) ACTA SANCTORUM, 3 november, blz. 414 : „wegens de fundamenten van een zeker door de heidenen verwoest kerkje, dat Willibrord tot de grond toe vernield vond in de burcht van Trajectum".

(57) MULLER-BOUMAN, o.c. nr. 43.
MULLER, Fz. o.c. blz. 7.
VAN MIERIS, I. blz. 5.

(58) BOONE, W.J. DE en J. IPEY, Nederland in de tijd der Merovingen. In : Honderd eeuwen Nederland, 1959, blz. 198.
Vindplaatsen van Merovingisch zijn in Nederland: Maastricht, Wijk bij Duurstede, Rhenen, Alphen (N.B.), Garderen (Gld.), Posterholt (Lb.), Westervoort (Gld.), Rossum (N.B.), Achlum (Fr.), Wijnaldum (Fr.) en Bergeijk (N.B.)
Er zou op veel merkwaardigheden gewezen kunnen worden. Speciaal valt het gemis van Utrecht op in deze lijst; uit de schriftelijke bronnen over Trajectum staat toch vast, dat de stad vóór St. Willibrord reeds een bestaan van eeuwen heef gehad.

(59) VAN MIERIS, I, blz. 4.

(60) De feiten, die dit aantonen, volgen later.

(61) BLED, O. Régestes des évêques de Thérouanne, Saint-Omer, 1902, blz. 47.

(62) LOUP DE FERRIERES, Correspondance, blz. 123.

(63) ANNALES S. MARIAE ULTRAJECTENSIS, M.G.S. 15, blz. 1302: „In dit jaar (1106) .. is de kerk van S. Maria verbrand, voorheen aan St. Bonifatius toegewijd". Het is slechts een voorbeeld, hoe de traditie van St. Bonifatius naar Nederland is getrokken. Het blijft een open vraag, of de Maria-kerk voorheen werkelijk aan St. Bonifatius was toegewijd.

(64) VITA GREGORII ABBATIS, M.G.S. 15, blz. 74, 75.

(65) VITA GRFGORII, M.G.S. 15, blz. 71, 74, 75.

(66) DE FLOU vermeldt een Labeke als plaatsnaam: Hans Brus de Labeke, 1571. Gewezen mag worden op het verschijnsel, dat in deze namen het Germaanse woord „beek" in de Franse namen is opgenomen, waar het in meerdere gevallen wel een Franse schrijfwijze kreeg.

(67) Morlacque, de rivier, die de voortzetting vormt van de Leck en de Nieuwlet; bij de brug van Saint-Mommelin stroomt zij in de Aa. In 1056 is zij als Morlake bekend.

(68) La Lacque, een rivier te Adenfort, in de gemeente Audrehem.

(69) La Laquette, klein rivier, die te Estrée-Blanche ontspringt en te Aire in de Lys valt. Laquea 1190.

(70) Laque, een rivier, die in de weilanden te Aire-sur-la-Lys ontstaat en nabij Saint-Venant in de Lys stroomt. In oude bonnen is zij bekend als Lacca en Lacqueta. De laatste vorm dateert uit 639.

(71) MULLER-BOUMAN, o.c. nr. 45.
MULLER, Fz. S. o.c. blz. 11.

(72) VAN MIERIS, I, blz. 6.

(73) MULLER-BOUMAN, o.c. nr. 48.
MULLER, Fz. S. o.c. blz. 12.
VAN MIERIS, I. blz. 7.
SLOET, o.c. nr. 11.

(74) MULLER-BOUMAN, o.c. blz. 154, 176, 191, 314, 316.

(75) Licques, gemeente in het canton Guines. Liska 1072. Liscae 1066. Lisces 1084. Liskes 1119. Liskae 1119.

(75a) Op de kaart van LAMBERT, Chronicon Ghisnense et Ardense, heten zij: Selnesse nemus; Bethloo silva; Fôret de Guines et de Licque; Fôret de Tournehem.

(76) Hondecoutre, leengoed een oud dorp in de gemeente Louches. Honghecoutre 1165. Andere mogelijkheden zijn : Hondescot, oud kasteel en leengoed in de gemeente Ablain-Saint-Nazaire. Saint-Léonard, zie beneden. Hocquinghen, gemeente in het canton Guines. Hogningahem 857. Okaningahem 877. Okkaningahem 877. Hokingnehem 1170.

(76a) HAIGNERE, O. o.c. nr. 494, „in Angulo de mokescot.

(77) Bas Wissocq, gehucht in de gemeente Audrehem. Haut Wissocq, gehucht in de gemeente Audrehem. Vesioc, Westschock 1084. Vesnich 1119. Veshuc 1122. Buercose 1164.

(78) Vidoré, een bos in de gemeente Courset, ten zuid-westen van Desvres gelegen.

(79) Le Locquin, een rivier, die langs Audrehem stroomt en in de rivier „du Haut" valt.

(80) MULLER-BOUMAN, o.c. blz. 43, 257, 282.
1106. „in Lanthem (onbekend) juxta fluvium Laca".
1108. „inter Leccam en Ligniam".
1122. „Renum et Leccam, Leccam et Islam".

(81) Le Leck (Leeck), een arm of zijrivier van de Aa.

(82) Bij nader inzien ligt dit in het geheel niet voor de hand, daar er tussen de plaats van *de uitvaardiging* der oorkonde, en de plaats, waarop deze *betrekking* heeft, evengoed een grote als een kleine afstand mogelijk is.

(83) VITA S. LEBUINI, M.G.S. 30, blz. 791.

(84) VITA S. LEBUINI, M.G.S. 2, blz. 361.

(85) Pays de Lijsel, wijk van St. Omaars. Insula super Agnionam 866. Isel 1093. Insula 1197. L'Isselle 1367. De Lys, rivier die bij Lisbourg ontspringt en in het departement Nord in het Kanaal stroomt. Leia 839. Ulta, Legia 10e eeuw. Lis 10e eeuw.

(86) COENS, M. Annalecta Bollandiana, 1941, blz. 278.

(87) COENS, M. L'auteur de la Passio Livini s'est-il inspiré de la Vita Lebuini? In : Annalecta Bollandiana, LXXX, 1952, blz. 285.

(88) VITA S. LEBUINI, M.G.S. 2 en 30.

(88a) VERLOREN, J. PH. Lebuinus en zijn stichting te Deventer gedurende den eersten tijd van haar bestaan, 1885, blz. 166. De schrijver wijst erop, dat in Oost-Nederland veelvuldig de naam van Lebuina of Lubbeken voorkomt, de mannennaam Lebuinus in het geheel niet, doch wel de voornaam Lieven.

(89) ROBERT, Histoire de Saint-Liévin, Arras 1856, blz. 44.

(90) VITA S. LEBUINI, M.G.S. 2, blz. 361. : „in het midden van Saxonia bij de rivier de Wisera en de plaats Marklo genaamd".
ROBERT, o.c. blz. 15.
COENS, M. o.c. (1952), blz. 296.

(91) ROBERT, o.c. blz. 66, 80, 89.

(92) VITA S. LIVINI, Acta Sanctorum ordinis Benedicti, blz. 461
ROBERT, o.c. blz. 85.

(93) VITA S. LUDGERI, M.G.S. 2.

(94) MOLTZER, M. J. De oudste levensbeschrijving van Lebuinus. In : Arch. v. Kerkgeschiedenis, N. S. VI, 1909, blz. 221, 229, 231.

(95) VITA LEBUINI ANTIQUA, M.G.S. 30, blz. 792.

(96) Oppy, gemeente in het canton Vimy, ten noorden van Atrecht gelegen. Ulpi, Uulpi 1104. 1135. Wlpx 1152. Huppi 1177. Ulpi 12e eeuw.

(96a) Wulpen, gemeente in het arrondissement Veurne (West-Vlaanderen). Wulpis 961. Wulpam 1106. Wlpia 1125.

(97) Zie noot 85.

(98) Het Vita van St. Ludger is geschreven door zijn opvolger Altfridus, die in het jaar 849 overleed.
REGINONIS CHRONICON, M.G.S. 1, blz. 582, vermeldt in het jaar 869 : „Altfridus, bisschop van Saxonia".
VITA S. Liudgeri, M.G.S. 2, blz. 408.

(98a) VITA S. LEBUINI, M.G.S. 2, blz. 361.

(99) Ik neem aan, dat de oudste schrijvers de landstreek Isla of Islo hebben bedoeld. Kan men deze mening niet delen, dan is de Isla, als rivier op te vatten, geheel goed in Noord-Frankrijk te situeren.

(100) De naam van de Nederlandse IJssel moet waarschijnlijk als een vrucht van de historische dislokaties worden opgevat, m.a.w. hij ontving deze naam, nadat en omdat de Saksen in het noorden en oosten van Nederland waren gelokaliseerd, en St. Lebuinus en St. Ludger in Deventer waren gedacht.

(101) ROBERT, o.c. blz. 128.

(101a) BIBLIOTHEQUE DE SAINT-OMER, Calendrier 15e s.

(102) ROBERT, o.c. blz. 15.

(103) VIE DES SAINT, Novembre, blz. 363.

(104) ROBERT, o.c. blz. 117.

(105) VIE DES SAINTS, Novembre, blz. 363.

(105a) Liévin, gemeente in het canton van Lens. Laivin 1104. Laivign 1213.

(106) Sinte-Lievens-Houthem wordt in sommige bronnen Villa Sancti Livini genoemd. Het ligt noord, en Sinte-Lievens-Essche oost van Zotteghem. St. Lebuinus wordt eveneens in verband gebracht met Desselbergh.
ACTA SANCTORUM ORDINIS BENEDICTI. blz. 458.

(106a) VITA S. LIVINI, ACTA SANCTORUM ORDINIS BENEDICTI, blz. 457 : „Hij kwam met zijn leerlingen aan een zeker klooster, Gadavum (Gent) genaamd, dat bisschop Amandus.. had gesticht".

(107) ROBERT, o.c. blz. 116.
DIERICX, C. L. Mémoires sur la ville de Gand, Gand 1814-15.

(108) R.H.F. 8, blz. 664.
MULLER-BOUMAN, o.c. nr. 81. „In Daventre portu mansa VII".

(109) HAIGNERé, O. o.c. blz. 22.

(109a) GOEBELS. K. Geschichte der Pfarrkirche St. Audomar in Frechen. Frechen is een dorp, op enige kilometers west van Keulen gelegen. Volgens de schrijver was het vóór 820 in het bezit van Saint-Bertin te Sint-Omaars. Dit bezit werd in 1553 vervreemd. In 1952 onving de kerk relieken vanuit Sint-Omaars. Uit de 11e eeuw is in een mooi handschrift een leven van Sint Omaar (Sint Audomar) bewaard.

GESTA ABBATUM S. BERTINI, M.G.S. 13, blz. 630, geeft op het jaar 954 een verhaal over de wederinbezitname van verschillende kerken en dorpen door de abt van Saint-Bertin. Er wordt verhaald over de kerk van *Thiale*, dat ongetwijfeld als Tilques moet worden opgevat. Daarna namen de mannen van de abt de kerk van *Frekenas* in bezit. Het is zonder meer duidelijk, dat hier althans niet Frechen (D.) kan zijn bedoeld.

(109b) DIPLOMATA CAROLI, R.H.F. 8, blz. 664.
877. Karel de Kale bevestigt het bezit van de abdij van Saint-Bertin : „in *Kasello* over de Renus (Cassel).. in de haven van *Daventre* .... en in *Locanessa*" (Longuenesse, gemeente in het kanton van Saint-Omer-Sud).

(110) Ferques, gemeente in het canton Marquise. Frekena 877. Frekenes 1112. Fercnes 1124.

(110a) INVENTAIRE analytique des registres de l'abbaye de Saint-Bertin à Saint-Omer. In : B. T. 5, blz. 221.
Het register bevat stukken over het grondbezit van de abdij vanaf het begin van de 15e eeuw. Poperingen blijkt het verstafgelegen bezit. Van Deventer (N.) of Frechen (D.) bevatten de stukken geen enkele aanwijzing.

(111) Desvres, stad en gemeente in het arrondissement Boulogne-sur-Mer. Daverna 1119. Devesna 1172. Diverna 1173. Davre 1201. Diurnia 1215. Dyvernia 1228. Divernia 1240.

(112) ANNALES FULDENSES, M.G.S. 1, blz. 397. R.H.F. 8, blz. 43. Als de schrijver Deventer op het oog heeft (hetgeen wel klaarblijkelijk is), bewijst dit vanzelfsprekend niet, dat de traditie van St. Lebuinus er inderdaad thuis hoort. De Annales Fuldenses, die deze tekst bevatten, zijn van de Continuator, een zeer late bron.

(113) MULLER-BOUMAN, o.c.
SLOET, o.c. nr. 66.

(114) SLOET, o.c. nr. 94, 95. Daventria wordt naast *Tunegurum* genoemd, in een akte van het jaar 956. In 959 naast *Burgila*, *Ruocnon* en *Bursion*. De vier toponiemen zijn in Nederland evenzoveel mysteries.

(115) VITA S. WILLEHADI, M.G.S. 2, blz. 378 e.v.

(116) In het hoofdstuk over de Saken vindt men meer gegevens over Wigmodia.

(117) VITA S. WILLIHADI, M.G.S. 2, blz. 380. 382.
ACTA SANCTORUM, 3 november, blz. 843.

(118) Loovaart, een andere benaming voor de Loogracht, een rivier of gekanaliseerde vroegere rivier van Loo tot aan Veurne.

(119) VITA S. WILLEHADI, Acta Sanctorum, 3 november, blz. 842.

(120) VITA S. WILLEHADI, M.G.S. 2, blz. 383.

(121) Brêmes, gemeente in het kanton Ardres. Bratmes, Brasmes 1084. Brames 1142.

(121a) Nog heden ten dage vindt men in verschillende kerken van Noord-Frankrijk beelden van St. Willehad.

(122) VITA S. ANSKARII, M.G.S. 2, blz. 696.

(123) VITA S. ANSKARII, M.G.S. 2, blz. 721.

(124) VITA S. ANSKARII, M.G.S. blz. 698.

(125) In Metz, Reims, Trier en Mainz vinden wij de componenten terug van de klassieke Provincia Belgica der Romeinen.Ligt het niet voor de hand aan te nemen, dat het nieuw gestichte bisdom van St. Anskarius daarmede een geografisch verband heeft gehad?

(126) Dit detail klopt al heel slecht in het uitgestrekte Duitse Saksenland, waar de bisschopszetel van Hamburg en Bremen een ontzaglijk groot territorium had kunnen hebben.

(127) VITA S. ANSKARII, M.G.S. 2, blz. 709.

(128) ADAMI GESTA, M.G.S. 7, blz. 294.

(129) Hames-Boucres, voorheen twee dorpen, sinds 1819 verenigd tot één. Hames 1084. Hammes 1017.

(130) Hambruecq, hofstede en oud leengoed en wijk te Ausque onder Tardinghen. Hambreuc 10666. Een plaats te Houlle heet Hammawic, 850.

(130a) Het probleem van de dislokatie der Saksen moet vermoedelijk opnieuw aan de hand van de bronnen bezien worden. De kronieken verhalen namelijk meerdere malen, dat Karel de Grote na de onderwerping van de Saksen grote groepen van hen gedwongen heeft naar andere streken te trekken. De herhaalde berichten en de getallen, die de bronnen noemen, wijzen er bepaald niet op, dat het hier slechts een verbanning betrof van de kopstukken in het verzet of van de belhamels, doch dat het wel degelijk de opzet van Karel de Grote was, door een systhematische en groots opgezette emigratie een in zijn rijk smeulende verzetshaard op te ruimen. Jammer genoeg geven de kronieken geen exacte mededelingen over de oude en de nieuwe streken. Voor de hand ligt evenwel, dat een verplaatsing van een volk of onderdelen hiervan over enkele kilometers geen of weinig zin zou hebben gehad; deze gedwongen migraties kunnen zeer goed naar verderaf gelegen streken zijn geschied. Merkwaardig is verder, dat in de gangbare voorstellingen over de Saksen aan deze berichten praktisch geen aandacht wordt geschonken. In het traditionele beeld, dat álle geografische raakpunten van de Saksen vanaf het eerste verschijnen van hun naam in de historische bronnen in West-Duitsland lokaliseert, is er inderdaad weinig aanleiding toe, zich ernstig te bezinnen op de migraties. Ook in dit geval blijkt, dat belangrijke gegevens gewoonweg voorbijgezien worden, omdat zij niet passen bij het „beeld".

(131) VITA S. ANSKARII, M.G.S. 2, blz. 693 Corvey (D), stad en klooster, in Duitsland aan de Wezer gelegen.

(132) Corbie, voormalig klooster en plaats, ten oosten van Amiens gelegen.

(132a) GRENIER, Histoire de la ville et du comté de Corbie, blz. 178.

(132b) ADAMI GESTA, M.G.S. 7. Het werk is tegen het einde van de 11e eeuw geschreven.

(133) Dit drukt wel heel sterk een band uit tussen hem en de kerk van Tournehem.

(134) VITA S. LIUDGERI, M.G.S. 2 en 30. Het Vita is geschreven in het klooster *WERTHINENSI* : (Werden (D) of Werethina (Noord-Frankrijk)?

(135) VITA S. LIUDGERI, M.G.S. 2, blz. 403, 405. R.H.F. 3, blz. 643.

(136) Voor deze interpretatie is geen enkel bewijs of adstructie aan te voeren.

(137) VITA S. LIUDGERI, M.G.S. 2, blz. 407.

(138) Het blijkt niet met zekerheid, wie onder die naam bedoeld is. In de bisschoppenlijst van Utrecht (zie noot 195) komen onder nr. 4 en 8 twee bisschoppen van deze naam voor.

(139) VITA S. LIUDGERI, M.G.S. 2, blz. 408.

(140) VITA S. LIUDGERI, M.G.S. 2, blz. 409.

(141) Mededeling van de gemeente-sekretaris van Tournehem.

(142) VITA S. LIUDGERI, M.G.S. 2, blz. 412.

(143) Ibidem : Vita Metrica.

(144) VITA S. LIUDGERI, M.G.S. 2, blz. 414.

(145) FUNDATIO MONASTERII WERTHINENSIS, M.G.S. 15, blz. 165.

(146) Verschillende details uit het verhaal stroken niet met de geografische mogelijkheden der traditionele opvatting. Zo is het verband tussen Werden en de Roer wel allerminst duidelijk. De stichting van Werden door St. Ludger wordt bovendien niet als een historische zekerheid aanvaard, doch moet eer als een legende worden beschouwd.

Onmogelijk is niet, dat St. Ludger te Weretha (nabij Sangatte) inderdaad een klooster stichtte. Hoe en waarom de abdij van Werden (later!) dezelfde naam kreeg, is een der waarschijnlijk onoplosbare raadsels van de doublure.

(147) DUMAS, Le littoral du Nord de la France et son évolution morphologique, Paris 1930. blz. 284.

(148) PIERS, H. Petites histoires du canton d' Audruicq, blz. 51.

(148a) Elders is uiteengezet, dat *Withmundi* en *Witsant* naar alle waarschijnlijkheid tot een en dezelfde plaats teruggevoerd moeten worden. Bij de Franse historici (o.a. LAMBERT, Chronicon Ghisnense et Ardense, blz. 26) is bekend, dat op deze plaats, door hen te Wissant gelokaliseerd, een klooster heeft bestaan, dat in de oorlogen der Noormannen werd verwoest. Lambert leidt de toponiem af van het *witte zand*, dat daar aan de kust opvalt, en niet van de witte kalksteen van de rotsen.

(149) Zie o.a. Tijdschrift voor Geschiedenis, 1960, blz. 163; 1961, blz. 165.

(150) VITA S. LIUDGERI, M.G.S. 2, blz. 410.

(151) De terminologie „ad quandam insulam, quae a nomine Dei suo falsi Fosete, Fosetesland est appellata" doet op verdachte wijze denken aan de bronnen over St. Willibrord.

(152) VITA S. LIUDGERI, M.G.S. 2, blz. 411.

(152a) Wel gaat de Munsterse traditie voort op een variant van deze naam. Bijv. : WOLFHARII VITA GODEHARDI, M.G.S. 11, blz. 208 : „Mimigardense" voor Munster.

(153) VITA S. LIUDGERI, M.G.S. 2, blz. 415.

(154) Hierdoor blijkt, dat de schrijver in zijn gedachte nog altijd in de eerst bedoelde streek vertoeft.

(155) De noordelijke geschiedschrijving hinkt ten aanzien van St. Ludger op twee gedachten. Aan de ene kant wordt hij in Noord-Nederland gesitueerd; aan de andere kant is zijn bisdom te Munster gedacht.

(156) VITA S. LUIDGERI, M.G.S. 2, blz. 412.

(157) Héricourt, gemeente in het canton Saint-Pol-sur-Ternoise. Hericortis 1072. Lehericourt 1119. Helericourt 1157.

(158) Herlincourt, gemeente in het canton Saint-Pol-sur-Ternoise. Herlincurtis 752. Herlinicurtis 869. Herlincurtis 875. Erlinicurtis 891. Ellescurt 11e eeuw. Erlaincourt 1120.

(159) Warhem, gemeente in het departement Nord. Warhem 1067. Een andere mogelijkheid is: Wercken, een gemeente in het arrondissement Diksmuide. Werhem 931. Fonetisch en chronologisch staat deze zelfs dichter bij de toponiem uit de tekst.

(160) Wittes, gemeente in het canton Aire-sur-la-Lys. Witteke 1091.

(161) VITA S. LIUDGERI, M.G.S. 2, blz. 413.

(162) Belbet, gehucht onder de gemeente Henneveux. Berebet 1199. Bélebet 1250. Bellebeth 1553.

(163) VITA S. LIUDGERI, M.G.S. 2, blz. 413.

(164) DU CANGE, s.v. Leda. „ab orientali parte *ledae* de Gisnes". „inter ledam et Alardesbroc et slusam molendini".

(165) Ledbourne, plaats in de gemeente Guines, genoemd in 1361.

(166) LAMBERT, Chronicon Ghisnense et Ardense, blz. 514. De schrijver vermeldt de Leda of Ghisnenvlet; dit is het kanaal van Guines, dat vanaf zijn samenvloeing met de rivier zijn naam daaraan geeft.
Aqua Merckled heet het kanaal, dat vanaf Marck naar het kanaal van Sint-Omaars naar Calais stroomt, waar beide bij Pont-Clément samenkomen. In 1110 reeds onder deze naam genoemd.

(167) Mere Led heet op de kaart van LAMBERT, o.c. een overgebleven zeearm tussen Waldam, Walle en Calais.

(168) HAIGNERé, O. o.c. blz. 339.

(169) Houtleda = Houdlede = Le Houlet, een rivier met twee armen, waarvan een te Marck ontspringt en in het Kanaal des Trois-Ponts stroomt, de andere te Fort-Rouge ontstaat en zich met de eerste verenigt. Houtled. 1100. Houdleda 13e eeuw. Hollet 1536.

(170) Misschien bedoelde de tekst geen rivier, doch een plaats aan te duiden.
Lede, een wijk te Meulebeke.
Lede, een leengoed afhankelijk van de heerlijkheid Praet onder Oedelem.
Lede, de oudere naam van Ledeberg bij Gent.
Leudelede, een gemeente in het arrondissement Kortrijk. Ledda 847.

(171) MULLER-BOUMAN, o.c. nr. 51.

(172) MULLER-BOUMAN, o.c. nr. 52.

(173) Hucqueliers, gemeente en hoofdplaats van een canton in het arrondissement Montreuil. Hukelirs 1069. Hueclers 1119. Hukelies 12e eeuw.
Lieres, gemeente in het canton Norrent-Fontes. Lerre 12e eeuw. Lira 1209.
Lieres, leengoed in de gemeente Lestrem.
Lieres, leengoed in de gemeente Mametz, in het gehucht Marthes.

(174) Saint-Léonard, gemeente in het canton Samer. Hokinghem 1121. Ocinghem 1173. Saint-Léonard 1477.

(175) Assinghem, wijk of gehucht, oud leengoed, onder de gemeenten Houele en Eperlecques.
Hazuingue, leengoed onder de gemeente Réty, in het gehucht Des Barreaux. Asewincha 1157. Hasewinkel 1286

(176) BYVANCK, A.W. Excerpta Romana, II, blz. 570.

(177) BYVANCK, A. W. o.c. II, blz. 534.

(177a) MULLER-BOUMAN, o.c. nr. 91.
(C. 900). Lijst der landerijen bij het Almere, behorende aan de abdij van Werden.
„An Naruthi.. fan Almeri te Tafalbergon.
An thern Fehtu en werr sancti Liudgeri totum.
Utermeri sancti Liudgeri totum.
Suecsnon, ubi natus est sanctus Luidgerus.
Te Aiturnon sancti Luidgeri".
De lijst wordt ca. 900 gedateerd, doch zij moet beslist veel later gesteld worden.

(178) MULLER-BOUMAN, o.c. nr. 53.

(179) MULLER-BOUMAN, o.c. nr. 56.
MULLER, Fz. S. o.c. blz. 14.
VAN MIERIS, I. blz. 11.

(180) MULLER-BOUMAN, o.c. nr. 59.
MULLER, Fz. S. o.c. blz. 30.

(181) Langerek, een stuk land te Kemmel.
Langhereck, een bos te Passchendale.
Langereck, een weiland te Passchendale.
Langherecque, land en wijk tussen Quelmes en Setques.
Lange Reke, een plaats te Deuterghem.
Lange Reke, bossen en wijk te Waerdamme.
Lange Reek, plaats te Wervick Buiten.

(182) Herlincourt, gemeente in het canton Saint-Pol-sur-Ternoise. Herlincurtis 752. Een derde mogelijkheid is : Elinghen, wijk in de gemeente Ferques. Elingahem 1114.

(183) Alette, gemeente in het canton Hucqueliers, Alestei 1127. Alesta 1140.
Allete, een leengoed te Eerneghem; een waterloop ter plaatse heet Allatebeek.

(184) Alincthun, een gemeente in het arrondissement Desvres. Alinthun 1173. Alinghetun 1199. Alingetunna 1208.

(185) Houlle, gemeente in het canton Samer. Hunela 854. Hunelae 1040. Hunele 1040. Huneles 1075.

(186) Téteghem, plaats zuid-oost van Duinkerken gelegen.

(187) Asnoth, een thans niet meer bestaande plaats in Vlaanderen : „in loco qui dicitur Bathio sivi Asnoth" 811-870 in de charters van Saint-Bertin. Hasnon, een dorp en gemeente in het departement Nord, noord-west van Valenciennes; de plaats had voorheen een Benedictijner-abdij. Wellicht is deze lokalisatie zelfs waarschijnlijker.

(188) Embry, gemeente in het canton Fruges. In het hoofdstuk over de goederen van St. Willibrord komt Embrica weer ter sprake.

(189) PASSIO FREDERICI M.G.S. 15, blz. 345.

(189a) WILLELMI GESTA REGUM ANGLORUM, M.G.S. 10, blz. 454. De schrijver geeft een enigszins ander verhaal over de opvolging op de zetel. Hij zegt o.a. dat op St. Bonifatius Eobanus als bisschop volgde. Deze werd na een lange onderbreking door Fredericus opgevolgd, „wegens de wreedheid van het volk bij Trajectum".

(190) PASSIO FREDERICI, M.G.S. 15, blz. 348.

(191) PASSIO FREDERICI, M.G.S. 15, blz. 349.

(192) PASSIO FREDERICI, M.G.S. 15, blz. 350.

(192a) VITA ODULFI PRESBYTERI. M.G.S. 15. blz. 357.

(193) PASSIO FREDERICI, M.G.S. 15, blz. 354.

(194) PASSIO FREDERICI, M.G.S. 15, blz. 354.

(195) SERIES EPISCOPORUM TRAJECTENSIUM, M.G.S. 13 blz. 295. Een lijst der bisschoppen van Utrecht, opgesteld in het midden der 15e eeuw, geeft deze opsomming :

1. Sanctus Willibrordus archiepiscopus.
2. S. Bonifatius episcopus.
3. S. Gregorius.
4. Albricus.
5. Thiaterdus.
6. Ermackrus.
7. S. Fredericus.
8. Albricus (verbeterd in Alfricus).
9. Lutgerus.
10. Hungerus.
11. Odelbaldus.
12. Eylbondus (Egilboldus).
13. S. Radbodus.
14. Baldricus.

enz.

(196) MULLER-BOUMAN, o.c. nr. 62.
MULLER, Fz. S. o.c. blz. 36.

(197) SLOET, o.c. nr. 155.

(198) Bisschop Albricus maakte deze oorkonde op, waarin de schenking beschreven is.

(199) MULLER-BOUMAN, o.c. nr. 63.
MULLER, Fr. S. o.c. blz. 31.

(200) MULLER-BOUMAN, o.c. blz. 126.

(201) SLOET, o.c. nr. 33, 104, 257.
MULLER-BOUMAN, o.c. blz. 69, 70, 126, 304.

(202) R.H.F. 8, blz. 62 : In loco qui vocatur Thimum = Thun bij Kamerijk. Tuin, een boerderij ter plaatse, waar het middelpunt van Ieperen ligt; Wigeri de Tuin 1110.
Tuin, een heerlijkheid en wijk te Comen.
Thuun, een leengoed te Hennekinswerve.

(203) MULLER-BOUMAN, o.c. blz. 159. 1019 Eltingen (is vermoedelijk een andere plaats dan de hof Eltinge).

(204) West-Ecques, een gehucht in de gemeente Ecques, in het canton van Aire-sur-la-Lys. Escha 1139. Westesch 13e eeuw. Westresca 1304.

(205) West-Hernesse,
Witernesse, gemeente in het canton Norrent-Fontes. Witernes 1119. Wantrenes 1365. (Ter plaatse is Merovingisch gevonden, hetgeen op een hogere ouderdom wijst dan de schriftelijke vermeldingen).

(206) Westrehem, gemeente in het canton Norrent-Fontes. Westernehem 1087. Westrehem 1240. Westrachem 1429.

(207) MULLER-BOUMAN, o.c. blz. 185. 1046 „in pago Laka et Isla"
MULLER-BOUMAN, o.c. blz. 69. 1086. „Islegowe".

(208) SLOET, o.c. nr. 373.

(209) Audinghen, gemeente in het canton Marquise. Otinghem 10e eeuw. Audingahem 1084. Odengem 1125. Andere mogelijkheden zijn: Audincthun, gemeente in het canton Fauquembergues. Audincthun, gemeente in het canton Zudausques.

(210) Dodanthun, een niet meer bekende plaats, waarschijnlijk in het land van Boulogne.

(211) Todincthun, gehucht in de gemeente Audincthun. Totingetum 807. Tudingetuna 1208.

(212) MULLER-BOUMAN, o.c. blz. 122, 215, 466, 468.

(213) Fiennes, gemeente in het canton van Guînes. Flidmum 868. Flidnae 1084. Filnes 1084. Finles 1112. Fielnes 1114. Felnes 1208. Felnae 1208.

(214) MULLER-BOUMAN, o.c. blz. 120, 131, 197, 421.

(215) La Loisne, gehucht in de gemeente Beuvry. Lognes 1318. Loisne 1318. Een rivier van dezelfde naam, de Loisne, ontspringt te Mont-de-Verdrel bij Coupigny, en stroomt te Veille-Chapelle in de Lave. Loyne 1318. Loisne 1321.

(216) Schéfol, oude molen in de gemeente Arras. Eschofol 1104. Enschenfol 1119. Sculfolt 1119. Schenfol 1115.

(217) MULLER-BOUMAN, o.c. blz. 70, 291.

(218) Wacquinghen, gemeente in het canton Marquise. Wakingchem 1208. Waghinghem 1240.

(219) Wailli, gemeente ten zuiden van Arras gelegen. Wagiacum 1074.

(220) Audincthun, gemeente in het canton Fauquembergues. Odingetun 1016. Obtinghetun 1119. Odingetun 1139. Odigentin 1139. Ordingentum 1157. Odinctun 1193.

(221) Audinghen, gemeente in het canton Marquise. Otidinghem, Otidighem 10e eeuw. Audingahem 1084. Odengem 1125.

(222) Autinghem, oud dorp in het canton Guines. Hautengehem, Hautingahem, Autingahem, Autegehem, Hotinghem 1084. Athingahem 1107. Autengehem 1172.

(223) Inderham, een oud leengoed van het graafschap Guînes. Inderham 1116. Hinderham 1174.

(224) Héronsart, leengoed in de gemeente Saint-Pol-sur-Ternoise, in het gehucht Rosemont. Er zijn geen vroege vermeldingen van bekend.

(225) MULLER-BOUMAN, o.c. blz. 435.

(226) Leulinghem, dorp op 7 km. west van St. Omaars. (Niet te verwarren met Leulinghen, canton Marquise).

(227) Brexent, gemeente in het canton Etaples. Brekelesent 1151. Brachelessem 1170.

(228) Brouxolles, of Bruxolle, oud leengoed in de gemeente Moringhem.

(229) MULLER-BOUMAN o.c. blz. 105, 202.

(230) Thélus, gemeente in het canton Vimy. Theuludum 680. Teuludum 1031. Teuludium 1091. Theulit 1098. Theuleut 1098.

(231) MULLER-BOUMAN, o.c. blz. 126, 304.

Bracke, een bos onder de gemeente Vladsloo.
Brackelette, een land te Erneghem. Braclute 1417.
Brouxole 1296.

(232) HAIGNERE, O. o.c. blz. 39, 43, Gruonomberg 857 en Gruononberg 867 voor Bergues.

(233) Furmeshem, onbekende plaats, Waterus de Furmeshem 1162.

(234) Oye, gemeente in het canton Audruicq. Ogia 8e eeuw. Oia, Oya 1084. Hoya 1117. Oium 1147.

(235) MULLER-BOUMAN, o.c. blz. 177, 191, 192.

(236) Sachin, gemeente in het canton Heuchin. Saisem 1119. Saissin, Sassin 1145.

(237) Sains-lez-Fressin, gemeente in het canton Fruges. Sanctun, Sancti 800. Sains 1084.

(238) Sains-en-Gohelle, gemeente in het canton Houdain. Seins 1190. Sains 1226. Villa de Sanctis 1274.

(239) MULLER-BOUMAN, o.c. blz. 154, 176, 191, 314, 316.

(240) Isques, gemeente in het canton Samer. Isezza 1069. Iseca 1080. Hiseca 1119. Isica 1125. Iske 1214.

(241) Ecques, gemeente in het canton Aire-sur-la-Lys. Hescha 1088. Escha, Esca 1139. Eca 1140. Eska 1179. Heka 1181. Heska 1190.

(242) MULLER-BOUMAN, o.c. blz. 292.

(243) Tatinghem, gemeente in het canton Saint-Omer-Sud. Tatinga villa 648. Tattingahem 826

(244) MULLER-BOUMAN, o.c. nr. 66.
MULLER, Fz. S. o.c. blz. 22.
VAN MIERIS, I. blz. 13.

(245) MULLER-BOUMAN, o.c. nr. 67.
MULLER, Fz. S. blz. 33.

(246) Vis-à-Marles, gehucht in de gemeente Marles en de gemeente La Pugnoy. Vez 1154. Vadum 1222. Een andere mogelijkheid is : Le Wez-d'Amain, in het canton Arras. Vadum domine Emanae 1269.

(247) Ermicourt, oud dorp, momenteel verdwenen, in het canton Hamelincourt. Hermicecort 1171. Ermincort 1211. Ermencort 1213.

(248) Een andere mogelijkheid is : Erquinghem, gemeente bij Armentières. Herchengehem 116. Herkinghim 1241.

(249) Rinxent, gemeente in het canton Marquise. Erningasten, Erningasem 1107. Eringhesen 13e eeuw.

(250) Ouvrehen, gemeente in het canton Wierre-Effroy. Overhem 1286.

(251) Les Maux, een heerlijkheid onder de gemeenten Arras en Archicourt, afhankelijk van de abdij van St. Vaast. Mals 1163.

(252) Belsace, hoeve en leengoed onder de gemeente Annezin-lez-Béthune. Bellesaizac 1165.

(252a) VITA S. LIUDGERI, M.G.S. 2, blz. 418, bevat deze tekst : „In het gebied der Ripuariërs bij de ingang van het bos, *Hamarithi* genaamd, ligt een plaats, Budica geheten ..".

(253) Annezin, gemeente in het cantoin Béthune. Anasin 1119. Anasin Heldonis 1154. Hedonasin 1224.

(254) Andere mogelijkheden zijn : Anzin-Saint-Aubain, gemeente in het canton Arras-Nord. Anzinum 866. Anzinium 869. Ansain 1154. Azincourt, gemeente in het canton Parcq. Aisincurt 1165. Asincurtis 12e eeuw.

(255) Widehem, gemeente in het canton Etaples. Winningahem 838. Widingahem 877. Vuidengaham 9e eeuw.

(256) Wadenthun, gehucht in de gemeente Saint-Inglevert. Wadingatum 1084. Wathingatum 1136.

(257) Sanghen, gemeente in het canton Guines. Sauvinghehem 1084.

(258) Allouage, gemeente in het canton Béthune. Silva quae Aslonias dicebatur 1000. Alovana 1072. Aloania 1175.

(259) MULLER-BOUMAN, o.c. blz. 73, 177, 355.

(260) Adinfer, gemeente in het canton Beaumetz-les-Loges. Adinfer partem 11e en 13e eeuw. Herevillarium 1068. Candifer 1170. Antifer 1177.

(261) Hardinghem, gemeente in het canton Guines. Hervadingahem 1084. Hervedingnehem 1164. Hervelinghen, gemeente in het canton Marquise, Helvetingehem 1084. Helvenghehem 1119. Hérouval, kasteel en leengoed in de gemeente Hardinghen, Herunval 1210. Heuringhem, gemeente in het canton Aire-sur-la-Lys, Huringhem 1171. Huringehem 1178.

(262) Warincthun, gehucht onder de gemeente Audinghen. Wandinghetun 1296. Verringthin 1550.

(263) Le Madeux, leengoed onder de gemeente Gavrelles, in het canton Vimy, afhankelijk van het kasteel van Lens. Madick heet een rivier, die in het bos van Marthes ontspringt enbij Aire in de Lys valt.

(264) Husselot, een gehucht onder Leulinghem. Er zijn geen oude vormen van bekend.

(265) Houvin-Houvigneul, dorp in het canton Avesnes-le-Comte, Olvin 1079. Huvin 1179. Uvin 1183.

(266) MULLER-BOUMAN, o.c. nr. 68. „Hungerus Veteris Traiecti ecclesie episcopus".
MULLER, Fz. S. o.c. blz. 16.

(267) Zie noot 275.

(268) MULLER-BOUMAN, o.c. nr. 23.
DIPLOMATA DAGOBERTI, R.H.F. 4 blz. 689.
ALCUINI VITA S. WILLIBRORDI, blz. 51 : „Een andere keer reisde de zalige weer naar een kloostertje, dat naar de naam van een daarlangs stromende rivier *Suestra* wordt genoemd".

(269) WAMPACH, C. Geschichte der Grundherrschaft Echternach. I. 2, nr. 28.

(270) HABETS, J. Bijdrage tot de geschiedenis van de voormalige stad Susteren en van de adellijke vrouwenabdij Sint Salvator. In : Publications enz. 1869.

(271) WAUTER, A. Table chronologique des chartes et diplômes concernant l'histoire de la Belgique, I. blz. 356.
MULLER-BOUMAN, o.c. nr. 112. Bij het passeren van deze akte was bisschop Balderik (van Utrecht) aanwezig.

(272) COENS, M. Saints et Saintes honorés à l'abbaye de Susteren dans l'ancien diocèse le Liège. In: Annalecta Bollandiana, Tom. LXXX. Fasc. III-IV, blz. 327.

(273) HAIGNERé, O. o.c. blz. 130. 1178, „Ego Willelmus Andomarensis Castellanus, una cum Ida uxore mea en Matilde matre mea". Wilhelmus van Sint-Omaars komt in de stukken voor tot 1240; daar de eerste een zoon had, ook Wilhelmus geheten, en ook als castellanus van Sint-Omaars fungerend, is niet met zekerheid uit te maken, wanneer de vader overleden is.

(274) COENEN, J. De drie Munsters der Maasgouw, Aldeneyck, Susteren, St. Odiliënberg. In : Publications enz. LVI, LVII en LVIII (ook afzonderlijk verschenen).

(275) MULLER-BOUMAN, o.c. blz. 21.
MULLER, Fz. S. o.c. blz. 21.
VAN MIERIS, I. blz. 15.

(276) MULLER-BOUMAN, o.c. nr. 71 en 72.

(276a) BLED, O. Régestes der évêques de Thérouanne blz 55.

(277) MULLER-BOUMAN, o.c. nr. 73.

(278) BLED, O. o.c. blz. 56.

(279) MULLER-BOUMAN, o.c. nr. 75.

(280) VAN MIERIS, I. blz. 16.

(281) MULLER-BOUMAN, o.c. nr. 76. , Odilbald Traiectensis episcopus".

(282) MULLER-BOUMAN, o.c. nr. 79. „Ego Odilboldus Trajectensis ecclesiae episcopus".

(283) MULLER-BOUMAN, o.c. nr. 82. „Odilbald Trajectensis sedis episcopus".

(284) MULLER-BOUMAN, o.c. nrs. 84 en 85. 890. Paus Stephanus VI schrijft o.a. aan bisschop Odilbald van Trajectum over de vraag, of Bremen onderhorig moet zijn aan het aartsbisdom Keulen. Men mag zich afvragen, of hier Bremen dan wel Brêmes bedoeld is.

(284a) BLED, O. o.c. blz. 60 e.v.

(285) MULLER-BOUMAN, o.c. nr. 87. „Vodebaldo Taventrensis aecclesiae episcopus".

(286) BLED, O. o.c. blz. 54.

(287) BLED, O. o.c. blz. 55.

(288) BLED, O. o.c. blz. 56.

(289) BLED, O. o.c. blz. 57.

(290) BLED, O. o.c. blz. 58.

(291) BLED, O. o.c. blz. 61.

(292) BLED, O. o.c. blz. 62.

(293) BLED, O. o.c. blz. 62.

(294) BLED, O. o.c. blz. 63.

(295) BLED, O. o.c. blz. 70.

(296) BLED, O. o.c. blz. VII.

(297) Door dit gegeven wordt wel heel duidelijk aangetoond, waar de Morini gesitueerd moeten worden. Als de gangbare opvatting deze volksstam beurtelings in Vlaanderen, beurtelings in Zeeland lokaliseert (Byvanck), bewijst dit, dat zij met geografische aanwijzingen jongleert.

(297a) Het Romaanse deel van Noord-Frankrijk was in de tijd van St. Willibrord al redelijk van bisschopzetels voorzien. In Terwaan, St. Omaars, Atrecht, Noyon en Amiens resideerden bisschoppen minstens vanaf het begin der 7e eeuw; in enige plaatsen is de zetel reeds ouder. Ten tijde van St. Willibrord was de zetel van Sint Omaars achtereenvolgens bezet door St. Bain 685-697), Ravanger (697-723) en St. Erkembod 723-737). Aan de ene kant spreekt het duidelijke taal, dat het gebied, aan St. Willibrord ter missionering toegewezen, aanvankelijk niet onder een der naburige Franse bisdommen heeft geressorteerd. Aan de andere kant blijft het merkwaardig, dat er geen raakpunt is te vinden tussen St. Willibrord en zijn naaste buren in het episcopaat, temeer omdat er wél raakpunten zijn met de bisschoppen van Sens, Toul en Beauvais, met de abdij van Chelles en met Normandië.

Misschien moet dit geweten worden aan tegenstellingen tussen de Romaanse en de Germaanse bevolkingsgroepen; misschien aan controversen tussen de Gallische kerk en de vreemde missionarissen. Het kan zijn, dat de *seculiere* geestelijkheid van de reeds gevestigde bisdommen weinig op had met de Angelsaksische *kloosterlingen*.

Mogelijk is ook, dat wij een volkomen overbodige verklaring trachten te vinden voor iets, dat maar, bij gebrek aan nadere gegevens, als een feit aanvaard moet worden, namelijk, dat de *bronnen* weinig of geen kontakten vermelden tussen St. Willibrord en de naburige bisdommen, omdat deze kontakten zó gewoon en normaal waren, dat zij niet eens een neerslag in geschrifte gekregen hebben.

Dit feit kan niet als een contra-argument tegen de situering van St. Willibrord in Noord-Frankrijk gebruikt worden. Ook in de traditionele lokalisatie van St. Willibrord te Utrecht valt het op, dat dáár evenmin enig raakpunt tussen hem en bijvoorbeeld Keulen en Munster is aan te wijzen.

(298) LATOUCHE, R. Les origines de l'économie occidentale, Paris 1956.

(299) LATOUCHE, R. o.c. blz. 252.

(300) EXCURSION archèologique de la Société des Antiquaires de la Morinie. In : Bulletin Historique, 11 blz. 63

Merkwaardigerwijs is de Franse geschiedschrijving op dit punt zeer positief: Tournehem werd in het jaar 858 door de Noormannen ingenomen, precies op het tijdstip, dat bisschop Hunger van Trajectum uit de stad vluchtte, en met zijn priesters een onderkomen vond te St. Odiliënberg. De raakpunten uit deze gegevens treffen wel zó frappant te Tournehem samen, dat zij een niet gering te schatten bewijs vormen voor deze situering.

(301) HAIGNERE, O. o.c. blz. 17.

(302) APERCU HISTORIQUE sur le comté de Guines et ses institutions, blz. XI. COLLET, P. Notice historique de Saint-Omer, suivie de celles de Thérouanne et de Tournehem, 1830. blz. 197.

(303) COLLET, P. o.c. blz. 194.

(304) COLLET, P. o.c. blz. 198.

(305) LAPLAINE, H. DE, L'ancien terrier de Tournehem. In: B.T. 5, (1872), blz. 153, 154.

PIGAULT DE BEAUPRé, M. Notice sur le chateau de Tournehem. In: Mémoires de la Société des Antiquaires de la Morinie, I. 1833, blz. 229.

(306) EXCURSION, o.c. blz. 63.

(307) LAPLANE, H. DE, o.c. blz. 156. Onder de kasselrij Tournehem ressorteerden 22 dorpen en 16000 leengoederen.

(308) COLLET, P. o.c. blz. 205.

(309) COLLET, P. o.c. blz. 203.
EXCURSION, o.c. blz. 64.

(310) Van de andere kant is vrijwel zeker, dat door de verwoesting van Tournehem door de Noormannen de kerk en het kerkelijk leven tijdelijk geheel verdwenen zijn. Het is derhalve zeer goed mogelijk, dat vóór de verwoesting van de stad de kerk onder het patronaat van Sint Maarten heeft gestaan. Blijkens de oorkonde van het jaar 751-754 gaat de kerkelijke traditie van Trajectum terug tot de tijd van koning Chlotarius (511-561) (zie blz. 359). Het patronaat van Sint Maarten is voor een zo oude kerk zeer goed aan te nemen, vooral in Frankrijk, waar de Sint-Maartenskerken niet te tellen zijn.

(310a) EXCURSION, o.c. blz. 63.

(310b) POULLéS DE LA PROVINCE DE REIMS, R.H.F., blz. 598. Blijkens een rekening van het jaar 1362 ressorteerde Tournehem onder het dekenaat van Alquines; het betaalde echter niets aan het bisdom Terwaan.

(311) MULLER-BOUMAN, o.c. nr. 88.
MULLER, Fz. S. o.c. blz. 18.
VAN MIERIS, I. blz. 28.
SLOET, o.c. nr. 69.

(312) Tilques, gemeente in het canton Saint-Omer-Nord. Tillia 1139. Tilleke 1144. Tillake 1175. Tillecha 1190. Tilleca 1245. Tileke 1294. Tilkes 1337.

(313) Thilio que lingua flandrensi dictur Linde, 1238.

(314) AKKERMAN, J. B. Het koopmansgilde van Tiel omstreeks het jaar 1000. In : Tijdschrif voor Rechtsgeschiedenis, DC. (L) XXX, blz. 409.

(315) ALPERTUS METTENSIS, R.H.F. 10, blz. 139.

(316) ANNALES S. MARIAE ULTRAJECTENSIS, M.G.S. 15, blz. 1301.

(317) ANNALES EGMUNDANI, M.G.S. 16, blz. 445. Dit is uit de Egmondse Annalen het eerste bericht over de bisschoppen van Utrecht!
ADAMI GESTA, M.G.S. 7, blz. 298, plaats bestijging van de zetel door Radboud al in het jaar 876!
REGINONIS CHRONICON, M.G.S. 1, blz. 609. Het bericht uit het jaar 899 is vanzelfsprekend geschreven door de schrijver van het vervolg van Regino. Het valt meermalen op — en hier is dit wel heel treffend — dat er zo weinig exacte gegevens bestaan over de veronderstelde oudste geschiedenis van het bisdom Utrecht. Zuiver technisch gezien, hebben heel wat zogenaamde historische zekerheden slechts op een zeer wankele basis berust.

(318) VITA RABODI, M.G.S. 15, blz. 371, 571.

(319) VITA RADBODI, M.G.S. 15, blz. 571.

(320) VITA RADBODI, M.G.S. 15, blz. 568 e.v.

(321) VITA RADBODI, M.G.S. blz. 571b.

(322) MULLER-BOUMAN, o.c. nr. 94.
MULLER, Fz. S. blz. 20.

(323) MULLER-BOUMAN, o.c. nr. 93.

e. De bronnen van het Bisdom Utrecht.

Na St. Radboud valt de caesuur tussen het bisdom Trajectum - Tournehem en de opkomst van Trajectum - Utrecht. Het is niet wel mogelijk, deze caesuur tot op een jaar nauwkeurig te bepalen. De Utrechtse misvatting is niet tot één tekst of één schrijver terug te voeren, waardoor het mogelijk zou zijn haar chronologisch scherp te plaatsen. Zij is integendeel met stukken en brokken gegroeid. In het begin van het Utrechtse bisdom, in de eerste tijd onder bisschop Balderik, bestond zij nog niet. Het is zelfs zeer de vraag, of zij al tijdens de lange regeringsperiode van deze bisschop (918 - 979) (1) is ontstaan. Wij moeten de opkomst en de ontwikkeling van het bisdom Utrecht enige tijd in de bronnen blijven volgen, enerzijds om duidelijk te maken, dat de historiciteit van het bisdom werkelijk met bisschop Balderik begint, anderzijds omdat op deze manier aan te tonen is, dat de „historische" interpretaties de ene na de andere op Utrecht en Nederland gevallen zijn.

In St. Radboud zie ik de laatste bisschop van Tournehem; in Balderik de eerste bisschop van Utrecht (2). Misschien vergis ik mij hierin, en moet de caesuur nóg verder gelegd worden, namelijk tegen het einde van de 10e of in het begin van de 11e eeuw. Dan immers begint in de bronnen van en over Utrecht een duidelijk aantoonbaar dwingen en ombuigen der teksten naar een bepaalde, terugblikkende richting. In dit geval moeten enige oorkonden, door de Nederlandse historici niet als verdacht of vals aangemerkt, worden prijsgegeven, hetgeen op zichzelf niet per sé onmogelijk behoeft te zijn. Immers, zoals de oorkonden er liggen, wijzen zij wél op dezelfde kerk, welke die van St. Willibrord in rechte is opgevolgd; van de andere kant bevatten zij enige lokaal-geografische details, die slechts in Nederland te situeren zijn. Zou men bisschop Balderik in Tournehem plaatsen, dan levert de tekst van die oorkonden weinig moeilijkheden op. Laat men hem in Utrecht gesitueerd, dan dient de in schijn uitgesproken identiteit tussen zijn Trajectum en het Vetus Trajectum verklaard te worden. Desondanks blijf ik bij mijn overtuiging, dat bisschop Balderik in Utrecht gesitueerd moet worden, omdat in Nederland onbetwistbare gegevens bestaan, dat hij er inderdaad gezeteld heeft. De tekstkritische moeilijkheden kunnen gemakkelijk worden verklaard.

Het is niet aan te nemen, dat de caesuur tussen het bisdom Tournehem en het bisdom Utrecht binnen de regeringsperiode van één en dezelfde bisschop valt. Dan immers zou deze zijn zetel welbewust en met reden verplaatst hebben. Dit zou zonder twijfel in de teksten tot uitdrukking zijn gekomen; allicht zou het in de bronnen van het bisdom, van het aartsbisdom of van de pauselijke curie sporen nagelaten hebben.

* * *

Dat de zetel van St. Willibrord, die zich in Tournehem bevond, en om de invallen van de Noormannen tijdelijk of blijvend naar Desvres werd verdrongen, door Radboud of Balderik is verplaatst: dat er geen fictieve doch een werkelijke verhuizing van de zetel naar Utrecht is

geschied, acht ik uitgesloten. Het ligt er immers te dik op, dat met de lokalisatie van St. Willibrords zetel in Utrecht een doodgewone fout is begaan, die door de Nederlandse kerkelijke tradities argeloos is aanvaard. De talrijke doublures in de raakpunten tussen Trajectum en Frankrijk enerzijds, en Trajectum en Nederland anderzijds, die dààr en hier voorkomen, maken maar al te duidelijk, dat er een omvangrijke dislokatie van historische en geografische gegevens heeft plaats gehad, die nóg vreemder zou aandoen, als er een werkelijke verplaatsing van de zetel was geweest. In dit geval zouden de geografische en toponimische raakpunten van Frankrijk en Nederland niet op déze manier door elkaar lopen dat zij haast onontwarbaar zijn. Dan waren van beide zijden de bronnen veel zuiverder gebleven.

De mogelijkheid, dat Utrecht toch de voortzetting is geweest van het bisdom van St. Willibrord, neem ik dan ook weinig serieus. Desondanks wil ik haar geheel open laten, niet alleen omdat hierin de gelegenheid ligt, een bittere pil enigszins verteerbaar te maken, doch ook omdat er gronden zijn, hoewel heel zwakke, om haar te verdedigen, althans met een niet geringe portie goede wil aannemelijk te maken. Die aanwijzingen wil ik niet achterhouden; ik wil ze zelfs niet verzwakken, en de bezwaren en tegenwerpingen achterwege laten, die tegen deze opvatting ingebracht kunnen worden.

Zowel Radboud als Balderik waren uit Noord Frankrijk afkomstig. Radboud wordt een afstammeling genoemd van een Fries koningsgeslacht; Balderik had volgens een tekst zijn magen en vrienden in Noord-Frankrijk. Het is mogelijk, dat Balderik rechtens en in feite de opvolger is geweest van Radboud (3), dat hij als bisschop van Tournehem was gewijd, doch dat hij uit de hem aangewezen streek verdreven werd of er geen voet aan de grond kreeg (door de Noormannen? door de overstromingen? wegens de ontvolking van het land? om politieke redenen? om moeilijkheden met of tegenwerking van de Gallische kerk?), misschien in feite nooit de hem toegewezen zetel bezette, en via de omweg van Deventer terecht kwam in Utrecht, waarop dan, geheel aannemelijk, de naam van Trajectum werd toegepast. Nog gemakkelijker ligt de aanpassing van de naam, als Utrecht in het begin van de 10e eeuw, toen het westelijk deel van Nederland na de transgressies weer boven water kwam, reeds Uttrech of in gelatiniseerde vorm Trajectum heette. Dan is nog beter te begrijpen, dat Balderik zich „episcopus Trajectensis" noemde, in welke naam een terugblik op het oude Trajectum niet verworpen behoeft te worden.

Bisschop Balderik toonde veel belangstelling voor de heiligen Ludger en Lebuinus. Door een monnik van Gent liet hij hun levens schrijven. Merkwaardigerwijs is zijn belangstelling nimmer naar St. Willlibrord uitgegaan. Geheel aannemelijk is, dat de tradities van deze heiligen tijdens het leven en het bewind van Balderik, misschien reeds vroeger, op de Nederlandse plaatsen in het oosten van het land zijn toegepast. Het is meer dan waarschijnlijk, dat Deventer, de IJsselstreek en het noorden van Nederland eerder de Lebuinus- en Ludger-cultus ontvingen

dan Utrecht de Willibrord-traditie. De cultus van St. Willibrord, mét zijn verheffing tot eerste bisschop van de stad, is niet rechtstreeks naar Utrecht gekomen, doch is een konsekwent gevolg geweest van de Lebuinus-traditie van Deventer, daar al vroeger ingevoerd. Het ontstaan in Nederland van de cultus van heiligen, die geografisch in Vlaanderen thuis horen, welke cultus in Nederland beschouwd werd als een vrucht van eigen bodem, heeft de zaken wel vertroebeld, doch dit kan zeer goed bij Balderik en zijn omgeving het denkbeeld hebben doen ontstaan, dat hij in zekere zin de rechte opvolger van die bisschoppen was. Het nageslacht behoefde nog maar een kleine stap te doen, die in de bronnen duidelijk genoeg was aangegeven, om ook St. Willibrord met alle schijn van juistheid in Utrecht te situeren.

Na de langdurige transgressie van de 4e tot de 9e eeuw kwamen het midden en het westen van Nederland uit de zee te voorschijn als volkomen nieuw land (4). Het is voor en na door de mens (opnieuw) in bezit genomen. Bij de cultivatie en de bewoning van het land moeten de bewoners ergens vandaan zijn gekomen. Een sterke aanwijzing van de afkomst der migratie mag gezien worden in het feit, dat bisschop Balderik zelf uit Noord-Frankrijk kwam. Ook de afkomst der eerste graven van Holland wijst in zuidelijke richting (5). De talrijke doublures in de plaatsnamen laten de mogelijkheid toe, dat veel toponiemen uit Noord-Frankrijk zijn meegebracht; dit is trouwens een normaal verschijnsel bij een migratie. Die doublures zijn zo talrijk, dat zij niet zonder oorzaak of louter per toeval kunnen zijn ontstaan. Het gaat niet aan, deze te wijten aan de historische dislokaties, want hieruit kunnen zij in Nederland niet, zeker niet alle, zijn ontstaan. Ten aanzien van diverse kloosterstichtingen weten wij met volstrekte zekerheid, dat die in het westen van het land (bijv. Egmond) niet vanuit het oosten, maar vanuit het zuiden bevorderd zijn. Met Doornik, Luik en Kamerijk heeft het vroegste kerkelijke Nederland aanwijsbaar meer relatie dan met Keulen of Munster. De eerste historicus van Nederland, Alpertus Mettensis, mag als een rasechte fransman beschouwd worden. De laatste invallen van de Noormannen in Noord-Frankrijk, kort vóór deze tijd geschied, hadden niet meer tot doel gehad, roof- en plundertochten te ondernemen, doch waren erop gericht de aangevallen streken blijvend in bezit te krijgen (6). Onomwonden delen de bronnen mede, dat Noord-Frankrijk tegen het einde van de 9e eeuw een ontvolking van betekenis heeft doorgemaakt (7). Heeft een migratie van mensen, kloosters en zelfs van een bisschop naar het nieuwe land in het noorden plaats gevonden, dan zou de zetel van Utrecht wel eens de werkelijke opvolging van St. Willibrord kunnen zijn, al blijft het onbevredigend (wat in dit tijdsbestek echter weer te verklaren is), dat het niet duidelijker in de bronnen tot uitdrukking is gekomen (8).

Er kan moeilijk worden aangenomen, dat Balderik zelf zich als de opvolger van St. Willibrord heeft beschouwd. Het blijkt immers uit geen enkele tekst van zijn regeringsperiode, behalve uit een vervalsing, die dan weer afdoende aantoont, dat dit denkbeeld pas nà Balderik is ontstaan.

Toch is het niet onmogelijk, dat deze denkwijze, voorafgegaan, vergezeld of gevolgd door de hantering van de bronnen in deze geest, reeds tijdens het leven van Balderik bestond. Ongeveer hetzelfde zagen wij gebeuren bij het Nijmeegs paleis, toen al onder Frederik Barbarossa, de bouwer van een burcht te Nijmegen, die niets met Karel de Grote had uit te staan, de waanidée oprees(9), dat de keizer te Nijmegen hét paleis van Karel de Grote had hersteld. Maar al te graag liet de keizer zich dit aanleunen, als hij de bewering gekend heeft! Evengoed kan Balderik reeds door zijn tijdgenoten beschouwd zijn als de opvolger van St. Willibrord. Diens oude en authentieke bisdom was inmiddels verloren gegaan; de juiste plaats ervan was in Nederland zeker niet bekend, naar alle waarschijnlijkheid zelfs in Frankrijk geheel vergeten. Er mag gediscussieerd worden over de juistheid of de gegrondheid van de Nederlandse opvatting, dat St. Willibrord te Utrecht gezeteld had, doch op een zeker ogenblik niet meer over de feitelijkheid, toen die opvatting namelijk gevestigd was. Het Utrechtse bisdom kàn kort na zijn opkomst de traditie van St. Willibrord tot zich hebben getrokken. (Duidelijk moet gezegd worden, dat dit niet bewezen is, en dat het vermoedelijk veel later ligt) (10). Er kunnen ons onbekende redenen en motieven hebben bestaan, die dit wettigden, die althans aannemelijk maken, dat er gronden voor waren aan te voeren.

De laatste bisschoppen van Tournehem zetelden niet meer in Trajectum, doch in Desvres. Balderik, de eerste bisschop van Utrecht, begon naar alle waarschijnlijkheid zijn bisschoppelijke loopbaan te Deventer. Enige jaren na zijn aanstelling (jammer genoeg, geven de bronnen ons geen nauwkeurige berichten hierover) vestigde hij zijn zetel te Utrecht. Inmiddels waren al enkele historische gegevens van Vetus Trajectum naar Nederland doorgesijpeld, nog slechts weinig, zoals wij gezien hebben, doch wel genoeg om het denkbeeld ingang te doen vinden, dat Balderik door zijn vertrek van Deventer naar Utrecht de zetel van het bisdom op zijn oude, authentieke plaats herstelde. Ook in deze reconstructie blijft het merkwaardig, dat de konsekwentie van St. Willibrord te Utrecht niet terstond getrokken is; zij werd pas later afgerond. Desondanks kan heel goed verklaard worden, hoe en waarom de identificatie van Utrecht met het Vetus Trajectum spoedig op de stichting van de zetel van Utrecht gevolgd kan zijn. De oorkonden van Utrecht van nà 919 wijzen hier ook op; dikwijls wordt nog de naam Vetus Trajectum gebruikt, al zegt dit ook niet alles, omdat de toevoeging „Vetus" best de vrijheid van een kopiïst kan zijn.

Boven heb ik geschreven, dat de verplaatsing van St. Willibrords zetel in het kader van de West-Europese geschiedenis ook weer niet zó ingrijpend is. Wil men, onder enig noodzakelijk blijvend voorbehoud, de Utrechtse zetel als de rechte opvolging van St. Willibrord beschouwen, dan heb ik daar vrede mee, al acht ik de juistheid van deze zienswijze zeer twijfelachtig.

* * *

Voordat wij ons gaan bezighouden met de verdere dokumentatie van Utrecht, moeten wij eerst nader kennis nemen van de bronnen dier

dokumentatie. Deze normale methode van tekstenonderzoek kan in dit speciale geval beslist niet achterwege blijven, omdat de bronnen van Trajectum, zowel van vóór als van nà het jaar 914, waar ik de caesuur tussen waarheid en legende leg, langs twee verschillende wegen tot ons zijn gekomen. De wijze van de totstandkoming dier dokumentatie roept een aantal gewichtige vragen op, die misschien van doorslaggevende betekenis kunnen worden voor de waardebepaling der overgeleverde oorkonden. Voorwerp van nadere beschouwing zijn het zogenaamde **Cartularium van Radboud** en het eerste **Liber donationum** van de Dom van Utrecht.

Het cartularium van Radboud, omstreeks het jaar 914 opgemaakt, is niet bewaard gebleven. Het is slechts in afschrift overgeleverd (11). Aan de hand van een aantekening, erin voorkomend (waarover later), wordt de samenstelling ervan aan bisschop Radboud toegeschreven, die de oorkonden van Trajectum in afschrift bijeengebracht zou hebben, om hiermede bij koning Koenraad I het (oudere) recht van de kerk van Trajectum op de immuniteit te bewijzen. Op de keper beschouwd, zijn de toeschrijving der verzameling aan Radboud, en het haar toegeschreven doel slechts zuivere gissingen, daar beide zaken door geen enkele tekst, in of buiten het cartularium, worden bevestigd. Doch of die gissingen al dan niet op waarheid berusten, raakt in feite weinig aan de inhoud. Van het handschrift van Radboud, zo wordt althans aangenomen, hebben de monniken van Egmond een afschrift (met aanvullingen) gemaakt.

De Egmondse codex, in Londen berustend (12), bevat achtereenvolgens: Einhards leven van Karel de Grote, **de oorkondenbundel,** de kroniek van Regino, de Annales Xantenses en de Annales Egmundani. De oorkonden zijn geschreven door een hand uit het laatst van de 11e eeuw, die verder niet meer in de codex voorkomt. Hierdoor is het al zeer waarschijnlijk, dat de verschillende onderdelen van de codex, zuiver materieel gezien, een onderling afwijkende chronologie kunnen hebben.

De oorkondenbundel bevat 26 nummers, die tot en met nummer 11 chronologisch doorlopen. Nummer 11 is de befaamde immuniteits-verlening van het jaar 914; om deze te verkrijgen zou Radboud het cartularium hebben aangelegd. De daarna volgende oorkonden van nà 914 kunnen dus niet door Radboud verzameld zijn, want in het jaar 918, zo wordt althans aangenomen, was St. Radboud al overleden en door Balderik opgevolgd. Na de oorkonde van 914 volgen nog, chronologisch kris en kras door elkaar geplaatst, een zestal oorkonden van vóór 914. Voor meer dan de helft moet de juistheid van de toeschrijving van het cartularium aan Radboud afgewezen worden om het duidelijke feit, dat hij de oorkonden van nà zijn dood beslist niet kan hebben verzameld. Duidelijk is eveneens, dat iemand anders dan Radboud deze oorkonden aan de oudere verzameling (als zij bestaan heeft!) moet hebben toegevoegd. Ongetwijfeld zijn dit de monniken van Egmond geweest, want zij hebben in elk geval het deel, zogenaamd door Radboud bijeengebracht, afgeschreven. Op het tijdstip van de oorkonden (de laatste is van het jaar 953) bestond de abdij van Egmond nog niet

of nauwelijks (13). Bovendien is het zeker, dat het afschrift niet vóór de 11e eeuw is gemaakt. Egmond heeft deze oorkonden derhalve als post-facta verzameld, dat wil zeggen: lang na de tijd van hun uitgifte. Dit moet scherp in het oog worden gehouden, vooral omdat in de oorkonden van nà 914 de Egmondse en de Utrechtse dokumentatie sterk uiteenlopen. Hoe en waar het cartularium van Radboud tussen 914 en de 11e eeuw bewaard is gebleven, waar de abdij van Egmond tot plm. 950 nog niet bestond en een herkomst van het cartularium van Utrecht uitgesloten schijnt, is een nieuwe intrigerende vraag.

Volgens Muller dateert de Egmondse codex van circa 1100; een door hem geraadpleegde Duitse deskundige schatte hem einde 11e, wellicht 12e eeuw. Een Engelsman hield het positief op de 12e eeuw. De abdij van Egmond kwam in het jaar 1064 in het bezit van het bisdom Utrecht (14), zodat er twee belangrijke feiten te combineren vallen: 1. In Egmond is een oorkondenverzameling over Utrecht aangelegd, **nadat** de abdij aan het bisdom gekomen was. 2. De compilatie van de oorkondenbundel geschiedde geruime tijd nà het tijdstip van de jongste erin opgenomen oorkonde (953). Het is daarom veiliger, de afkomst van het cartularium van St. Radboud maar als een (onbewezen) legende te beschouwen, en slechts de feiten tot leiddraad te nemen, die zich duidelijk manifesteren. Uit een en ander laten zich deze nuchtere gegevens distilleren: Een monnik van de abdij van Egmond heeft, toen de abdij aan de bisschop van Utrecht vervallen was, getracht de oudere geschiedenis van het bisdom te reconstrueren. Hij heeft daarbij geen gebruik gemaakt van de archieven van de Utrechtse kerk; dit zal straks blijken, als wij de grote afwijkingen signaleren tussen zijn werk en de authentieke Utrechtse stukken. De kloosterbibliotheek van Egmond kan deze „litteratuur" evenmin uit Utrecht ontvangen hebben. Het is volkomen onbekend, hoe de compilator aan de stukken is gekomen.

Muller (15) heeft erop gewezen, dat op het laatste blad van de oorkondenbundel zich een blijkbaar **gelijktijdige** aantekening bevindt over het bezoek, door Theoderik, bisschop van Verona en procurator van de Utrechtse kerk, in 1250 aan de abdij van Egmond gebracht, die hier „monasterium nostrum" = ons klooster, wordt genoemd. St. Adelbert heet er „patronus noster" = onze patroon. In de bekende catalogus der bibliotheek van Egmond wordt vermeld, dat abt Stephanus (1057 - 1105) voor de abdij de „Gesta Francorum", id est cronica, cum Vita Karoli" verkreeg. Ook dit werk bevindt zich in de codex, die de oorkondenbundel bevat. Hierdoor staat vast, dat een deel van de codex in de 11e eeuw aanwezig was, doch eveneens, dat de verzameling van de oorkonden in de 12e eeuw daaraan is toegevoegd. Het is zelfs weinig waarschijnlijk, dat de verzameling der oorkonden vóór de 12e eeuw geschreven is. Zou de aantekening van het relaas van 1250 inderdaad gelijktijdig zijn met de rest van de oorkondenbundel, dan wijst dit er zelfs op, dat de compilatie pas in de 13e eeuw is geschied.

Het cartularium van Radboud, dat wil zeggen, het in Egmond gemaakte afschrift (?) daarvan, is niet vervaardigd naar de Utrechtse originelen,

evenmin naar mogelijk in Utrecht berustende afschriften, want de compilator van het eerste Liber donationum van de Dom neemt het cartularium van Egmond over (16). Dit blijkt niet alleen hieruit, dat hij het **gehele** cartularium in afschrift overneemt, wat nog altijd uit een andere bron afkomstig zou kunnen zijn, maar op een afdoende wijze uit het feit, dat in het cartularium van Egmond nummer 5 precies dezelfde oorkonde is als nummer 3, welke onbegrijpelijke dubbele opname ook in het Liber donationum voorkomt. De Utrechtse compilator heeft het Egmondse cartularium klakkeloos overgeschreven. Hadden in Utrecht originelen, afschriften, grossen of extracten van de oudere stukken berust, dan zou de samensteller van het Liber donatonium allicht eer zijn afgegaan op deze bronnen dan op het Egmondse afschrift. Op zijn minst zouden er, zelfs als hij het cartularium van Egmond in de grote lijn gevolgd had, toch meer afwijkingen tussen zijn werk en het cartularium zijn voorgevallen. Als de codex van Egmond dus niet naar de Utrechtse originelen is gemaakt, en het Liber donationum, voor wat de oudere bronnen betreft, zonder de minste twijfel een slaafs afschrift van het cartularium is, kan slechts geconcludeerd worden, dat Utrecht ten tijde van de opmaking van het cartularium (11e of 12e eeuw) en van het Liber donationum (12e eeuw) geen originelen of afschriften meer bezat van zijn geschiedkundige dokumentatie. Het zegt natuurlijk niet alles, doch het moet wel als bijzonder merkwaardig beschouwd worden, dat geen enkele van de oorkonden van vóór 936 in de 11e en 12e eeuw in Utrecht meer aanwezig was. (Met 936 beginnen de afwijkingen tussen Egmond en Utrecht!). Zouden alle originelen verloren zijn gegaan, dan waren er toch zeker afschriften, vidimussen, extracten e.d. van gemaakt. Het verlies van de oudste stukken zou nog te verklaren of aan te nemen zijn, doch niet dat der oorkonden, die chronologisch kort vóór het jaar 953 liggen, het jaar van afsluiting van het cartularium. Deze feiten tonen aan, dat de teksten niet van Utrecht, doch van elders naar Egmond zijn gekomen, waarbij het gevaar levensgroot is, dat zij zuiver transkopiën zijn, dat wil zeggen, dat zij op een andere plaats authentiek waren, en niet in Utrecht. Hoe ter wereld kan een andere plaats dan Utrecht de authentieke stukken van Utrecht hebben gehad, die in de zetel van het bisdom niet aanwezig waren?

In de Egmondse codex bevindt zich een aantekening van bisschop Radboud (uiteraard in afschrift!), omstreeks het jaar 900 geschreven, waarin hij, na enige buitengewone luchtverschijnselen vermeld te hebben, verhaalt, dat in dit jaar Folko, aartsbisschop van Reims, en koning Zwentibold gedood zijn (17). „Niet veel dagen tevoren", gaat de schrijver verder, „heb ik Radboud, zondaar, de gunst ontvangen gerekend te worden onder de dienaren van de H. Kerk van Trajectum. Moge ik de verdienste krijgen met hen (d.w.z. zijn voorgangers) het loon van het eeuwig leven te bekomen".

Gaan wij af op een intutief gevoel, dan behoeven we niet ervan overtuigd te zijn, hier met een eigen tekst van Radboud te doen te hebben. Het doet trouwens weinig ter zake, of de tekst al dan niet authentiek is;

er is geen bezwaar om aan te nemen, dat er in werkelijkheid een cartularium van Radboud heeft bestaan, en dat dit door de monniken van Egmond is afgeschreven. Eenieder zal het evenwel met mij eens zijn, dat de bewuste aantekening toch wel érg weinig is, om er de conclusie op te baseren, dat Radboud de oorkonden heeft overgeschreven met het bekende doel. Deze conclusie is toch van enige importantie; ik vermag niet te zien, hoe zij uit de aantekening getrokken wordt. De opvatting, dat Egmond de verzameling zelf bijeengebracht heeft, wordt niet weerlegd door deze aantekening van Radboud. Evengoed als de oorkonden van elders zijn gekomen, kan de compilator van Egmond de aantekening van Radboud ergens gevonden en overgenomen hebben. Dat zij in de Egmondse codex helemaal aan het einde staat, ver na 914 en voorafgegaan door het deel, dat beslist niet van Radboud kan zijn geweest, wijst zelfs heel sterk in deze richting.

* * *

Er zijn opmerkelijke verschillen tussen het cartularium van Egmond en het eerste Liber donationum. Zij zijn van zoveel belang, dat het dienstig is, deze nauwkeurig naast elkaar te stellen.

Het **Cartularium van Egmond** bevat 26 nummers:

1. 722. schenking van Karel Martel.
2. 726. schenking van Helisthe-Marithaime.
3. 753. tienden van het domein.
4. 752 - 768. immuniteit.
5. 753. tienden (dezelfde als nr. 3).
6. 769. tienden van het domein.
7. 777. Ubkirica, enz.
8. 815. tienden.
9. 854. immuniteit.
10. 896. tienden en immuniteit.
11. 914. immuniteit. (Tot hiertoe kàn de verzameling door Radboud zijn bijeengebracht).
12. 858. schenking van St. Odiliënberg.
13. 845. immuniteit.
14. (920 - 931). tienden
15. 940. visserij te Muiden.
16. 950. klooster van Tiel.
17. 948. tienden en goederen te Wijk.
18. 953. domeingoederen, visserij, munt.
19. 828. schenking van Geroward.
20. 838. schenking van Rodger.
21. 850. Schenking van Baldric.
22. 834. schenking van Ovo e.a.
23. (2e helft 9e eeuw). lijst der goederen.
24. 896 (?). horige van Elste.
25. 943. klooster van St. Odiliënberg.

26. 900. aantekening van of over Radboud.
Het **Liber donationum** bevat de volgende oorkonden:
1. - 26. de **gehele inhoud** van het cartularium van Egmond.
27. 936. verlof tot de munt.
28. 938. bevestiging van privileges.
29. 944. jacht in het graafschap van Everhard.
30. 975. munt te Utrecht.
31. 975. schenking van Muiden en de tol.
31. 975. schenking van Muiden, visserij, Loenen, rivier de Vecht, en munt te Utrecht.
33. 944. dezelfde oorkonde als nr. 29, met kleine, niet-essentiële afwijkingen.
34. 944. schenking van Waltger; Lek en IJssel worden genoemd.
35. 996. schenking van Frethehold.
36. enz. enz. (Daarna gaat het Liber in chronologische orde verder; die oorkonden zijn hier niet van belang).

Het cartularium bevat oorkonden tot het jaar 953. Een klemmende vraag is, waarom het geen van de uit het Liber donationum opgesomde oorkonden tussen 919 en 953 heeft opgenomen, die toch ook een materie van verscheiden aard bevatten, evengoed als de wél in het cartularium opgenomen stukken. Het eerste deel van het cartularium (de nummers 1 - 11) handelt voornamelijk over de primaire rechten van de kathedrale kerk, de immuniteit en de tienden, zodat men met enige schijn van juistheid zou kunnen veronderstellen, dat Radboud déze stukken aan de keizer heeft voorgelegd, om er de bevestiging van te verkrijgen. Het tweede deel bevat echter allerhande zaken. Waarom heeft Egmond deze stukken (namelijk Liber donationum, nummers: 27, 28, 29 en 34) niet opgenomen? Zij moeten ongetwijfeld als authentieke stukken van Utrecht worden beschouwd, omdat zij in het Liber staan, een werk, waarvan de Utrechtse herkomst absoluut zeker is. De omissie van het cartularium is onbegrijpelijk, en door geen enkele veronderstelling redelijk te verklaren. De enig mogelijke conclusie moet dan ook zijn, dat de Egmondse compilator deze dokumentatie van Utrecht tussen 919 en 953 niet heeft gekend (18). De relatie tussen het cartularium en het Liber is eenzijdig geweest; het Liber bevat materiaal uit het cartularium; doch omgekeerd blijkt er geen enkel verband.

Het staat dus vast, dat het cartularium uit de kritieke periode niet de volledige bronnen van Utrecht bevat. Wat het uit die periode wél geeft, moet met het grootste wantrouwen benaderd worden. Hoe immers is Egmond aan dit materiaal gekomen, dat in Utrecht zelfs geen spoor heeft nagelaten? Dat het Liber donationum deze oorkonden ook heeft overgenomen, geeft geen enkele waarborg van zekerheid of authenticiteit. In zijn eerste deel is dit werk slechts een slaafs afschrift van het cartularium, en hierin kan men moeilijk een bewijs vinden voor de zuivere Utrechtse herkomst van de stukken. Het gevaar is derhalve niet denkbeeldig, dat onder deze oorkonden stukken zijn, die evenals andere in Tournehem thuis horen, ofwel, wat waarschijnlijker is, dat er pertinente vervalsingen onder schuilen.

De oorkonden liggen in tijdsorde vóór de stichting der abdij van Egmond. Het is uitgesloten, dat zij in Egmond zelf overgeleverd zijn; hoogstens zou dit in Gent kunnen zijn, de bakermat van Egmond. De dokumentatie van nà 914, mét de oorkonden van vóór 914, die kennelijk later zijn bijgeschreven, heeft Egmond derhalve verkregen van een andere plaats dan Utrecht. Dit mag als een zekerheid worden aangenomen. Had Egmond Utrechtse bronnen gebruikt of Utrechtse informaties gehad, dan zou er toch minstens één der oorkonden van het Liber donationum opgenomen zijn, of zou het een of andere stuk van het cartularium in het bisdom Utrecht een spoor hebben nagelaten.

Dit alles toont aan, dat Egmond het materiaal van elders heeft verzameld. Het verklaart ook, waarom na de chronologische serie van 722 tot 914 nog andere oorkonden zijn opgenomen. Deze stukken zijn later gevonden, en werden alsnog beschreven. In het vorige hoofdstuk hebben wij gezien, dat de materie en de plaatsnamen der oorkonden van vóór 919 heel gemakkelijk en heel redelijk in Noord-Frankrijk te situeren zijn. Leggen wij naast die zekere of waarschijnlijke lokalisaties de resultaten van dit intern onderzoek van het cartularium, dan is het evident, dat de Egmondse oorkonden-verzameling over de kerk van Trajectum inderdaad transkopiën zijn, dat wil zeggen: de oorkonden horen op een geheel andere plaats thuis, doch zij zijn door de monniken van Egmond voor Utrecht gekopieerd, in de veronderstelling, dat zij op Utrecht betrekking hadden.

De vraag, hoe de abdij van Egmond aan het cartularium van Radboud kwam, is niet op te lossen. Een mogelijk Utrechtse origine van de verzameling moet beslist afgewezen worden, omdat zij in Utrecht geen enkel spoor nagelaten heeft, en het duidelijk is, dat zij in het Liber donationum **naar Utrecht toe** is gekomen. Naar de juiste herkomst kunnen slechts veronderstellingen worden uitgesproken. Het in de codex voorkomende leven van Karel de Grote en de kroniek van Regino kunnen erop wijzen, dat Egmond informatie-bronnen van zuidelijke afkomst heeft gehad. Aan de andere kant waren Einhard en Regino in die dagen al dermate gemeengoed bij dé kroniekschrijvers en „historici", dat de in Egmond aanwezige (Franse!) werken niet per sé als rechtstreeks uit Frankrijk geimporteerde historische litteratuur beschouwd behoeven te worden. In dezelfde codex staan de Annales Xantenses; dit toont in elk geval aan, dat Egmond naar meer kanten litterair-historische relaties had.

De abdij van Egmond is omstreeks het jaar 950 gesticht door de graaf van Holland, die haar bezette met **monniken uit Gent.** Vanzelfsprekend heeft de abdij in de eerste tijd van haar bestaan nauwe relaties met Gent blijven onderhouden. Het is immers meer dan waarschijnlijk, dat de recrutering en de aanvoer van nieuwe krachten nog lang vanuit Gent geschied is. Overigens is het zeker, dat Egmond op grond van de constituties der orde een organisatorisch verband met Gent is blijven houden. Een zuidelijke relatie van het klooster en van de monniken staat derhalve als een paal boven water. Arnold van Ardres, ook Arnold van **Gent**

genoemd, liet in het jaar 1170 het kasteel van Tournehem herstellen (18a). Bij gebrek aan exacte gegevens weten wij niet, hoe de oorkondenschat van Tournehem in Egmond verzeild raakte, doch in dit feit mogen wij een duidelijke lijn tussen Tournehem - Gent - Egmond zien. Gent is de plaats van herkomst van de St. Lebuinus- en de St. Ludger-tradities, die zonder veel moeite in Noord-Nederland een vruchtbare bodem vonden. Deze tradities hebben sterk het beeld bepaald, dat men zich vanaf de 10e eeuw over de christianisering van Noord- en Oost-Nederland is gaan vormen. In verband hiermede kan heel goed verklaard worden, hoe het dokumentatie-materiaal van de kerk van Tourehem in Egmond belandde; de opvatting, dat Utrecht het Vetus Trajectum is, was van zoveel kanten al dermate voorbereid, dat de oorkonden pasklaar te Utrecht gesitueerd konden worden. Het vrij late tijdstip, 11e of 12e eeuw, waarop deze stukken getranskopieerd werden, bewijst van zijn kant, dat Egmond maar betrekkelijk schuldig is aan de misvattingen ten aanzien van Utrecht. In de grote lijn waren die opvattingen al gevestigd.

* * *

Vanzelfsprekend moet bij de behandeling der nog volgende oorkonden scherp erop worden gelet, uit welke bron zij afkomstig zijn: uit het Liber donationum of een andere bron, wier herkomst uit Utrecht buiten twijfel staat, dan wel uit het cartularium van Egmond, dat om zijn samenstelling, zijn herkomst, zijn duisterheden in de wijze van overdracht der teksten, geen onvoorwaardelijk geloof verdient. In de oudere oorkonden bevat het ongetwijfeld transkopiën van de kerk van Tournehem; derhalve behoren ook oorkonden van nà het begin van de 10e eeuw zeer kritisch bezien te worden. Al is het gevaar maar gering, dat ook deze teksten transkopiën zijn, dan rijst toch de belangrijke vraag, waarvandaan de oorkonden komen, die het hiaat tussen Tournehem en Utrecht, dat zich duidelijk aandient, zodanig opvullen, dat het niet lijkt te bestaan.

De laatste keizerlijke oorkonden, voor de kerk van St. Maarten te Trajectum gegeven (nog altijd als Tournehem op te vatten!), was die van Koenraad I uit het jaar 914 (19). Hierin werd de **immuniteit** aan de kerk verleend. De akte verwijst naar voorafgaande koninklijke brieven, door bisschop Radboud getoond (20), maar noemt de vorsten niet met name. Ongetwijfeld zijn hier de brieven van Lotharius I uit het jaar 845 (21) en van Lodewijk de Duitser uit het jaar 854 (22) bedoeld.

Hierna doet een oorkonde van Hendrik II uit het jaar 1002 vreemd aan, waarin de koning de kerk van Utrecht immuniteit verleende voor de lieden der kerk, en bepaalde, dat deze voor de voogd van de kerk en niet voor de wereldlijke rechter zouden terechtstaan (23). Het gaat hier wel degelijk om de immuniteit (24), dezelfde zaak, die voorheen reeds gegeven was, en die derhalve slechts bevestigd kon worden. Er is immers geen enkele aanwijzing, dat de Utrechtse kerk in de tussentijd het privilege der immuniteit heeft verspeeld. De terminologie ener oorkonde zegt natuurlijk niet alles; de schenking van een voorrecht kan evengoed de bevestiging van een reeds geldend privilege zijn. Toch ontkomt men niet

aan de sterke indruk, dat de immuniteit, in het jaar 1002 verleend, voor de Utrechtse kerk een geheel nieuwe zaak was. In de oorkonde immers wordt geen vroegere oorkonde genoemd, en wordt evenmin enige toespeling gedaan op het feit (volgens het cartularium van Egmond!), dat Utrecht de immuniteit reeds bezat of bezeten had. De immuniteit was voor een kerk een belangrijke zaak; had deze in Utrecht vóór het jaar 1002 de voorgeschienis, die de monnik van Egmond ervan geeft, dan kan men zich moeilijk voorstellen, dat de precedenten in een nieuwe oorkonde geheel over het hoofd zijn gezien.

Die immuniteit was ook begrepen in de oorkonde van koning Zwentibold van het jaar 896 (25), al wordt zij daar niet met het woord zelf genoemd. Zij is er evenwel duidelijk omschreven. Deze oorkonde was voor Tournehem gegeven. Haar lange voorgeschiedenis is bevestigd door het feit, dat zij het lijstje der vooroorkonders geeft, van wie enige brieven bewaard zijn gebleven. Die voorgeschiedenis levert geen enkel probleem op, want de oorkonden van vóór 914 zijn kennelijk voor Tournehem gegeven.

De immuniteits-verleningen van nà 914 zijn voor Utrecht gegeven. Ogenschijnlijk vormen zij met de oudere oorkonden één doorlopende serie, niet alleen omdat de jongere naar de oudere verwijzen door een geheel correcte opsomming van de vooroorkonders, maar vooral, omdat zij uit de akte van koning Zwentibold (896) de passage over **Dorestadum, Daventria** en **Tiele** overnemen, zodat het er wel op lijkt, dat althans deze lijn van het Vetus Trajectum van St. Willibrord recht naar Utrecht doorloopt. Er bestaat immers geen aanleiding toe om te veronderstellen, dat de oorkonden van nà 914 nog voor Tournehem gegeven zijn. Het is aan te bevelen, hier de chronologische orde even los te laten en alle oorkonden samen te behandelen, die Dorestadum, Daventre en Tiele noemen, drie sterke Nederlandse raakpunten.

Tussen de jaren 920 en 931 moet de akte gedateerd worden (26), waarin Hendrik I, op verzoek van bisschop Balderik, de kerk van Utrecht bevestigde in het bezit van de tienden van alle domeingoederen van de voogdij over de mannen der kerk (immuniteit) en van vrijdom van lasten te Dorestadum, Daventre en Tiele (27): „necon et in ripis Dorstato, Deventre, Tiele universisque aliis locis in ipso episcopatu consistentibus". Van de lieden der kerk mocht geen betaling gevorder worden, die men „giscot" (28) noemde. Als vooroorkonders geeft zij: Pepijn, Karel de Grote, Lodewijk de Vrome, zijn zoon Lodewijk, Zwentibold en Koenraad (29). Deze akte is afkomstig uit **het cartularium van Egmond.** Dat zij vrijwel woordelijk geluikluidend is aan de oorkonde van het jaar 896, geeft alvast een waarschuwing.

In het jaar 938 bevestigde koning Otto I de kerk van Utrecht in het genot van haar door vroegere koninklijke privileges geschonken tienden, tolvrijheid en immuniteit (30): „necon et in ripis Dorstadii, Daventre, Tiele uiversisque aliis locis in ipso epicopatu consistentibus". Tevens heeft de oorkonde het over het „giscot". Zij geeft bovendien hetzelfde rijtje der vooroorkonders (31), maar zij noemt niet Hendrik I, die toch

in een vorige oorkonde, overigens woordelijk gelijkluidend, dezelfde zaak voor de kerk van Utrecht bevestigd had. Deze oorkonde staat in het **Liber donationum**, een bron van onverdacht Utrechtse afkomst. Zij moet als authentiek beschouwd worden, doch dit wil niet zeggen, dat haar gehele en letterlijke inhoud zonder méér moet worden aanvaard.

In het jaar 948 bevestigde koning Otto I de kerk van Utrecht in het bezit van de tienden der domeingoederen binnen de grenzen van het bisdom, van de belastingen, die „huslatha" en „cogschuld" genoemd worden, en **„van de zaken in de villa, die vroeger Dorsteti en nu Wik heet"** (32). Ook deze oorkonde komt uit het **cartularium** van Egmond.

De oorkonde van koning Hendrik I uit het jaar 920-931 was al verdacht, omdat zij uit het cartularium van Egmonds stamt, een bron, die zeker niet uit Utrecht afkomstig is, én omdat zij niet bevestigd is door de daarop volgende oorkonde van het jaar 938. Haar authenticiteit wordt nog twijfelachtiger, omdat er op een belangrijk punt een tegenspraak is tussen haar en de oorkonde van het jaar 948. In de eerste heet de plaats gewoon Dorestadum; in de tweede wordt gezegd, dat zij Wik heet, maar vroeger Dorsteti werd genoemd. In een tijdsverloop van 20 jaren kan de naam van een plaats, eventueel de oudere naam, niet zó afgesleten zijn, dat hij met „voorheen" moet worden aangeduid. Het is duidelijk, dat de 11e-eeuwse compilator van Egmond in deze akte de naam Dorestadum voor het eerst verbindt met Wijk. Tot dan toe was de lokalisatie van Dorestadum min of meer zwevend gebleven. Uit andere bronnen hebben wij gezien (zie deel I, hfdst. Dorestadum), dat die eveneens in de 11e eeuw Dorestadum te Wijk-bij-Duurstede beginnen te lokaliseren.

Ook om een andere reden is het een open vraag, of de omschrijving uit de oorkonde van 948 authentiek kan zijn. Bij een kroniek, die letterlijk dezelfde plaatsbepaling geeft: „die voorheen Dorstedi heette, en nu Wijk wordt genoemd", verwerpen de Monumenta Germanica dit als een latere interpolatie (33). Mogelijk heeft die kroniek uit deze oorkonde geput. Toch blijft het heel goed mogelijk, dat Wijk reeds tegen het midden van de 10e eeuw als de plaats van het oude Dorestadum werd aangezien, met het gevolg, dat de oorkonde van het jaar 948 in al haar details aanvaard kan worden, behalve in dit ene punt, dat het daar genoemde Dorstedi niet vereenzelvigd mag worden met het oude Dorestadum.

In de naamgeving van Wijk-bij-Duurstede (deze naam is kennelijk gegroeid) heeft zich een frappante omkering voorgedaan. Het echte Dorestadum wordt in de bronnen ook wel eens Wic of Wicus genoemd. Waarschijnlijk heeft de plaats de naamsverandering ondergaan nà de invallen der Noormannen, toen de stad verwoest werd en haar continuïteit verbroken is geweest. De tweede naam kan in Ostrowic of in Wich aangewezen worden. Voor het authentieke Dorestadum staat vast, dat het eerst Dorestadum en daarnà Wic heette. De Nederlandse plaats integendeel was eerst als Wijk of Wic bekend, welke naam daarnà verrijkt werd met Dorestadum. Aanvankelijk is die toevoeging niet sterk geweest, want het

duurt nog lang, eer de naam van Dorestadum vaster en blijvend aan die van Wijk gekoppeld is.

De omschrijving uit het cartularium van Egmond is nog om een derde reden onjuist. In de bronnen vinden wij omstreeks dezelfde tijd Dorestadum nog terug. In het jaar 831 bevestigde keizer Lodewijk de Vrome op verzoek van de bisschop van Straatsburg de tolvrijheid aan de lieden van Staatsburg, „uitgezonderd te Quentovicus (Etaples), Dorestatum en Clusas" (34), Een oorkonde, in het jaar 840 door Lotharius gegeven (35), gebruikt dezelfde terminologie; haar echtheid wordt echter betwijfeld. Latere bevestigingen van deze tolvrijheid met dezelfde uitzondering in de drie plaatsen, werden door Lodewijk de Duitser in het jaar 873 (36) en door keizer Otto II in het jaar 974 (37) gegeven. In deel I is uitvoerig aangetoond, dat deze akten niet op Wijk-bij-Duurstede betrekking hebben. De oorkonde van het jaar 948 is op dit punt niet juist, want het oude en authentieke Dorestadum was nog altijd onder zijn eigen naam bekend. Derhalve was er geen reden om te zeggen, dat het **vroeger** Dorestadum heette. Het échte en het legendarische Dorestadum overlappen elkaar op een heel merkwaardige wijze. Deze fout van de compilator van Egmond toont duidelijk aan, dat hij het authentieke Dorestadum niet kende.

In het jaar 1057 bevestigde koning Hendrik IV de rechten van de kerk van Utrecht (38). De akte staat in het Liber donationum, zodat er geen reden is, haar substantie niet te aanvaarden. De brief verwijst eveneens naar de vroegere oorkonders, die van Pepijn tot en met Hendrik I worden opgesomd. Ook in deze oorkonde staat de bekende formule: „necnon et in ripis Dorstatu, Daventrie, Tiele universisque aliis in ipso episcopatu consistentibus". Tevens wordt er de vrijheid der belasting vermeld, die „giscot" heet. Deze akte is echt, zij kan zelfs in haar gehele en woordelijke inhoud authentiek zijn.

Het bisdom Utrecht heeft immers wel degelijk rechten en goederen in Wijk-bij-Duurstede, Deventer en Tiel verkregen. In het jaar 950 schonk Otto I aan de kerk van Utrecht het klooster te Tiel met zijn bezittingen, en een wilgenbos bij de burcht van Tiel (39). Deze akte komt uit het cartularium van Egmond; haar authenticiteit staat derhalve niet ontwijfelbaar vast. In het jaar 1174 kreeg Utrecht tolvrijheid in Tiel (40).

Keizer Otto II schonk in het jaar 975 de bisschopstol te Deventer aan het bisdom Utrecht (41). In het jaar 1028 verwierf het bisdom enig landbezit in Deventer (42). Het gehele rechtsgebied van Deventer met de munt en de tol kreeg het bisdom door een schenking van koning Hendrik II in het jaar 1046 (43). Omstreeks dezelfde tijd noemen de bronnen nog het andere Daventra, o.a. in het jaar 1056 (44). De latere oorkonden van en over Deventer wijzen uit, dat het bezit van Deventer voor Utrecht reëel was, en dat dit bezit zeker tot in de 10e eeuw teruggevoerd kan worden.

In Wijk-bij-Duurstede was Utrecht reeds in het jaar 948 in het bezit van de villa, als wij tenminste het cartularium van Egmond mogen

geloven (44a). Er is geen bezwaar, om dit als waarheid aan te nemen. Later breidde het bezit van de bisschop zich te Wijk-bij-Duurstede uit. Toen in de 13e of 14e eeuw, mogelijk reeds vroeger (45), de bisschop van Utrecht Wijk-bij-Duurstede als buitenverblijf ging gebruiken en er een kasteel bouwde, was de interpretatie Dorestadum er als het ware onaantastbaar geworden. Ook hier heeft een toevallig en niets betekenend feit achteraf een bepaalde interpretatie enorme steun gegeven. Want Dorestadum was toch zeker dit Wijk-bij-Duurstede, waar de traditie der bisschoppen van Utrecht vanaf St. Willibrord, St. Bonifatius en hun opvolgers later gestalte vond in een machtige burcht.

Op een gegeven ogenblik kunnen de vermeldingen in de Utrechtse oorkonden van de drie plaatsen geheel authentiek zijn, namelijk tegen de tweede helft van de 10e eeuw, toen de rechten van de kerk in deze plaatsen gevestigd waren.

Het is echter ook heel goed mogelijk, dat de oudere oorkonden op dit punt zijn „bijgewerkt". De compilatoren van het cartularium van Egmond (11e eeuw) en van het Liber donationum (12e eeuw) hebben misschien de heilige overtuiging gehad, dat de drie plaatsen, waar de kerk van Utrecht **in hun tijd** aanzienlijke goederen en rechten had, in de keizerlijke oorkonden genoemd moesten zijn, waarin de rechten van het bisdom omschreven waren. De akte van koning Zwentibold van het jaar 896, die op gezag van het cartularium van Egmond, als een echt stuk van Utrecht werd opgevat, noemde die plaatsen immers ook! De vermelding van de drie plaatsen behoeft slechts in een enkele oorkonde een interpolatie te zijn, namelijk in die welke ligt tussen de neergang en het einde van het bisdom Tournehem en de tijd, dat het bisdom Utrecht in werkelijkheid de rechten bezat in de genoemde plaatsen. De oorkonde van Hendrik I uit de jaren 920 - 931, die om andere redenen al verdacht is, moet ook hierom met nog groter wantrouwen bezien worden. Zoals gezegd, kan de vernoeming van Wijk-bij-Duurstede, Deventer en Tiel in de latere oorkonden geheel juist zijn.

Met Wijk-bij-Duurstede zijn hiermede nog niet alle moeilijkheden opgelost. In het jaar 1019 schonk aartsbisschop Herbert van Keulen aan de door hem gestichte abdij van Deutz verschillende goederen, onder andere drie hoven: te Wich (Wijk-bij-Duurstede), Werchinge (Werkhoven) en Odinghe (Odijk) (46). Vreemd is dit bezit van Keulen zo dicht bij de Utrechtse zetel. Het zou geen verbazing behoeven te wekken, als in de Utrechtse bronnen een sterke nadruk op Dorestadum is gelegd, in authentieke of in valse teksten, in zuivere of geïnterpoleerde oorkonden, om de veel te nabije invloed van Keulen terug te dringen.

In de gangbare kerkgeschiedenis van Nederland is het een der merkwaardigste zaken, dat het grondgebied van het bisdom Utrecht in het geheel niet beantwoordt aan wat men zich, aan de hand van de tijd van zijn (verondersteld) ontstaan, zijn zogenaamde belangrijkheid, zijn centrale plaats in de missionering van Germanië en West-Europa, zou mogen

voorstellen. Vanzelfsprekend mag hierbij niet de huidige kerkprovincie als richtsnoer genomen worden. In het noorden en het oosten van het land waren grote gebieden van Nederland aan Munster onderhorig, een bisdom, dat kennelijk jonger is dan het Trajectum van St. Willibrord. Keulen strekte zich uit over grote delen van Gelderland en Limburg; met zijn onderhorige landschappen Rijk van Nijmegen en het land van Maas en Waal vormde het daar een diepe inham in een gebied, dat geografisch en logisch toch eer onder Utrecht moest vallen. In het zuiden besloegen de bisdommen Luik en Kamerijk praktisch het gehele gebied tot aan de grote rivieren. In Zeeland kreeg Utrecht een territoriale expansie, die naast de betrekkelijk kleine kern van het grondgebied van het bisdom enigszins opvalt. De beperktheid van het territorium van Utrecht wordt volledig begrepen, als men zich realiseert, dat het bij zijn opkomst vrijwel geheel uit nieuw land heeft bestaan. Begonnen te Deventer, heeft het zich naar Utrecht verplaatst, en min of meer als vanzelfsprekend de grondgebieden (tot Zeeland toe!) in bezit genomen, die successievelijk vrij van het water kwamen. De grenzen van de bisdommen Keulen en Munster werden hierdoor als vanzelf gefixeerd. Dit verklaart ook, waarom het op een eigenaardige manier tussen andere bisdommen in lag, waarvan de grenzen waarschijnlijk niet op staatkundige, en zeker niet op volkenkundige onderscheidingen berustten.

Een goederenlijst van de Utrechtse kerk vermeldt Dorestadum nog later. Muller-Bouman dateren de lijst tussen 777 en 866, met latere toevoegingen, kennelijk omdat er Ubkirica in is genoemd, in het jaar 777 aan de kerk van Trajectum geschonken. Van Mieris plaatst haar echter circa 960, wat ongetwijfeld de waarheid dichter benadert. Waarschijnlijk is de juiste datering nóg later te stellen, want deze lijst bevindt zich in het cartularium van Egmond, in de 11e of 12e eeuw opgemaakt. In de lijst komt een groot aantal plaatsnamen voor, waarvan een deel wél, een deel niet in Nederland is aan te wijzen. Waarschijnlijk is de lijst wel voor Utrecht opgemaakt, doch vrijwel zeker bevat zij namen en gegevens uit de oudere bronnen over de kerk van Trajectum. Het zou ons te ver voeren, al deze toponiemen te volgen. Haar aanhef echter bevat enige details, die niet gepasseerd mogen worden (47):

„In Dorestade de kerk, die Ubkirica heet, met al haar toebehoren... dit alles met het eiland, dat naast en rondom de kerk van St. Maarten ligt, tussen de Renus en de Loccha, en ook het eiland van Buosichem (Beusichem) (48), dat dichter bij Riswich (Rijswijk) ligt".

De samensteller van de tekst is vrij slordig te werk gegaan. In de oorkonde van het jaar 777 wordt de kerk van Ubkirica **onder** Dorestadum gesitueerd. Hier wordt gezegd, dat zij **in** Dorestadum ligt. Enige Nederlandse historici vatten de mededeling aldus op, dat er een bovenkerk in Wijk-bij-Duurstede gesteld wordt tegenover een (beneden-) kerk te Utrecht. De oorkonde van het jaar 777 dwingt evenwel tot de conclusie, dat Ubkirica een geheel andere plaats was dan Dorestadum. Aan de hand van de rivier de Lokkia is Ubkirica met volledige zekerheid als Haut-Wissocq gedeter-

mineerd. De passage van de goederenlijst is uit de oorkonde overgenomen, doch de kopiïst heeft er zo weinig meer van begrepen, dat hij onzin vertelt.

Dorestad, Ubkirica, Beusichem en Rijswijk worden in één adem genoemd. Onnodig is het te zeggen, dat men deze combinatie in de oudere bronnen niet aantreft. De tekst vertoont een vermenging van een zeer oud en misplaatst gegeven met een zeer nieuw. Het nieuwe was voor Utrecht authentiek; het oude hoort er niet.

In het jaar 936 gaf koning Otto I aan de kerk van Utrecht het recht munt te slaan (49). Dit recht werd in het jaar 975 door keizer Otto II bevestigd (50). Beide oorkonden bevinden zich in het Liber donationum; zij zijn derhalve van Utrechtse herkomst. Geheel uit de toon valt hierbij de oorkonde uit het cartularium van Egmond van het jaar 953, waarin koning Otto I naast diverse andere rechten en goederen ook het muntrecht aan de bisschop van Utrecht schonk (51). De compilator van Egmond heeft de oorkonde van het jaar 936 niet gekend, want die neemt hij niet op. Desondanks wist hij (in de 11e eeuw), dat Otto I het muntrecht en andere rechten aan de kerk van Utrecht geschonken had. Vermoedelijk heeft hij op dit punt zijn verzameling maar op eigen gezag aangevuld. Met andere woorden: het is zeer waarschijnlijk, dat de oorkonde van het jaar 953 volledig gefabriceerd is.

Uit het jaar 940 (52) is een akte bekend van bisschop Balderik, waarin hij aan de kapittels van St. Maarten en St. Salvator de aanwas van hun tienden afstond (53). In deze oorkonde wordt eerst het verhaal gedaan van Balderiks komst naar Utrecht: „waar hij na de dood van bisschop Radboud als 14e bisschop van Utrecht zetelde. Hij was er als bisschop aangesteld, en door de aartsbisschop van Keulen gewijd en bevestigd. Toen hij te Utrecht aankwam, was zijn eerste gang naar de kerk, wier zetel en naam hij gekregen had. Daar zag hij, helaas! de kerken van St. Maarten en St. Salvator volkomen verwoest, terwijl de stad geheel verlaten was. Over een brug trad de bisschop zijn stad binnen; hij herstelde de stad en de kerken zoveel hij kon".

Deze akte wordt door alle historici als een vervalsing beschouwd; zij is in de 15e eeuw geschied. De hierin uitgedrukte opeenvolging op dezelfde zetel tussen Radboud en Balderik behoeft dus niet aanvaard te worden, want zij steunt op geen enkele andere tekst. Het is van veel belang, omdat tussen deze twee bisschoppen de caesuur ligt van het echte en het legendarische Trajectum. Balderik wordt de 14e bisschop van Utrecht genoemd; deze opvatting treedt ook in de gelijktijdige of latere bisschopslijsten aan de dag. Dit detail is trouwens een afdoend bewijs voor de valsheid van de oorkonde, want er is geen ander voorbeeld uit deze tijd aan te wijzen, dat een bisschop, een koning of keizer zichzelf een rangcijfer toekent. Zelfs aan de pausen met dezelfde naam heeft de historische wetenschap een rangcijfer moeten geven, want dit deden zij zelf niet. Enige belangrijke gegevens uit het begin van de Utrechtse kerkgeschiedenis berusten op een valse oorkonde. Die gegevens behoeven verder niet weerlegd te worden.

Toch is het jammer, dat de oorkonde vals is, want over de eerste gang van de (eerste) bisschop van Utrecht naar zijn zetelstad wordt een beeld gegeven, dat uitstekend in mijn stellingen past. Toen Balderik naar Utrecht kwam, trof hij er een verwoeste en verlaten stad aan, namelijk de restanten van het Romeinse Albiobola, die na de overstromingen van de 4e tot de 9e eeuw weer boven water kwamen. Die resten waren blijven bestaan, want tussen de 4e en de 9e eeuw heeft geen mensenhand Utrecht kunnen beroeren. Balderik trof er een oude stad aan, waarvan niet hij, doch een of meer generaties nà hem (uit de bronnen blijkt dit evident!) aangenomen hebben, dat zij het befaamde Vetus Trajectum van St. Willibrord was. Nadien raakte de schriftelijke traditie van dat Vetus Trajectum bij stukken en brokken in Utrecht verzeild. Al is de akte een vervalsing, dan kan zij toch enige ondergrond van waarheid bevatten in deze zin, dat er een aannemelijk relaas in staat van de opkomst van Utrecht na de Romeinse periode, en van de vestiging van de bisschopszetel. Opvallend is, dat de archeologie dit verhaal geheel bevestigt. Pal boven het Romeinse pretorium is de bouw van de kathedrale kerk begonnen, waarbij, evenals te Nijmegen en te Elst, het ontbreken van Merovingische en Karolingische bouwrelikten of andere voorwerpen aantoont, dat er geen historische of archeologische continuïteit heeft bestaan. De archeologie van Utrecht bewijst helder genoeg, dat kerkelijk Utrecht direkt op het Romeinse is gevolgd. Dat er tussen de beide perioden enige eeuwen liggen, is na de opgravingen van Elst geen probleem meer (53a).

De akte dateert van het jaar 940. In de gangbare opvattingen wordt Balderik echter al vanaf 919 of 920 als bisschop van Utrecht beschouwd. Dit tijdsverschil kan niet dienen als motief voor de verwerping van de tekst of van het daarin medegedeelde, want de gang van zaken kan aldus zijn geweest, dat Balderik, aangesteld en gewijd tot bisschop van Trajectum (het oude of het nieuwe!), pas jaren na het begin van zijn bestuur in de vermeende oude zetelstad neerstreek. Uit andere bronnen weten wij bovendien, dat ruim 30 jaren later de bisschop van Utrecht nog naar Deventer werd genoemd.

De opvatting, dat Balderik vanaf 919 of 920 de zetel van Utrecht bezette, is gebaseerd op de oorkonde van Hendrik I uit het cartularium van Egmond, welke oorkonde hoogst verdacht is, waarschijnlijk zelfs als een vervalsing moet worden afgewezen. De eerste oorkonde uit het Liber donationum stamt uit het jaar 936. Kan de direkte opvolging tussen Balderik en Radboud door geen enkele tekst bewezen worden, dan is het aan de andere kant al vrijwel zeker, dat er tussen de bisdommen Tournehem en Utrecht ook in tijdsorde een hiaat ligt, dat in het cartularium van Egmond handig is weggewerkt.

* * *

In het jaar 858 schonk Lotharius II de abdij van St. Odiliënberg aan de kerk van Trajectum (54), aan bisschop Hunger, die in Tournehem zijn zetel had. Desondanks schijnen enige latere oorkonden het bezit van deze abdij voor Utrecht te bevestigen.

Het cartularium van Egmond geeft op het jaar 943 een oorkonde van bisschop Balderik, waarin deze aan de dochter van graaf Rainer, weduwe van graaf Nevelung, en haar zonen Balderik en Rudolf tegen betaling van een cijns levenslang in gebruik geeft: enige goederen van de abdij Heriberc en het St. Pietersklooster te St. Odiliënberg; daartegenover ontvangt Utrecht een villa, Wilere (Wilder bij Maastricht) genaamd, ten geschenke (55).

Om verschillende redenen is de akte verdacht. De voornaamste is, dat enig bezit van Utrecht in of van Wilder historisch niet aan te tonen is.

In het jaar 1057 bevestigden de bisschoppen Dietwin van Luik en Willem van Utrecht een overeenkomst, voorheen door de bisschoppen Balderik en Adelbold aangegaan (56), over de kerken van St. Odiliënberg en Linne. Kennelijk gaat het hierbij niet over de adbij van St. Odiliënberg, die in de oorkonde trouwens niet wordt genoemd, doch over de parochiekerken van de twee plaatsen. Dit sluit niet uit, dat Utrecht aan de hand van de twee vroegere oorkonden over Trajectum en St. Odiliënberg bepaalde rechten in St. Odiliënberg **meende** te bezitten.

Uit de stukken over St. Odiliënberg kan dan ook slechts dit geput worden: in de 10e eeuw heeft Utrecht op St. Odiliënberg rechten laten gelden, doch het staat niet vast, het is integendeel zeer onwaarschijnlijk, dat het bisdom ooit het reële bezit van de abdij van St. Odiliënberg heeft gehad. In een oorkonde van het jaar 1088 sloot bisschop Koenraad van Utrecht met het domkapittel een overeenkomst over diens rechten te Tiel, St. Odiliënberg en Elst (57). Daar deze oorkonde algemeen als een vervalsing wordt verworpen, heeft het geen zin er argumenten uit te putten ten voor- of nadele van Utrecht. De valsheid van deze oorkonde toont slechts aan, dat ook St. Odiliënberg inzet is geweest in een gemarchandeer, door valse oorkonden gesteund, tussen de bisschop en het kapittel. Dit moet ons zéér wantrouwig maken ten aanzien van de oudere oorkonden over St. Odiliënberg. Mogelijk moeten ook deze gerekend worden tot de instrumenten, waarmede bepaalde doeleinden werden nagestreefd. Met name geldt dit voor de oorkonde van het jaar 943 uit het cartularium van Egmond; vermoedelijk is zij geheel gefabriceerd, om op een gegeven ogenblik het recht van Utrecht op St. Odiliënberg te bewijzen.

De verdere geschiedenis van het bisdom Utrecht bevat voor ons doel geen direkte bewijzen meer. De bronnen immers van nà het midden der 10e eeuw zijn ongetwijfeld als authentieke stukken van de kerk van Utrecht te beschouwen. Toch moeten wij hier het onderzoek niet afbreken, want het is veel te interessant nog na te gaan, hoe achtereenvolgens verschillende raakpunten van Trajectum, die ogenschijnlijk naar Vetus Trajectum terugwijzen, rond Utrecht en in Nederland worden gesitueerd. Van deze raakpunten waren meerdere lange tijd zwevend gebleven, dat wil zeggen: niet of nauwelijks meer in de bronnen genoemd. In de 10e eeuw en later zijn zij als een vlucht duiven in Nederland neergestreken.

In het jaar 944 (58) verkreeg het bisdom Utrecht rechten in de pagus **Lake** en **Isla;** Lek en IJssel, welke rechten in het jaar 1046 (59) werden bevestigd. Vóór de 10e eeuw hebben Lake en Isla, in verband met Trajectum genoemd, een geheel andere betekenis en lokalisatie. De naam van Isla blijkt daarna maar langzaam en schoorvoetend doorgevoerd te zijn, want een volgende vermelding vinden wij pas in het jaar 1086 als **Islegowe** in een akte, waarin Hendrik IV deze gouw aan de kerk van Utrecht schonk (60).

In het jaar 948 was bisschop Balderik aanwezig op een kerkvergadering te Ingelheim. Merkwaardigerwijs wordt hij er **Taventuacensis episcopus** genoemd (61), wat wel heel dicht bij de plaatsnaam Deventer staat, maar dat bij scherper toezien als een andere naam moet worden opgevat. Balderik wordt niet naar zijn zetelstad genoemd, evenmin naar de gehele landstreek van zijn bisdom (62), waar inmiddels het westen en het midden van het land onder vielen, maar naar de landstreek (Taventua = Twente), waar naar alle waarschijnlijkheid de oorsprong van het bisdom Utrecht te zoeken is.

Een belangrijke dislokatie is bewerkstelligd door de groep oorkonden over Muiden en de daarbij behorende, althans genoemde rechten. In het jaar (949) schonk koning Otto I, volgens hat cartularium van Egmond, aan de St. Maartenskerk van Utrecht de visserij te Muiden (Amuson) en in het Almere, en de cijns, „cogschuld" genaamd (63). In het jaar 953 schonk koning Otto I, weer volgens het cartularium van Egmond, aan de kerk domeingoederen, de tol te Muiden (Amuda), de visserij in het **Almere,** het goed van graaf Hatto te Loenen, domeingoederen langs de Vecht te Eck en de munt te Utrecht (64).

Het Liber donationum geeft een woordelijk gelijkluidende oorkonde (met uitzondering van de aanhef) uit het jaar 975 (65), die naar de schijn de bevestiging inhoudt van de oorkonde van het jaar 949 uit het cartularium. De akte van het jaar 975 is door keizer Otto II gegeven. Dezelfde zaak werd in de oorkonde van koning Hendrik IV (1056 - 1062) verleend of bevestigd (66), en nogmaals door keizer Frederik Barbarossa in het jaar 1171 (67). De oorkonden van nà 953 zijn uit het Liber donationum afkomstig; er is derhalve geen enkele grond, om de zaak zelf, de schenking der goederen, in twijfel te trekken. De akten uit het cartularium van Egmond zijn min of meer overbodig. In de jaren 949 en 953 zijn er al brieven over een zaak, die vermoedelijk pas in het jaar 975 verleend werd, en daarna door opeenvolgende oorkonden bevestigd is. Het Liber geeft een logisch vervolgverhaal, waar de gegevens van het cartularium niet goed bij passen.

Voor het ogenblik is het niet van overwegend belang, of de twee oorkonden uit het cartularium echt zijn. Deze en de latere oorkonden noemen het **Almere,** een geografisch detail, dat ongetwijfeld in Noord-Frankrijk zijn authentieke situs had. Ook dit detail werd in Nederland aangewezen in de Zuiderzee. Geloven wij het cartularium, dan blijkt

deze konsekwentie tegen het midden van de 10e eeuw getrokken te zijn. Hechten wij meer waarde aan het Liber donationum, dan valt de naam Almere voor de Zuiderzee het eerst in het jaar 975.

Het échte Almere, de zeebaai tussen Duinkerken, Calais en St. Omaars, was in die tijd vrijwel geheel drooggevallen; in Nederland was de Zuiderzee als een restant van een grote transgressie achtergebleven. Tal van tradities, annex aan Daventria en Trajectum, waren tegen het midden of het einde van de 10e eeuw al naar Nederland overgeplaatst. Daar blijkens de oude teksten Trajectum verband hield met het Almere, kreeg de Zuiderzee, in verband met Trajectum - Utrecht, geheel konsekwent deze naam. In Frankrijk had het Almere inmiddels zijn aanzien van zee vrijwel geheel verloren; het terugtrekken van de zee en het verlanden van de oude baai ging vanaf de 9e eeuw in zo'n snel tempo, dat dààr spoedig niemand meer aan de zee dacht, al bleven er genoeg toponimische aanwijzingen over.

In de naam van het Almere voor de Zuiderzee hebben wij te doen met een duidelijk geval van overplanting van een naam. Eveneens met een duidelijk geval van kamergeleerdheid. Het plantje kwam in Nederland geenszins in vruchtbare bodem terecht, want de naam Almere slaagde er niet in zich blijvend in te burgeren. Buiten enkele oorkonden (kanselarij-, stadhuistaal!) is die naam nergens gebruikt. Als een naam niet aanslaat en vrij vlug in onbruik raakt, betekent dit, dat hij niet is voortgekomen uit, en leeft in de volksmond. Bijzonder opvallend is in Nederland, dat in de gehele omgeving van de Zuiderzee geen enkele toponiem aanwezig is, die nauw of verwijderd met het Almere verband houdt (68).

In het jaar 944 gaf koning Otto I aan de bisschop van Utrecht het recht op de jacht in de gouw **Thriente** (69). In het jaar 1024 schonk keizer Hendrik II het gehele graafschap Trente (Drente) aan het Utrechtse bisdom (70). Deze schenking is in de jaren 1025, 1046 en 1056 - 1062 (71) bevestigd. Het is bijna overbodig te zeggen, dat het landschap Drente in vroegere bronnen niet is genoemd. Zo'n zuiver Nederlands raakpunt zoekt men vergeefs bij het oude Trajectum.

In het jaar 978 wordt Poppo of Folcmar bisschop van Trajectum of van **Daventria** genoemd (72). Omstreeks deze tijd, moeten wij toch wel aannemen, was het bisdom stevig en blijvend in Utrecht gevestigd. Uit de titel van de bisschop blijkt evenwel, dat alle herinneringen aan Deventer nog niet verdwenen waren.

Met vrij grote nauwkeurigheid kan worden vastgesteld, wanneer er begonnen is met de lokalisatie van Frisia in Nederland. Omstreeks het jaar 985 schonk koning Otto III aan graaf Ansfried goederen, onder andere het graafschap Frisia (73). Hier mag niet meer aan het oude Frisia gedacht worden; in de akte is wel degelijk het noorden van Nederland bedoeld. Omstreeks deze tijd is de streeknaam van Frisia in Nederland terecht gekomen, althans in de exclusivistische zin, waarin hij sindsdien is opgevat. In de authentieke streek werd de naam van het **volk** niet meer gebruikt;

de Friezen zijn dan reeds betrekkelijk lange tijd uit de bronnen verdwenen. De naam van het **landschap** was er door andere namen verdrongen. Opmerkelijk is, dat dit belangrijke raakpunt met Trajectum pas betrekkelijk laat is gevolgd. De oude bronnen verbinden immers het Vetus Trajectum zó nauw met Frisia, dat de situering van Frisia in Nederland eigenlijk gelijktijdig had moeten liggen met de opvatting van Utrecht als het oude Trajectum. Dit wijst er weer op, dat de identificatie van Utrecht en Vetus Trajectum pas tegen het einde van de 10e eeuw vastere vorm kreeg. Van de andere kant was de situering van Frisia in Nederland een bijna noodzakelijke voorwaarde, om de interpretatie van Utrecht als Vetus Trajectum, de situering van St. Willibrord te Utrecht, en zijn verheffing tot apostel van de Nederlandse Friezen, af te ronden tot zogenaamde historische zekerheden. Vanaf het einde van de 10e eeuw verbreidt zich de opvatting, door een kroniek over Utrecht geschreven, „quod Fresiam respicit"; dat tot Fresia behoort (73a).

Ook hier blijken alle konsekwenties niet direct getrokken te zijn. Ruim een eeuw later, in het jaar 1086, schonk keizer Hendrik IV aan het bisdom Utrecht het graafschap Oostergo en Westergo in Friesland (74). Deze namen waren al lang uit de bronnen verdwenen; de sluimerende streeknamen werden in Nederland opnieuw tot leven gewekt, omdat men in de bronnen gelezen had, dat zij verband hielden met Frisia. Erg goed heeft men niet gelezen, want in de teksten met de raakpunten tussen Frisia en de authentieke Ooster- en Westergo staat nergens, dat deze landstreken **in** Fresia lagen. Doch dat was een detail van zó ondergeschikt belang, dat het de op gang zijnde dislokatie niet kon tegenhouden.

* * *

Toen keizer Otto II in het jaar 975 de villa van Muiden, waar het bisdom van Utrecht mogelijk reeds het visrecht bezat, geheel aan het bisdom schonk, bleek de plaats in de **Pagus Nifterlaca** te liggen (75). Een ander afschrift van dezelfde oorkonde geeft als naam **Interlake** (76). Blijkens de oudere bronnen lag het Vetus Trajectum in de pagus Nifterlake. De streeknaam was al lang niet meer in gebruik. Desondanks wordt hij in Nederland weer levend gemaakt (77). Mogelijk is dit een interpolatie in de oorkonde; mogelijk is ook, dat de tekst geheel authentiek is. In dit laatste geval zegt het slechts, dat de een of andere kanselier een helder „historisch" ogenblik heeft gehad, en terugviel op een oudere aanduiding van Trajectum. Als de notabelen van het bisdom Utrecht zich in de voorgeschiedenis van het bisdom vergist hebben, behoeft eenzelfde vergissing in een keizerlijke oorkonde niet de minste verbazing te wekken.

In het jaar 1005 komt, in een akte van bisschop Heribert van Keulen, voor het eerst de naam van de Betua op voor de Nederlandse Betuwe: „in pago, cui **vulgo** vocabulum est Betua" (78). Men mene niet, dat nu ook terstond de opvatting is gevolgd, die de Betuwe met het Eiland van de Bataven in verband bracht en de Karolingische residentie te Nijmegen situeerde. De Annalista Saxo (79), die in de 12e eeuw schreef, citeert letterlijk de befaamde zin van Einhard, waarin deze vertelt, dat

Karel de Grote twee prachtige paleizen bouwde, het ene te Ingelheim, „het andere te Noviomagus aan de rivier de Vahalis". Mogelijk heeft de Annalista Nijmegen op het oog. Doch hij laat uit de zin van Einhard weg, dat het paleis gelegen was bij het Eiland van de Bataven. Dit detail betekende voor de Annalisata niets; misschien heeft hij het weggelaten, omdat hij het als een fout beschouwde. In elk geval toont dit aan, dat in zijn tijd de Betuwe nog niet met de Bataven in verband werd gebracht. Doch toen de compilator van Egmond de oorkonde van Helisthe-Marithaime in de Batua tegenkwam, vatte hij die vanzelfsprekend op als een Utrechts stuk.

Omstreeks het jaar 1024 schonk koning Koenraad II aan de kerk van Utrecht het graafschap **Teisterbant** (80). Met het authentieke Vetus Trajectum heeft Teisterbant geen direkte raakpunten. Toch is het waarschijnlijk, dat het oude Teisterbant zuidelijker gezocht moet worden.

In het jaar 1002 werd Ansfridus (81) en in het jaar 1025 Adelbold (82) bisschop van **Vetus Trajectum** genoemd. Deze naam geeft ogenschijnlijk een continuiteit aan tussen het Trajectum van St. Willibrord en Utrecht. Uit deze benaming van Utrecht kan geen enkele aanwijzing geput worden voor zijn identificatie met het Vetus Trajectum van St. Willibrord. Een open vraag is bovendien, of de toevoeging Vetus in alle oorkonden, waar zij voorkomt, wel authentiek is. Toen de compilatoren van Egmond en van Utrecht de oudere oorkonden hadden overgeschreven, zat het **Vetus** Trajectum bij wijze van spreken in hun pen vast.

In het jaar 1040 schonk koning Hendrik II aan de kerk van Utrecht goederen tussen Eems en Lauwers: „inter **Emesa** et Lavelte" (83). Mét andere dislokaties (St. Lebuinus, St. Ludger, Daventria enz.) werd hiermede het bed gespreid voor de determinatie van de Eems als de Amisia uit de oude bronnen over de Saksen. Vanzelfsprekend kreeg de interpretatie over de Saksen haar voornaamste impuls vanuit Duitsland.

In de 12e eeuw blijkt het bisdom Utrecht relaties te hebben met Walcheren, dat als **Walachria** of Walacria in de bronnen verschijnt (84). (In het volgend hoofdstuk ga ik hier uitvoeriger op in). Daar ook St. Willibrord banden had gehad met Walacria, lag het voor de hand, het oudere Walacria ook dààr te situeren.

In een brief van het kapittel van Oudmunster te Utrecht, te stellen tussen de jaren 1190 en 1217, wordt voor het eerst van **St. Bonifatius** gesproken (85): „de kerk van St. Salvator en van de zalige Bonifacius". Van te voren blijkt diens naam in Nederland niet bekend te zijn geweest.

* * *

In de reconstructie van de opkomst van het bisdom Utrecht ben ik ervan uitgegaan, dat reeds in de 10e eeuw, derhalve kort na de stichting van het bisdom, het denkbeeld ontstond, dat Utrecht de zetel is geweest van St. Willibrord. Ik heb dit standpunt ingenomen, omdat anders al te veel details uit de oorkonden als verminkingen of interpolaties afgewezen

moeten worden, en ik zo weinig mogelijk grond wil geven aan het verwijt, dat „pour le besoin de la cause" oorkonden of delen ervan verworpen worden. Het is evenwel niet mijn diepste overtuiging. Er zijn immers aanwijzingen genoeg, dat de situering van St. Willibrord te Utrecht op z'n vroegst tegen het einde van de 10e eeuw is geschied, toen namelijk de dislokatie van andere raakpunten naar Nederland al was voorgevallen. Duidelijk is ook, dat de plaatsing van St. Willibrord te Utrecht geen **doel** is geweest, doch de afronding, de laatste konsekwentie van andere verplaatste zaken. De ware geboorte van de identificatie van Utrecht met het Vetus Trajectum ligt tussen het einde van de 10e eeuw en de compilatie van het caltularium van Egmond en het Liber donationum (11e en 12e eeuw). De compilatoren hebben ongetwijfeld méér geëmendeerd, geinterpreteerd en geinterpoleerd dan ik boven heb aangenomen. Doch omdat alle details, waar een tekstverminking of een tendentieuse aanvulling of verandering vermoed mag worden, bij gebrek aan vergelijkingsmateriaal, niet aan te tonen of te bewijzen zijn, heb ik deze details gelaten voor wat zij waren, en als practische werkmethode aangenomen, wat naar de schijn uit de bronnen blijkt, dat Utrecht vanaf het midden der 10e eeuw reeds als het Vetus Trajectum van St. Willibrord werd beschouwd.

Hiertegen zou men kunnen inbrengen, dat deze reconstructie moeilijk aanvaard kan worden, omdat zij een al te vlugge invoering ener mystificatie veronderstelt op de plaats, waar de wàre feiten nog bekend moesten zijn.

Vóór de 10e eeuw was de geschiedenis van Nederland, van het gehele laagland van Nederland wel te verstaan, een onbeschreven blad. Na de transgressies namen de bewoners her en der Romeinse relikten waar, doch deze hadden voor hen geen betekenis. Het is een bekend feit, dat de Middeleeuwers noch belangstelling, noch enig inzicht in de Romeinse oudheden hadden. In elk geval bestond er geen geschreven traditie van Nederland. De voorgeschiedenis, die Utrecht en Nederland tot zich trokken, kwam hier niet in conflict met andere, ter plaatse thuis horende gegevens. Mutatis mutandis lag de zaak eender met de geografische gegevens, in dit geval met de verplaatste toponiemen. De ingevoerde namen verdrongen geen reeds bestaande en ingeburgerde namen, doch zij zijn hoogstwaarschijnlijk gegeven (bijv. Almere, Walacria, Frisia), omdat men dacht, dat zij er thuis hoorden. Dit kan men zich weer moeilijk voorstellen in oud land, doch het is geheel redelijk aan te nemen in nieuw land, dat uit de zee te voorschijn kwam, en een naam nodig had, toen het gecultiveerd en bewoond werd.

Zelfs als men erbij blijft, dat Utrecht reeds tegen het midden van de 10e eeuw als de zetel van St. Willibrord werd beschouwd of genoemd, en ervan uitgaat, dat de oorkonden uit de 10e eeuw in al haar details authentiek zijn, blijft het nóg een vraag, hoe ver deze opvatting in Nederland al was doorgedrongen. In elk geval blijkt uit geen enkele bron over Balderik, dat deze zichzelf beschouwde, of door anderen beschouwd werd als de opvolger van St. Willibrord. Wat ons uit het cartularium van

Egmond en het Liber donationum als de eigentijdse opvatting van de oorkonden wordt voorgehouden, kàn een veel latere opvatting zijn.

Men moet beslist niet denken, dat alle raakpunten van het oude Trajectum ineens op Utrecht gevallen zijn. Mogelijk is dit slechts gebeurd met de oorkonden 1 - 11 van het cartularium van Egmond; deze lijken ineens voor Utrecht getranskopieerd te zijn. Uit het tweede deel van het cartularium, waar oudere en nieuwere oorkonden kris en kras door elkaar staan, blijkt al heel duidelijk, dat het eerste deel later aangevuld is met nieuwe vondsten. Hiertussendoor spelen de duidelijke vervalsingen. Zoals de dokumentatie is gegroeid, zo hebben zich ook de opvattingen ontwikkeld, die uit de bronnen te putten waren; uiteindelijk hebben deze zich geconsolideerd. Verderaf liggende raakpunten tussen Trajectum en geografische aanwijzingen zijn in Nederland ook niet ineens te voorschijn gekomen, doch zij werden achtereenvolgens ingevoerd. Om deze redenen kan niet staande worden gehouden, dat een tot in alle punten uitgewerkte mystificatie ineens op Utrecht en Nederland viel. Het heeft integendeel enige eeuwen geduurd, voordat alle konsekwenties getrokken waren. Ook hierom is er weinig bezwaar tegen, aan te nemen, dat de zetel van St. Willibrord al in de 10e eeuw in Utrecht werd gedacht. Als dat zo is geweest, dan is deze opvatting maar heel zacht en onduidelijk uitgesproken.

Er bestaat een gegeven, dat op markante wijze aantoont, hoe het mogelijk is geweest, dat bepaalde Noord-Franse tradities zo gemakkelijk ingang vonden in Nederland. In het jaar 964 wordt het verhaal gegeven van de overbrenging der relieken van de H.H. Benignus en Agnes. Het verhaal komt in het kort hierop neer (86) :

Ten tijde van de invallen der Noormannen werd het klooster van Veuves (arr. Blois) verwoest. In dit klooster werden de relieken bewaard van de H. Benignus, en waren ook relieken aanwezig van de H. Agnes. Bij de nadering van de Noormannen hadden de monniken de relieken verborgen; daarna, toen de rust was weergekeerd, waren zij in vergetelheid geraakt. In het jaar 962 geschiedde een miraculeuze openbaring ervan. Velen twijfelden evenwel aan de echtheid van de relieken. Toen verscheen St. Agnes aan een monnik en zij beval hem de zorg voor de relieken bijzonder aan. Balderik, bisschop van Trajectum (Utrecht!), vernam een en ander. („Hoe kon ter wereld hem iets verborgen blijven", zegt de schrijver). Hij zond een boodschap aan graaf Thiadboldus, en drong er sterk op aan, de relieken te redden. De graaf besloot de relieken aan de bisschop te schenken. Balderik ging met zijn clerus en volk de relieken tegemoet en op 31 maart 964 ontving Utrecht de heilige schat.

Het is moeilijk uit te maken, of de hier verhaalde feiten geheel op de historische waarheid berusten. Heiligenverhalen en relazen van de terugvinding en de overbrenging van relieken zijn maar al te vaak bedenksels gebleken, achteraf verzonnen om de toeschrijving van relieken aan een heilige en hun aanwezigheid ter plaatse een historisch fundament te geven. Het bijzondere van het verhaal is dan ook niet, dat de kerk van

Utrecht zo ver uit Frankrijk relieken ontvangt, maar dat de schrijver tussen Utrecht en Frankrijk, tussen Balderik en graaf Thiadboldus relaties legt, die ten tijde van zijn verhaal of van zijn leven toch niet zó onwaarschijnlijk waren, dat zij een bezwaar vormden tegen de historiciteit van zijn mededelingen.

Aanvaarden wij de juistheid van het verhaal, en nemen wij op gezag van de schrijver aan, dat de kerk van Utrecht werkelijk relieken uit Frankrijk ontvangen heeft, dan vormt het verzeild raken van het zogenaamde cartularium van Radboud te Egmond in het geheel geen probleem meer. Dat cartularium is de **eerste** en de **enige** bron geweest, waaruit de identificatie van Utrecht met het Vetus Trajectum is gevloeid.

* * *

AANTEKENINGEN :

(1) De traditionele opvatting laat het episcopaat van Balderik beginnen nà St. Radboud. Uit het jaar 979 of 980 is zijn opvolger bekend. Balderik heeft derhalve een wel niet onmogelijk, doch abnormaal lang pontificaat gehad.

(2) Er dient vooral op het duidelijke feit gelet te worden, dat in de eigentijdse dokumenten van en over Balderik nergens blijkt, dat hij de opvolger van Radboud op de zetel was. De successie is pas nà Balderik gelegd.

(3) In zekere zin spreek ik hier in de geest van de traditionele opvattingen, die ik evenwel niet als juist aanvaard.

(4) In het geschiedkundig onderzoek over het bisdom Utrecht is zeker te weinig rekening gehouden met de belangrijke veranderingen, die het land tussen de 3e en de 10e eeuw heeft ondergaan.

(5) MULLER-BOUMAN, Oorkondenboek van het sticht Utrecht tot 1301, Deel I, nr. 141. 985. Graaf Ansfried, die in nauw verband wordt genoemd met bisschop Balderik, had voorheen rechten en bezittingen in het graafschap Hoey.

(6) LATOUCHE, R. Les origines de l'économie occidentale, Paris 1956. blz. 250 en 251.

(7) Talloze malen delen zij mede, dat tengevolge van de aanvallen der Noormannen hele landstreken ontvolkt werden, omdat de bewoners vluchtten.

(8) Zou de bisschopszetel, die in de 10e eeuw in Utrecht ontstaat, de voortzetting van een andere zetel zijn, eventueel van die uit de authentieke stad van St. Willibrord, dan moest dit toch ergens blijken. Van de andere kant weten wij ook, dat de residentie van de bisschoppen van Utrecht eerst in Déventer is geweest, doch de exacte gegevens over de verplaatsing naar Utrecht zijn maar zeer gering.

(9) Het eerste bericht daaromtrent stamt uit de kroniek van Otto van Frisingen, tijdgenoot en naaste medewerker van keizer Frederik Barbarossa. Er behoeft geenszins aangenomen te worden, dat hij dit bericht zelf geschreven heeft; men mag niet zover gaan, Otto van Frisingen een geschiedvervalser te noemen. De tendens, die op Nijmegen wijst en het paleis van Karel de Grote aan de burcht van Nijmegen vastknoopt, kan er door de eerste afschrijver in zijn gelegd, reeds kort na Otto of zelfs tijdens diens leven.

(10) De feiten, uit de geschreven bronnen te reconstrueren, tonen immers onomwonden aan, dat Utrecht zich al vroeg bepaalde tradities van Vetus Trajectum heeft aangemeten, doch pas later de belangrijke konsekwentie getrokken is, dat St. Willibrord er als eerste bisschop gezeteld had.

(11) MULLER, Fz. S. Het oudste cartularium van het Sticht Utrecht, Utrecht 1892.

(12) BRITISH MUSEUM, Cotton Tiberius C. XI. Het handschrift was in 1696 reeds aanwezig in de bibliotheek van Cotton.

(13) MULLER, o.c. blz. IX. „Reeds de opmerking, dat de Egmondse annalen zich in de band bevinden, doet ons vermoeden, dat deze abdij, *de bakermat van Hollands geschiedenis*, ons ook deze oudste bron van Utrechts geschiedenis heeft bewaard".

(14) MULLER-BOUMAN, o.c. nr. 226.

(15) MULLER, o.c. blz. XI. „Vooraf ga de opmerking, dat de opneming van een afschrift van geheel dezelfde collectie in het Liber donationum van de Dom de gedachte uitsluit, dat de Egmonders zelven de verzameling hebben bijeengebracht of naar de te Utrecht aanwezige originelen hebben doen afschrijven; aan de Egmondse kopie heeft zonder enige twijfel ten grondslag gelegen een verzameling, die reeds te Utrecht voor 1100 was aangelegd".
Het laatste is slechts een gissing, die weinig waarschijnlijkheid bezit, omdat er te veel afwijkingen zijn tussen de Egmondse en de Utrechtse dokumentatie.

(16) Dit toont, naar mijn menig afdoend, de onjuistheid der veronderstelling van Muller aan, dat Egmond zijn bronnen in Utrecht gevonden heeft.

(17) MULLER-BOUMAN, o.c. blz. 97.

(18) Nòg moeilijker is dit te begrijpen, als wij het tijdstip der compilatie van Egmond in het oog houden. Zij is in de 11e of 12e eeuw geschied. Desondanks pretendeert het cartularium, de Utrechtse dokumenten tot 953 te geven, terwijl het enkele oorkonden, beslist als authentiek te beschouwen, niet opneemt, en de andere bronnen tussen 953 en de 11e of 12e eeuw negeert. De compilator van Egmond blijkt enerzijds zeer slecht geïnformeerd te zijn over Utrecht; anderzijds heeft hij zulk een vreemde verzameling aangelegd, dat onze stellingname tegenover zijn mededelingen nooit kritisch genoeg kan zijn. Wat heeft er precies achter gezeten, dat hij in de 11e eeuw (misschien de 12e) een op het jaar 953 abrupt afgebroken dokumentatie van Utrecht geeft?

(18a) LAPLANE, H. DE, L'ancien terrier de Tournehem. In : B.T.S. (1872), blz. 153.
PIGAULT DE BEAUPRE, M. Notice sur le chateau de Tournehem. In : Mémoires de la société des antiquaires de la Morinie, II, 1833, blz. 229.

(19) MULLER-BOUMAN, o.c. nr. 94.

(20) Ook hierop steunt de toeschrijving van het cartularium aan Radboud.

(21) MULLER-BOUMAN, o.c. nr. 66.

(22) MULLER-BOUMAN, o.co. nr. 68.

(23) MULLER-BOUMAN, o.c. nr. 153.

(24) Immuniteit noemt men in kerkelijk verband voornamelijk het recht, dat de onderhorigen ener kerk niet onderworpen zijn aan de wereldlijke rechtspraak.

(25) MULLER-BOUMAN, o.c. nr. 88.

(26) De akte is niet gedateerd, doch is in de regeringsperiode van Hendrik I uitgegeven.

(27) De oorkonde van 896 geeft hier : TIALE.

(28) Waarschijnlijk moet er gelezen worden : geschot : schot en belasting op de grond.

(29) MULLER-BOUMAN, o.c. nr. 97.
MULLER, o.c. blz. 24.

(30) MULLER-BOUMAN, o.c. nr. 103.

(31) De akte geeft dezelfde opsomming als in de oorkonde van 920/931.

(32) MULLER-BOUMAN, o.c. nr. 111.

(33) M.G.S. 15, blz. 354.

(34) MULLER-BOUMAN, o.c. blz. 71.

(35) MULLER-BOUMAN, o.c. blz. 71.

(36) MULLER-BOUMAN, o.c. nr. 78.

(37) MULLER-BOUMAN, o.c. nr. 131.

(38) MULLER-BOUMAN, o.c. nr. 218.

(39) MULLER-BOUMAN, o.c. nr. 118.
M.G.D. II, blz. 157. In het jaar 976 regelt keizer Otto de rechtsmacht van de aartsbisschop van Maagdenburg over de leden van zijn „familia", o.a. in „Tielo". Ook na de opkomst van het Nederlandse Tiel blijken nog andere plaatsen met dezelfde naam te bestaan.

(40) MULLER-BOUMAN, nr. 479.

(41) MULLER-BOUMAN, o.c. nr. 132.

(42) MULLER-BOUMAN, o.c. blz. 176.

(43) MULLER-BOUMAN, o.c. nr. 202, 203.
Terloops moge erop gewezen worden, dat de vroegere oorkonden met deze in tegenspraak zijn; volgens die oorkonden bezat Utrecht Deventer al veel langer! In deze oorkonden immers wordt een zodanig brede omschrijving der rechten van het bisdom in Daventria gegeven, dat zij in elk geval meer omvatten dan de tol en enig landbezit.

(44) MULLER-BOUMAN, o.c. nr. 213. 1056. Koning Hendrik IV bevestigt het klooster van*St. Bertin te St. Omaars* in het bezit van goederen : „In Daventra XII mansos".

(44a) VAN MIERIS, Oorkondenboek van Holland en Zeeland, I, blz. 43.

(45) RENAUD, J. G. N. Archeologisch onderzoek in middeleeuwse kastelen. In : Honderd eeuwen Nederland, blz. 263. (volgens de schrijver zijn de oudste resten van het kasteel van Wijk-bij-Duurstede 13e-eeuws).

(46) MULLER-BOUMAN, o.c. nr. 172.

(47) MULLER-BOUMAN, o.c. nr. 49.
VAN MIERIS, o.c. I. nr. 33.

(48) Dat het land van Beusichem een eiland wordt genoemd, wijst weer duidelijk op het waterland.

(49) MULLER-BOUMAN, o.c. nr. 101.

(50) MULLER-BOUMAN, o.c. nr. 136.

(51) MULLER-BOUMAN, o.c. nr. 120.

(52) Van Mieris (o.c. I, blz. 34) plaatst deze akte in het jaar 934.

(53) MULLER-BOUMAN, o.c. nr. 104.

(53a) Misschien kan men zich moeilijk voorstellen, dat de nederzetting van Nijmegen, in de Romeinse tijd toch een onbetwistbare realiteit, pas in de 11e of 12e eeuw weer (geheel nieuw) opkomt. Romeins Nijmegen heeft bestaan in een *legerplaats*, gelegen op de hoogte (in de omgeving van het Canisius-college), en een *burgerlijke nederzetting* in het westen van de huidige stad, op een zeer laag gelegen terrein. De militaire nederzetting is slechts tussen 75 en 105 nà Chr. bezet geweest; daarna is zij geheel verlaten en onbewoond gebleven. De burgelijke nederzetting heeft langer bestaan, doch niet nà de tweede helft van de 3e eeuw. Zij bevond zich op precies hetzelfde peil ten opzichte van de zee en de rivieren als die van Elst, Utrecht en alle andere nederzettingen van westelijk Nederland, die bedolven werden door de transgressies.

Tussen de 3e en de 11e eeuw bevatten de schriftelijke en de archeologische bronnen niet de minste indicatie, die op het bestaan van Nijmegen wijst. Voor een kritisch historicus moet dit voldoende zijn voor de conclusie, dat de stad *niet* heeft bestaan, althans niet in enige belangrijkheid. Wie de latere middeleeuwse stad zonder méér aan de Romeinse nederzetting vast wil knopen, overbrugt enige eeuwen met pure fantasie.

Met opzet heb ik geen te sterke nadruk gelegd op de transgressies tussen de 4e en de 9e eeuw. Al te licht zou er gezegd kunnen worden, dat ik deze transgressies aangrijp, om er bepaalde stellingen op te funderen. Ik heb er zelfs *geen argument* van gemaakt, ondanks het feit, dat de Nederlandse interpretatie van de Peutinger-kaart door de transgressies zo radikaal als maar kan wordt weerlegd.

(54) MULLER-BOUMAN, o.c. nr. 70.

(55) MULLR-BOUMAN, o.c. nr. 105.

(56) MULLER-BOUMAN, o.c. nr.219.

(57) MULLER-BOUMAN, o.c. blz. 226.

(58) MULLER-BOUMAN, o.c. nr. 106.

(59) MULLER-BOUMAN, o.c. nr. 200.

(60) MULLER-BOUMAN, o.c. nr. 249.

(61) MULLER-BOUMAN, o.c. nr. 110.

(62) Hieruit zou kunnen blijken, dat de naam „episcopus Trajectensis" nog niet zó vast was ingevoerd, als om het veronderstelde eeuwenlange bestaan van het bisdom aangenomen moet worden. Waarom deze weifeling, als het bisdom al zo lang bestond, en het begrip en de naam „episcopus Trajectensis" toch overbekend moesten zijn?

(63) MULLER-BOUMAN, o.c. nr. 113.

(64) MULLER-BOUMAN, o.c. nr. 120.

(65) MULLER-BOUMAN, o.c. nr. 134, 135.

(66) MULLER-BOUMAN, o.c. nr. 217.

(67) MULLER-BOUMAN, o.c. nr. 472.

(68) In Alkmaar bijvoorbeeld leggen de etymologen geen enkel verband met het Almere.

(69) MULLER-BOUMAN, o.c. nr. 107.

(70) MULLER-BOUMAN, o.c. nr. 179.

(71) MULLER-BOUMAN, o.c. nrs. 179, 181, 201, 215.

(72) MULLER-BOUMAN, o.c. nr. 139.
VITA JOHANNIS GORZIENSIS, M.G.S. 4, blz. 350.

(73) MULLER-BOUMAN, o.c. nr. 140.

(73a) VITA POPPONIS ABBATIS STABULENSIS, M.G.S. 11, blz. 305. R.H.F. 11, blz. 462.

(74) MULLER-BOUMAN, o.c. nr. 248.

(75) MULLER-BOUMAN, o.c. nr. 135.

(76) Van Mieris (o.c. I. blz. 48) geeft : Instarlake.

(77) De plaats en betekenis van Nifterlake of Instarlake zijn in Nederland nog steeds een mysterie. Toch moet de streek hebben bestaan, want in een andere dan een Utrechtse bron komt in het jaar 916 Waldger als graaf van Nifterlake voor. Zie MULLER-BOUMAN, o.c. nr. 95.

(78) MULLER-BOUMAN, o.c. blz. 160.

(79) ANNALISTA SAXO, M.G.S. 6, blz. 567.

(80) DIPLOMATA CONRADI II. R.H.F. 11, blz. 557.

(81) MULLER-BOUMAN, o.c. nr. 153.

(82) MULLER-BOUMAN, o.c. nr. 182.

(83) MULLER-BOUMAN, o.c. nr. 194.

(84) MULLER-BOUMAN, o.c. nrs. 418, 437, 532; akten tussen de jaren 1156 en 1197.

(85) MULLER-BOUMAN, o.c. nr. 522.

(86) EX TRANSLATIONE SS. BENIGNI ET AGNETIS, M.G.S. 15, blz. 571.

f. De goederen van St. Willibrord en van Echternach.

In enige streken van Nederland, Duitsland en België leeft de traditie, dat St. Willibrord er kerken gesticht of goederen in bezit gehad heeft, die na zijn dood aan de abdij van Echternach zijn overgegaan. Berust deze traditie op een historische waarheid, dan vormt zij een sterke aanwijzing voor de daadwerkelijke aanwezigheid of werkzaamheid van de heilige in deze streken.

In feite doet de vraag, of dit goederenbezit historisch-geografisch juist gesitueerd is, niets af aan de lokalisatie van St. Willibrord te Tournehem. Volgens de gangbare opvatting, die St. Willibrord te Utrecht plaatst, worden zijn bezittingen in Luxemburg en in het Rijnland als zekerheden aanvaard. De vrij grote afstand tussen zijn zetel en de streek, waar de goederen liggen, is door de historici hoogstens als een merkwaardigheid beschouwd, doch nimmer als een beletsel voor de situering van de beide centra, ver van elkander gelegen. Wanneer ik derhalve St. Willibrords zetel te Tournehem plaats, en zijn goederen in Brabant, in België en in het land van Kleef als historische zekerheden zou aanvaarden, kan de betrekkelijk grote afstand dier goederen tot de plaats van de zetel niet als tegenargument worden aangevoerd, daar deze afstand gelijk blijft aan die, welke de gangbare mening zonder bezwaar tussen Utrecht en Luxemburg accepteert. Evengoed als St. Willibrord in Utrecht zetelde en goederen in Luxemburg had, kan een bisschop van Tournehem goederen in Noord-Brabant en in het land van Kleef hebben bezeten. Doch omdat de zetel van St. Willibrord foutief werd gelokaliseerd, is het vermoeden zeer sterk, dat ook de goederen op de verkeerde plaatsen zijn gesitueerd, zodat het bezwaar van de grote afstand tussen de zetel en de goederen misschien niet meer bestaat.

De goederen, waaraan voornamelijk aandacht moet worden gewijd, vallen uiteen in vijf groepen: die van Nederland boven de grote rivieren: die in Zeeland; die in het land van Kleef; die in Noord-Brabant; en enige goederen, die tot heden nog niet of maar zeer onzeker werden gesitueerd. Met uitzondering van de laatste (die in het volgend hoofdstuk behandeld worden) liggen zij op opvallende wijze in een wijde kring rond Utrecht geschaard, zodat zij als het ware evenzoveel pijlen vormen, die op de zetel van St. Willlibrord te Utrecht wijzen. Het heeft dus wél zin, na te gaan, wat aan betrouwbare gegevens uit het bezit van St. Willibrord en dat van de abdij van Echternach te voorschijn komt. Als het slechts schijn is, dat zij op Willibrords zetel in Utrecht wijzen, dan is het van het hoogste belang de feiten te onderzoeken, waardoor die schijn is gewekt. Kan worden aangetoond, dat het Echternachse goederenbezit niet met St. Willibrord in verband staat, dan mag de Nederlandse Willibrord-opvatting er verder niet op steunen.

De goederen, die St. Willibrord in Luxemburg en in het bisdom Trier ontving, kunnen gevoeglijk buiten beschouwing blijven, omdat de gegevens hieromtrent niets tot de opheldering van het Utrechtse vraagstuk opleveren. In het onderzoek worden slechts de noordelijk gesitueerde goederen

betrokken, omdat deze eer op Utrecht dan op Tournehem wijzen. Immers, met betrekking tot Tournehem komt het goederenbezit, ver van die zetel verwijderd, doch niet per sé onmogelijk, in hetzelfde vreemde licht te staan als tot heden de ver van Utrecht gelegen goederen in Luxemburg en het Rijnland.

Bij het nagaan der gegevens over deze goederen wordt met de minuut het vermoeden sterker, dat de abdij van Echternach het voormalig bezit van St. Willibrord gereconstrueerd heeft nabij de vermeende plaats van zijn residentie; dat de lokalisatie dier goederen op de ons bekende plaatsen slechts een veronderstelling is geweest. De situering dier goederen in de nabijheid van Utrecht, waarvan het merendeel merkwaardigerwijs op een vrijwel rechte lijn tussen Echternach en Utrecht ligt, is de vrucht van een reconstructie achteraf, die zich fundamenteel heeft laten misleiden door de dwaling, dat St. Willibrords zetel in Utrecht had gestaan. Mogelijk klinkt dit als een al te gewaagde veronderstelling. Door de details, die in verband met de goederen naar voren komen, kan het evenwel overtuigend worden aangetoond.

Om de abdij van Echternach een vaste materiële ondergrond te verschaffen, zegt Theofried (1), schonk St. Willibrord haar verscheidene goederen, die hij voor en na gekregen had. Die goederen zijn opgesomd in het zogenaamde Testament van St. Willibrord, dat ik aan het einde van dit hoofdstuk bespreek. Het stuk roept tal van vragen op, die evenwel hier nog niet ter zake doen. Voorlopig neem ik aan, dat St. Willibrord de daar met name genoemde goederen inderdaad aan de abdij van Echternach schonk.

Enige belangrijke wetenswaardigheden over het bezit van Echternach zijn vastgelegd in een brief van de abdij uit het jaar 1191 aan keizer Hendrik IV, waarin zij de steun van de keizer vraagt, om bepaalde, nog altijd niet gerestitueerde goederen weer in bezit te krijgen (2). Deze brief is voor de onderhavige materie van zoveel belang, dat enige passages ervan volledig geciteerd moeten worden:

„Wij schreven uwe excellentie reeds... over de kerk van Echternach... die met niet geringe goederen verrijkt was... waarmede het hertogdom Brabant, het graafschap Gelre en het hertogdom Luxemburg werden begiftigd, toen de keizers van deze landen steun verlangden bij de bescherming van het rijk... Buiten dat kregen de graaf van Vlaanderen en de graaf van Holland goederen uit handen van de keizer in de streken aan de zee; namelijk: Walacria, in de Schelde, in de beide Bevelanden en in Brinsila (Borselen). Al deze goederen ontvingen zij weliswaar uit de handen van uwe majesteit, doch uwe majesteit moge het ons niet euvel duiden, dat wij u erop wijzen, **dat wij in de archieven van ons klooster die privilegies** (de schenkingen der goederen) **nog met de meeste zorg bewaren.** Ook kunnen wij aantonen, wie de edelen, hertogen, graven en overige koningen der Franken zijn geweest, die dit alles aan St. Willibrord geschonken hebben, en waarom daarna wegens de inval der Noormannen

keizer Arnold (lees: Arnulf) zijn macht delegeerde aan de genoemde vorsten, en de bescherming van het rijk aan hen overdroeg.

Wij willen nog zwijgen van de burcht van Antwerpen, van andere steden en van de namen van plaatsen, die de hertog van Brabant of de graaf van Gelre van uwe majesteit in bezit gekregen hebben in Taxandria, in Pedele (Peelland?), in de Batua...

Na de dood van St. Willibrord bleef het klooster van Echternach lange tijd onder de monastieke regel en koos het eigen abten, totdat na de wrede slag bij Fontenay, die tussen de zonen van Lodewijk de Vrome geleverd werd, en de verdeling van het rijk der Franken, de **koninklijk abdij** aan Karloman, de zoon van koning Karel, werd toegewezen door diens oom Lodewijk... Meer dan twintig jaren tevoren waren de monniken reeds uit de abdij verdreven en door (reguliere) geestelijken vervangen.**Karloman verdreef de nog overgebleven monniken**, vernielde hun gemeenschap, **verdeelde de goederen van het klooster onzer zijn aanhangers...** veranderde en verspilde alles, wat recht en heilig was.

Zo werd de eertijds heilige plaats... vernield, totdat in het jaar 974 keizer Otto I... de monniken onder abt Ravangerus herstelde... gedurende 109 jaren (vanaf de stichting) waren in ons klooster monniken geweest. Daarna, vanaf het jaar 849... hebben kanunniken 125 jaren lang de abdij bezet... tot op dit jaar, namelijk het jaar 1191, derhalve 218 jaren, bevolken de monniken weer de plaats van Echternach, schoon ook deze periode door verscheidene gebeurtenissen werd beroerd".

Bij deze brief zouden tal van kritische kanttekeningen gemaakt kunnen worden. Hij suggereert een aanzienlijk bezit der abdij, dat door de vorige keizers aan onderhorige vorsten was weggeschonken. Het wordt zelfs voorgesteld, alsof alle dotaties, aan Brabant, Gelre en Luxemburg gegeven, oorspronkelijk bezit van Echternach zouden zijn geweest. De abdij zegt, dat zij de schenkingsakten met de meeste zorg heeft bewaard. Uit de archieven van Echternach of uit andere archieven is slechts een hoogst zeldzame originele oorkonde bekend; de dokumentatie van Echternach bestaat vrijwel uitsluitend uit afschriften, waarin genoeg falsa zitten, om ons wantrouwig te maken tegen de authenticiteit en de woordelijke gelijkluidendheid van de afschriften. De abdij blikt eenzijdig naar het noorden, naar Brabant, Holland en Gelre. Zij denkt in de verste verte niet meer aan Noord-Frankrijk, waar toch de authentieke plaats van St. Willibrords zetel was. Over Antwerpen zwijgt Echternach maar, omdat de abdij bij voorbaat al wist, dat zij haar aanspraken dàár toch niet realiseren kon. Evenmin wil zij het hebben over de goederen, zogenaamd aan de graaf van Gelre gekomen; straks zullen wij de reden hiervan begrijpen. Ook zwijgt zij over de Luxemburgse en Duitse goederen, die zij reeds in haar bezit teruggekregen had.

Doch al deze detailpunten hebben weinig belang bij het éne feit, dat als een historische zekerheid uit de brief naar voren komt (Echternach

bericht dit immers zelf!): **In het jaar 1191 was de abdij van Echternach niet meer in het bezit van de haar door St. Willibrord geschonken goederen!** In ons onderzoek is deze brief een zeer nauwkeurige caesuur. Wanneer derhalve niet blijkt, dat de abdij in het jaar 1191 een bepaald goed in bezit had, moet aangenomen worden, dat zij dit reeds lang niet meer in bezit had, maar dat het misschien op haar lijstje van recuperatie stond.

Uit deze brief en door andere gegevens is bekend, dat de abdij omstreeks deze tijd ernstig bezig was, haar vroegere eigendommen (of vermeende eigendommen) terug te krijgen. Het verlies ervan had in de 9e eeuw plaats gevonden, toen de abdij gelaiciseerd was en zij daarna gedurende 109 jaren in vreemde handen bleef. Dat zegt tenminste Theoderich. Waarschijnlijk moet het verlies ervan nog verder teruggevoerd worden, namelijk toen spoedig na de dood van St. Willibrord diens bisdom geen al te beste levensvatbaarheid bleek te hebben. Vóór het einde van de 12e eeuw heeft Echternach zich, met uitzondering van aanspraken in Holland, niet intensief bezig gehouden met het voormalig bezit van St. Willibrord. Toen de situering van St. Willibrord te Utrecht was geschied, en Echternach zich ook bij deze opvatting had aangesloten, eiste de abdij de goederen terug. Het is niet zonder betekenis, dat de materiële aspiraties van de abdij samenvallen met de compilatie van het Liber aureus, waarin de monnik Theoderich de bronnen van de abdij verzamelde. In dit werk heeft Theoderich enkele aperte en grandioze vervalsingen gepleegd. Wampach ziet in de samenstelling van dit cartularium meer de opzet, de rijksonmiddelbaarheid van de abdij en haar koninklijk statuut te beschermen tegen de aanspraken van de bisschoppen (3). In elk geval heeft aan het Liber aureus duidelijker een materiële dan een historische tendens ten grondslag gelegen. Vatten wij Liber aureus (gouden boek) in de betekenis van „geldboek" op, dan treffen wij naar alle waarschijnlijkheid de diepste zin ervan. Het spreekt als het ware vanzelf, dat in Echternach het begerig oog gericht werd op Utrecht, op Taxandria (inmiddels een weinig van plaats verschoven), op Walacria en Zeeland, op Emmerich en het land van Kleef, want dààr, meende men in de abdij, hadden de werkzaamheden van St. Willibrord gelegen. Daar lagen ook de plaatsen, die op het oog dezelfde waren als in de bronnen van St. Willibrord genoemd. Echternach eiste goederen en rechten op in plaatsen, waar die voorheen niet hadden bestaan. Dat het de abdij in sommige gevallen ook nog gelukt is, de erkenning van die rechten te verkrijgen, lijkt vreemder dan het in werkelijkheid is.

Hebben St. Willibrord en de abdij van Echternach werkelijk goederen bezeten in Holland, Brabant, het land van Kleef en Zeeland, dan is het feitelijke bezit ervan in elk geval lange tijd verbroken geweest; de boven geciteerde brief geeft dit volmondig toe. Noch in de archieven van Echternach, noch in de lokale bronnen is de identiteit van de aan St. Willibrord en de in de 12e eeuw opgeëiste goederen bewijsbaar of slechts maar aantoonbaar. Die bezittingen zijn tussen de 8e en de 11e of 12e eeuw een historisch vraagteken van de eerste orde. In de aanspraken van Echternach

zou toch enige historische continuiteit verwacht mogen worden. Als een goed in de 8e eeuw in de bronnen verschijnt, en het pas in de 11e of 12e eeuw plots weer te voorschijn komt, is er meer dan één reden om zich af te vragen, of de aangenomen identiteit van het ene en het andere wel vast staat. De goederen, kerken of landerijen waren reële zaken, die van iemand moeten zijn geweest, toen Echternach ze niet meer in bezit had. Zij zijn tussen de 8e en de 12e eeuw toch niet als „terra inculta" of „res nullius" rustig en ongestoord blijven liggen, in afwachting van de terugkomst van de eigenaar! Wij beschikken zelfs over geen enkel bewijs, dat de goederen in de tussentijd op de veronderstelde plaatsen hebben bestaan. Beslist onaanvaardbaar is de veronderstelling, dat het goed zelf misschien verloren is gegaan, doch dat het **recht** van Echternach gehandhaafd is gebleven. Dit kan wellicht aangenomen worden voor een betrekkelijk korte tijd, doch het is niet mogelijk, daarmee een periode van enkele eeuwen te overbruggen.

Deze moeilijkheid kan niet opgelost worden met de volgende simpele redenering. Als in de 12e eeuw het bezit van Echternach, bijvoorbeeld in Noord-Brabant, historische werkelijkheid is, dan ligt het voor de hand, dat dit afkomstig moet zijn van een schenking ter plaatse aan St. Willibrord. Men kan zich immers niet, of maar zeer moeilijk voorstellen, dat het de abdij gelukt is rechten te verkrijgen, waar zij die nooit had gehad, of zich ergens reeds door anderen gevestigde rechten toe te eigenen. Oppervlakkig gezien, heeft dit betoog enige schijn van juistheid. Wat echter als voor de hand liggend wordt aangenomen, is het zwakke punt van de zaak. Talloze gegevens wijzen er namelijk op, dat het latere bezit van Echternach **niet** berust op een schenking aan St. Willibrord.

Alvorens met het gedetailleerd onderzoek der goederen te beginnen, stel ik als reconstructie der feiten dit voor: Tegen het einde van de 12e eeuw (mogelijk reeds in de 11e eeuw), derhalve ruim 2 of 3 eeuwen nà het verlies, heeft de abdij van Echternach ernaar gestreefd, haar vroeger bezit, door St. Willibrord geschonken, terug te krijgen. De juiste plaats van deze goederen kón Echternach niet meer weten, als zij niet in de onmiddelijke omgeving van Echternach lagen. Zij waren in de 9e eeuw door de usurpators verkwanseld; meer dan 2 eeuwen had de abdij er geen inkomsten uit genoten, was er niemand uit of vanwege de abdij geweest, en had zij geen relatie meer met de plaatsen of kerken gehad. In de tussentijd was de Benedictijnse gemeenschap uit de abdij verdreven, en keerde er, na een interval van 125 jaren (geen der vroegere monniken kan toen nog geleefd hebben!) een nieuwe communauteit van monniken terug, die op geen enkele mondelinge of zakelijke traditie kon teruggrijpen betreffende de zogenaamde goederen van St. Willibrord. De goederen werden eenvoudigweg „herondekt" in de archieven. Hoe deze de lotgevallen van de abdij ongeschonden hebben doorstaan, is een vraag op zichzelf. Of zou het niet meer voor de hand liggen, dat niet de oorkonden doch de teksten achteraf links en rechts bij elkaar verzameld zijn, uiteraard slechts zelden in origineel, doch meest in afschrift? Theoderich heeft het

goederenbezit zowel in feite als in geschrifte trachten te reconstrueren; zijn bronnen heeft hij ons alle medegedeeld. Het merendeel van de feitelijke reconstructie kwam pas nà hem tot stand.

De goederen zou Echternach wellicht met groter kans van slagen teruggevonden hebben, als het zijn blik gericht had op het authentieke bisdom van St. Willibrord. Waarschijnlijk was het haar hier niet zo goed gelukt goederen terug te krijgen, daar de Franse vorsten zich niet gestoord zouden hebben aan de aanspraken van een Duitse abdij. Doch dit is niet het motief geweest, waarom Echternach zijn aanspraken niet op Noord-Frankrijk richtte. Daar dacht Echternach in de verste verte niet aan, omdat de zetel van St. Willibrord inmiddels door iedereen in Utrecht werd gesitueerd; Echternach speurde dus in de richting van Utrecht. De plaatsnamen uit de bronnen boden er trouwens prachtige toepassingsmogelijkheden. Dààr immers had St. Willibrord talloze malen gereisd tussen Utrecht en Echternach; daar lag, ongeveer halverwege tussen Utrecht en Echternach, zijn andere abdij Susteren. Het lag dus voor de hand, dat ook daar, of ongeveer daar, zijn goederen gelegen hadden.

De stelling, dat de abdij van Echternach bezit heeft opgeëist, waar zij dit voorheen niet had gehad, kan niet ten aanzien van elk der te behandelen goederen afzonderlijk bewezen worden. Daar staat tegenover, dat bij geen enkel noordelijk gelegen goed kan worden aangetoond, dat Echternach het van de 8e tot de 11e of 12e eeuw in bezit had, of dat in de tussentijd de rechten van de abdij hoe dan ook vast gelegen hebben. Op grond van deze feiten zouden wij het goederenbezit van Echternach rustig kunnen voorbijgaan als iets dat in het probleem van de juiste situering van St. Willibrord niet ter zake doet. Er komen echter zoveel negatieve gegevens te voorschijn, dat het noordelijk bezit van St. Willibrord als een foutieve interpretatie moet worden beschouwd. In tal van gevallen kan de juiste plaats van het goed of van de kerk met gehele of vrijwel volstrekte zekerheid in Noord-Frankrijk worden aangewezen.

KERKEN EN GOEDEREN IN HOLLAND.

Bij het nagaan van de gegevens over de goederen of de pretenties van Echternach in Utrecht en Holland, en de relaties hieromtrent tussen Echternach en het bisdom Utrecht, stoten wij op verscheidene merkwaardigheden.

Tussen de jaren 719 en 739 schonk Karel Martel aan het klooster van Echternach: „de villa **Felison,** in de pagus **Kinnahim"** gelegen (4). De akte is een vervalsing; zij komt voor in het eerste deel van het Liber aureus van Echternach, samengesteld door Theoderich, die tegen het einde van de 12e eeuw nog andere vervalsingen pleegde (5), in het jaar 1192 de rijksonmiddelbaarheid van de abdij verdedigde tegen de aartsbisschop van Trier (6), en die ongetwijfeld ook de brief uit het jaar 1191 aan keizer Hendrik IV opstelde, waarin hij de historie omboog voor materiële doeleinden. Daar de vervalsing is geschied in de tijd, dat de abdij bezig was aan het terugwinnen van haar voormalig bezit, springt het motief der vervalsing duidelijk naar voren: er moest een bewijsstuk zijn, dat de goederen en rechten van Echternach in Holland bevestigde.

Bruut bedrog is de vervalste akte echter niet. Het materiaal ervoor heeft Theoderich bij Theofried van Echternach gevonden (begin 12e eeuw), die in zijn leven van St. Willibrord spreekt over een schenking „in **Fresia** in de pagus **Kinheim** aan de rivier de **Velisena** de villa **Adricheim**" (7). Waarschijnlijk heeft Theofried in het geheel niet aan Nederland gedacht; zijn bron heeft in elk geval het authentieke Frisia bedoeld. In de door hem gevonden bronnen miste Theoderich de akte van deze schenking; terwille van de volledigheid maakte hij ze zelf bij, en schreef de schenking toe aan Karel Martel, die meermalen goederen aan St. Willibrord geschonken had. Zo kreeg zijn produkt een schijn van waarachtigheid; een zó sterke schijn zelfs, dat de moderne historici, die de valsheid van de akte wel degelijk onderkenden en toegaven, desondanks aan de historische waarheid ener relatie tussen St. Willibrord en Velzen (Felison) en Kennemerland (Kinnahem) blijven vasthouden. Dit is de eerste, en waarlijk niet de kleinste merkwaardigheid in de zaak der Hollandse goederen.

Misschien is Theoderich bijzonder geprikkeld door een andere passage bij Theofried, waar deze verhaalt (8): „De vorsten van Holland, Dirk en Floris en diens zoon Dirk, namen onrechtmatig 25 kerken van bisschop (Willibrord) in bezit; zij zijn (dan ook) in de bloei van hun leven als gras verdroogd". Straks zullen wij zien, waarop dit bericht van Theofried berust.

Theoderich heeft van de naam der rivier Velisena, die Theofried noemt, de plaatsnaam Felison gemaakt, of, wat nog waarschijnlijker is, heeft hij deze naam ergens anders dan bij Theofried gevonden, bijvoorbeeld in de bronnen over St. Bonifatius en St. Gregorius, waar de plaats Felisa heet (9). Zij wordt daar in verband met Wyrda (Weretha), Attingahem (Autingues) en het Almere genoemd, waardoor vaststaat, dat de plaats in Noord-Frankrijk gesitueerd moet worden. Heeft Theoderich Velzen in Kennemerland bedoeld (het is mogelijk), dan is dat niet de authentieke lokalisatie vas Felison. Bovendien is zijn akte een vervalsing, waardoor in feite alles ophoudt.

Regino verhaalt op het jaar 884 (10), dat de Noormannen vanuit „Denemarca" in **Chinheim** kwamen. Denemarca is niet als Denemarken op te vatten, doch als de „mark" van de Denen, (d.w.z. de Noormannen), Normandië en een deel van Artois, dat de Noormannen van de Frankische koningen in leen hadden ontvangen. Het woord Chinheim in vroege bronnen wijst in geen geval Kennemerland aan. Als deze naam tenslotte op een streek in Noord-Holland valt, is hij slechts de vrucht van een historisch-geografische dislokatie.

Mogelijk heeft Theoderich het dokumentatie-materiaal van Echternach nóg erger door elkaar gehaspeld. In het jaar 1148 en 1161 bevestigden de pausen Eugenius II en Victor IV de bezittingen van de abdij van Echternach (11). Onder andere goederen worden opgesomd: „de wijngaarden in Crovia (Cröv), **Kenhem** (Kinheim, een kerkdorp van Cröv) en Trevina (Treben)". Dit van wijngaarden voorziene Kenhem kan zeker niet als het Nederlandse

Kennemerland worden opgevat. Het behoeft niet uitgesloten te worden geacht, dat Theoderich zijn bronnen niet nauwkeurig genoeg bestudeerd heeft, en dat hij er in zijn vervalsing met de pet naar geslagen heeft. In het Liber aureus staat naast de akte over Felison een kanttekening van een hand uit de 16e eeuw: „Kinheym". De steller van de annotatie heeft bij deze akte wel degelijk aan het Duitse Kinheim gedacht.

De relatie tussen St. Willibrord en Velzen en Kennemerland berust op een zeer smalle basis: op een terloopse mededeling van Theofried over Kinheim in Fresia (dat aan de hand van andere gegevens in Noord-Frankrijk gelokaliseerd moet worden) en op een vervalste akte. Er blijft geen enkel bewijs over, dat St. Willibrord in Velzen een kerk heeft gehad.

Ondanks de wankele rechten van Echternach in Holland, lange tijd in het vergeetboek geraakt, hebben de aanspraken van de abdij er toch enige indruk gemaakt. In het jaar 1063 sloot bisschop Willem van Utrecht met de abt van Echternach een overeenkomst (12). De bisschop erkende, dat aan Echternach toebehoorde: „de helft van de kerken, die onder zijn genoemd, waarvan de moederkerken zijn: **Flardinge,** (Vlaardingen), **Kiericwerve** (Oegstgeest), **Velsereburg** (Velzen), **Heiligelo** (Heiloo), **Pethem** (Petten), eertijds door Karel Martel en anderen... aan de zalige Willibrord, onze patroon en eerste aartsbisschop van onze zetel aan die kerk van Echternach geschonken, maar door graaf Dirk en zijn zoon Dirk... in bezit genomen. Wegens de voortdurende oorlogen zijn zij lang van elk bisschoppelijk gezag verstoken geweest, doch eindelijk onder de macht van de bisschop (van Utrecht) gekomen, met de kapellen (kerken) hier opgesomd: **Harago** (Hargen (later Ketel) bij Schoor), **Sche** (Overschie), **Rinesburg** (Rijnsburg), **Warmunde** (Warmond), **Liethemutton** (Leimuiden), **Rinsaterwalt** (Rinsaterwoude), **Asclekerwalt** (Esselijkerwoude), **Agathenkyrica** (Beverwijk), **Hemezenkyrica** (Heemskerk), **Ascmannedilf** (Assendelft), **Spirnerawald** (Spaarnwoode), **Sloten** (Sloten), **Ecmunde** (Egmond), **Alcmere** (Alkmaar), **Schirmere** (Schermer), **Alisnen** (lees: Misnen, Mijzen bij Avenhorn), **Woggungen** (Wognum), **Aldendohorp** (Oudorp bij Alkmaar), **Vronlo** (Vroonen bij St. Pancras, later verwoest).

Er zouden redenen te over zijn, om de authenticiteit van deze oorkonde in twijfel te trekken. De voornaamste is, dat in de akte St. Willibrord door bisschop Willem de eerste bisschop van Utrecht is genoemd, terwijl het een open vraag is, of dit denkbeeld in het jaar 1063 al in Utrecht bestond. Een bijna even belangrijk bezwaar tegen de echtheid is, dat van vrijwel geen enkele plaats, in de akte genoemd, parallel-vermeldingen uit het midden der 11e eeuw bestaan. In een latere akte, van het jaar 1156 (13), staat de abdij van Echternach het recht op de kerken in Holland af, doch dan wordt precies hetzelfde rijtje namen gegeven als in de oorkonde van het jaar 1063, wat toch wel vreemd is, daar in de loop van bijna een eeuw toch wel énige verandering in het zogenaamde bezit van Echternach moet zijn gekomen. Ik geloof dan ook, dat de akte van 1063 een postfactum is, in de 12e eeuw in elkaar gezet. Doch omdat deze opvatting niet afdoende te bewijzen is, aanvaard ik de akte hier als echt.

Als het erop lijkt, dat zij en het verhaal van Theofried over de 25 door de graven van Holland genaaste kerken elkander bevestigen, moet men bedenken, dat Theofried nà deze oorkonde schreef. Hieruit heeft hij kennelijk zijn gegeven geput; in de akte zijn 24 kerken genoemd, terwijl hij een getal van 25 geeft. Is de oorkonde een falsum, dan heeft de vervaardiger de tekst van Theofried gekend, heeft hij netjes 25 plaatsen in Nederland bij elkaar gezocht, en is hij bij de 24e blijven steken, of is een naam uit zijn geschrift weggevallen. In de bronnen van St. Willibrord en in die van Echternach vóór de 11e eeuw vindt men niet de minste vermelding van deze kerken. Nog merkwaardiger wordt het, als in de bronnen van Utrecht, het cartularium van Egmond en het Liber donationum (dat de oorkonde van 1063 wél heeft), evenmin enige vermelding van dit oud bezit van St. Willibrord voorkomt. Vooral het cartularium van Egmond heeft zorg besteed aan het grondig verzamelen der bronnen van Trajectum en van St. Willibrord. Het werd in de 11e of 12e eeuw opgemaakt, vermoedelijk nadat de abdij van Egmond aan het bisdom Utrecht gekomen was. De compilator van Utrecht heeft de oorkonde gekend; ook die van Egmond moet haar gekend hebben, in elk geval wist hij van de zaak, waarover het ging. Egmond was immers in de akte genoemd, en bij het opmaken van de akte van 1156, het vervolg van de akte van 1063, is de abt van Egmond in Echternach aanwezig geweest (14). Allicht zullen zij gezocht hebben naar oudere stukken, die de rechten van St. Willibrord en van Echternach in Holland bevestigen. Ze hebben niets gevonden, want de relatie tussen Echternach en Holland is in 1063 (indien de akte echt is) voor het eerst gelegd. In tijdsorde is zij bovendien de oudste bron, die St. Willibrord als de eerste aartsbisschop van Utrecht aanduidt.

De bisschop van Utrecht was in een felle machtsstrijd gewikkeld met graaf Dirk II, die in de oorkonde van het jaar 1063 als de bedrijver wordt afgeschilderd van de snode daad, zoveel kerken van St. Willibrord gestolen te hebben. Van wie is het initiatief in deze zaak uitgegaan: van de abdij van Echternach, die in haar archieven geen enkel duidelijk aanknopingspunt met Holland had, die waarschijnlijk niet eens wist, dat zij rijke bezittingen in Holland had, en die haar zogenaamde aanspraken zeker niet met de stukken in de hand bewijzen kon? Is de zaak door Echternach aangespannen, dan heeft de bisschop van Utrecht met kennelijke vreugde de aanspraken van Echternach aanvaard en gesteund, om de graaf afbreuk te doen, of om zichzelf te verrijken. De oorkonde zegt immers duidelijk, dat de kerken niet onder zijn gezag stonden, dat zij totnutoe onder geen enkel bisschoppelijk gezag stonden. Maakte de bisschop van Utrecht de kwestie aanhangig, dan heeft hij zich de steun verworven van de abdij van Echternach, die onder een bijzondere keizerlijke bescherming stond, en die als neutrale derde niet ervan beschuldigd kon worden, met de opzet te handelen, de graaf van Holland bezittingen afhandig te maken. Men behoeft nog niet terstond aan het ergste te denken, dat evenwel ook niet bij voorbaat mag worden uitgesloten, namelijk dat de overeenkomst een doorgestoken kaart tussen bisschop en abt is geweest,

om de graaf zijn kerkelijk bezit te doen afstaan, dat redelijkerwijs toch beter door een bisschop of een abt behoorde te worden bestuurd (en genoten!). Ook zonder deze laatste veronderstelling blijft de affaire verdacht, want de akte is een direkt gevolg van een machtsstrijd tussen kerkelijke en wereldlijke heren; zij ligt dicht bij het jaar 1064, toen het bisdom ook de abdij van Egmond in bezit kreeg, een stichting en eigendom van de graven van Holland. De Hollandse kerken, zogenaamd aan St. Willibrord geschonken en aan Echternach toebehorend, zijn de inzet geweest van een strijd tussen bisschop en graaf. De historische ondergrond, die hierbij gehanteerd werd, wordt onbetrouwbaar, omdat er duimendik de tendens in ligt, de graaf van Holland afbreuk te doen.

De graaf van Holland heeft de 25 kerken werkelijk moeten afstaan. De historische interpretaties over St. Willibrord en onjuiste opvattingen over de oudste periode van de Nederlandse kerkgeschiedenis zijn door de akte van 1063 in niet geringe mate gefixeerd in het waandenkbeeld, dat St. Willibrord in Utrecht gesitueerd moet worden. Door de akte werd een concrete relatie gelegd tussen St. Willibrord, Echternach en een groot aantal plaatsen in Nederland. Bij nader inzien bevestigt de akte geenszins, dat de genoemde kerken hun bestaan tot St. Willibrord kunnen terugvoeren. Hier is het evident, dat de band met St. Willibrord later is gelegd, en wel om motieven, die met een zuiver beleid van zielzorg en kerkelijke belangen al heel weinig uitstaande hebben. Te vrezen is zelfs, dat historische **mogelijkheden** aangegrepen zijn, om een bepaalde zaak ten nadele van de graaf van Holland te spelen. Wordt de akte ooit als een falsum onderkend (het is mijn overtuiging), dan heeft de bovenstaande beschouwing geen zin meer, en kunnen er enkele andere conclusies uit getrokken worden, indien de juiste tijd van de vervalsing bekend is.

Tussen de jaren 1071 en 1076 stond de abt van Echternach het recht op de kerken in Holland af aan Godfried, de hertog van Lotharingen, tegen een jaarcijns van 60 ponden (15). In het jaar 1156 gingen de graaf van Holland en de abt van Echternach een overeenkomst aan, waarin de rechten van Echternach op de Hollandse kerken geruild werden tegen een grondbezit op Schouwen (16).

Bijzonder vreemd is het, dat Echternach nooit rechten heeft opgeëist in de plaatsen, die aan de hand van de oudere oorkonden van Trajectum toch in het bisdom Utrecht gesitueerd moeten worden. Waarom werd het recht op de 25 kerken wél uitgesproken, en niet dat op Wijk-bij-Duurstede, Muiden, Tiel, Deventer, Ubkirica en Lissiduna, plaatsen, die in de oude bronnen over het bisdom Trajectum toch regelmatig voorkomen? Men zou dit kunnen verklaren door erop te wijzen, dat deze plaatsen niet door St. Willibrord aan de abdij van Echternach geschonken, doch voor het bisdom Utrecht gereserveerd waren. Bovendien komen zij niet voor in het zogenaamde Testament van St. Willibrord. Doch ook de 25 kerken in Holland komen daarin niet voor, zodat het argument niet sluit. De verklaring ervan is heel simpel: de dokumentatie van Vetus Trajectum, door Egmond bij elkaar gezocht, en die van Echternach lopen ver uit elkaar, zo ver zelfs, dat zij geen enkel raakpunt hebben. Van de authentieke

stukken over St. Willibrord en Trajectum heeft de abdij van Echternach geen kennis gehad, toen zij in 1063 haar aanspraken op kerken in Holland gelden deed, en toen zij later aan de recuperatie van ander bezit begon. In Nederland raakten deze bronnen pas in de 11e of 12e eeuw bekend. Zelfs tóen bleef Echternach ervan verstoken, want het Liber aureus van Echternach bevat geen enkele akte uit het cartularium van Egmond!

Is de authenticiteit der oorkonde van het jaar 1063 om bepaalde redenen niet glashelder, toch bevat zij enige elementen, die sterk op haar echtheid wijzen. Deze bestaan niet zozeer uit hetgeen de akte wél, doch uit hetgeen zij niet bevat. Er is geen sprake van kerken of goederen in de Batua, die de abdij van Echternach in het jaar 1191 toch uitdrukkelijk ter sprake brengt. Evenzo mist men in de oorkonde elke vermelding van Frisia, waarmede in de oudste bronnen, die Echternach ongetwijfeld bekend moeten zijn geweest, St. Willibrord verbonden was. De naam van de Batua is in het begin van de 11e eeuw voor het eerst op de Nederlandse Betuwe toegepast (17), doch deze naam was nog niet algemeen ingevoerd en bekend, zodat Echternach niet wist, waar het de Batua te zoeken had. Op zijn authentieke plaats immers was de naam reeds lang in onbruik geraakt. Over Helisthe-Marithaime in de Batua heeft Echternach nooit gesproken; toch moet de abdij aan deze plaats gedacht hebben, toen zij in 1191 poneerde, dat St. Willibrord ook in de Batua goederen had gehad. In de bronnen is Helisthe-Marithaime het enig raakpunt tussen St. Willibrord en de Batua. Toen in Echternach de lokalisatie van Helisthe-Marithaime te Elst bekend werd (voor het eerst uitgesproken door het cartularium van Egmond), waren de rechten van Utrecht er zo sterk gevestigd, dat een eventuele aanspraak van de kant van Echternach geheel en al misplaatst zou zijn geweest.

In het jaar 1063 was de oude naam Frisia nog niet sterk met Nederland in verband gebracht. De naam was er al ingevoerd, doch nog niet algemeen verbreid. De 25 Nederlandse kerken, zogenaamd oorspronkelijk aan St. Willibrord toebehorend, liggen alle in Holland; geen enkele ervan blijkt in Friesland te liggen, de streek waar de latere historische opvattingen toch het zwaartepunt leggen van St. Willibrords apostolaat. De oorkonde geeft een mooie tijdsopname; zij laat zien, hoever de St. Willibrord-traditie zich in Nederland had uitgebreid. Enige belangrijke konsekwenties waren nog niet getrokken!

In het testament van St. Willibrord, waarin hij een aantal goederen aan de abdij van Echternach schonk, komt deze passage voor (18): „Heribald, een clericus, schonk mij een andere kerk, in de pagus **Marsum,** waar de **Mosa** in de zee stroomt, met haar toebehoren". De Nederlandse historici vatten deze aanduiding als Vlaardingen op, dat in de akte van het jaar 1063 is genoemd; zij is trouwens de enige plaats, die als liggend aan de mond van de Maas voor deze determinatie in aanmerking kon komen. In deel I hebben wij gezien, dat Renus en Mosa niet per sé in Nederland gesitueerd moeten worden; vóór de 10e eeuw moeten de monden van de Renus zonder de minste twijfel in Noord-Frankrijk worden geplaatst.

Verscheidene klassieke en vroeg-Middeleeuwse schrijvers leggen een verband tussen Mosa en de monden van de Renus, zodat uit deze 8e-eeuwse tekst over de pagus Marsum geen enkel bewijs te putten is, dat Vlaardingen bedoeld werd door de oorspronkelijke schenker.

De abdij van Echternach heeft enige tijd de kerk van Drumpt (Gld.) in bezit gehad, die zij in het jaar 1200 aan de kerk van Tiel schonk (19). Daar Drumpt op geen enkele manier met St. Willibrord in verband kan worden gebracht, zegt dit gegeven derhalve niets ten aanzien van het probleem. Het feit, dat Echternach in onze streken bezit verwierf, is heel eenvoudig; daaraan mag beslist niet de veronderstelling worden vastgeknoopt, dat dit bezit van de abdij slechts als een relikt van St. Willibrord verklaard kan worden.

De Annales Tielenses verhalen op het jaar 698 (20): „Karel Martel ... schonk aan St. Willibrord de burcht van Trajectum (ongetwijfeld bedoelt de schrijver Utrecht) met zijn toebehoren en de ommuurde plaats Tiel met haar toebehoren en de plaats Elst". Deze late tekst is slechts vermakelijk, omdat hij de relatie tussen Utrecht en Tiel al tot de tijd van St. Willibrord terugvoert; dat klopt zelfs in de gangbare geschiedschrijving niet, want in de oudste bronnen van Vetus Trajectum en in die van St. Willibrord is Tiel of een plaats, die daarvoor zou kunnen doorgaan, nergens genoemd. Wel toont deze tekst bijzonder helder een der grondfouten aan van de Nederlandse historische interpretaties, namelijk het niet scherp in het oog houden van de chronologie, waardoor het slag op slag gebeurt, dat bepaalde feiten, zoals de bezittingen en rechten van Echternach, àl te gemakkelijk in een gehaal andere tijd worden geplaatst. De zogenaamde Nederlandse goederen van St. Willibrord berusten slechts op veronderstellingen, die over hiaten van meerdere eeuwen zijn heengesprongen, alsof dit te verwaarlozen details zijn.

GOEDEREN IN ZEELAND.

Het raakpunt tussen Echternach en Zeeland wordt gevormd door Walacria, het eiland, waar St. Willibrord persoonlijk had gearbeid. Hij werd er door de inwoners aangevallen en verwond. „Zijn bloed", zegt Theofried van Echternach (21), „is nog te zien aan het altaar der kerk van Waeskapelle". In deel I hebben wij vastgesteld (22), dat het oude Walacria niet vereenzelvigd mag worden met Walcheren, ondanks de sterke raakpunten: Walacria, Middelburg en Westkapelle, die naar de schijn alleen op het Zeeuwse Walcheren konden wijzen. Het échte Walacria lag in Noord-Frankrijk en België.

Doch dit heeft Echternach zich geen ogenblik gerealiseerd, toen de abdij in de 12e eeuw aan het herstel van haar bezit bezig was. In de bronnen van Echternach werd Walacria genoemd, echter niet in de zin, dat de abdij er aanwijsbare rechten en bezittingen had. Wel komt in het Liber aureus van Echternach een vermelding voor, dat tussen 1140 en 1179 een zekere Hazzo, van Waderle afkomstig en kloosterling van de abdij, een aantal goederen voor de abdij terugkocht, waaronder een

allodium in Walachria (23); doch dit bezit is niet verder dan vóór 1140 terug te voeren. Misschien onbewust is deze gedachtegang ingeslopen: als de abdij bezittingen en rechten in Holland en Utrecht heeft, welke rechten bovendien zonder veel moeite door het bisdom Utrecht erkend worden, moet zij toch ook bezittingen hebben gehad in Walacria, dat in het leven van St. Willibrord een bepaalde en zelfs bloedige betekenis heeft gehad. Bovendien was Zeeland, een nieuw land, in deze tijd sterk in opkomst; het had schone en rijke beloften in zich. Het bisdom Utrecht had er de jurisdictie (24) en aanzienlijke rechten en goederen. In het jaar 1108 schonk bisschop Burchard aan het kapittel van St. Salvator te Utrecht vier kerken in de Vlaamse Ambachten: Boechout, Assenede, Axel en Hulst (25). Het is derhalve geen vraag meer, hoe Breskens en Hulst aan hun St. Willibrord-traditie zijn gekomen. Deze is beslist geen relikt van de aanwezigheid of werkzaamheid van St. Willibrord in de beide plaatsen, doch zijn cultus is er vanuit Utrecht ingevoerd. De bronnen bevatten trouwens geen toponiem, die op Breskens of Hulst gelokaliseerd kan worden.

De abdij van Ter Duinen (Vlaanderen) bezat grote goederen op Walcheren. Tussen de jaren 1156 en 1178 gaf bisschop Godfried van Utrecht bericht aan de inwoners van Walcheren en de omliggende eilanden, dat hij deze abdij met haar bezittingen in bescherming nam (26). Omstreeks het jaar 1162 verkreeg de abdij van Middelburg van de tegenpaus Victor IV een brief van bescherming, o.a. voor haar bezittingen op het eiland Walcheren (27). In het jaar 1190 gaf het kapittel van Oudmunster te Utrecht de tienden van Krabbendijke in pacht aan de abdij Ter Doest (Lissewege, Oost-Vlaanderen) (28).

Een en ander heeft de abdij van Echternach geintrigeerd. Wanneer het het bisdom Utrecht en meerdere abdijen, waarbij zelfs vreemde, niet inheemse, zo goed ging in Zeeland, dan moest Echternach toch ook zijn oude rechten op Walacria gehonoreerd zien te krijgen. Want dit mocht toch wel voor zeker worden aangenomen, dat Echternach in het oude Walacria van St. Willibrord rechten kon laten gelden, al kon dan ook geen plaats met de stukken in de hand en de naam uit die stukken worden aangewezen. Gemakkelijk lag deze zaak echter niet. Echternach bezat niets, waaruit een concreet recht of bezit in Walcheren bleek; de vage aantekening, dat tussen 1140 en 1179 goederen van Echternach waren „teruggekocht", bood te weinig houvast. In het jaar 1148 bevestigde paus Gregorius III de rechten van Echternach, o.a. „de bezittingen in de streken aan de zee, namelijk in Walacria, in de Schelde, in de beide Bevelanden, in Brinsila (Borselen)" (29). Deze passage, kennelijk door Echternach opgesteld (30) en door de pauselijke kanselarij klakkeloos overgenomen, was op dat tijdstip misschien slechts in één onderdeel juist, namelijk wat betreft het vage allodium, door Hazzo teruggekocht. Om in Zeeland nog vaster voet aan de grond te krijgen, ruilde de abdij in het jaar 1156 met de graaf van Holland haar rechten op de Hollandse kerken tegen een grondbezit van 120 mansi op Schouwen (31). Dit bezit werd in het jaar 1211 nog eens bevestigd (32). Bijzonder merkwaardig, doch ook zeer

leerzaam is, dat Echternach dit bezit niet verwierf op Walcheren, waar de abdij bijzondere belangstelling voor had; vermoedelijk was Walcheren al geheel opgedeeld!

Desondanks is Echternach toch nog naar Walcheren blijven zien. In het jaar 1161 gaf paus Victor IV een bevestiging der bezittingen van de abdij (33). Daar staat dezelfde formule in als in de akte van paus Gregorius uit het jaar 1148. In het jaar 1185 trof de abt van Echternach een beschikking over hetgeen de abdij uit Walcheren ontving (34). Na 1211 schonk een inwoner van Zeeland (vermoedelijk van Walcheren, want de akte is te Middelburg opgemaakt) aan de abdij 12 gemeten land, die hij van haar in leen terugontving (35). Nog latere gegevens, uit de jaren 1305, 1311 en 1412 spreken over rechten van Echternach op Walcheren (36); de nadere inhoud van de akten is voor ons niet van belang.

Het bezit van Echternach in Zeeland en met name in Walcheren staat sinds het midden van de 12e eeuw vast. Stelt men de feiten in de juiste chronologische orde, dan blijken in de Zeeuwse traditie over St. Willibrord hiaten voor te komen van meerdere eeuwen. Het zou een aanfluiting van het gezond verstand zijn, enige historische continuiteit aan te nemen tussen het Walacria van St. Willibrord en het grondbezit van Echternach.

De bodemdeskundigen zijn ten aanzien van Walcheren tot merkwaardige conclusies gekomen (37). Zij nemen aan, dat Walcheren **tussen de 3e en de 9e eeuw onbewoond** is geweest. In deze periode is het grondgebied van het eiland tweemaal aan transgressies onderhevig geweest. Omstreeks het jaar 1000 werd het eiland voor de derde maal overstroomd. In de 11e of in het begin van de 12e eeuw is met de aanleg van dijken begonnen. Dit neemt niet weg, dat Walcheren in de 2e en 3e eeuw van onze jaartelling bewoond is geweest. Deze gegevens, die om geen enkele reden, zelfs geen van historische aard, in twijfel getrokken mogen worden, bewijzen, dat St. Willibrord met het Nederlandse Walcheren geen kontakt kan hebben gehad, want in zijn tijd bestond het niet! Zij tonen nóg duidelijker aan, dat uit het latere bezit van Echternach geen argument geput kan worden om te besluiten tot een werkzaamheid van St. Willibrord ter plaatse; in Walcheren immers kan dat bezit onmogelijk tot de tijd van St. Willibrord worden teruggevoerd, omdat meer dan twee eeuwen de grond ontbroken heeft, waar dat bezit zou kunnen liggen. Dit is van veel belang voor de andere streken, waar de zaken, historisch gezien, precies eender liggen; een continuiteit mag slechts aangenomen worden, als zij te bewijzen is.

KERKEN EN GOEDEREN IN HET LAND VAN KLEEF.

Enige belangrijke bezittingen, voortgevloeid uit de werkzaamheid van St. Willibrord ter plaatse, situeert de gangbare geschiedschrijving in het land van Kleef. In **Rinharim** (opgevat als Rinderen) ontving St. Willibrord omstreeks het jaar 721 de kerk van graaf Ebroin, die er woonde (38). In de omgeving van deze plaats kreeg St. Willibrord omstreeks dezelfde tijd nog andere goederen (39): een villa met een woonhuis te **Nitra** (Nutter-

den?); bossen in **Haemni** (Kleverham?) en **Dangaesbroch** (Donsbruggen?); een horige en zijn vrouw, afkomstig van de villa **Meri** (Mehr?). De akte maakt verder melding van een kerk, die de graaf gebouwd had te **Millingi** (Millingen?), en die aan de H. Maagd was toegewijd. Een andere horige van het domein van **Meginum** (Megen?) kreeg twee hoeven te besturen en werd ter beschikking gesteld van de bisschop, die bovendien eigenaar werd van een hoeve te **Dagesberg** (onbekend of identiek met Dangaesbroch?). De twee akten, waarin de schenkingen werden gedaan, zijn te Rinara of Rinharim opgemaakt, welke plaats volgens de tweede akte in de **pagus Dublensis** (Duffel?) lag. De lokalisaties dezer goederen in het land van Kleef klinken bij de plaatsnamen heel aannemelijk.

In de stad **Kleef** heeft een traditie bestaan, dat St. Willibrord er celebreerde op een heidens altaar; doch deze traditie berust op geen enkel positief en authentiek gegeven (40).

De ouderdom van de kerk van **Kellen**, een dorpje nabij Rinderen, wordt tot de tijd van St. Willibrord teruggevoerd; men toont er nog de ruïnes van een stenen gebouwtje, dat het eerste bedehuis verving (41). De moderne kerk, die er nu bestaat, is aan St. Willibrord toegewijd.

De abdij van Echternach heeft in deze streek ook kerken en bezittingen gehad. Bijzonder opvallend is, dat Echternach oorspronkelijk geen rechten had in de plaatsen, in de akten van St. Willibrord genoemd, doch in andere dorpen. De abdij bezat het eiland Warthausen in de Rijn, een schenking van Karel de Grote; Brenien tussen Kleef en Rinderen, waar in de kerk een 16e-eeuwse buste met reliek van St. Willibrord wordt bewaard; Wissel-Kalkar, waar een traditie heeft geleefd, dat St. Willibrord er de kerk stichtte. Een priester van deze plaats liet in het jaar 1483 een klok gieten, die Willibrord werd gedoopt (42). Dit gegeven bevat een betrouwbare tijdsaanduiding, wanneer de St. Willibrord-traditie in het land van Kleef bestond. Vermoedelijk is deze traditie er niet veel vroeger ontstaan. Verder had Echternach bezittingen te Hassum, Viller en Wardt; in deze drie plaatsen is St. Willibrord kerkpatroon.

In **Emmerich** hebben St. Willibrord en de abdij van Echternach geen goederen gehad; wel komt een plaats, Embrica geheten, meerdere malen als raakpunt voor in de historische bronnen, die ogenschijnlijk met Nederland verband houden. Deze plaats wordt algemeen, doch ten onrechte, als Emmerich opgevat. Desondanks heeft Emmerich een sterke Willibrordtraditie gekregen. De kerk van St. Martinus bezit een reliekhouder, voorheen waarschijnlijk in het bezit van het klooster te Emmerich, die deze tekst draagt: „Dit zijn de relieken, die de H. Willibrord te Rome van paus Sergius ontving en die hij naar Emmerich bracht" (43). Dat St. Willibrord inderdaad relieken uit Rome meebracht, mogen wij aan de hand van een bericht van Beda zonder bezwaar aannemen. Dat hij deze relieken aan Emmerich afstond, is pure legende, door geen enkel gegeven gesteund. Blijkt dat St. Willibrord nooit in het land van Kleef is geweest, dan moet de historiciteit dier relieken onvoorwaardelijk worden afgewezen. Emmerich bezit nog een andere reliek van St. Willibrord, een stuk van

een arm, waarvan aangenomen wordt, dat zij uit Echternach afkomstig is. Het juiste jaar der schenking is niet bekend, doch dit moet in elk geval nà 1031 liggen, omdat pas in dit jaar te Echternach het gehele en ongeschonden corpus (althans dat van Echternach!) van St. Willibrord werd teruggevonden.

In een akte van abt Beornrad van Echternach is sprake van goederen, „gelegen in de pagus **Gesterean** aan de rivier de **Lippia** in de villa **Ganlingas**, en in een andere plaats, in de pagus **Spetnerian**, waar de **Lippia** met de **Renus** samenvloeit" (44). Ofschoon geen der plaatsnamen ooit is thuisgebracht, werd deze akte, afgaande op de gegevens over de Lippia (Lippe?), in de omstreken van **Wesel** gesitueerd. In het Liber aureus staat in de marge van de akte van Karel Martel, die aan St. Willibrord de kerk van „Felison in Kinnehem" afstond, een aantekening, die de schenking der kerk van „Wesele", „in eodem pago sita" = in dezelfde gouw gelegen, vermeldt. Zoals bekend, is deze akte vals. De compilator van Echternach vergiste zich bovendien, daar Velzen, waarmede hij wellicht Felison bedoeld heeft (Theofried situeert de plaats in Frisia!), en Wesel niet in dezelfde streek kunnen liggen. In Wesel heeft lang een traditie van St. Willibrord bestaan. Een kerk en een school dragen zijn naam; zijn beeld vindt men vele malen in de stad. Tot in de 16e eeuw werd zijn beeld in een jaarlijkse processie omgedragen. Een (moderne) kerk bezit een reliek van St. Willibrord (45).

Als wij de vraag even laten rusten, of de akten van omstreeks het jaar 721 werkelijk op de omstreken van Rinderen betrekking hebben, dan komt als voornaamste probleem naar voren, dat de Kleefse traditie van St. Willibrord, volgens de akten uit het begin van de 8e eeuw stammend, nà die tijd door geen enkel gegeven wordt bevestigd, totdat in het land van Kleef een geheel nieuwe traditie ontstaat. Een betrouwbaar gegeven (de klok van Wissel-Kalkar) toont aan, dat deze traditie in de 15e eeuw bestond. Het ontmoet geen bezwaar, het ontstaan van de Willibrord-cultus tegelijkertijd met, of wat waarschijnlijker is, kort nà het ontstaan van de Nederlandse aan te nemen. Straks stoten wij op gegevens, die dit als juist aantonen. Met enige nadruk moet erop gewezen worden, dat de reconstructie der feiten zich zeer sterk verzet tegen de opvatting, dat deze cultus vanaf de 8e eeuw onafgebroken in het land van Kleef heeft bestaan. De St. Willibrordtraditie is er geen vrucht van eigen bodem, doch zij werd er van buitenaf ingevoerd.

In deze streek heeft het bisdom Utrecht goederen en rechten gehad. In het jaar 1021 maakte bisschop Adelbold van Utrecht een lijst op van de goederen, die de zeven dienstmannen der Utrechtse kerk van haar bezaten (46). De akte is weliswaar onecht, doch zij staat de opvatting niet in de weg, dat Utrecht in het begin van de 11e eeuw rechten in Emmerich had, of op zijn minst er bepaalde aanspraken liet gelden. In het jaar 1129 werden de rechten van het bisdom Utrecht te Emmerich gedeeld met het klooster van Elten (47). In het jaar 1178 schonk bisschop Godfried van Utrecht aan de St. Maartenskerk van Emmerich, ter afwikkeling van bestaande geschillen, een stuk land (48). Tussen Utrecht en

Emmerich hebben dus heel concrete relaties bestaan. Het is de ene lijn, waarlangs de cultus van St. Willibrord in het land van Kleef terecht kan zijn gekomen.

Een andere lijn wordt gevormd door het feit, dat de abdij van Echternach inderdaad bezittingen heeft gehad in of nabij het land van Kleef. Het behoeft derhalve geen vraag meer te zijn, hoe de Willibrord-cultus in Emmerich terecht is gekomen. Het vermoeden staat heel sterk, dat in Emmerich en in het land van Kleef de zaken op precies dezelfde manier verlopen zijn als in Holland en Zeeland, waar een goederenbezit van Echternach gevolgd is op, misschien wel voortgekomen uit (doch dit kan niet absoluut bewezen worden) het denkbeeld, dat St. Willibrord er persoonlijk gearbeid had. Geen ogenblik mag uit het oog verloren worden, dat de abdij, volgens haar eigen getuigenis in de brief van het jaar 1191, de goederen van St. Willibrord niet meer bezat.

Naar alle waarschijnlijkheid is Emmerich niet de plaats, die in de bronnen als Embrica of Embreka wordt genoemd. Een akte van het jaar 828, waarbij een zekere Geroward goederen aan de kerk van Vetus Trajectum (Tournehem) schonk, is uitgegeven: „in villa Embrici" (49). Hieronder moet vrijwel zeker Embry verstaan worden, een gemeente in het canton Fruges. De plaats is in een andere bron in het jaar 826 als Embriacum, en in het jaar 838 als Embreca of Embrica bekend. Een akte uit de archieven van het bisdom Terwaan (50) noemt in het jaar 868 dezelfde plaats, nu Embrica geschreven, en voegt eraan toe, dat deze in de gouw van Terwaan ligt. Een akte van Karel de Eenvoudige bevestigt in het jaar 922 de kanunniken van Toul (!) in hun bezittingen (51). De akte is uitgegeven: „in ville Embrecha super Rheni fluenta" = in de villa Embrecha aan de **stromen** van de Renus. (Het meervoud is hier niet zonder betekenis!). Oppervlakkig gezien, leek deze aanduiding exclusief op het Duitse Emmerich te passen, doch nu wij weten, dat het woord Renus niet per sé de Duitse Rijn aanwijst, behoeven wij ons niet langer te laten misleiden. Het valt trouwens moeilijk aan te nemen, dat Karel de Eenvoudige, de koning van **West-Francië**, in het **Duitse** Emmerich een oorkonde uitgeeft ten gunste van de **Franse** kerk van Toul.

Door de toevalligheid van eenzelfde naam, niet in het minst door de laatste akte, zijn enige historisch-geografische details naar Emmerich verdwaald, waar zij geen authentieke basis hebben (52). Merkwaardig is, dat de abdij van Echternach geen poging heeft gedaan, om in Emmerich rechten op te eisen. De oude bronnen boden toch wel enige aanknopingspunten voor de veronderstelling, dat St. Willibrord er rechten bezeten had.

In een akte van Rinera wordt gezegd, dat de plaats in de „pagus Dublensis" lag. Dit wordt als de Duffel opgevat, een landstreek tussen Nijmegen en Kleef. Uit de 8e eeuw is voor de naam van de Duffel geen parallel bekend. Een tekst uit de codex van Lorsch, die een schenking vermeldt van het jaar 793 of 794, spreekt over de pagus Dubla, in de villa Millinga (Millingen?) (53). De codex van Lorsch is evenwel uit de 12e eeuw. In dezelfde passage noemt hij de Batua. De tekst, waarop

Hem, de Aa of de Vliet onder de naam van Renus genoemd zijn. In het Almere of in de monden van de Renus hebben tal van eilanden bestaan.

In een akte van het jaar 947 gaf koning Otto I aan het klooster van Echternach de villa Rinera terug, in de „Tubalgowe" gelegen (60). In die tijd was de abdij gelaiciseerd; zij werd in bezit gehouden door een kliek edelen, die niet tot de vriendenkring van koning Otto behoorden. De authenticiteit van de oorkonde is derhalve niet onvoorwaardelijk te aanvaarden. Wat had de abdij op dit tijdstip aan de resitutie van een veraf gelegen bezit, voor het geval het werkelijk Rinderen zou zijn? Men zou eer geneigd zijn aan te nemen, dat de onrechtmatige en heiligschennende usurpatie een reden had moeten zijn, om het goed niet te restitueren. Het is bijlange na niet evident, dat in de akte werkelijk het Kleefse Rinderen is bedoeld. Dat het Rinderen niet was, wordt nader geadstrueerd door latere feiten.

In het jaar 970 bevestigde keizer Otto I de giften, door graaf Wichman aan het klooster van Elten gedaan; o.a. wordt in de akte Rijnharen = Rinderen genoemd (61). In de vorige akte had dezelfde keizer een plaats, ook Rinere genoemd, aan Echternach geschonken, c.q. teruggegeven. In deze akte van 970 wordt het bezit ervan voor Elten bevestigd. Het duidt ten sterkste aan, dat de plaats Rinera uit de akte van het jaar 948 een geheel andere is geweest. De akte van Elten uit het jaar 970 berust op een vrij laat afschrift, en is niet in alle onderdelen betrouwbaar. Doch de latere gegevens bevestigen geheel en al, dat Echternach in de 10e eeuw geen bezit in Rinderen heeft gehad.

In het jaar 996 besliste keizer Otto III de geschillen tussen Adela met haar man Balderik en het klooster van Elten over de goederen, door haar vader graaf Wichman aan het klooster van Elten geschonken. Adela ontving Rijnhare = Rinderen (62). Deze uitspraak werd in het jaar 1129 nogmaals bevestigd (63).

Een bulle van paus Alexander II bevestigde in het jaar 1069 de bezittingen van de abdij van Echternach. Na de opsomming van enige goederen in Luxemburg volgt deze passage: „Rinerum met de kerk en zijn toebehoren: Kennele, Millinga, Tremethe, Reple; Waderloë met de kerken en toebehoren: Dissena, Durna, Bacle, Oss met hun kerken en toebehoren; Muomendorph, Munderdinga met hun kerken..." (64). De pauselijke brief bewijst niets, daar hij naar alle waarschijnlijkheid (zie het gelijksoortige geval met Walacria) slechts de vermeende rechten van Echternach bevestigt, doch geen enkele zekerheid biedt voor de conclusie, dat Echternach het aktuele bezit van de genoemde plaatsen en kerken had. De passage, die naar de schijn op het land van Kleef en Noord-Brabant betrekking heeft, wordt in de pauselijke bulle voorafgegaan en gevolgd door goederen in Luxemburg en in het Rijnland. Men mag zich zelfs afvragen, of de abdij van Echternach op dat tijdstip de later aangenomen lokalisaties al heeft voorgestaan. Van enig bezit van Echternach in de veronderstelde plaatsen blijkt in de 11e eeuw immers niets. Het is zeer goed mogelijk, dat de abdij de namen veiligheidshalve in de pauselijke bulle heeft laten opnemen. (Bij de behandeling van de Brabantse goederen

Echternach tegen te gaan; met enig recht, historisch gezien met veel recht, mocht de abdij van Echternach er als een vreemde indringer worden beschouwd.

Rinari is het kernpunt, waarop de St. Willibrord-cultus in het land van Kleef berust. De historische gegevens kunnen in het kort als volgt worden samengevat: Het is hoogst twijfelachtig, of met Rinari uit de akte van het jaar 721 werkelijk Rinderen is bedoeld. Aangenomen mag worden, dat de abdij van Echternach sinds de 12e eeuw in de mening verkeerde, dat het identiek met Rinderen was. Er is echter geen enkel bewijs, dat deze lokalisatie juist is; er zijn zelfs meerdere aanwijzingen, dat zij onjuist was. Rinderen was na de 8e eeuw in andere handen: van graaf Wichman, Elten, St. Quentin en Xanten. Pas in de 13e eeuw kreeg de abdij van Echternach te Rinderen een voet aan de grond. Deze feiten tonen de juistheid aan van hetgeen ik boven nog veronderstellen moest, namelijk dat de St. Willibrord-traditie in het land van Kleef niet steunt op de authenticiteit van een werkzaamheid of een bezit van St. Willibrord, doch dat zij er later is ingevoerd.

Ongeveer hetzelfde als te Rinderen geschiedde er met het bezit van Echternach te **Kellen.** In het jaar 1228 blijkt de abdij er de kerk te bezitten, want in dat jaar gaf zij die, met uitzondering van het patronaatsrecht, aan het klooster van Bedbur, op voorwaarde, dat telkenmale als een nieuwe proost voor dit klooster werd aangesteld, deze het patronaatsrecht van de proost van Emmerich zou ontvangen, die vanwege de abdij van Echternach hiertoe gedelegeerd was (73). Het is niet bekend, wanneer en hoe de rechten van Echternach in Kellen gevestigd zijn. Dit doet er ook weinig toe, daar de plaats in de bronnen van St. Willibrord niet is genoemd, en de kerk zeker niet als een oud bezit van St. Willibrord kan worden beschouwd, dat op Echternach is overgegaan.

Toch is het niet onmogelijk, dat de historicus of de econoom van de abdij van Echternach gemeend heeft, dat Kellen in de akten van St. Willibrord was vermeld. In de bronnen komt namelijk enkele malen Cala of Cellinum voor; daar zijn enige akten uitgegeven over schenkingen aan St. Willibrord. Hiermede was zonder twijfel het klooster van Chelles bij Parijs bedoeld, waar zuster Bertelindis verbleef, een weldoenster van St. Willibrord. Zoals bij Rinderen met Rinhari geschiedde, zo kan Cellinum heel goed de stoot hebben gegeven tot het streven van Echternach naar bezit in Kellen. In de akte van het jaar 751 of 752 komt een Cellina in verband met Rinara in de Duplao voor. De plaats uit deze akte was nog beter als Kellen op te vatten.

Kort na het opmaken van de akte van het jaar 1228 vond er een rechtsgeding plaats tussen het klooster van Bedbur en de pastoor van Qualburg wegens het innen van de tienden der kerk van Kellen (74). In de akte van de uitspraak zijn enige brieven opgenomen van de abt van Echternach aan de aartsdiaken van Emmerich, die het recht van Bedbur en de delegatie door Echternach bevestigen.

In het jaar 1248 bevestigde de kardinaal-legaat Petrus het klooster van Bedbur in het bezit der kerk van Kellen (75). De akte bevestigt tevens de schenking der kerk door de abt van Echternach aan het klooster van Bedbur. Deze kerk, zegt de akte, bezit de abdij van Echternach „nullo medio". De term laat twee vertalingen toe: door middel van niemand, d.w.z. Echternach bezit die kerk rechtstreeks of onmiddellijk. Het kan echter ook betekenen: door geen middel, d.w.z. dat Echternach geen titel van bezit kon overleggen. Bij gebrek aan nadere gegevens is niet met zekerheid uit te maken, wat er precies bedoeld is. Om de latere feiten zou aan de tweede betekenis misschien de voorkeur gegeven mogen worden.

In het jaar 1249 bevestigde Konrad, aartsbisschop van Keulen en pauselijk legaat, nogmaals het bezit van het klooster van Bedbur (76). In een andere akte gaf de aartsbisschop aan het klooster toestemming, om de kerk van Kellen door één priester te doen bedienen (de regels der orde schreven twee personen voor) (77). Het recht van Echternach wordt als volgt vermeld: „waarvan (nl. de kerk) het klooster van Echternach, **naar men zegt,** het patronaatsrecht toebehoort". Verder is er geen melding meer van gemaakt; men mist zelfs elke bepaling, die dit recht erkent of regelt. Het patronaatsrecht van Echternach te Kellen schijnt na 1249 tijdelijk in het vergeetboek te zijn geraakt. De draad werd in het jaar 1352 weer opgenomen, toen het klooster van Bedbur, inmiddels vrouwenklooster geworden, een nieuwe pastoor voor de kerk van Kellen verlangde. De abt van Echternach had nog het patronaat en de presentatie der kerk (78). Een gelijksoortig geval deed zich voor in het jaar 1358 (79). In het jaar 1453 presenteerden de priorin en het klooster een nieuwe pastoor, daar de vorige zich teruggetrokken had naar de abdij van Bern (80). De laatste benoeming van een pastoor, op verzoek van Bedbur door de abt van Echternach gedaan, dateert van het jaar 1491 (81). Daarna blijkt uit de archieven geen relatie meer tussen Echternach en Kellen.

De kerk van Kellen wordt door de gangbare geschiedschrijving tot de tijd van St. Willibrord teruggevoerd. Van daar af tot in de 13e eeuw liggen niet minder dan **5 eeuwen,** waarin geen enkele relatie tussen Echternach en Kellen heeft bestaan. Is de kerk van Kellen een oud goed van St. Willibrord geweest, dan geeft de bekende brief van Echternach uit het jaar 1191 toch toe, dat de abdij er niets meer bezat. In dit vertoog wilde Echternach liever zwijgen over de goederen, aan de graaf van Gelre geschonken, evenals over Antwerpen. Nu de feiten chronologisch zijn gerangschikt, vatten wij de betekenis hiervan beter: de abdij van Echternach was er reeds van overtuigd, dat zij aanspraken had in Antwerpen en op plaatsen, onder Gelre ressorterend, doch die aanspraken had zij nog niet tot gelding gebracht. Op dat ogenblik liet zij zelfs nog in het midden, of zij haar vermeende rechten zou opeisen. Het onderscheid tussen Gelre en Kleef in het gebied, waarop zij de blik gericht had, was haar, zoals voor veel buitenstaanders, te subtiel; de gebieden van Gelre en Kleef hebben hier nogal vreemd door elkaar gelopen. Het patronaatsrecht der kerk van Kellen moet Echternach tussen 1191 en 1228 hebben opgeëist; zij heeft het verkregen.

Nu is aangetoond, dat de twee voornaamste steunpunten van de Willibrord-cultus in het land van Kleef geen authentieke relikten van St. Willibrord zijn, behoeven de andere lokalisaties niet meer weerlegd te worden. Dit zijn Nitra, Haemni, Dangaesbroch, Meri en Millinga. Deze situeringen zijn slechts afgeleid van de aangenomen indentiteit tussen Rinharim en Rinderen. Het is een vaststaand feit, dat Echternach in het land van Kleef rechten en goederen heeft verworven. Tussen 1242 en 1269 zijn in een bron van Echternach de tienden van Nutterden en Donsbruggen genoemd (82). In het jaar 1332 stemde de abt van Echternach, als patroon der kerk van Rinderen, toe in de oprichting van een altaar in de kerk van Donsbruggen (83). Het feit zegt vanzelfsprekend niets ten aanzien van de identificatie van Dangaesbroch. In de jaren 1253 (84) en 1458 (85) stelde de abdij inwoners van Kleef als procurator der Kleefse goederen aan. Het markante feit, dat de plaatsnamen uit de bronnen op schijnbaar evidente wijze in deze streek aangewezen konden worden, is geen argument meer voor de juistheid der situering, daar in de loop van deze situatie reeds tientallen even opvallende doublures aan de orde zijn geweest. Op enige van de plaatsnamen kom ik nog terug bij de situering der goederen in Noord-Frankrijk.

KERKEN EN GOEDEREN IN NOORD-BRABANT.

Met enige plaatsen in de Belgische Kempen bezit Noord-Brabant een zeer sterke St. Willibrord-traditie. Talrijk zijn er de goederen, waarvan gezegd wordt, dat zij aan St. Willibrord geschonken, en later door hem aan de abdij van Echternach vermaakt zijn. Bijzonder stevig leek deze traditie te staan, omdat het werkelijke goederenbezit van Echternach niet licht als de vrucht kan worden opgevat van een, eventueel foutieve, historische lokalisatie, doch dit historisch vaststaand bezit van de abdij als het ware een ontwijfelbare bevestiging inhield van de schenkingen aan St. Willibrord. De juiste feiten in verband met de bezittingen van Echternach zijn in alle details moeilijk te achterhalen, enerzijds omdat de door Echternach verdedigde identiteit tussen deze goederen en de schenkingen aan St. Willibrord naar de schijn een historische zekerheid vormde, anderzijds omdat deze goederen in een streek liggen, waar in de gangbare historische opvattingen redelijkerwijs een activiteit van St. Willibrord verondersteld kon worden. In de korte afstand tot Antwerpen, lag een argument temeer, om diens activiteit in Noord-Brabant aan te nemen.

Noord-Brabant bezit tal van kerken, aan St. Willibrord toegewijd. Deze kerken zijn niet door de heilige zelf gesticht, zelfs in het geval dat hun ouderdom zeer ver teruggevoerd zou kunnen worden. In de meeste gevallen kan worden aangetoond, dat zij niet ouder zijn dan de 12e eeuw 85a). Het patronaat van St. Willibrord wijst dus slechts aan, dat er in de 12e eeuw in Brabant een uitgebreide cultus van St. Willibrord bestond. Daar er in de vier tussenliggende eeuwen geen spoor van een traditie aan te wijzen is, gaat het niet aan klakkeloos het bestaan van die cultus tot in de 8e eeuw terug te voeren. Door het patronaat der kerken wordt de historiciteit van St. Willibrords werkzaamheid in Brabant op geen enkele manier gesteund.

Toch blijft het merkwaardig, dat in Brabant zoveel kerken aan St. Willibrord zijn toegewijd, terwijl men geen enkele aantreft in Holland, Utrecht en Friesland, waar de gangbare geschiedschrijving toch het centrum van diens bisdom en het zwaartepunt van zijn missie situeert. In het eigen (?) bisdom is geen enkele Willibrordus-kerk gesticht, terwijl zijn patronaat veelvuldig voorkomt in Brabant, dat niet eens tot het bisdom Utrecht behoorde. Om bepaalde redenen, die wij straks beter begrijpen, is de St. Willibrordus-cultus bijzonder diep in Brabant aangeslagen. De aanwijsbare uitingen van die cultus liggen in Brabant chronologisch veel vroeger dan in Utrecht en Holland. Nu mag het wel waar zijn, dat de cultus van de heilige, en het denkbeeld, dat hij de eerste bisschop van Utrecht was geweest, in Utrecht onafhankelijk van Brabant is ontstaan, toch blijkt de wijdere verbreiding van zijn cultus geenszins in Holland, doch in Brabant wortel te hebben geschoten. In Brabant is St. Willibrord een volksheilige geworden; in Holland blijkt hij slechts een bezit van de intellectuelen en van de historici te zijn geweest (86). Dit wordt nóg interessanter als blijkt, dat de Brabantse cultus geenszins van Utrecht, doch van Echternach stamt. De Brabantse traditie is zonder de minste twijfel van **zuidelijke** oorsprong. Het spreekt vanzelf, dat toen de zuidelijke en de noordelijke tradities in Brabant samenkwamen, m.a.w. toen de Brabantse traditie de grote afstand tussen noord en zuid overbrugde, de Noord-Nederlandse legende nóg sterker kwam te staan.

Noord-Brabant bezit (of bezat!) talloze Willibrordus-putjes, waaraan de traditie verbonden is, dat de apostel er gedoopt zou hebben. Deze putjes zijn de vruchten van een, overigens zeer late, legendevorming. Vóór de 17e eeuw zijn zij nergens vermeld. Het zou misplaatst zijn, hun zogenaamde historiciteit nog nader te weerleggen.

In het onderzoek naar de waarheid van de Brabantse traditie beperk ik mij tot de kerken en goederen, die St. Willibrord in bezit heeft gehad en die hij aan Echternach schonk. In feite is uitsluitend de vraag van belang, of en hoe de identiteit tussen de aan St. Willibrord geschonken goederen en de daarmee gelijkgestelde plaatsen in Brabant vaststaat. Deze vraag zou met één zin kunnen worden afgedaan: De identiteit steunt nergens op; zij is nimmer bewezen, en werd in de 12e eeuw slechts door Echternach aangenomen, beter gezegd: verondersteld. Om er niet de minste twijfel over te laten bestaan, dat het zogenaamde goederenbezit van St. Willibrord in Brabant op een misvatting van Echternach berust, is het nodig alle details over het bezit van Echternach in Brabant na te gaan. Kan bewezen worden, dat de goederen van St. Willibrord in het geheel niet in Brabant gelegen hebben, dan verliezen de Nederlandse opvattingen hun laatste steun. Terwille van de overzichtelijkheid behandel ik de plaatsen in alfabetische volgorde, stuk voor stuk. Alle herhalingen zijn niet te vermijden, daar enkele plaatsen tesamen in dezelfde akte of dezelfde passage genoemd worden. Terwille van een overzichtelijke methodiek behandel ik de juiste plaats ervan in een volgend hoofdstuk. Het verdient wellicht aanbeveling, dit en het volgend hoofdstuk dóór elkaar heen te lezen.

1. Haeslaos, Husloth (Aalst?).

In het jaar 717 of 718 schonk de monnik Ansbald, zoon van Wigibald, aan St. Willibrord een landbezit in de plaats **Haeslaos,** in de pagus van **Taxandria,** aan de rivier de **Dudmala** (87). De akte is gegeven in het klooster van Suestra, waar Ansbald monnik was. Zij wordt toegepast op Aalst, dat naar onze begrippen in Taxandrië en aan de Dommel (Dudmala) ligt, zodat deze lokalisatie naar de schijn juist leek. In het zogenaamde testament van St. Willibrord is deze schenking van Ansbald vermeld, nu echter onder de naam **Husloth** (88).

Van Aalst bezitten wij uit de 8e eeuw en lang daarna geen paralleltekst, zodat het bestaan van het dorp in het begin van de 8e eeuw een geheel onbewezen zaak is. Dat bestaan kan niet worden afgeleid uit deze akte; waar het er juist om gaat, de in deze akte aangenomen identiteit van Haeslaos en Aalst aan te tonen, moet een bewijs van buiten de akte komen. Aalst ligt dicht bij Waalre, waar een ander goed van St. Willibrord gesitueerd werd. Er zijn aanwijzingen, dat Waalre het eerste of voornaamste bezit van Echternach in Brabant is geweest, van waaruit een expansie werd ingezet, steunend op en bepaald door de oude akten. Aan de lokalisatie van Haeslaos te Aalst heeft de abdij van Echternach part noch deel gehad. Echternach heeft nimmer enig goed in Aalst gehad of er enig recht opgeëist, dit zelfs ondanks het feit, dat de abdij stevig in Waalre en Valkenswaard gevestigd was. Ten aanzien van Aalst is de recuperatie door Echternach niet geslaagd, ofwel om onbekende redenen vastgelopen. Misschien heeft Echternach nimmer geweten, waar dit Haeslaos te zoeken was. Voor de identificatie Haeslaos-Aalst hebben de historici uit andere, in de buurt terecht gekomen lokalisaties slechts een konsekwentie getrokken, die overigens nimmer bewezen werd. Haar onjuistheid blijkt afdoende uit het feit, dat Aalst in geen enkele bron van Echternach (uiteraard nà 718) voorkomt. De abdij beschouwde haar bezit te Waalre als het belangrijkste in Brabant. Was zij de mening toegedaan, dat zij in Aalst enig bezit had, nota bene afkomstig van St. Willibrord, dan zou zij niet gerust hebben, voor zij dat bezit had terugverworven.

De akte is afkomstig uit het Liber aureus van Echternach, door Theoderich tegen het einde van de 12e eeuw samengesteld. Mogelijk is de akte slechts in zoverre echt en betrouwbaar, dat Ansbald een goed aan St. Willibrord had geschonken, in Haeslaos of Husloth gelegen. Met de rivier de Dudmala kàn inderdaad de Dommel zijn bedoeld. Ook hier missen wij zeer een paralleltekst uit de 8e eeuw! Droeg in de 8e - 12e eeuw de Dommel reeds een naam, die de latinisering tot Dudmala lijden kon, dan is dit een bijvoeging van Theoderich. De feiten met betrekking tot andere goederen in Brabant wijzen immers uit, dat de abdij van Echternach in het terugzoeken van de aan St. Willibrord geschonken goederen haar aandacht sterk en eenzijdig op Brabant heeft gericht. Deze vrijheid van Theoderich behoeft ons niet te verwonderen; in het Liber aureus heeft hij nog sterker staaltjes van tekstkritische gemakzucht of tendentieuse interpretatie geleverd.

De aanduiding, dat Haeslaos in Taxandria ligt, kan geheel authentiek zijn. Doch deze streeknaam wijst in de vroegste bronnen zeker niet op Noord-Brabant! In het leven van St. Lambertus vinden wij deze tekst (89); „om het Evangelie te verkondigen, daalde hij naar de volkeren af (90), die de naaste buren van Taxandrië zijn, waar **de rivier de Mosa, door de wateren van de Renus vermeerderd,** altijd breder wordt, en zij in de verste verte niet meer lijkt op haar oorsprong, en zij niet ver van de **Engelse zee** de **Taxandriërs** en de overige volkeren, die tegen deze streek aan wonen, van de **Friezen** scheidt". Tot heden scheen de tekst duidelijk op het midden van Nederland te wijzen, ofschoon er toch wel voldoende andere aanwijzingen bestaan, dat Taxandrië heel moeilijk tot aan de Nederlandse grote rivieren kan worden uitgestrekt. Vóór de 10e eeuw wijzen Renus en Mosa, vooral in het verband gebruikt, dat duidelijk en zelfs woordelijk aan de klassieke beschrijvingen van de monden van de Renus herinnert, zeker niet de rivieren in Nederland aan. Evenmin kunnen vóór de 10e eeuw de Friezen in het noorden van Nederland gesitueerd worden. Interpreteren wij de bovenstaande tekst met deze wetenschap, dan moeten wij Taxandrië zonder de minste twijfel in een streek ten zuiden van Antwerpen situeren, waar trouwens ook de wieg van Bracbante heeft gestaan, zodat de later algemeen aanvaarde synonimiteit tussen Taxandria en Brabant in de wortel niet eens geheel onjuist is. Elders hebben wij teksten van Plinius gezien (zie blz. 288), die Taxandrië tussen de Schelde en het noorden van Frankrijk plaatst. Haeslaos in Taxandrië kan in de 8e eeuw onmogelijk in het oosten van Noord-Brabant gelokaliseerd worden.

Is de taalkundige of de fonetische evolutie van Haeslaos tot Aalst te aanvaarden, dan kan Haeslaos evengoed het Belgische Aalst (Oost-Vlaanderen) zijn, vooral omdat de Franse vorm van deze plaatsnaam, Alost, nog dichter bij Haeslaos staat. Of mag misschien de identiteit aangenomen worden van Haeslaos, Haslon, Aslon en Ascloa? Deze laatste plaats is uit de bronnen bekend als de plek, waar tegen het einde van de 9e eeuw de Noormannen zich verschansten. De Annalista Saxo zegt in dit verband (91), dat de Noormannen in het jaar 884 vanuit **Haslon over de Somme** het rijk van Francië binnenvielen. Uit dit bericht blijkt zonneklaar, dat de gangbare opvatting van Haslon als Elsloo (Ned. Limb.) een misgreep was. Een ander **Asclao** is uit een oorkonde van het jaar 860 als koninklijke residentie bekend (92).

De situering van Haeslaos op het Brabantse Aalst is geheel onbewezen. Deze identificatie heeft Echternach nooit voorgestaan. Uit de bronnen van Echternach blijkt integendeel, dat dit goed van St.Willibrord niet gerecupereerd is. De „terugvinding" door de historici heeft derhalve niet de minste waarde.

Dezelfde Ansbald heeft in het jaar 712 de plaats **Levetlaus,** ook in Taxandrië aan de Dudmala gelegen, aan St. Willibrord geschonken. De een verklaart deze plaatsnaam als een mogelijke verminking van Haeslaos (93); een ander meent de plaats te mogen situeren in of nabij de buurt-

schap Luissel, in het westen van de gemeente Boxtel gelegen (94). Een (moderne) veldkapel, in deze buurtschap opgericht, heeft deze laatste opvatting min of meer tot historische zekerheid verheven. Daar beide determinaties op geen enkel gegeven steunen, dient Levetlaus bij de nog niet gesitueerde goederen gerangschikt te worden.

2. **Alfeim, Alpheimpso** (Alphen?).

In het jaar 709 schonk een zekere Engelbert aan St. Willibrord zijn vaderlijk erfdeel, dat gelegen was in de plaats **Alfeim**, in **Taxandrië** (95). De akte is uitgegeven te **Tilliburgis**. Onder de eerste plaatsnaam verstaat men Alphen, onder de tweede Tilburg. Deze dubbele toepasselijkheid leek de situeringen onaantastbaar te maken. In het testament van St. Willibrord is de schenking onder de naam **Alpheimpso** vermeld.

Over de gang van zaken met betrekking tot de kerk van Alphen worden wij bijzonder goed ingelicht door de bronnen van Echternach en van Tongerloo; beide abdijen hebben met Alphen te maken gehad. Van het meeste belang is de eerste akte over de kerk. In het jaar 1175 stond de abt van Echternach de kerk van Alphen aan de abdij van Tongerloo af tegen een jaarcijns van een zilveren mark (96). De kerk, zegt de oorkonde, was lang door de pastoors verwaarloosd; in het vervolg zou door Tongerloo in de pastorale zorg voorzien worden. De abt van Tongerloo verplichtte zich, elk jaar een mark aan Echternach te betalen als deel van de tienden, die rechtens aan Echternach toekwamen. Deze betaling moest te Waderlo (Waalre) geschieden. De som der tienden was op dit gering bedrag gesteld, omdat de abt van Tongerloo alle jura en andere betalingen aan het bisdom moest doen, en hij tevens verplicht was het kerkgebouw te onderhouden. Aan de toekomstige abten van Tongerloo werd de verplichting opgelegd, zodra zij gekozen waren, de kerk van Alphen uit handen van de abt van Echternach te ontvangen. Vanwege Echternach was de deken **Theoderich** (!) bij het opmaken van de akte aanwezig.

Er zou uit deze akte gelezen kunnen worden, dat de abdij van Echternach van oudsher de kerk van Alphen in bezit heeft gehad, en dat haar recht terugging op Alfeim, in de akte van het jaar 709 genoemd. Dit staat er namelijk **juist niet** in, ofschoon men het wel voor zeker mag houden, dat het de gedachtegang van Theoderich is geweest. De akte bevat enige interessante elementen, die de weg wijzen naar wat er als zuivere historische waarheid uit te putten is. Kort vóór de datum der oorkonde heeft de abdij van Tongerloo de kerk van Alphen gesticht, of kreeg zij de zielzorg in een reeds bestaande kerk. Dit blijkt hieruit, dat de abdij van Tongerloo alle jura betaalde, de zielzorg op zich genomen had, en de verplichting had het kerkgebouw te onderhouden.Een en ander geeft de indruk, dat de kerk een eigenkerk van Tongerloo was. Lang kan zij nog niet bestaan hebben, want van een vroegere kerk of parochie blijkt niets uit de schriftelijke bronnen, en wat te Alphen nog belangrijker is, niets uit de archeologische relikten, welke laatste er rijkelijk aanwezig zijn uit **andere** historische perioden. Toen de zaken van de kerk en haar verhouding tot Tongerloo geregeld waren, verscheen de

abdij van Echternach ten tonele met de bewering, zogenaamd door stukken gesteund, dat de kerk van Alfeim hààr toebehoorde. Tongerloo bracht hiertegen in, dat, zo er voorheen al een pastoraat in Alphen had bestaan, dit in elk geval al lang niet meer was uitgeoefend.Hierop had Echternach als uitvlucht bij de hand, dat de aangewezen pastoors de parochie lang hadden verwaarloosd! Er behoeft nauwelijks op gewezen te worden, dat de archieven van Echternach tussen 709 en 1175 geen enkel gegeven over Alfeim bevatten, zodat de bewering van de abdij een duidelijke onwaarheid was. Hoelang was er dan geen pastoor meer geweest? In elk geval zolang, dat Echternach zelfs niet meer de juiste tijd wist op te geven, waar Alphen nog een geregelde bediening vanwege Echternach had gehad. In zijn geldelijke aanspraken was Echternach zeer gematigd. Van de tienden, die de abdij rechtens **zou moeten hebben** (de oorkonde zegt het heel nadrukkelijk; dus **had** Echternach deze niet !) vorderde de abdij slechts een kleine recognitie. Waarschijnlijk bezat de abdij van Tongerloo de tienden ook niet. Echternach kon dus geen deel van de tienden vorderen, doch slechts een vergoeding voor het beweerde recht op de tienden. De jonge abdij van Tongerloo durfde zich tegen de aanspraken van Echternach niet verzetten, ook als zij wat de zaak zelf betreft niet volledig overtuigd is geweest. Zij erkende, volkomen ten onrechte, de aanspraken van Echternach.

De eerste ondertekenaar der oorkonde vanwege Echternach, en waarschijnlijk de auctor intellectualis van de zaak, is de befaamde Theoderich, die het Liber aureus van Echternach samenstelde, een verzameling der bronnen van de abdij, die ogenschijnlijk een historisch, doch in feite een zakelijk belang diende. Na dit in Alphen behaalde succes is hij met voortvarendheid doorgegaan met het herstel van het vermeende vroegere bezit van Echternach, zodat wij de éne na de andere de lokalisaties op Noord-Brabant terecht zien komen. Op historisch gebied heeft deze lichtvaardige historicus (en vervalser!) een onmetelijk succes gehad, want eeuwen lang heeft hij de geschiedschrijvers misleid, die tot heden wel móesten aannemen, dat Alphen, waar de abdij van Echternach goederen bezat, inderdaad het oude Alfeim was.

De schenking van Engelbert te Alfeim aan St. Willibrord omvatte 11 **hoeven** (97) met een zaal en een hof. In de akte van het jaar 709 wordt met geen woord over een **kerk** gerept. Toch eiste de abdij, steunend op deze akte, de kerk van Alphen als haar bezit op. Theoderich heeft aan de oude akte een veel bredere interpretatie gegeven dan de woorden toelaten.

Tussen 1181 en 1210 bevestigde Godfried, abt van Echternach, het bezit der kerk van Alphen aan Tongerloo (98). In het jaar 1186 bevestigde paus Urbanus de bezittingen van Tongerloo (99), o.a. „de kerk van Alphen, die gij in leen hebt van het klooster van Echternach, met behoud van het recht van dat klooster". In het jaar 1205 belastte de aartsdiaken van Luik een abt van Tongerloo met de zielzorg in de kerk van Alphen, „die door de abt van Echternach aan de abdij van Tongerloo ter bediening is afgestaan" (100). In het jaar 1218 beleende de abt van Echternach die

van Tongerlio weer met het patronaat van Alphen (101). Soortgelijke beleningen volgden in de jaren 1223 (102), 1234 (103), 1266 (104) en 1270 (105); de laatste is uit het jaar 1287 bekend (106). In het jaar 1233 bevestigde paus Urbanus III de bezittingen der abdij van Tongerloo, o.a. **een hof** te Alphen en andere goederen, die de abdij tegen een jaarcijns van de abdij van Echternach in bezit had (107). Het lijkt erop, dat Echternach dit goed tussen 1175 en 1233 verkregen heeft; in de eerste akte is het niet genoemd. Uit een oorkonde van het jaar 1236 blijkt, dat de Franse (!) Tempeliers (108), voor wie de prior van Wavre optrad, eveneens goederen in Alphen bezaten, waaronder volgens een akte van het jaar 1280 een bos (109).

De akten van belening der kerk van Alphen door Echternach houden met het jaar 1287 op, terwijl er noch in de archieven van Echternach noch in die van Tongerloo iets te vinden is, dat wijst op een verandering in het statuut der kerk. Het patronaatsrecht van Echternach te Alphen is onopgemerkt uitgestorven. Wel valt het op, dat in het laatste jaar Echternach de kerk van Diessen (in meerdere akten worden de kerken van Alphen en Diessen tegelijk beleend) volledig aan Tongerloo afstond, doch in de akte van het jaar 1287 staat geen bepaling, dat dit ook voor de kerk van Alphen gold.

In Tongerloo schijnt men in de 14e eeuw de zaak van de kerk van Alphen nog eens te zijn nagegaan, want in het jaar 1329 gaf notaris Johannes van Diest een vidimus van de overeenkomst van het jaar 1175 (110). Het doel van het vidimus is niet vermeld, zodat niet blijkt ,waarom de zaak opgerakeld is. In het jaar 1471 werd te Echternach een vidimus gemaakt (om op reis mee te nemen!) van de schenkingsakten van: Waderlo, Alfeim, Birni, Hoccanschot, Hulislaum, Heopordum, Eresloch, Dissena en Haeslaos (111). In sommige daarop geinterpreteerde plaatsen in Brabant bezat Echternach nog goederen; in andere, zoals te Alphen, bezat Echternach niets meer. Dit vidimus, kennelijk bedoeld ter dokumentatie van de procurator der abdij in Brabant (in de archieven van Echternach aangeduid als „inferiores partes") had slechts weinig concrete, doch overwegend speculatieve waarde.

De abdij van Echternach heeft het patronaatsrecht der kerk van Alphen ruim een eeuw lang in bezit gehad. Dit is alles, wat uit de historische bronnen valt af te leiden. Enigszins vreemd is het, dat Echternach nà 1287 het patronaatsrecht heeft laten schieten, in het jaar 1175 met zoveel beslistheid opgeëist. Nóg vreemder is evenwel, dat van het zogenaamde recht van Echternach op de kerk van Alphen tussen de jaren 709 en 1175 (366 jaren!) niets blijkt.

Nadat de abdij van Echternach de erkenning van haar beweerd patronaatsrecht op de kerk verkregen had, heeft zij haar rechten te Alphen uitgebreid. Omstreeks het jaar 1200 schreef de pastoor van Alphen (als zodanig zetelde er magister G. uit Munstereifel!), dat een zekere Giselbert en zijn zonen met geweld beslag op de tienden hadden gelegd (112). In deze brief is geen sprake van enig recht van Echternach.

In het jaar 1205 hield een zekere Marsilius van Renrode, inmiddels kloosterling geworden, een hoeve te Alphen in leen van Echternach. Dit goed droeg Echternach tegen een jaarcijns aan Tongerloo over (113).

In het jaar 1212 deed Winric van Alphen afstand van zijn aanspraken op de tienden onder Alphen ten gunste van de abdij van Tongerloo (114). De bewering van de abdij van Echternach, dat de tienden haar toekwamen, was dus niet of niet geheel juist; er waren ook andere bezitters.

Een volgende oorkonde uit het jaar 1215 deelt mede, dat er twist had bestaan tussen de abdij van Tongerloo en ridder Winric van Alphen over een perceel land, waarvan Tongerloo beweerde, dat het van de kerk was, maar Winric stelde, dat hij en zijn voorzaten het reeds meer dan 40 jaren bezeten hadden (115). Terugtellend komt men precies op het jaar 1175 terecht, toen Echternach zijn zogenaamd recht op de kerk van Alphen overdroeg. De rechten van Winric en de overdracht van de kerk raken elkaar érgens, al wordt het juiste verband door de spaarzame gegevens niet duidelijk. Winric beriep zich op oudere rechten, die al bestonden vóórdat de abdij van Echternach de hare gelden deed. Dit staat niet met zoveel woorden in de oorkonde, doch het mag zonder bezwaar als de juiste strekking worden opgevat. Het wijst er heel sterk op, dat de aanspraken van Echternach op Alphen in het jaar 1175 voor het eerst zijn gesteld. De historische bronnen laten trouwens geen andere conclusie toe.

Voor de andere Brabantse goederen is Alphen van veel belang, omdat hier enkele feiten naar voren komen, die in de andere gevallen vermoedelijk niet anders hebben gelegen. Het is vrijwel zeker, dat de identificatie van het Alfeim van St. Willibrord met het Brabantse Alphen voor het eerst in 1175 is uitgesproken. Bovendien is het meer dan waarschijnlijk, dat Echternach, zelf of door middel van Tongerloo, reeds gevestigde rechten van anderen verdrongen heeft. De kleine landheer Winric kon zich niet met kans op succes tegen een rijksabdij verzetten; achter Tongerloo stond in zijn geval de machtige abdij van Echternach. In naam der historie heeft hij zijn rechten verspeeld!

De akte is uitgegeven te **Tilliburgis,** dat als Tilburg wordt opgevat. De akte van het jaar 709 heeft niet op Alphen betrekking; zodoende blijft er voor de identificatie van Tilburg geen enkele grond meer over. Het is immers duidelijk, dat deze slechts steunt op de vermeende nabijheid tussen de twee plaatsen der akte. Er bestaat niet het minste spoor van historische of archeologische aard, waaruit het bestaan van Tilburg (onder deze naam!) al in de pre-Karolingische periode kan worden afgeleid. Elke parallel-vermelding ontbreekt. Toen Tilburg in het begin van de 13e eeuw verscheen (hoe heeft het in de **vijf** tussenliggende eeuwen bestaan?), heette de plaats meestal Westilborch, en slechts sporadisch Tilborch (116). Het gaat toch beslist té ver, deze plaats klakkeloos gelijk te stellen met een, in een akte van het jaar 709 genoemd!

In Kortrijk zijn in het begin van de 16e eeuw enige personen uit een geslacht Tilleborch of Van Tillenborch bekend; vooral de laatste is duidelijk een afkomstnaam. De plaats is niet meer bekend; doch zij moet in de naaste of verdere omgeving van Kortrijk gelegen hebben. De Flou wijst er heel nadrukkelijk op, dat hier zeker niet aan het Nederlande Tilburg gedacht mag worden (117).

3. **Baclaos, Bagoloso** (Bakel?).

In het jaar 714 droeg Pepijn en Plectrudis het klooster Suestra aan St. Willibrord over. De akte van deze schenking is opgemaakt te **Bagoloso** (118).

In het jaar 721 ontving St. Willibrord van Herelaef, de zoon van Badager, „ten gunste van de kerk der apostelen Petrus en Paulus, en St. Lambertus, bisschop en martelaar, die ik onlangs heb doen bouwen in de plaats **Baclaos**, waar nu de heer vader en bisschop Willibrord als „custos" aan het hoofd staat, drie hoeven in hetzelfde **Baclaos** (119). In het testament van St. Willibrord komt Baclaos **niet** voor.

Er is altijd aangenomen, dat de goederen van St. Willibrord, waarover hij geen uitdrukkelijke beschikking heeft gemaakt, ipso facto aan het bisdom van Trajectum vervallen zijn. Het recht van Echternach op Baclaos is derhalve al problematisch, wanneer niet blijkt, dat de abdij dit goed van St. Willibrord ontving. Waarschijnlijk is dit vraagstuk te subtiel geweest voor Theoderich, toen hij in Brabant een heel agglomeraat van de oudere goederen als het ware plukrijp terugvond.

Het Brabantse Bakel heeft inderdaad een St. Lambertus-kerk. Dat deze door St. Willibrord is geconsacreerd, wordt algemeen aangenomen, doch dit is niet te lezen uit de bovenstaande akte. Het detail doet overigens weinig ter zake. De abdij van Echternach heeft inderdaad rechten in Bakel gehad, zodat er naar de schijn twee sterke argumenten aanwezig zijn voor de gelijkstelling van Baclaos met Bakel. Ook hier bedriegt de schijn.

De identificatie van Bagoloso met Bakel wordt door de buitenlandse historici slechts schoorvoetend of in het geheel niet aanvaard. Blijkbaar, en volkomen terecht, kunnen zij zich moeilijk voorstellen, dat het Brabantse Bakel, uit geen enkele parallel-tekst bekend, in de pre-Karolingische periode al van een dergelijke betekenis was, dat Pepijn en Plectrudis er verblven. Bij de akte van het jaar 714 deelt Mühlbacher (120) mede, dat „men" (het is zijn overtuiging niet!) de plaats van Bagoloso te Bakel denkt, doch dat Menke er Bailleu-sur-Thérain (dép. Oise, arr. Beauvais) voor aanziet. Wat ten gunste van Bakel door de Nederlanders als een historische zekerheid wordt aanvaard, blijkt dit in het geheel niet te zijn.

Verdiept men zich in de relaties tussen de abdij van Echternach en Bakel, dan ziet men hetzelfde verschijnsel als bij de andere plaatsen, namelijk dat de rechten van Echternach zeer laat zijn ontstaan. De eerste vermelding van Bakel in de archieven van Echternach dateert van het jaar 1260 (121), meer dan vijf eeuwen nà 721! Er moeten wel heel sterke

bewijzen voor de dag komen, om in de identiteit van Barclaos en Bakel te doen geloven. In het jaar 1260 erkende de abt van Echternach, dat Gerard, een burger van 's-Hertogenbosch, de helft der tienden van de abdij in leen had, welke helft totdantoe ridder Hendrik van Bakel van de abdij in leen had gehad, met de bijbehorende rechten en plichten, uitgezonderd het patronaatsrecht der kerk (122). Tussen 721 en 1260 bevatten de archieven van Echternach geen spoor van Bakel; het is uit historisch oogpunt beslist onaanvaardbaar te veronderstellen, dat de rechten van Echternach te Bakel zo lang gesluimerd hebben, en dat zij op de juiste plaats weer uit de grond rezen. Ontleed men zulk een veronderstelling tot op de bodem, dan zal men bemerken, dat zij berust op tal van gegevens, die niet bewezen zijn en toch gemakshalve maar worden aangenomen.

Enige jaren daarna, in 1267, ontstond er een hevige twist over het bezit der kerk van Bakel. Kanunnik Arnold van Aldeneik (123) had de kerk en de zielzorg van de aartsdiaken van Luik ontvangen, doch hij werd in zijn rechten bedreigd door kanunnik Arnold van Trier (124). Deze trad namens de abdij van Echternach op, waar inmiddels het denkbeeld ontstaan en tot vaste overtuiging gegroeid was, dat zij de kerk van Bakel te vergeven had. Door beide partijen werd kannunnik Hugo van Rijssel, deken van Thuin, als scheidsrechter aangewezen. In feite werd de strijd gevoerd tussen de abdij van Echternach en het bisdom Luik; dit waren de twee instanties, die het begevingsrecht voor zich opeisten. De zaak is in deze zin opgelost, dat Hugo van Rijssel, als mandataris van de aartsdiaken van Luik en van kanunnik Arnold van Aldeneik, ten gunste van de abdij van Echternach afstand deed van het presentatierecht der kerk. Uit de termen der akten valt niet aan te tonen, dat Echternach zijn vermeende rechten baseerde op de schenkingsakte van het jaar 721, doch dit mag misschien worden aangenomen (125). Vóór het jaar 1267 heeft de abdij van Echternach geen rechten op de kerk van Bakel laten gelden. Dit komt als een niet te loochenen feit uit de stukken naar voren.

Ook in Bakel heeft Echternach zijn rechten weten uit te breiden. In het jaar 1326 verkocht Jan III, hertog van Brabant, aan de inwoners van Bakel en Aerle alle rechten binnen de door hem bepaalde grenzen tegen een jaarcijns; die rechten behoorden voor de helft toe aan de abdij van Echternach (126). Uit het jaar 1358 bestaan enige oorkonden over de tienden van Bakel; de kleine tienden behoorden toe aan een priester; een derdedeel van de grote tienden (127) aan de abdij van Echternach (128). In het jaar 1399 verklaarden de zonen van Dirk van Gemert, dat zij de tienden der parochiekerk afstonden, welke rechtens aan Echternach toebehoorden; dat zij de abt verder geen moeilijkheden in de weg zouden leggen, en dat zij alle oorkonden zouden afgeven, die zij over de tienden in hun bezit hadden (129). Wat waren deze voor Echternach zo begerenswaardige stukken? Men kan toch moeilijk aannemen, dat de heren van Gemert met valse stukken tegen de rijksabdij gestreden hebben. De bepaling wekt sterk de indruk, dat de abdij van Echternach te Bakel rechten van anderen verdrongen heeft.

Echternach heeft de kerk en de tienden van Bakel verkregen door ruzie en dwang; van een beroep op de schenkingsakte van het jaar 721 blijkt niets. Dit kon ook niet, daar het goed van Baclaos niet in het testament van St. Willibrord voorkomt. In het bekende vidimus van het jaar 1471, waarin de schenkingsakten van de andere zogenaamde Brabantse goederen zijn opgenomen, is Baclaos niet vermeld. Toch staan er nog plaatsen in, waar de abdij inmiddels haar rechten verloren of prijsgegeven had. De oorspronkelijke akte van Baclaos spreekt bovendien niet van Taxandrië, zodat er argumenten te over zijn om zich af te vragen, of Echternach de identificatie van Baclaos als Bakel wel ooit heeft geponeerd. Het blijkt althans niet uit de stukken. Vermoedelijk is de lokalisatie te Bakel slechts door de historici geschied, die in dit geval beter dan Echternach de juiste plaats van het oude Baclaos meenden te kunnen aanwijzen. Mogelijk bestond Bakel niet eens, toen Echternach tegen het einde van de 12e eeuw aan het herstel van het zogenaamd Brabants bezit begon, en werd, toen de abdij er los van een retrospectie rechten verkregen had, de schenkingsakte aan St. Willibrord er in het geheel niet bij betrokken. Het landbezit van drie hoeven werd aan de kerk van Baclaos geschonken, en niet aan St. Willibrord; hij fungeerde er slechts als „custos". Deze details hebben de historici maar voorbijgezien; voor hen was de kerk een bezit van de heilige.Zij doen verder ook weinig ter zake, nu meer dan voldoende is aangetoond, dat de identificatie van Baclaos als Bakel niet zonder een doorslaand bewijs, dat de gangbare geschiedschrijving totnutoe niet aanvoerde, aanvaard mag worden.

* * *

Opvallend zijn in de strijd om de kerk van Bakel, in het jaar 1267 voorgevallen, de vele zuidelijke raakpunten: Trier, Aldeneik, Luik, Rijssel en Thuin. Naast Echternach hebben nog andere kerkelijke instanties en organismen uit het zuiden met Brabant te maken gehad. In Rinderen (Dl.) had het verre kapittel van St. Quentin rechten en goederen. In Alphen hadden de Franse Tempeliers een bezit. Tongerloo heeft een zeer uitgebreid bezit in Noord-Brabant gehad. De abdij van St. Truiden had er in het begin van de 12e eeuw reeds een aantal kerken, dat zij later belangrijk uitbreidde. Thorn bezat meerdere kerken in de omgeving van Breda. Andere kloosters, zoals Utrecht, Odiliënberg, Aldeneik, Luik en Susteren, hebben wel enige bemoeienis met Brabant gehad, doch deze leidde niet tot uitgebreide bezittingen. Ook de invloed van Floreffe-Postel en St. Michiels van Antwerpen is van minder belang geweest dan die van Tongerloo en St. Truiden. Daarentegen heeft de abdij van St. Bernard-op-de-Schelde (Hemiksem, later Bornem) een zeer belangrijke rol in West-Brabant gespeeld. Aan al deze bemoeienis van de kloosters lag het motief der kerstening ten grondslag; zij verzorgden in de plaatsen in Brabant, waar zij zich vestigden, de zielzorg, onderhielden de parochies en richtten nieuwe op. Tongerloo en St. Bernard-op-de-Schelde hebben metterdaad medegewerkt aan de cultivatie van woeste gronden of aan de bedijking van waterland. Vooral in het werk van deze twee abdijen blijkt de kerstening en de cultivatie hand in hand te zijn gegaan. Opmerkelijk is, dat alle organismen, die meewerkten aan de kerstening van Noord-

Brabant, in een kring rond (doch buiten!) Brabant liggen, en **alle in het zuiden.** Vanuit het noorden blijkt Brabant maar zeer weinig, om niet te zeggen geen, invloeden te hebben ondergaan.

Eigen oude kerken of kloosters bezat Noord-Brabant vóór de 12e eeuw niet (130). In hiërarchisch opzicht is Brabant lang een niemandsland geweest; beurtelings zien wij de bisschoppen van Keulen, Luik en Kamerijk in Brabant optreden, totdat, als de kerkelijke territoria vastere begrenzingen krijgen, deze drie bisdommen streken van Noord-Brabant onder zich hebben. Merkwaardigerwijs heeft het bisdom Utrecht geen expansie in zuidelijke richting nagestreefd; wel bezat het rechten in enige dorpen van de Belgische Kempen. Het lang gekoesterde denkbeeld, dat de aan Echternach toebehorende plaatsen in Brabant hun bestaan tot in het begin van de 8e eeuw kunnen terugvoeren, is niet meer te houden. Dat zij de enige plaatsen waren, die ons uit de 8e eeuw in Brabant bekend zijn geworden, slechts éénmaal in de historische bronnen genoemd, daarna zonder één enkel raakpunt lange tijd in volslagen duisternis gehuld, had reeds lang tot de vraag moeten leiden, of hun bestaan in de 8e eeuw wel aangenomen kan worden. In geen enkel van de 18 gevallen is tussen de 8e en de 12e of 13e eeuw een vermelding bekend. Daar het hier gaat om **kerken,** die organisatorisch met een klooster of een bisdom verbonden zijn, móesten tussen de 8e en de 12e eeuw toch enige sporen ervan in de bronnen van de bisdommen terug te vinden zijn. Er zou nog aangenomen kunnen worden, dat een of andere plaats zo'n rustig bestaan heeft gehad, dat haar vermelding nergens voorkomt; dit kan evenwel niet voor alle 18 gevallen worden verondersteld. Zijn de kerken nà de 8e eeuw blijven bestaan, dan zijn er pastoors benoemd, heeft er een kerkgebouw bestaan, werden er rechten geheven en betaald, en hebben, omdat er nu eenmaal mensen woonden, geschillen plaats gevonden. Desondanks vindt men niets. Hebben de plaatsen niet als kerkelijke gemeenschappen bestaan, welke zekerheid hebben wij dan, dat het dezelfde zijn als de in de 12e eeuw aangewezen oude bezittingen van St. Willibrord? Van de stichting der nederzettingen, de occupatie en cultivatie van het land moet men zich, speciaal wat de „Echternachse" plaatsen betreft, een geheel nieuw beeld vormen. In feite is het heel eenvoudig: slechts de zogenaamde voorgeschiedenis uit de tijd van St. Willibrord behoort te worden geschrapt. Het resultaat is, dat de historie van Brabant pas in de 12e eeuw begint.Om algehele klaarheid te scheppen, zal eerst nog de St. Gertrudis-legende moeten worden opgehelderd, die vooral in West-Brabant de schijn wekt, dat deze streek al vóór St. Willibrord haar intrede in de geschreven geschiedenis heeft gedaan. Er is gemakkelijk aan te tonen, dat St. Gertrudis nimmer een klooster („cellula") in West Brabant heeft gehad. Dat kloostertje wordt beurtelings te Bergen op Zoom, St.Geertruidenberg of Steenbergen gelokaliseerd. Het manifesteert duidelijk de grondfout van de legende: namelijk het vooropstellen van de historische zekerheid van St. Gertrudis' aanwezigheid in Brabant, terwijl die zogenaamde historische zekerheid maar heel moeilijk te situeren is (131).

Diverse abdijen en kloosters zijn betrokken geweest bij de cultivatie en de kerstening van Brabant. Zover de bronnen ons inlichten, kan hun activiteit niet vóór de 12e eeuw aangenomen worden. Dit stelt misschien teleur; doch een povere historische waarheid is altijd nog beter dan een schone leugen, die vroeg of laat tóch wordt ontdekt! Er moeten heel wat tradities opzij worden gezet, eer onze geschiedschrijving gezuiverd is van de papieren decors, die kritiekloze historici hebben opgebouwd. Veel zaken dienen vanuit een ander gezichtspunt bezien te worden. De historische waarheid in het bezit van Echternach in Brabant benaderen wij ongetwijfeld veel zuiverder, indien wij het ontstaan ervan aan dezelfde factoren wijten, die tot veelvuldige relaties tussen zuidelijke kloosters en Brabant hebben geleid. De gedachte aan de oude goederen van St. Willibrord kan heel goed ontstaan zijn, nàdat de abdij van Echternach op andere gronden bezit en rechten in Brabant verworven had. De bronnen laten trouwens geen andere conclusie toe.

4. BIRNI (Bern?).

Na de akte van het jaar 709, waarbij Engelbert aan St. Willibrord goederen in Alfeim schonk, staat in het Liber aureus deze zin: „En ik geef u nog in de pagus van **Testerventi**, aan de **Mosa**, in de plaats **Birni**, een hoeve met al het toebehorend vee" (132).

Enigszins vreemd is het, dat deze schenking nà de akte is bijgeschreven. Als Engelbert inderdaad in dezelfde akte een hoeve te Birni geschonken had, was dit allicht in de akte zelf opgenomen. Het postcriptum kan men, waarschijnlijk met recht, als een eigen toevoeging van Theoderich opvatten. Het lijkt eer te stammen uit een tijd, dat men de pagus Teisterbant (een historisch vraagteken) met Noord-Brabant in verband bracht. Bovendien komt de schenking niet voor in het testament van St. Willibrord, zodat, zelfs als er een Birni in Brabant heeft bestaan, aan St. Willibrord geschonken, de abdij van Echternach daar toch geen recht op heeft gehad.

Overigens wordt niet algemeen aanvaard, zelfs niet door de Nederlandse historici, dat met Birni inderdaad Bern is bedoeld. Belangrijker is evenwel, dat Echternach nimmer goederen of rechten in Bern heeft gehad, zodat in dit geval de identiteit niet wordt gesteund door een later bezit van Echternach. Indirekt heeft Echternach met Bern te doen gehad. Het klooster van Bedbur hield de kerk van Kellen (Dl.) van de abdij van Echternach. In het jaar 1453 heeft een pastoor van Kellen zich naar de abdij van Bern teruggetrokken (133). De kontakten tussen Echternach en de Premonstratensen dateren niet van vóór de 12e eeuw (134). Ook dit wijst erop, dat de passage over Birni in het Liber aureus een latere toevoeging is. Uiteraard kon de abdij van Echternach moeilijk bezit of rechten in Bern verkrijgen, daar de rechten van het eigen klooster er stevig gevestigd waren. Vóór de stichting van het klooster is Bern in zulke duisternis gewikkeld, dat de veronderstelling van een bezit van St. Willibrord er zonder meer misplaatst is.

Het is zeer twijfelachtig, of de passage over Birni authentiek is. Zou zij echt zijn, dan is de identiteit van Birni en Bern door geen enkel

gegeven gedekt. Daar de akte over Alfeim niet op het Brabantse Alphen slaat, en Birni door dezelfde persoon (in dezelfde streek!) aan St. Willibrord werd geschonken, blijft er voor de mogelijkheid Bern zelfs geen schijn van kans meer over.

5. **Durninum, Thurne** (Deurne?).

Herelaef, dezelfde die in het jaar 721 de kerk van Baclaos met goederen begiftigde, gaf in dezelfde akte enig grondbezit in **Durninum** aan deze kerk (135).

Het cijnsregister van Echternach (12e eeuw) vermeldt 11 mansi in **Thurne** (136). Daar de plaats hier tussen Waderlo (Waalre) en Bacle (Bakel) staat, mag worden aangenomen, dat de schrijver Deurne bedoeld heeft.

In het testament van St. Willibrord komt Durninum niet voor. Afgezien van de vraag, of Durninum werkelijk Deurne is, had de abdij van Echternach geen recht op Durninum.

Deurne bezit een St. Willibrordus-kerk. Deze is momenteel in restauratie. Zij bezit geen oudere delen dan uit de 13e eeuw, zodat de archeologie van het kerkgebouw geen bewijzen oplevert voor de aangenomen ouderdom van kerk en plaats. Eertijds voerde Deurne een wapen met de afbeelding van St. Willibrord (137). Dit wapen is op zijn vroegst in de 14e eeuw in gebruik genomen.

Er zijn enige oorkonden over de tienden en andere kerkelijke rechten van Deurne bekend. In het jaar 1271 erkende ridder Hendrik van Bakel, dat hij al zijn vermeende rechten op de heerlijkheid Deurne (in villicatione curie de Dorne) aan de abdij van Echternach afstond (138). In het jaar 1341 verkocht een zekere Arnold Stammelaert goederen onder Deurne en de tienden van Liessel, beide zaken als leen van de hertog van Brabant gehouden (139). Er is geen sprake van Echternach. In het jaar 1392 verklaarden de inwoners van Deurne, dat Gerard van Deurne de helft der tienden van Liessel in bezit had (140). Plotseling verschijnt er in het jaar 1413 een akte van de abt van Echternach met de vermelding, dat Katelina, schoondochter van Everard van Deurne, de helft der tienden van Liessel in leen ontvangen heeft van Echternach (141). Jammer genoeg is uit de akten niet op te maken, over welke helft het in 1392 en in 1413 ging; was het dezelfde helft, dan heeft de abdij van Echternach zich aan eenzelfde machtsmisbruik schuldig gemaakt, als zij bewijsbaar elders pleegde.

In het jaar 1437 sloten de kommandeur van de Duitse Orde en de abt van Echternach een overeenkomst, waardoor de nieuwe parochiekerk van Gemert werd losgemaakt van de kerken van Bakel en Deurne (142). Deze laatste zouden aan het patronaatsrecht van Echternach onderworpen blijven. Dit recht blijkt uit geen enkel ander stuk vóór of nà 1437.

6. **Diesne, Deosne, Diosne, Dissena, Disna** (Diessen?).

In het jaar 712 schonk Ansbald, de zoon van wijlen Willibald, in de pagus van **Taxandria** in de plaats **Diesne** 5 hoeven met een zaal en een hof aan St. Willibrord. De akte is uitgegeven te **Waderloe** (143)

In het jaar 713 schonk Engelbert aan St. Willibrord in de plaats **Deosne** een hoeve en een horige met vrouw en kinderen. De akte is uitgegeven te **Deosne** (144). De schenking van Ansbald is in het testament van St. Willibrord vermeld: „Ansbald schonk mij de villa **Diosne** in de pagus **Taxandria** aan de rivier de **Digena**" (Dieze?).

In het jaar 780 of 781 schonk een zekere Hesterbald aan het klooster van Echternach, „aan de kerk van St. Petrus en St. Willibrord, **waar deze** belijder begraven ligt (145), een mansus in de pagus van **Taxandria**, in de plaats die **Dissena** heet" (146). Volgens een 12e-eeuwse aantekening in het cijnsregister van Echternach had de abdij te **Disna** cijnsrecht op 20 mansi (147).

In Diessen bestaat een St. Willibrordus-kerk en een St. Willibrordusputje, waar de heilige volgens de legende gedoopt zou hebben. De kerk van Diessen heeft Echternach enige tijd in bezit gehad. Voegt men daarbij de aanduiding, dat Diesne in Taxandrië ligt, dan lijkt de identificatie met Diessen onaantastbaar.

In de oorkonden van Echternach en van Tongerloo worden de kerken van Alphen en Diessen dikwijls in dezelfde beleningsakten genoemd. De eerste akte van Alphen, waarbij de abdij van Echternach de kerk aan de abdij van Tongerloo in leen gaf, dateert van het jaar 1175. Nadat meerdere soortgelijke akten over Alphen gegeven waren, volgde in een beleningsakte van het jaar 1234 een nieuwe uitgifte, nu met de toevoeging, dat ook de kapel van Diessen door Echternach aan Tongerloo vergeven werd (148). Doch een jaar tevoren, in 1233, had paus Gregorius IX de rechten van de abdij van Tongerloo bevestigd (149), o.a. op de parochiekerk van Diessen. In dit geval blijkt dus helder, wat ik voor Alphen nog veronderstellen moest, dat de abdij van Tongerloo de kerk van Diessen als een **eigenkerk** in bezit had, **vóórdat Echternach er aanspraken op heeft laten gelden.** Hier gaat het aktuele bezit door Tongerloo duidelijk aan de belening door Echternach vooraf.

De latere beleningen der kerk van Diessen hebben voor ons doel geen belang meer. In de akte van het jaar 1287 (150) werd tevens een geschil tussen de abdijen van Echternach en van Tongerloo over de kerk geregeld. Voor het vervolg mocht Tongerloo zelf de kerk doen bedienen. Al blijkt uit de akte niet woordelijk, dat Echternach het patronaatsrecht van de kerk volledig heeft afgestaan, dan is dit in feite wel het gevolg ervan geweest, want nà 1287 bestaat er geen enkel verband meer tussen Echternach en de kerk van Diessen.

Andere rechten dan het patronaat heeft Echternach in Diessen niet gehad. De schenkingsakten en het cijnsregister spreken evenwel vrijwel uitsluitend van grondbezit, en in het geheel niet over de kerk. Het is een bewijs, dat het Diesne uit de Echternachse bronnen Diessen niet kan zijn. In het jaar 1296 deed Walter, investiet van Diessen, afstand van al zijn goederen onder de parochie Diessen ten gunste van de abdij van Tongerloo (151). Deze goederen, zegt de oorkonde letterlijk, bezat hij door erfrecht

in leen van de hertog (van Brabant). In de jaren 1336 en 1337 kocht Jan van Massenhoven, investiet van Diessen, enige tienden in de parochie aan van particulieren (152). In de beide gevallen is volstrekt geen sprake van enig recht van Echternach.

Volgens deze feiten kan Diesne onmogelijk als Diessen worden opgevat. Tussen de jaren 780 en 1233 ligt een lange tijd; voor een enigszins aanvaardbare identificatie is méér vereist dan een oppervlakkige overeenkomst in klank van de twee plaatsnamen.

7. Eresloch, Henesloth (Eersel?).

In het jaar 712 schonk Engelbert een villa met drie hoeven en hun horigen in **Taxandria** te **Eresloch** aan St. Willibrord (153). De akte is uitgegeven te **Deosne.**

In het testament van St. Willibrord is deze schenking vermeld als **Henesloth** (154). Het is niet uit te maken, welke van de twee schrijfwijzen de juiste is. Zou de plaatsnaam inderdaad Henesloth luiden, dan vervalt de interpretatie van Eersel al vrij vlug, die enkel op de klank schijnt te steunen van Eresloch.

Van Eersel bevat het archief van Echternach niets anders dan de vermelding, tussen de jaren 1242 en 1269, van de tienden, die de abdij er genoot (155). Dit is toch wel vreemd, daar de schenkingsakte Eresloch in Taxandrië situeert, en Echternach andere goederen in Taxandrië blijkens de vermeldingen daarvan in de vroegere oorkonden, wél geclaimd had. Het is niets buitengewoons, dat Echternach tienden of cijnsen in Eersel verworven heeft; dat is haar op meerdere plaatsen in Brabant gelukt. De identificatie van Eresloch en Eersel heeft Echternach blijkbaar niet voorgestaan of verdedigd. Ook hier is lokalisatie slechts door de historici geschied.

Te Eersel heeft de abdij van Tongerloo goederen en rechten gehad. Het begint merkwaardig te worden, dat practisch overal, waar Tongerloo verschijnt, de abdij van Echternach met aanspraken volgt. Bij Alphen, Bakel en Diessen zagen wij dit verschijnsel reeds. De juiste ondergrond van deze wisselwerking is bij gebrek aan exacte gegevens niet te achterhalen; dat zij heeft bestaan, valt niet te ontkennen.

De identiteit van Eresloch en Eersel kan niet langer worden gehandhaafd.Zij is nimmer bewezen, en, wat nog belangrijker is, door Echternach niet geponeerd.

8. Heopordum (Hapert?).
9. Hoccascaute, Hocanschot (Baschot of Hoxent?).
10. Hulislaum (Hulsel?).

In het jaar 712 schonk zuster Bertelindis, dochter van Wigibald, aan St. Willibrord enige goederen: in de pagus van **Taxandria,** in de plaats **Hoccascaute** aan de rivier de **Dudmala** 5 hoeven met een zaal en een hof; in de plaats **Hulislaum** bossen; in de plaats **Heopordum** landerijen en bossen

(156). De akte is uitgegeven te **Cale,** dat zonder de minste twijfel (alle historici zijn het ten deze eens) als Chelles-sur-Marne moet worden opgevat. In het testament van St. Willibrord is alleen het goed **Hocanschot** genoemd, aan Echternach overgedragen.

Te Hapert (als zodanig wordt Heopordum opgevat) heeft de abdij van Echternach nimmer rechten of bezit gehad. Wel blijkt de abdij van Tongerloo er tegen het einde van de 13e eeuw zowel landerijen als de kerk bezeten te hebben (157). Misschien heeft de abdij van Echternach de identificatie met Hapert in het leven geroepen; het blijkt echter niet. Waarschijnlijker is, dat ook dit slechts een produkt der historici is.

Hoccascaute wordt door de historici beurtelings als Hoxent (B.) of als Baschot (onder Diessen) opgevat. Er valt derhalve niets te weerleggen, als Hoccascaute niet te situeren is; beide lokalisaties blijken zuivere gissingen. Daar de abdij van Echternach in geen van de twee plaatsen enig goed of recht heeft gehad, is zij er niet in geslaagd, dit oud goed van St. Willibrord te situeren. Hetzelfde geldt voor Hulislaum, dat te Hulsel wordt gesitueerd.

Zuster Bertelindis, kloosterlinge te Chelles-sur-Marne, gaf van haar eigen bezit aan St. Willibrord. Voor Hoccascaute deelt zij althans nadrukkelijk mede, dat dit haar moederlijk erfdeel was. Kennelijk was zuster Betelindis afkomstig uit de streek, waar de bezittingen van haar ouders lagen. Nu is het per sé niet onmogelijk, dat Bertelindis vanuit Brabant te Chelles-sur-Marne in het klooster trad, en van daar haar goederen aan St. Willibrord schonk. Voor de hand ligt echter, dat zij dichter bij huis in het klooster is getreden, zodat haar goederen niet op een onaanvaardbaar verre afstand van Chelles-sur-Marne gelegen hebben.

11. Hezia (Hees?).

In het jaar 784 of 785 schonk een zekere Hodilbald aan de kerk van St. Willibrord (de abdij van Echternach) zijn goederen in de pagus **Taxandria,** in de villa **Hezia** (158).

Afgaande op de omschrijving, dat de plaats in Taxandria ligt, zouden wij haar in Brabant moeten lokaliseren. Merkwaardigerwijs is zij er nimmer aangewezen. Echternach heeft dit bezit niet teruggevorderd; ook de historici hebben Hezia niet gevonden. Een tijdlang hebben zij de plaats als Heeze opgevat, in de buurt waarvan andere goederen liggen, zogezegd aan St. Willibrord toebehorend. Sinds korte tijd wordt een buurtschap onder Eersel, waar Echternach rechten bezat, als Hezia aangezien (159). Deze nieuwe lokalisatie behoeft niet nader weerlegd te worden, daar zij volledig is voorbijgegaan aan de principiële vraag, of Hezia uit het jaar 784 wel in Brabant te lokaliseren is.

12. Meginum (Megen?).

In de akte van het jaar 721, waarin graaf Ebroin de kerk van Rinharim begiftigde, werd een horige van **Meginum** met zijn vrouw en kinderen

aan de kerk geschonken (160). In het testament van St. Willibrord komt deze plaats niet voor. Rinharim werd, volkomen ten onrechte, als Rinderen opgevat. Meginum zocht men dientengevolge in een niet al te verre omtrek van Rinderen. De enige plaats, die hiervoor in aanmerking kwam, was Megen. In de akten van Echternach komt Meginum verder niet meer voor. De situering van Meginum te Megen weerlegt zichzelf.

13. Milheeze.

Milheeze heeft een parochiekerk, aan St. Willibrord toegewijd. Vóór de reformatie had het dorp een eigen kapel met St. Anthonius Abt als patroon. De eerste parochiekerk werd in 1844 gebouwd en onder het patronaat van St. Willibrord gesteld (161). Deze 19e-eeuwse traditie doet dus in het geheel niet ter zake. Terwille van de volledigheid moet het feit op zijn juiste tijd gesteld worden, zodat elke mogelijkheid van een valse schijn vermeden wordt.

Uit het jaar 1334 zijn enige oorkonden over de tienden onder Milheeze bekend (162), dat onder Gemert ressorteerde, waar de Duitse Orde en de abdij van Echternach rechten hadden. Aan dit werkelijk bezit van Echternach kan geen relatie tussen Milheeze en St. Willibrord worden ontleend; een hiaat van meer dan 6 eeuwen laat zich niet met veronderstellingen vullen.

14. Oss.

In het jaar 1619 schreef de abt van Echternach aan de bisschop van 's-Hertogenbosch, dat de abdij in Oss het beste en rijkste pastoraat had (163), waar zij bovendien belangrijke inkomsten uit de tienden genoot.

Desondanks is Oss het merkwaardigste geval tussen de vermeende goederen van St. Willibrord in Brabant. Naar alle waarschijnlijkheid bestaat er geen oorspronkelijke schenkingsakte van Oss aan St. Willibrord. In de akte van het jaar 712 is weliswaar Deosne genoemd; dit wordt echter algemeen als Diessen opgevat. Lampen wees al in 1936 op dit punt van twijfel (164). In de bronnen van Echternach komt Oss voor de eerste maal voor in een akte van het jaar 1161 (165). (Waarom hier niet de bulle van 1069 wordt genomen, kan beter onder Waalre worden uiteengezet). Er staat: Dissina, Durna, **Bacle, Os"**. Het is vrijwel zeker, dat de juiste schrijfwijze moest zijn: **Bacleos.** Als zodanig komt deze plaatsnaam bijna altijd in de bronnen van Echternach voor. Van de laatste lettergreep heeft een kopiist een afzonderlijke plaatsnaam gemaakt; deze fout is geheel te begrijpen, toen de abdij van Echternach in de buurt van Oss, misschien in de plaats zelf, goederen bezat. De rechtstreekse band tussen Oss en St. Willibrord, berustend op een schenking te Oss aan de bisschop, hangt geheel in de lucht. Echternach heeft er later inderdaad rechten verkregen, doch dit is geheel los van St. Willibrord geschied. Bovendien ontbreekt elk spoor van Oss in het zogenaamde testament van St. Willibrord, zodat ook langs de weg der schenking geen overdracht van Oss aan Echternach is geschied. Nadat Echternach goederen in Bakel en Oss verworven had, was het practisch niet meer te vermijden, dat Bacleos als Bacle en Oss gelezen werd.

Oss bezit een St. Willibrordus-kerk en een putje. De eerste kerk van Oss was echter aan O.L. Vrouw toegewijd; toen deze kerk in de 13e of in het begin van de 14e eeuw door een nieuwe vervangen werd, is St. Willibrord als patroon gekozen (166). In het geval van Oss wordt helder bewezen, dat het patronaat van St. Willibrord geen gevolg kan zijn geweest van zijn werkzaamheid ter plaatse, doch integendeel het uitvloeisel van een later gevestigde traditie. Het is in de andere plaatsen met een Willibrordus-kerk niet anders gegaan; al valt het daar niet altijd met de feiten in de hand aan te tonen.

In vergelijking met de andere Brabantse plaatsen zijn de relaties tussen Echternach en Oss zelfs van zeer jonge datum. In het jaar 1272 gaf de abt van Echternach aan zijn pachter, de burger Goswin van 's-Hertogenbosch, verlof om de tienden van Oss, die hem als een erfgoed waren toegevallen, voorlopig te gebruiken, totdat een grotere veiligheid op reis een betere regeling der rechten van Echternach zou toelaten (167). Daar in de archieven van Echternach geen vroegere vermelding van het recht op de tienden te vinden is, kan slechts geconcludeerd worden, dat de aanspraken van de abdij niet van hoge ouderdom waren.

De kerk van Oss is pas in de 14e eeuw aan Echternach gekomen. Treffend valt dit samen met de invoering van het nieuwe patronaat van St. Willibrord. In het jaar 1344 verklaarde paus Clemens IV, dat hij op verzoek van de abt van Echternach de parochiekerk van Oss in de abdij incorporeerde (168). Dit geschiedde om de welstand van de abdij te verhogen, die door allerlei oozaken sterk was achteruitgegaan. Het volgend jaar ontving ridder Godfried van Oss (waarschijnlijk de stichter van de nieuwe kerk) het altaar van de parochiekerk als leen van de abt van Echternach (169). Weer een jaar later kreeg dezelfde ridder ook het presentatierecht in leen (170). In het jaar 1357 werd een nieuwe regeling der incorporatie van de kerk van Oss in de abdij van Echternach opgesteld (171); hieronder was ook de kerk van Berchem begrepen.

Uit de nuchtere feiten kan slechts afgeleid worden, dat Echternach de tienden van Oss tegen het einde van de 13e eeuw verwierf, en de kerk pas in 1344. Vóórdien heeft Oss geen relatie met Echternach gehad. De band met St. Willibrord moet naar het rijk der fabelen verwezen worden.

15. Replo, Reple (Reppel?).

In het testament van St. Willibrord staat vermeld, dat Henricus hem (tussen de jaren 696 en 726) goederen schonk in de villa **Replo** (172).

In het jaar 855 gaf een zekere Hatto aan het klooster van Echternach: in de pagus **Taxandria** in de plaats **Reple** een hoeve, de kerk, **die St. Willibrord persoonlijk had gewijd**, en een aantal horigen (173). Waarschijnlijk is beide malen dezelfde plaats bedoeld.

Replo heeft men opgevat als Reppel (B.). Deze identificatie steunt alleen op een fonetische gelijkluidendheid, op de vermelding van Taxandrië, en ongetwijfeld voor het grootste deel op het lokaliseren van de andere goederen in Noord-Brabant. Zij wordt door geen enkel gegeven bevestigd. De abdij van Echternach heeft er de kerk niet bezeten, haar in de oorkonde van 855 toch geschonken.

16. Rumelacha, Rumleos (Ruimel?).

In het jaar 698 of 699 schonk Haderik, zoon van Ode, aan St. Willibrord al zijn vaderlijk erfgoed in de villa **Rumelacha** en in **Datmunda** en in **Tadia**, met de horigen, die hem toebehoorden (174).

In de kalender van St. Willibrord is in de maand juni de kerkwijding vermeld van „de basiliek van St. Paulus te **Rumleos**" (175). Deze plaats wordt over het algemeen gelijkgesteld met Rumelacha.

Beide gegevens, de schenking en de kerkwijding, worden door sommige noordelijke geschiedschrijvers te Ruimel (gem. St. Michielsgestel) gelokaliseerd; door Wampach, Verbist, Lampen en Huyben, echter te Rumlange (Lux.), waar trouwens de identificatie van Tadia als Tadler, nabij Rumlange gelegen, het aannemelijker maakt, dat zij de juiste identificatie gegeven hebben (176). Datmunda en Tadia kunnen in Brabant niet aangewezen worden. Het spreekt vanzelf, dat de drie plaatsen, waar volgens deze akte het vaderlijk erfgoed van Haderik lag, zich in dezelfde streek hebben bevonden.

De St. Willibrordus-kerk van Ruimel mag ons niet langer misleiden (176a). Evenmin heeft het feit, dat te Ruimel Romeinse overblijfselen gevonden zijn, iets met St. Willibrord te maken. Het kan hoogstens aanduiden, dat Ruimel zich mag verheugen in een eerbiedwaardige ouderdom.

17. Fleodrodum (Vlierden?).

Aan de kerk van Bacleos, die in het jaar 721 door Herelaef met diverse goederen werd begiftigd, schonk hij ook een hoeve in **Fleodrodum** (177). In het testament van St. Willibrord komt deze schenking niet voor.

De plaats wordt als Vlierden opgevat. Met dit dorp heeft de abdij van Echternach geen andere relatie gehad dan de tussen 1242 en 1269 in een oorkonde voorkomende vermelding van een zekere Johannes „ridder van Vlierden", die er als getuige optreedt (178). De schenking komt niet voor in het testament, zodat het al de vraag is, of Echternach het échte Fleodrodum wel in bezit heeft gehad. Anderzijds heeft Echternach in Vlierden geen bezit gehad. Dat Vlierden een St. Willibrordus-kerk bezit, is vanzelfsprekend geen bewijs voor de identificatie; het toont slechts aan, dat ten tijde van de stichting der kerk of de keuze van een patroon Fleodrodum misschien als Vlierden is opgevat.

18. Waderlo, Waderloe, Vaedritlaeum (Waalre?).

Waalre, waar dit goed van St. Willibrord is gesitueerd, geniet grote bekendheid om het aloude St. Willibrordus-kerkje. Het Romaanse gedeelte ervan wordt aan de 10e of 11e eeuw toegeschreven (179). Aangenomen wordt, dat St. Willibrord er een houten kerkje heeft gebouwd, dat later

door een tufstenen gebouw vervangen is. De abdij van Echternach heeft er een uitgestrekt domein gehad (180). Laten wij eerst zien, wat de akten zeggen; dan komt de vraag vanzelf, of de identiteit van Waderlo en Waalre wel vaststaat.

In het jaar 704 schonk Engilbold aan St. Willibrord landerijen in de villa **Waderlo** aan de rivier de **Dutmala** (181). De akte is uitgegeven te **Bettinum.** Als Theofried van Echternach (begin 12e eeuw) deze schenking vermeldt, voegt hij erbij, dat Waderlo in **Taxandria** ligt (182).

In de kalender van St. Willibrord is in de maand juni de wijding vermeld der Maria-kerk van **Uaedritlaeum** (183), waaronder meestal Waderlo wordt verstaan.

De schenking van Ansbald in het jaar 712, waarin hij o.a. goederen van Diesne aan St. Willibrord schonk, is gegeven te **Waderloe** .(184) Waarschijnlijk moet in al deze gevallen aan dezelfde plaats gedacht worden.

In het jaar 915 verleende Karel de Eenvoudige, koning van West-Francië, aan de abdij van Echternach, waar toen graaf Reginarius als lekenabt fungeerde, een uitbreiding van de stipendia der regulieren van het klooster; hij voegde er in **Taxandria** een villa, **Waderlo** genaamd, aan toe (185). Het blijkt niet uit de oorkonde, dat dit vroegere bezit van St. Willibrord was, nu aan de abdij gerestitueerd (186), doch er blijkt evenmin, dat dit niet mag worden aangenomen. De koning beschikte over een goed, dat **in zijn rijk** moet liggen; hierdoor is de lokalisatie ervan te Waalre al heel problematisch. In de akte wordt Waderlo in één adem met **Trinmitha** genoemd, een schenking van Thiatbere. Deze plaats is in de verre omtrek van Waalre niet aan te wijzen. Indien de vermelding van Waderlo uit het jaar 915 niet op het Brabantse Waalre slaat, dan kunnen die uit het begin van de 8e eeuw er nog moeilijker betrekking op hebben.

Tussen de jaren 1100 en 1110 diende de abdij van Echternach bij de aartsbisschop van Keulen een beklag in over de handelingen van de kloostervoogd (187). Als zodanig fungeerde graaf Hendrik van Namen. Dit is een niet te miskennen aanwijzing, waar de goederen, aan zijn voogdij onderworpen, terug te vinden zijn. De aartsbisschop van Keulen schreef in zijn akte, dat „in Taxandria in de villae onder het recht van St. Clemens Willibrordus: **Waderlo, Thurne, Dissena** de kloostervoogd misbruiken had ingevoerd". De opgeroepen schepenen van de plaatsen getuigden, wat voorheen de voogd op de dingdagen placht te ontvangen. Dit werd opgesomd; het blijken eetwaren te zijn en voedsel voor de paarden, dat, zoals later trouwens nog eens bepaald werd, ter plaatse gebruikt moest worden. In de onderhorige dorpen (villulis) **Thurne** en **Dissena** kreeg de voogd maar de helft van de voorgeschreven porties. Men mag zich afvragen, wat een graaf van Namen bewogen kan hebben, om voor enkele luttele baten de voogdij over de goederen van Echternach in Brabant, Waalre, Deurne en Diessen, op zich te nemen. Een voogd oefende voor de kerkelijke heer, die geacht werd niet het zwaard te voeren, de rechtsmacht uit. Een graaf van Namen in Waalre als voogd laten optreden,

gaat alle perken der waarschijnlijkheid te buiten! Dat Deurne en Diessen aan Waalre onderhorig zijn geweest, blijkt uit geen enkel gegeven; wegens de verre onderlinge afstand is dit zelfs in het geheel niet aan te nemen. De drie plaatsen uit deze akte hebben niet in Brabant gelegen.

Paus Alexander bevestigde in het jaar 1069 de rechten van Echternach (188). In de bulle staat deze merkwaardige passage: „Waderloe met de kerk en zijn onderhorigheden: Dissena, Durna, Bacle, Oss met hun kerken en onderhorigheden". Deze tekst herinnert aan die van het jaar 915, doch is vanaf Bacle kennelijk uitgebreid, waarschijnlijk tegen het einde van de 12e eeuw, toen het Liber aureus van Echternach door de vlotte Theoderich werd samengesteld, en toen de gedachte ingang had gevonden, dat deze en andere plaatsen in Brabant lagen. Het échte Waderlo moet Echternach in die tijd niet meer in bezit hebben gehad. Dat het een toevoeging is, kan al heel gemakkelijk worden aangetoond uit de (latere) bulle van paus Eugenius III uit het jaar 1148, waarin slechts staat: „Waderle met zijn kerken en hun toebehoren" (189). Verder zijn in de bulle geen Brabantse goederen genoemd, terwijl toch alle andere kerken en plaatsen, die in Holland, Luxemburg en het Rijnland, met name zijn opgesomd. Inmiddels begrijpen wij dit geheel: de aanspraken van Echternach op goederen in Brabant zijn pas nà deze akte gesteld. De passage uit de bulle van 1069 over de zogenaamde goederen van Waalre wordt voorafgegaan èn gevolgd door bezittingen en plaatsen in Luxemburg en in het Rijnland.

In het jaar 1161 bevestigde de tegenpaus Victor IV de rechten van Echternach. Nu is het aldus geformuleerd: „Waderle met de kerk en zijn onderhorigheden: Dissena, Durna, Bacle, Os met hun kerken en toebehoren" (190). Het is zeer goed mogelijk, dat deze passage onverminkt zó in de pauselijke bulle heeft gestaan. Dan toont zij slechts aan, wat overigens geheel te aanvaarden is, dat de abdij van Echternach omstreeks het midden van de 12e eeuw de genoemde plaatsen in Brabant lokaliseerde.

In het jaar 1175 stond de abdij van Echternach de kerk van Alphen aan de abdij van Tongerloo af (191). De recognitie hiervoor moest te Waderlo betaald worden. Het doet vermoeden, dat Echternach reeds een bezit te Waalre verworven had, waar blijkens de latere gegevens de hoofdzetel was van al het bezit en de inkomsten van de abdij in deze „inferiores partes". Het bewijst bovendien, dat Echternach in het jaar 1175 het oude Waderlo der bronnen reeds in Waalre situeerde.

Tussen de jaren 1242 en 1269 worden de tienden van Waderlo in een stuk van Echternach genoemd (192). In datzelfde stuk zijn de tienden van Werde vermeld. Het ligt voor de hand, dat ook deze plaats, zo mogelijk, op St. Willibrord teruggevoerd moest worden. Het is gebeurd! In het zogenaamde testament van St. Willibrord staat deze tekst: **Wadradoch** in de pagus **Taxandria** aan de rivier de **Dutmala**". In het Liber aureus staat hier een nota bij van een hand van de 15e eeuw: „Dit is de schenking van Werdart = Valkenswaard) nabij Walre". Het toont aan, hoe lichtvaardig en **hoe laat** in Echternach de lokalisaties van de goederen van St. Willibrord zijn geschied.

Ook in Waalre is het meer dan waarschijnlijk, dat Echternach er rechten van anderen verdrongen heeft. In het jaar 1276 ontstond een geschil tussen de abdij en de zonen van ridder Hendrik van Waalre over de jurisdictie van de plaats (193). Vermoedelijk is de abdij door de oudere akten van Waderlo geinspireerd tot de opvatting, dat haar de gehele jurisdictie in Waalre toebehoorde. Het einde van het lied was, dat de zonen van Hendrik al hun rechten afstonden, en dat zij beloofden hun moeder ook daartoe te zullen bewegen, die blijkbaar niet zo vlug door de knieën was gegaan. Deze gang van zaken wijst er bepaald niet op, dat de rechten van de abdij ontwijfelbaar boven die van de familie stonden. In het jaar 1282 werd tussen de abdij en ridder Dirk van Herlach en zijn zoon Arnold een vergelijk getroffen over de lagere en hogere jurisdictie en de verdeling der boeten te Waalre (194). De rechten van Echternach blijken derhalve niet zó sterk gestaan te hebben, dat zij geen mogelijkheid tot tegenspraak duldden.

In het jaar 1268 viel er een geschil voor tussen de abdij en de pastoor van de kerk (195). Dit werd aldus geregeld, dat beide partijen elk de helft van de tienden en andere inkomsten zouden genieten. In het jaar 1321 erkende ridder Gerard, heer van Heurne, dat hij het recht op enige dienstbaren van de abdij van Echternach in leen hield (196). Het is in deze gevallen niet in detail te bewijzen, dat Echternach bestaande rechten tot zich heeft getrokken of volledig nieuwe rechten vestigde, maar afgaande op wat wij in andere Brabantse plaatsen gezien hebben, is het al zeer waarschijnlijk.

In het jaar 1326 verkocht de abt van Echternach aan de inwoners van Waalre en Valkenswaard hun rechten tegen een jaarcijns: een penning voor elke ploeg en een heller voor elke ploegschaar (197). Dit maakt de diepste betekenis van Echternach voor de beide dorpen bekend; de ondergrond, en waarschijnlijk het begin van de bemoeienis van de abdij met Waalre is er een van cultivatie geweest; het raakpunt met St. Willibrord is legendarisch. Latere oorkonden over Waalre en Valkenswaard in de archieven van Echternach bevatten voor ons probleem geen gegevens meer (198).

Het aanzienlijk bezit van de abdij te Waalre en Valkenswaard, ten onrechte het domein van St. Willibrord genoemd, is langs andere wegen tot stand gekomen; het was geen voortzetting van een oud goed van St. Willibrord.

De akte van het jaar 704 is uitgegeven te **Bettinum.** Wampach identificeert deze plaats als Bettingen (199); Verbist en anderen houden het op Buchten (Ned. Limb.) (200). Bij de behandeling der lokalisatie van de goederen van St. Willibrord in Noord-Frankrijk komen andere lokalisatiemogelijkheden ter sprake. Inmiddels kan de onzekere situering van Bettinum niet meer ten gunste van Waalre in Noord-Brabant worden aangevoerd.

Uit het goederenbezit van Echternach in Holland, Zeeland, het land van Kleef en Noord-Brabant kunnen, na de gegeven details, slechts deze conclusies getrokken worden: De goederen en rechten van Echternach zijn er op zijn vroegst in de 12e eeuw, doch meestal veel later, nieuw ontstaan. Kort tevoren schreef de abdij, dat zij de vroegere goederen van St. Willibrord niet meer in bezit had. Toen Echternach er in slaagde, op tal van plaatsen bezit en rechten te verkrijgen, geschiedde dit op andere gronden dan de schenkingen aan St. Willibrord. Zelfs als het recht van Echternach werd erkend, omdat de abdij zich beriep op de oude schenkingsakten, doet de late tijd van de erkenning, de 12e of 13e eeuw, de vraag rijzen, of de abdij, die de goederen lang tevoren kwijt was geraakt, ze ter juister plaatse heeft teruggevonden. Het is trouwens meerdere malen aan twijfel onderhevig, of Echternach de situering op de ons bekende plaatsen wel heeft voorgestaan. Tussen de noordelijke legende van St. Willibrord en diens veronderstelde goederen heeft een wisselwerking bestaan, waardoor het ene aan het andere historische zekerheid verleende. De meeste lokalisaties, of die nu door Echternach of door de historici geponeerd zijn, berusten slechts op deductie, in de meeste gevallen zelfs op **inductie,** een nog veel zwakkere vorm van bewijsvoering, die met de grootste voorzichtigheid gehanteerd moet worden.

HET TESTAMENT VAN ST. WILLIBRORD.

In het Liber aureus van Echternach staat een akte, die als het „testament" van St. Willibrord bekend is geworden (201). Hiermee schonk hij aan de abdij van Echternach verschillende goederen, die hij voor en na van verscheidene personen gekregen had. Daar men er, met enig recht, een zorg voor de materiële welstand van de abdij uit lezen kon, en aan de andere kant mocht aannemen, dat St. Willibrord deze schenking vermoedelijk tegen het einde van zijn leven gedaan heeft, is voor deze akte de naam testament in gebruik genomen. In feite gaat het slechts om een eenvoudige akte van schenking; een „laatste wil" kan er niet uit begrepen worden, ofschoon St. Willibrord wel over zijn dood en begrafenis spreekt. Er is geen bezwaar tegen, voor het gemak de naam testament te blijven gebruiken; men realisere zich evenwel, dat het woord niet in zijn strikte zin moet worden opgevat.

Het testament is een van de meest omstreden stukken uit de historische bronnen. Het zou ons te ver voeren, alle argumenten na te gaan, die vóór of tegen zijn authenticiteit gegeven zijn. Na de uiteenzetting van Wampach (202), die zich sterk voor de echtheid uitsprak, is het probleem min of meer blijven rusten. Dit betekent echter niet, dat Wampach nu overtuigd de authenticiteit heeft aangetoond; daarvoor geniet het Liber aureus van Echternach in brede kringen teveel wantrouwen.

De gegevens over de noordelijke goederen van Echternach, die vreemd genoeg ook de vrijwel uitsluitende inhoud van het testament vormen, wijzen de weg naar een geheel andere richting, van waaruit het testament aan een nader onderzoek moet onderworpen worden. St. Willibrord begint met te verklaren, dat hij aan de abdij van Echternach, om haar bestaan te verze-

keren, goederen wil schenken, **„waar, indien het Christus behaagt, mijn lichaam moet rusten"**. Deze passage overtuigt niet. Slaan wij de heiligheid van St. Willibrord hoog aan, dan moeten wij ook aannemen, dat hij zich niet erg om de plaats van zijn begrafenis bekommerd heeft. In een vervalsing (van Theoderich) hebben wij gezien, dat ook daar de begraafplaats van St. Willibrord te Echternach zeer nadrukkelijk ter sprake is gebracht. De abdij van Echternach heeft inderdaad de traditie, dat St. Willibrord er begraven is. Doch ook Abbeville bezat een corpus van St. Willibrord, dat minstens evenveel, misschien zelfs méér kans heeft, het échte corpus van St. Willibrord te zijn (203). Zou Abbeville het echte corpus bezitten, dan is het testament van St. Willibrord zonder meer en in zijn geheel vals.

Dan somt St. Willibrord de goederen op, die Pepijn, zijn vrouw Blitthrudis (Plectrudis) of hun zoon Karel Martel hem gegeven hebben: de kerk van **Antwerpen** met haar toebehoren: **Bacwaldus, Wimelinchennom, Furgelarus,** en in **Antwerpen** zelf **het derde deel van de tol.** De kerk van **Marsum. Wadradoch** in **Taxandrië. Husloth** in **Taxandrië. Hocanschot** in **Taxandrië. Henesloth** in **Taxandrië. Diosna** in **Taxandrië. Mulnaim dat Araride** heet. **Armistati** aan de rivier **Witleo** in de pagus van **Turingia.**

Er zijn tal van mogelijkheden tot tekstkritische opmerkingen en voorbehouden, waarvan ik er slechts enkele wil geven. De lezing is niet dwingend, dat Pepijn en Plectrudis of Karel Martel Antwerpen, en wat daarna volgt, aan St. Willibrord geschonken hebben. Men zou er ook uit kunnen verstaan, dat St. Willibrord de (alle?, niet met name genoemde) goederen aan Echternach schonk, afkomstig van Pepijn, Plectrudis of Karel Martel. Doch dit kan beslist niet de bedoeling van St. Willibrord zijn geweest; dan immers zou hij praktisch zijn gehele bezit aan de abdij van Echternach geschonken hebben, en bleef er niets meer over voor het bisdom Trajectum. Speciaal de schenkingen van Karel Martel, waarover tal van gegevens bestaan, kunnen in haar algemeenheid, zoals het testament toch suggereert, niet aan de abdij geschonken zijn. De schenkingen van **Klotten** aan de Moezel en van **Bollendorf,** beide van Karel Martel, zijn zonder twijfel aan Echternach gekomen. **Suestra,** en landerijen te **Echternach,** die direkt met de vestiging van de abdij te maken hadden, zijn aan St. Willibrord in zijn hoedanigheid van **abt** geschonken. Er was trouwens voor hem geen reden, deze aan de abdij door te geven. Doch **Trajectum, Adricheim, Helisthe-Marithaime, Felison** of **Felisa,** allemaal schenkingen van Karel Martel, zijn zonder twijfel aan de **bisschop** Willibrord gegeven; sommige schenkingsakten zeggen het trouwens met zoveel woorden.

De bepaling over de tol van Antwerpen, waarvan St. Willibrord het derde deel aan Echternach zou geschonken hebben, berust op geen enkele andere geschreven bron; er is niets bekend, dat St. Willibrord enig deel had in deze tol. Het duidt kennelijk op een veel latere toestand dan het begin van de 8e eeuw; hier schenkt St. Willibrord iets weg, dat in zijn tijd niet eens bestond! (Is het testament een vervalsing, dan heeft de falsaris wel hoog gemikt. Stel U eens voor, dat het Echternach gelukt was, déze pretentie erkend te krijgen!).

Er kan nog gewezen worden op wat in deze akte staat, én wat Theofried van Echternach aan schenkingakten vermeldt. Er zijn enige overeenkomsten tussen de twee bronnen, doch veel meer afwijkingen. De overeenkomsten, dikwijls bestaande in letterlijk gelijkluidende passages, hebben bij de historici de indruk gewekt, dat Theofried ook het testament heeft gekend, waaruit hij geciteerd heeft. Waarschijnlijk ligt de relatie precies andersom. Het heeft geen zin, al deze details uit te pluizen; slechts een enkel is nog van belang. Van de 18 plaatsen, in Noord-Brabant gesitueerd, komen er slechts 7 in het testament voor. Van de goederen uit het land van Kleef is geen enkel vermeld; naar de aanknopingspunten met Holland en Zeeland zoeken wij, met uitzondering van **Marsum,** vergeefs. Toch hebben Echternach en de latere geschiedschrijving in deze streken goederen van Echternach gesitueerd. Dan mocht men toch ook verwachten, dat St. Willibrord, indien hij werkelijk van plan was geweest deze goederen aan de abdij te schenken, uitdrukkelijke bepalingen hiertoe had gemaakt. Normaliter immers zouden deze aan zijn bisdom zijn gekomen. Evenmin vinden wij goederen in Luxemburg en in het Rijnland genoemd, waarvan niettemin bekend is, dat zij aan St. Willibrord geschonken waren, de abdij van Echternach ze nà zijn overlijden heeft gehad doch ten tijde van de laïcisering verloor, maar zij deze op de titel van oud bezit van St.Willibrord na de restauratie van de abdij heeft terugontvangen.

Hiermede hebben wij de elementen gereed liggen, waarvan het ene nog merkwaardiger is dan het andere, om ons een oordeel te vormen over de authenticiteit van het testament. Schikt men die gegevens in de juiste onderlinge verhouding, en vooral in het juiste chronologisch verband, dan komt dit te voorschijn: Het testament van St. Willibrord is geen authentieke akte van de heilige zelf, doch het werd, waarschijnlijk in de 12e eeuw, door Echternach gefabriceerd om bepaalde goederen terug te krijgen. De goederen, die er **wel** in worden genoemd, had Echternach op het tijdstip van de falsificatie nog niet terug, doch haar recht erop wenste zij vol te houden. Dit betekent nog lang niet, dat de abdij van Echternach deze goederen al wist aan te wijzen. De goederen, die er **niet** in zijn genoemd, had Echternach al terug, óf de abdij maakte er geen aanspraken meer op, om welke reden dan ook, of zij had er **nog** geen aanspraken op gemaakt. Het testament is zeer eenzijdig; het vermeldt slechts schenkingen aan Echternach. Zou St. Willibrord werkelijk tegen het einde van zijn leven over zijn bezit beschikt hebben, dan was hij toch heilig genoeg, om de verdelende rechtvaardigheid in acht te nemen (203), en zou hij de zetel van zijn bisdom en zijn andere abdij Suestra ook bedacht hebben. Deze eenzijdigheid toont zonneklaar aan, waar de valse akte is gefabriceerd.

Hiermede wil ik mij nog niet scharen aan de kant van hen, die het testament als een brutale falsificatie verwerpen, en ook de zakelijke inhoud ervan volledig terzijde stellen. Theofried vermeldt in het begin van de 12e eeuw verscheidene schenkingen aan St. Willibrord, door hem aan de abdij van Echternach doorgegeven. Waarschijnlijk heeft Theoderich, evenals bij de befaamde akte over Felison, de mededelingen van Theofried, aangevuld met eigen „vondsten", in de vorm van een schenkingsakte van St. Willibrord

gegoten, teneinde de aanspraken van Echternach absoluut onaantastbaar te maken. De feitelijke inhoud van de akte mogen wij aanvaarden, al kan men niemand hard vallen, als hij de gehele akte ver van zich werpt. De akte heeft echter niet de minste woordelijke of letterlijke kracht meer.

Het was een lange en dikwijls dorre weg, aan te tonen, dat de goederen van St. Willibrord, door de abdij van Echternach en door de geschiedschrijving in het noorden gereconstrueerd, niet op de authentieke plaatsen zijn aangewezen. Het onderzoek was volledig negatief. Uiteraard volgt daar de vraag op, waar de goederen dan wel gelegen hebben.

* * *

AANTEKENINGEN :

(1) MONUMENTA EPTERNACENSIA, M.G.S. 23, blz. 68.

(2) WAMPACH, C. Geschichte der Grundherrschaft Echternach im Frühmittelalter. Luxemburg, 1929-1930. 2 dln. (wordt verder geciteerd als Wampach, C. Grundherrschaft, nrs. 215 en 216.

(3) WAMPACH, C. Urkunden- und Quellenbuch zur Geschichte der altluxenburgischen Territorien bis zum Burgundischen Zeit. Bd. VIII und IX : Die Quellen der Grundherrschaft Echternach erhaltend. Luxemburg, 1931-1952, 2 dln. (Wordt verder geciteerd als : Wampach, C. Urkunden). blz. 13.

(4) WAMPACH, C. Grundherrschaft, I, 2, blz. 98.
MULLER-BOUMAN, o.c. nr 28.

(5) VERBIST, G. H. Saint Willibrord, blz. 282

(6) WAMPACH, C. Grundherrschaft, I, 2, blz. 360.

(7) ACTA SANCTORUM, 7 november, blz. 467.

(8) ACTA SANCTORUM, 7 november, blz. 479.

(9) VITA GREGORII, M.G.S. 15, blz.67.

(10) REGINONIS CHRONICON, M.G.S. I, blz. 594.

(11) WAMPACH, C. Grundherrschaft, nr. 205.

(12) WAMPACH, C. Grundherrschaft, I, 2, blz. 308,
MULLER-BOUMAN, o.c. nr. 225.

(13) WAMPACH, C. Grundherrschaft, nrs. 206, 207.

(14) WAMPACH, C. Grundherrschaft, nr. 206.

(15) WAMPACH, C. Grundherrschaft, nr. 196.

(16) WAMPACH, C. Grundherrschaft, nrs. 206, 207.

(17) Zie deel I, blz. 155 e.v.

(18) WAMPACH, C. Grundherrschaft, nr. 37.
MULLER-BOUMAN, o.c. nr. 2.
ACTA SANCTORUM, 7 november, blz. 467.

(19) WAMPACH, C. Grundherrschaft, nrs. 218, 219.
WAMPACH, C. Urkunden, nrs. 1, 6, 141.

(20) ANNALES TIELENSES, M.G.S. 24, blz. 22.

(21) ACTA SANTORUM, 7 november, blz. 469.

(22) Zie deel I, blz. 147 e.v.

(23) WAMPACH, C. Grundherrschaft, nr. 204.

(24) MULLER-BOUMAN, o.c. nrs. 493, 518, 532.

(25) MULLER-BOUMAN, o.c. nr. 278.

(26) MULLER-BOUMAN, o.c. nr. 418.

(27) MULLER-BOUMAN, o.c. nr. 437.

(28) MULLER-BOUMAN, o.c. nr. 520.

(29) WAMPACH, C. Grundherrschaft, nr. 205.

(30) Het blijkt in Echternach een geijkte formule te zijn geworden, want wij vinden haar terug in de oorkonde van 1161 en in de bekende brief aan de keizer uit het jaar 1191.

(31) WAMPACH, C. Grundherrschaft, I, 2, blz. 342, 344.

(32) WAMPACH, C. Grundherrschaft, I, 2, nr. 229.

(33) WAMPACH, C. Grundherrschaft, nr. 208.

(34) WAMPACH, C. Grundherrschaft, nr. 214.

(35) WAMPACH, C. Urkunden, nr. 7.

(36) WAMPACH, C. Urkenden, nrs. 186, 203, 738.

(37) BENNEMA, J. EN K. VAN DER MEER, De genese van Walcheren. In : Tijdschrift v. h. Kon. Ned. Aardrijkskundig Genootschap, 1950, blz. 403.

(38) WAMPACH, C. Grundherrschaft, I, 2, blz. 73, nr. 31.
MULLER-BOUMAN, o.c. nr. 31.

(39) WAMPACH, C. Grundherrschaft, blz. 76.
MULLER-BOUMAN, o.c. nr. 32.

(40) VERBIST, G.H. o.c. blz. 195.

(41) VERBIST, G.H. o.c. blz. 195.

(42) VERBIST, G.H. o.c. blz. 195.

(43) VERBIST, G.H. o.c. blz. 243, 304.

(44) WAMPACH, C. Grundherrschaft, I, 2, nr. 98.

(45) VERBIST, G.H. o.c. blz. 197, 304.

(46) MULLER-BOUMAN, o.c. nr. 174.

(47) MULLER-BOUMAN, o.c. nr. 326.

(48) MULLER-BOUMAN, o.c. nr. 497.

(49) MULLER-BOUMAN, o.c. nr. 59.

(50) BLED, O. Régestes des évêques de Thérouanne, blz. 57.

(51) R.H.F. 9, blz. 554.

(52) MULLER-BOUMAN, o.c. nr. 126.

(53) SLOET, L. A. J. W. Oorkondenboek der graafschappen Gelre en Zutfen, nr. 13

(54) SLOET, o.c. nr. 726.

(55) WAMPACH, C. Grundherrschaft, I, 2, blz. 266.

(56) MULLER-BOUMAN, o.c. nr. 9.
WAMPACH, C. Grundherrschaft, nr. 6.

(57) Haute-Deûle, gekanaliseerde rivier, die van Carvin naar Oignies het departement Pas-de-Calais doorstroomt. Dupla 1244. La Deûle 1260.

(58) WAMPACH, C. Grundherrschaft, nrs. 44, 92.

(59) SLOET, o.c. nr. 10.

(60) WAMPACH, C. Grundherrschaft, nr. 171.
SLOET, o.c. nr. 90.

(61) SLOET, o.c. nr. 104.

(62) SLOET, o.c. nr. 115.

(63) WAMPACH, C. Grundherrschaft, nr. 195.

(64) SLOET, o.c. nr. 179.

(65) WAMPACH, C. Grundherrschaft, nr. 205.

(66) SLOET, o.c. nr. 310.
WAMPACH, C. Grundherrschaft, nr. 208.

(67) SLOET, o.c. nr. 434.

(68) Er moet een voorbehoud blijven, daar het niet zeker is, dat Echternach de intentificatie van Rinhare als Rinderen positief heeft aangenomen.

(69) SLOET, o.c. nr. 473.

(70) WAMPACH, C. Urkunden, nr. 41.
SLOET, o.c. nr. 602.

(71) SLOET, o.c. nr. 614.

(72) SLOET, o.c. nr. 652.

(73) WAMPACH, C. Urkunden, nrs. 21, 22, 23, 24, 25, 26, 29, 34, 60, 67, 68.
SLOET, o.c. nr. 515.

(74) SLOET, o.c. nr. 524.

(75) SLOET, o.c. nr. 691.

(76) SLOET, o.c. nr. 704.

(77) SLOET, o.c. nr. 706.

(78) WAMPACH, C. Urkunden, nrs. 403, 404, 405.

(79) WAMPACH, C. Urkunden, nr. 440.

(80) WAMPACH, C. Urkunden, 901.

(81) WAMPACH, C. Urkunden, nr. 1047.

(82) WAMPACH, C. Urkunden, nr. 139.

(83) WAMPACH, C. Urkunden, nr. 262.

(84) WAMPACH, C. Urkunden, nr. 77.

(85) WAMPACH, C. Urkunden, nr. 924.

(85a) Het oudste patronaat van St. Willibrord in Noord-Brabant, trouwens in geheel Noord-Nederland, is dat van de kerk van *Klein-Zundert*, omstreeks het jaar 1157 door de abdij van Tongerloo gesticht. Het blijkt, dat Brabant de eerste Willibrord-traditie volkomen los van Echternach gekregen heeft. Pas in 1175 verschijnt Echternach in Alphen, de plaats waar de abdij het eerst in Noord-Brabant voet aan de grond kreeg.
Het is niet onmogelijk, dat dit patronaat van Klein-Zundert Echternach op het spoor van Brabant heeft gezet!

(86) Met een onmiskenbare hardnekkigheid heeft de Noord-Nederlandse geschiedschrijving de Brabantse St. Willibrord-traditie altijd genegeerd. De Echternachse indicaties over het bezit van St. Willibrord in Brabant werden weliswaar niet vlakweg ontkend, doch sterk in twijfel getrokken om de onbetrouwbaarheid van het Liber aureus van Echternach. Tegen deze eenzijdige beschouwing van St. Willibrord is P.C. Boeren reeds in 1939 opgekomen (Naar een Zuid-Nederlandse opvatting van St. Willibrord. In : Brabantia Nostra, 1939, blz. 19). Zijn betoog heeft weinig resultaat gehad; in Noord-Nederland zijn de historici de Brabantse en Antwerpse gegevens blijven voorbijgaan. De wraak van Clio is vol ironie!

(87) WAMPACH, C. Grundherrschaft, I, 2, blz. 68. nr. 28.
MULLER-BOUMAN, o.c. nr. 26.

(88) WAMPACH, C. Grundherrschaft, I, 2, nr. 83.

(89) VITA LANDIBERTI, M.G.S.R.M. 6, blz. 414.

(90) De tekst zegt : descendit = hij daalde af. De meeste schrijvers gebruiken dit woord, als zij een *zuidelijke richting* willen aangeven.

(91) ANNALISTA SAXO, M.G.S. 6, blz. 586.

(92) CODEX LAURISHAMENSIS, SLOET, o.c. nr. 50.

(93) MULLER-BOUMAN, o.c. nr. 21.

(94) VELTHOVEN, H. VAN. Noord-Brabant, een gewest in opkomst 1949, blz. 219.

(95) WAMPACH, C. Grundherrschaft, nr. 16.
MULLER-BOUMAN, o.c. nr. 18.

(96) WAMPACH, C. Grundherrschaft, I, 2, blz. 352.

(97) Onder „hoeve" moet men geen boerderij verstaan, doch een bepaalde oppervlakte land.

(98) ERENS, M. A. De oorkonden van Tongerloo, nrs. 27, 31.

(99) ERENS, M. A. o.c. nr. 36.

(100) ERENS, M.A. o.c. nr. 52.

(101) ERENS, M. A. nr. 76.

(102) ERENS, M. A. o.c. nr. 85.

(103) ERENS, M. A. o.c. nr. 116.

(104) ERENS, M. A. o.c. nr. 204.

(105) ERENS, M. A. o.c. nr. 214.

(106) ERENS, M. A. o.c. nr. 257.

(107) ERENS, M. A. o.c. nr. 111.

(108) ERENS, M. A. o.c. nrs. 122, 123.

(109) ERENS, M. A. o.c. nr. 228.

(110) ERENS, M. A. o.c. nr. 714.

(111) WAMPACH, C. Urkunden, nr. 972.

(112) WAMPACH, C. Urkunden, nr. 2.
ERENS, M. A. o.c. nr. 47.

(113) ERENS, M. A. o.c. nr. 54.

(114) ERENS, M. A. nr. 65.

(115) ERENS, M. A. nr. 70.

(116) ERENS, M. A. o.c. passim.

(117) FLOU, KAREL DE, Woordenboek der Toponymie, enz.

(118) WAMPACH, C. Grundherrschaft, nr. 24.

(119) WAMPACH, C. Grundherrschaft, I, 2, blz. 71.
MULLER-BOUMAN, o.c. nr. 34.

(120) MUHLBACHER, E. Die Regesten der Kaiserreichs unter den Karlingern, blz. 8.

(121) Baclaos of Bacle komt in de bronnen van Echternach al vóór 1260 voor; het aktuele bezit van Bakel blijkt echter pas in 1260.

(122) WAMPACH, C. Urkunden, nr. 39.

(123) Aldeneik; op enige km. afstand van Maaseyk stichtten de HH. Harlindis en Renildis in het begin van de 8e eeuw een klooster.

(124) WAMPACH, C. Urkunden, nrs. 125, 126, 127.

(125) Het ontmoet geen enkel bezwaar te veronderstellen, dat Echternach de indentificatie van Baclaos en Bakel heeft verdedigd. Daar dit pas in de 13e eeuw aan te wijzen valt, geeft het niet de minste zkerheid voor de eeuwen daar vóór.

(126) WAMPACH, C. Urkunden, nr. 239.

(127) Kleinen tienden: de tienden op andere dan graangewassen.
Grote tienden: tienden, geheven op graangewassen.

(128) WAMPACH, C. Urkunden, nr. 441, 442, 445, 446.

(129) WAMPACH, C. Urkunden, nr. 666.

(130) Het is beslist niet louter academisch, de vraag te stellen, of en in hoeverre de St. Willibrord-traditie en de lokalisatie der schenkingen in Brabant gedekt worden door archeologische relikten. De vroegste kerkjes in Noord-Brabant: Gemonde, Dennenburg, Orthen, Neerlangel, Waalre en Oirschot, dateren uit de 12e eeuw. In afwijking van andere gevallen van vroege stenen kerkjes, meest zuidelijker gelegen, zijn de stenen Brabantse kerkjes *niet* voorafgegaan door houten gebouwen; archeologisch tonen zij zich als eerste stichtingen uit de 12e eeuw.

Bij de bovengenoemde plaatsen is Waalre de enige, die door Echternach en de historiografie met St. Willibrord in verband is gebracht. De aangenomen continuïteit tussen het Waderlo uit de bronnen van de 8e eeuw en het 12e-eeuwse Waalre wordt door de archeologie pertinent tegengesproken. Bij de andere zogenaamde Echternachtse plaatsen in Noord-Brabant ligt de discrepantie tuusen de toegepaste bronnen en de archeologie nòg veel scherper.

(131) Met ons onderwerp heeft de Brabantse St. Gertrudis-legende geen direkt, doch slechts een ver zijdelings raakpunt. Over deze materie heb ik een andere studie in voorbereiding.

132) WAMPACH, C. Grunherrschaft, nr. 16.
MULLER-BOUMAN, o.c. nr. 18.

(133) WAMPACH, C. Urkunden, nr. 901.

(134) De Premonstratensen werden in het jaar 1120 gesticht; de abdij van Bern in het jaar 1134.

(135) WAMPACH, C. Grundherrschaft, nr. 30.

(136) MONUMENTA EPTERNACENSIA, M.G.S. 32, blz. 19.

(137) SMIT, J. P. W. A. Het gemeente-wapen van Deurne. In. Taxandria, 1928, blz. 15.

(138) WAMPACH, C. Urkunden, nr. 142.

(139) WAMPACH, C. Urkunden, nr. 330.

(140) WAMPACH, C. Urkunden, nr. 634.

(141) WAMPACH, C. Urkunden, nrs. 744a, 744b.

(142) WAMPACH, C. Urkunden, nrs. 823, 824.

(143) WAMPACH, C. Grundherrschaft, nr. 21

(144) WAMPACH, C. Grundherrschaft, nr. 20.

(145) Daar het niet volstrekt zeker is (zie hfdst. 5b), dat St. Willibrord in Echternach begraven is, past er een voorbehoud, of wij hier met een authentieke tekst te doen hebben.

(146) WAMPACH, C. Grundherrschaft, nr. 84.

(147) MONUMENTA EPTERNACENSIA, M.G.S. 32, blz. 19.

(148) WAMPACH, C. Urkunden, nr. 35.
ERENS, M. A. o.c. nr. 116.

(149) ERENS, M. A. o.c. nr. 111.

(150) WAMPACH, C. Urkunden, nr. 158.
ERENS, M. A. o.c. nr. 257.

(151) ERENS, M. A. o.c. nr. 297.

(152) ERENS, M. A. nrs. 808, 812, 825.

(153) WAMPACH, C. Grundherrschaft, nr. 20.
MULLER-BOUMAN, o.c. nr. 22.

(154) WAMPACH, C. Grundherrschaft, nr. 39.

(155) WAMPACH, C. Urkunden, nr. 139.

(156) WAMPACH, C. Grundherrschaft, nr. 17.
MULLER-BOUMAN, o.c. nr. 20.

(157) ERENS, M. A. o.c. nrs. 305, 307, 423, 676.

(158) WAMPACH, C. Grundherrschaft, nr. 91.

(159) SMULDERS, F. W. De Hees bij Eersel. OIRSCHOT, A VAN. Hezia : de Hees of Heeze! SMULDERS, F. W. De Hees bij Eersel In: BRABANTS HEEM, 1962, blz. 138, 142, 143.

(160) VELTHOVEN, H. VAN, o.c.

(161) WAMPACH, C. Urkunden, nr. 277, 280.

(162) WAMPACH, C. Grundherrschaft, nr. 31.

(163) CUNEN, J. De tienden van Echternach. In: Taxandria, 1939, blz. 91.

(164) LAMPEN, W. Sint Wilibrord te Oss. In : Brabantia Nostra, 1936, blz. 29.

(165) WAMPACH, C. Grundherrschaft, I, 2, blz. 345.

(166) CUNEN, J. Geschiedenis van Oss, blz. 129.

(167) WAMPACH, C. Urkunden, nrs. 144, 145.

(168) WAMPACH, C. Urkunden, nrs 351, 357.

(169) WAMPACH, C. Urkunden, nr. 359.

(170) WAMPACH, C. Urkunden, nr. 366.

(171) WAMPACH, C. Urkunden, nr. 436.

(172) WAMPACH, C. Grundherrschaft, nrs. 36, 39.

(173) WAMPACH, C. Grundherrschaft, nr. 145.

(174) WAMPACH, C. Grundherrschaft, nr. 7.

(175) WILSON, H. A. TH. The Calendar of Saint Willibrord, fol 7.

(176) WAMPACH, C. Grundherrschaft, nr. 7.
VERBIST, G. H. o.c. blz. 110.

(176a) SASSE VAN YSSELT, A. F. O. VAN, De Rumesbergen. In: Taxandria, 1900, blz. 12. „Op de Kapelberg onder Ruimel heeft een St. Willibrordus-kerk gestaan. De oudst bekende vemelding is uit het jaar 1449, waar gesproken wordt van de „kercke van Sinte Janss Evangiliste off.... van Sanctus Willibrordus in ons gehucht van Rumel". De eerste, en waarschijnlijk de oudste patroon was St. Jan. Overigens wijdde St. Willibrord de kerk van Rumelacha aan St. Paulus toe!

(177) WAMPACH, C. Grundherrschaft, nr. 30.

(178) WAMPACH, C. Urkunden, nr. 139.

(179) VELTHOVEN, H. VAN, o.c. blz. 302.

(180) BANNENBERG, G. P. J. ST. Willibrord in Waalre en Valkenswaard, 1948.

(181) WAMPACH, C. Grundherrschaft, nr. 11.
MULLER-BOUMAN, o.c. nr. 11.

(182) ACTE SANTORUM, 7 november, blz. 467.

(183) WILSON, H. A. TH. o.c. fol. 7.

(184) WAMPACH, C. Grundherrschaft, nr. 21.

(185) WAMPACH, C. Grundherrschaft, nr. 166.

(186) De abdij van Echternach was tussen de jaren 849 en 974 gelaïciseerd; haar goederen waren verloren gegaan.

(187) WAMPACH, C. Grundherrschaft, nr. 201.

(188) WAMPACH, C. Grundherrschaft, nr. 195.

(189) WAMPACH, C. Grundherrschaft, nr. 205.

(190) WAMPACH, C. Grundherrschaft, blz. 345.

(191) WAMPACH, C. Grundherrschaft, nr. 211.

(192) WAMPACH, C. Urkunden, nr. 139.

(193) WAMPACH, C. Urkunden, nr. 148.

(194) WAMPACH, C. Urkunden, nr. 153.

(195) WAMPACH, C. Urkunden, nrs. 133, 134.

(196) WAMPACH, C. Urkunden, nr. 224.

(197) WAMPACH, C. Urkunden, nr. 246.

(198) WAMPACH, C. Urkunden, nrs. 661, 735, 737, 740.

(199) WAMPACH, C. Grundherrschaft, nr. 11.

(200) VERBIST, G. H. o.c. blz. 114, 213, 216.

(201) WAMPACH, C. Grundherrschaft, nr. 39.

(202) WAMPACH, C. Grundherrschaft, nrs. 13, 89.

(203) Theofried van Echternach (ACTA SANCTORUM, 7 november, blz. 468) heeft dit trouwens met zoveel woorden gezegd : „Over alles, wat men hem gegeven had, *beschikte hij met de grootste zorg;* hij gaf het deels aan zijn bisschoppelijke zetel van Trajectum, deels aan het klooster van Echternach".

g. DE GOEDEREN IN NOORD-FRANKRIJK EN VLAANDEREN.

De plaatsen der kerken en goederen van St. Willibrord zijn over het algemeen zonder veel moeite aan te wijzen, als eenmaal de juiste streek gevonden is. Logischerwijs immers moet uitgegaan worden van de zetelplaats Tournehem, en moeten de goederen in de naaste of verdere omgeving van deze plaats gelegen hebben. Zij kunnen er inderdaad aangewezen worden; dit vormt het sluitstuk van de bewijsvoering, dat St. Willibrord naar waarheid in Noord-Frankrijk gesitueerd moet worden.

Vanzelfsprekend kan niet in àlle gevallen het absolute bewijs geleverd worden, dat de nieuw aangewezen plaatsen die zijn, welke in de schenkingsakten zijn bedoeld. Soms is de etymologie afdoende of zeer aanvaardbaar. Overigens kan een gehele of gedeeltelijke klankovereenkomst moeilijk als het doorslaggevend argument worden aanvaard, temeer niet omdat gebleken is, dat de gangbare lokalisaties al te veel alleen hierop gesteund hebben. De nieuwe situeringen zullen, indien mogelijk, met argumenten geadstrueerd moeten worden.

Het heeft niet de minste zin, de noordelijke en de zuidelijke lokalisaties stuk voor stuk tegen elkaar af te wegen. Als men één concrete plaats uit de akten tot voorwerp van het onderzoek maakt, de noordelijke en de zuidelijke mogelijkheden wikt en weegt, kan dit slechts een eindeloos ja en neen opleveren. Eerlijkheidshalve zou dan trouwens moeten worden uitgegaan van de constatering, dat de lokalisatie der kerken en goederen in het noorden nimmer bewezen is en in tal van gevallen uiterst zwak staat. Als men die traditie bij wijze van methodische twijfel even los laat, zal men spoedig bemerken, dat er geen enkele aanleiding is, om haar weer op te nemen. Daar in Noord-Frankrijk ook één concreet geval onmogelijk afdoende te bewijzen is, biedt een vergelijkend onderzoek van geval tot geval geen enkele basis. In deze materie moet meer gelet worden op het **gehele complex** dan op elk der goederen in concreto. Indien het merendeel van de in de akten genoemde plaatsen redelijk, taalkundig en vooral tekstkritisch (gesteund door parallel-vermeldingen) in Noord-Frankrijk en Vlaanderen is aan te wijzen, moet aanvaard worden, dat het complex er inderdaad gelegen heeft. Daar kunnen enkele minder duidelijke gevallen niets meer aan afdoen.

Ook in de nieuwe reconstructie ontbreekt in de meeste gevallen de historische continuïteit in zoverre, dat zelden aan de hand van de bronnen kan worden aangetoond, dat een goed of kerk eertijds van St. Willibrord was. Er kan moeilijk met volstrekte zekerheid worden nagegaan, wat er na de 8e of 9e eeuw precies met de goederen van St. Willibrord is geschied. Tegen het midden van de 9e eeuw is het bisdom van Trajectum geheel teniet gegaan. De rechten en bezittingen ervan zijn niet ineens en in hun geheel door een ander bisdom overgenomen. Was dat wel het geval geweest, dan zou de lijn (misschien?) beter te volgen zijn geweest.

Toen de abdij van Echternach in de 12e eeuw begon aan het terugvinden en het opvorderen van het oud bezit van St. Willibrord, heeft zij zich in de juiste plaatsen daarvan vergist. Het is niet meer te achterhalen, over welke bronnen zij de beschikking heeft gehad. Voor een deel zijn de gegevens uit het Vita van Theofried afkomstig; dit blijkt, als de tekst van een akte uit het Liber aureus vrijwel woordelijk met de korte annotatie bij Theofried overeenstemt. Van de andere kant bevat het Liber aureus akten, wier inhoud Theofried niet vermeldt. Er behoeft geenszins verondersteld te worden, dat Theoderich tegen het einde van de 12e eeuw schenkingsakten heeft gefabriceerd van àlle plaatsen, waar hij een oud bezit van St. Willibrord veronderstellen kon, al is dit in enkele gevallen bewezen.

De mogelijkheid moet integendeel zeer ver opengelaten worden, dat Echternach de beschikking heeft gehad over originele oorkonden of afschriften. De vraag, of Theoderich die heeft laten maken, is niet eens van overwegend belang, daar het feit zelf van de schenking niet per sé behoeft af te hangen van de manier, waarop het is vastgelegd en aan ons overgedragen. Misschien schuilen er in de Echternachse stukken méér falsa dan aangetoond kan worden. Dit vraagstuk kan beter blijven rusten, omdat de kerken, goederen en plaatsen evengoed zijn aan te wijzen, als de gehele dokumentatie van Echternach als echt wordt aanvaard.

Een groot deel van de goederen heeft Echternach teruggezocht in streken, waar hun authentieke plaats niet was. Met een bepaalde (misschien onbewuste!) tendens zijn de oudere gegevens gelezen, overgeschreven en geïnterpreteerd. Eigenlijk zouden wij de gehele dokumentatie van Echternach over de goederen van St. Willibrord moeten verwerpen, als vastgesteld is, dat zij door de radikale dislokaties een totaal verwarde zaak is geworden. Wat blijft er aan textuele betrouwbaarheid over, als de abdij de oude stukken heeft gehanteerd (en overgeschreven) met deze geografische misvatting in het hoofd? Wat is er in een kopie kwetsbaarder dan een vreemde plaatsnaam? Het is dan ook zeer waarschijnlijk, dat de teksten, vooral de plaatsnamen uit bronnen van meer dan 3 eeuwen oud, niet onverminkt zijn overgedragen.

Toch zou het categorisch verwerpen van de dokumentatie over de goederen te radikaal zijn. Over het algemeen immers behoeft slechts zelden aangenomen te worden, dat een plaatsnaam uit de bronnen van Echternach werd verminkt. In de meeste gevallen kunnen de plaatsen aangewezen worden in dezelfde vorm, die Echternach geeft. Het toont aan, dat de teksten van de abdij minder corrupt zijn dan wel eens wordt beweerd, doch het bewijst evenzo, dat er in de goede streek wordt gelokaliseerd, als daar slechts bij wijze van uitzondering beroep moet worden gedaan op een veronderstelde tekst- of woordverminking.

In het hierna volgend overzicht worden de goederen niet stuk voor stuk behandeld, doch over het algemeen in groepen. De combinaties zijn gevormd door de vermelding van eenzelfde landstreek, door de akte van één schenker, of door de schenking van diverse goederen aan één kerk.

Voor de hand ligt immers, dat meerdere goederen of plaatsen met een van deze raakpunten zich betrekkelijk dicht bij elkaar bevonden hebben. Deze methode is in een historisch-geografisch onderzoek in elk geval veiliger dan het lokaliseren van oude plaatsnamen op een zwakke en oppervlakkige klankovereenkomst.

In tal van gevallen kan de juiste plaats van een goed of een kerk niet met zekerheid worden aangewezen om het eenvoudige feit, dat er niet één, maar meerdere plaatsen liggen met de vereiste naam. Indien er geen gegevens beschikbaar zijn, om de oude akte stringent aan één van deze te verbinden, blijft er niets anders over dan de verschillende mogelijkheden te geven. (Voor de in dit hoofdstuk voorkomende plaatsen zie **kaart XI**).

DE ABDIJ VAN ST. BERTIN.

In de kwestie der goederen van St. Willibrord en van het bisdom Trajectum komt een merkwaardig aspect naar voren uit de bronnen van de abdij van St. Bertin te St. Omaars. Er mag namelijk aangenomen worden, dat deze abdij kerken en goederen in eigendom heeft gekregen, waarvan sommige zeer duidelijk, andere met een grote waarschijnlijkheid als voormalige bezittingen van St. Willibrord, zijn klooster of bisdom geïdentificeerd kunnen worden. In de loop van het onderzoek zijn reeds meerdere raakpunten tussen St. Willibrord en het land van St. Omaars naar voren gekomen. Het geografisch probleem der situering van St. Willibrord wordt nog nauwer geconcentreerd naar de omgeving van St. Omaars, als de abdij van St. Bertin hem, direkt of indirekt, in bepaalde goederen is opgevolgd.

Omstreeks het jaar 640 werd het klooster van Sithieu gesticht, dat aanvankelijk te Saint-Mommelin lag en later verplaatst is naar St. Omaars. Een der eerste monniken was St. Winnok. Door bemiddeling van St. Audomarus, bisschop van Terwaan, werd het klooster naar de stad verplaatst, die de naam van de heilige ontving. Eerst stond het klooster onder het patronaat van St. Petrus en Paulus; later werd het naar St. Bertinus genoemd, de abt van het klooster, die tegen het einde van de 7e eeuw leefde (1). De abdij ontwikkelde zich voorspoedig; zij bezette een belangrijke plaats in de geschiedenis van het koninkrijk der Franken en het graafschap Vlaanderen. Zij heeft onder andere een actief deel gehad in de agrarische ontwikkeling van het Vlaamse kustgebied, en uit de aard der instelling had zij een grote invloed op godsdienstig en cultureel terrein (2).

Meermalen hebben de Frankische koningen de abdij onder hun bescherming genomen. Karel de Kale gaf in het jaar 877 zijn bekende charter uit, waarin hij de organisatie van de abdij regelde en haar goederen bevestigde (3).

Het dorp **Clemskerke**, tussen Oostende en Blankenberge gelegen, voert de traditie, dat de kerk er gesticht is door St. Willibrord (4). Het is niet geheel duidelijk, waarom in de naam van de plaats de **aangenomen** naam Clemens gekozen is, doch ondanks dit schijnt de traditie toch wel stand te houden. Als St. Willibrord deze kerk zelf gesticht heeft, mag ook wel aangenomen worden, dat hij haar als een eigenkerk in bezit heeft gehouden en dat zij na zijn dood aan het bisdom of aan zijn klooster is overgegaan. In de ons bekende bronnen van Trajectum of Echternach is van die kerk of plaats evenwel niets te vinden.

In het jaar 1096 bevestigde paus Urbanus II de abdij van St. Bertin in het bezit van haar altaren en kerken; in de akte zijn de **tienden van Clemskerke** uitdrukkelijk genoemd (5). Daar het recht op de tienden nauw samenhangt met het patronaat van de kerk, mag er met enige grond geconcludeerd worden, dat de abdij de kerk als een eigenkerk bezat. Dit bezit staat vast in het jaar 1096. Er zijn geen gegevens bekend over het tijdstip, waarop de abdij dit bezit verworven heeft, doch in elk geval moet dit vóór 1096 liggen.

Grevelingen is ons om meerdere redenen vertrouwd. De stad bezit de traditie, dat St. Willibrord er geland is. De kerk staat er onder zijn patronaat; er is een belangrijke reliek aanwezig, afkomstig van het corpus van Abbeville. Er zijn geen exacte gegevens bekend, dat de kerk een eigenkerk van St. Willibrord was, doch wellicht gaat het niet te ver, dit te veronderstellen. Met het bisdom van St. Willibrord heeft Grevelingen een markante band door de akte van het jaar 722 (zie blz. 349), waarin het een weide in **Greveningo** kreeg.

Uit een akte van bisschop Drogo van Terwaan uit het jaar 1040 blijkt, dat de abdij van St. Bertin op dat tijdstip de kerk van Grevelingen in bezit had (6).

De kerk van **Bourbourg** voerde eertijds het patronaat van St. Willibrord; in enkele bronnen wordt de plaats trouwens „parochie van St. Willibrord" genoemd (7). In het jaar 1075 bevestigde Drogo, de bisschop van Terwaan, de abdij van St. Bertin in het bezit van het altaar (d.i. de kerk) van Bourbourg (8). Ook in dit geval is het niet lichtvaardig te veronderstellen, dat het hier gaat om een kerk van het voormalige bisdom van St. Willibrord. Het behoeft nog geen eigenkerk van St. Willibrord zelf geweest te zijn, daar het patronaat eer aanduidt, dat de kerk nà zijn dood is gesticht, hetgeen om stratigrafische redenen ook beter te aanvaarden is.

In **Poperingen** was de kerk oorspronkelijk aan St. Willibrord toegewijd. Toen de abdij van St. Omaars de kerk en de plaats in bezit kreeg, werd het patronaat door dat van St. Bertin vervangen. Blijkens een goederenlijst, tussen 844 en 864 opgemaakt, had de abdij toen al goederen en rechten in Poperingen (9). In de akte van het jaar 877 is Poperingen eveneens vermeld (10). Het is vrijwel zeker, dat de abdij in de haar toekomende plaatsen de kerk bezat, al wordt dit niet altijd uitdrukkelijk gezegd.

In het jaar 1040 bevestigde bisschop Drogo het recht van de abdij op het altaar van Poperingen (11). Paus Urbanus II nam in 1096 in een bulle de **kerk** van Poperingen als een bezit van St. Bertin op (12). In het jaar 1110 regelde Robert II, markies van Vlaanderen, de jurisdictie van Poperingen en bepaalde hij in dit verband de rechten van de abdij (13), waaruit blijken kan, dat de abdij de kerk en de plaats bezat.

Het merkwaardigste gegeven komt uit een akte van het jaar 1159 (14). Daarin gaf Dirk, graaf van Vlaanderen, aan de abdij van St. Bertin het land terug, dat zijn oom vroeger geschonken had, en **dat van St. Willibrord afkomstig heette te zijn.** In dit geval is wel zeer aannemelijk, dat het een oud goed van St. Willibrord betreft, waarvan in 1159 de ware herkomst nog bekend was.

Dit zijn de gevallen, waar zeker of zeer waarschijnlijk de opvolging van de abdij van St. Bertin in goederen van St. Willibrord of het bisdom kan worden aangetoond. In dezelfde streek bevinden zich meerdere kerken en goederen van de abdij van St. Bertin, die mogelijk hun herkomst hadden uit bezit van het bisdom van St. Willibrord, bijvoorbeeld: Acquin in het canton Lumbres; Bas-Warneton, een bezitting van de kerk van Poperingen (15); Aix-en-Issart, misschien op te vatten als Haeslaos, een bezit van St Willibrord; Uphem, in het land van Boulogne; Haverskerke; Roxem; Lissewege; Loon; Westkerke; Steenkerke; West-Vleteren; Vladslo; Bovekerke; Snaaskerke; Eerneghem; Veurne en Wulpen. Doch bij gebrek aan teksten is het niet verantwoord, in dit verband veronderstellingen op te bouwen. In bepaalde gevallen echter zal straks, bij het determineren van de oude plaatsnamen uit de akten, op dit mogelijk verband tussen de abdij van St. Bertin en het oude bezit van St. Willibrord worden gewezen. Misschien mag aangenomen worden, dat de opvolging van St. Bertin in meer gevallen aanwezig is geweest dan textueel kan worden aangetoond.

De archieven van St. Bertin zijn zeer gehavend overgebleven, vooral wat de oudste periode betreft (16). Vóór de Franse Revolutie was de abdij er zeer zuinig op; er werd aan niemand inzage gegeven. Toen de historische wetenschap er belangstelling voor kon hebben, waren vrachtenvol weggesleept en vernietigd, en andere belangrijke bestanddelen her en der verspreid. Het is zeer jammer! Ongetwijfeld zou er uit de ongehavende archieven van St. Bertin méér te voorschijn zijn gekomen over deze merkwaardige successie van de abdij in kerken en goederen van St. Willibrord.

ST. SALVATOR VAN STENETLAND.

In de bronnen van de abdij van St. Bertin verschijnt in de 9e eeuw plotseling een kerk of basiliek van **St. Salvator in Stenetland,** die na ongeveer 40 jaren even plots weer verdwijnt. Daar het bekend is, dat de bisschoppelijke kerk van St. Willibrord of zijn kloosterkerk onder het patronaat van St. Salvator stond, trekt deze kerk van Stenetland terecht de aandacht.

In het jaar 828 schonk een zekere Goibert aan die basiliek van St. Salvator enige goederen en horigen op een plaats, gelegen aan de Araques (17), en tussen Henrikingahem en Lonastingahem, in Hiddigareca en in Marisca (18). Uit andere akten is bekend, dat Goibert een leek was, die voor en na ook de abdij van St. Bertin met schenkingen heeft vereerd. Al staat het niet in de akte te lezen, dat het een restitutie betreft van vroeger kerkelijk bezit, toch is het niet al te ver gezocht dit te veronderstellen. In het jaar 826 had diezelfde Goibert enige goederen aan St. Bertin geschonken, toen hij op het punt stond naar Rome te vertrekken (19). In dit geval ligt de reden, er een restitutie in te veronderstellen, al dichterbij.

Uit de bronnen van het bisdom Trajectum is uit hetzelfde jaar 828 een schenking aan de St. Maarten van Trajectum bekend van een zekere Geroward (zie blz. 384). Al is tussen de beide akten geen andere overeenkomst of samenhang te ontdekken dan een mogelijke identiteit tussen Goibert en Geroward, toch blijft de vraag intrigeren, of er tussen die beide schenkingen misschien wèl enig verband heeft bestaan. Als de oorkonde uit het cartularium van Egmond ergens verminkt is geworden (welke mogelijkheid zeer groot moet worden geacht), is het verband zoek, dat er zou kunnen zijn geweest.

In het jaar 857 bevestigde Adelard, abt van St. Bertin, de schenkingen van Goibert, aan de St. Salvator van Stenetland gedaan, en garandeerde hij het vruchtgebruik ervan voor diens zoon Gundbert (20). Hier dringt de conclusie zich duidelijker op, dat het inderdaad oud kerkelijk goed betreft; het gebeurde immers vaak, dat de usurpator of diens erfgenamen het vruchtgebruik gelaten werd van goederen, die reeds lang, misschien niet door hen persoonlijk, van een geestelijke instelling waren ontvreemd. In tal van gevallen heeft de Kerk barmhartigheid vóór recht laten gelden, en heeft zij er welbewust van afgezien, een boeteling en diens familie materieel te ruïneren. Dikwijls wijst het reserveren van het vruchtgebruik inderdaad op de restitutie van kerkelijk bezit. In deze akte is een groot aantal plaatsen genoemd, waaruit blijkt, dat de St. Salvator van Stenetland uitgestrekte bezittingen heeft gehad, maar ook, dat Goibert of diens voorzaten zich nogal wat hadden toegeëigend. Enkele namen roepen sterke reminiscenties op met kerken en goederen, die ons uit de dokumentatie over de goederen van St. Willibrord bekend zijn: **Milnhem, Winningahem, Hokningahem, Kiltiaco, Wilere, Mellingasele.** Deze plaatsen zullen straks serieuze candidaten zijn bij het lokaliseren der goederen van St. Willibrord.

Uit de akte blijkt, dat de abdij van St. Bertin zich met de goederen van St. Salvator wenste te bemoeien. Het ligt geheel in de lijn van de andere gevallen, waar onmiskenbaar de opvolging van de abdij in kerken en goederen van St. Willibrord kan worden aangenomen. Kort nadien (in 866) werd de abdij van St. Bertin gelaiciseerd en kwam zij in handen van een gunsteling van de koning (21). Waarschijnlijk moet het inpikken van ander geestelijk goed eer aan de hebzuchtige lekenabten dan aan de abdij zelf toegeschreven worden. Deels wordt hierdoor verklaard, waarom wij later

over de goederen van St. Willibrord zo weinig vernemen. In de meeste gevallen zijn de goederen ontvreemd tengevolge van doodgewone diefstal, waarbij het zaak was de ware herkomst zo min mogelijk bekend te laten worden.

De bekende feiten met betrekking tot het bisdom Trajectum vallen geheel samen met wat uit de akten van St. Bertin naar voren komt. Op 2 januari van het jaar 858 schonk keizer Lotharius II aan bisschop Hunger van Trajectum het klooster van St. Odiliënberg, omdat zijn zetelstad volledig was verwoest door de Noormannen en de geestelijkheid geheel verdreven (22). Dit feit valt chronologisch op een wel zeer frappante manier samen met de poging van de abdij van St. Bertin, een kerk van St. Salvator in bezit te krijgen. Het heeft er alle schijn van, dat de zetel van het bisdom Trajectum nadien niet meer op zijn oude plaats is hersteld. De goederen van St. Willibrord en van het bisdom zijn verloren gegaan, vermoedelijk deels aan de Noormannen, die zich na de verovering van Tournehem omstreeks het jaar 857 daar blijvend gevestigd hebben (23), deels aan leken, die misschien al te voren van de wankele positie van het bisdom misbruik hadden gemaakt om zich goederen toe te eigenen.

Een en ander verklaart ook, dat de vreemde naam van Stenetland is ingevoerd. De bronnen verhalen ons, dat Trajectum grondig is verwoest. Toch blijkt het bisdom, althans op papier, nog te hebben bestaan. De naam van Stenetland (ook **Steneland** geschreven) kan zeer goed tijdelijk in gebruik zijn geweest, om de ruineuze toestand van de stad of het gebied aan te duiden. Merkwaardig is in ieder geval, dat hij kort voordien en kort nadien niet meer voorkomt, en dat hij niet in een plaatsnaam bewaard is gebleven. Waarschijnlijk moet er eer een omschrijving of een bijnaam dan een zuivere plaatsnaam in worden gezien.

In hetzelfde jaar, dat Karel de Kale de abdij laïciseerde (866), gebood hij, dat twee priorijen, die van St. Salvator in Stenetland, door Bertrudis en haar zoon Goibert gesticht, en een andere bij St. Omaars, door Gundbert gesticht, door één overste bestuurd moesten worden (24). Waarschijnlijk was deze maatregel bedoeld, om de St. Salvator langs een omweg bij de abdij van St. Bertin onder te brengen.

Gundbert heeft dit niet genomen. In het jaar 867 moest abt Hilduinus van St. Bertin door middel van een akte, waarin het hele bezit van de St. Salvator beschreven staat, erkennen, dat hij die goederen onrechtmatig van Gundbert had afgenomen (25). De omschrijving wordt voorafgegaan door de algemene titel: **„Over het kerkelijk ministerie van de St. Salvator".** Hier blijkt dus onomwonden, dat het goed van Gundbert een kerkelijk bezit was, nu in handen van een leek geraakt. Het bezit van de St. Salvator bestond uit: 65 bunders bouwland, 20 bunders weide, 20 bunders bos, 25 bunders kaphout. De kerk had 19 dienstbaren, die 7 „mansos" hadden van 12 bunders. Er waren 14 „mancipia" (plaatsen van horigen). Tussen Stenetland en Winningahem lagen 20 bunders, wier opbrengsten dienden voor het onderhoud van de kerk. Na het passeren van deze akte schonk

Gundbert (waarschijnlijk uit dankbaarheid, dat hij de dans weer eens ontsprongen was!) twee purperen tafels van marmer aan de kerk, een dalmatiek voor een subdiaken, een zilveren band voor de klok en enige deeltjes van het Oude Testament.

Op het gegeven van deze akte, dat 20 bunders land lagen tussen **Stenetland** en **Winningahem**, onder welke naam sommige historici Widehem (cant. Etaples) verstaan, lokaliseren zij Stenetland onder Beuvrequen (cant. Marquise) (26). Dit kan moeilijk juist zijn, omdat tussen Beuvrequen en Widehem een hemelsbrede afstand bestaat van 26 km., waar tal van andere plaatsen liggen, en geen zinnig mens op deze manier de plaats van 20 bunders land aangeeft. Bovendien blijkt uit de goederenlijst van de abdij (27), dat de bewoners van Winningahem aan de abdij van St. Bertin **dagelijks** gras en groenten moesten leveren, hetgeen een korte afstand veronderstelt tussen die plaats en de abdij. Daarvoor ligt Widehem beslist te ver van St. Omaars af. Winningahem kan geheel redelijk als Binningahem of Bidningahem worden verstaan; in het Romaans is deze schrijf- of spreekvariatie geheel te aanvaarden. Dan is Boisdinghem (28) bedoeld, een plaats op 8 km. afstand van Tournehem en dicht bij St. Omaars gelegen. Het gevolg is, dat St. Salvator van Stenetland te Tournehem gesitueerd moet worden.

Buiten dit is er nog een andere sterke aanwijzing, dat deze lokalisatie juist is. Op verzoek van abt Hilduinus, dezelfde die in het jaar 867 de goederen van St. Salvator aan Gundbert had moeten teruggeven, schonk Karel de Kale in het jaar 877 aan de abdij van St. Bertin „een onbeheerd goed", in Tournehem gelegen (29). Het omvatte 54 bunders, 13 „mancipia" (plaatsen van horigen), en 4 dienstbare porties met 8 bunders. Het lijkt erop, dat er wel enige overeenkomst bestaat tussen deze goederen en die uit de akte van het jaar 867, al zijn de aantallen der onderscheiden goederen niet meer dezelfde.

Tussen 844 en 864 heeft abt Adelard van St. Bertin een goederenlijst van de abdij opgemaakt; daarin ontbreekt elk bezit in Tournehem of van de St. Salvator van Stenetland. Pas in het jaar 877 krijgt St. Bertin bezit in Tournehem, dat in de latere akten en bevestigingen regelmatig blijft voorkomen. Op hetzelfde tijdstip verdwijnt de St. Salvator van Stenetland volledig uit de bronnen. Zéér groot is de waarschijnlijkheid, dat Stenetland en Tournehem identiek zijn. Dan is de St. Salvator van St. Willibrord ter plaatse bevestigd, en is tevens bekend wat ervan geworden is.

Schenkingen van Engelbert : Alfeim, Deosne, Levetlaus, Birni, Eresloch.

In het jaar 709 schonk Engelbert aan St. Willibrord zijn vaderlijk erfdeel, dat gelegen was in de plaats **Alfeim** in **Taxandrië**. De akte is uitgegeven te **Tilliburgis** (30). In het testament van St. Willibrord is de schenking onder de naam **Alpheimpso** vermeld (31).

Na deze akte staat in het Liber aureus de zin: „En ik geef u nog in de pagus van **Testerventi**, aan de Mosa, in de plaats **Birni**, een hoeve met al het toebehorend vee".

In het jaar 712 schonk Engelbert een villa met drie hoeven en hun horigen in **Taxandrië te Eresloch** aan St. Willibrord. De akte is uitgegeven te **Deosne** (32). In het testament is deze schenking vermeld als **Henesloth** (33). Deze naam wordt over het algemeen met Eresloch gelijkgesteld, doch vermoedelijk ten onrechte.

In het jaar 713 schonk Engelbert in de pagus van **Taxandrië**, aan de rivier de **Dutmala**, in de plaats **Levetlaus**, 7 casatas met een zaal en een hof en 8 horigen met vrouwen en kinderen. Tevens een casata en een horige in de plaats **Deosne**. De akte is uitgegeven te **Waderloe** (34).

Deze goederen, afkomstig van één persoon, hebben naar alle waarschijnlijkheid in één streek gelegen. Laten wij met een der zekerste lokalisaties beginnen, die op haar beurt steun geeft aan de zwakkere. **Deosne** is op te vatten als Thiennes, een gemeente in het canton Hazebroek. De plaats is in 831 als Teones bekend. Staat Diosne gelijk met het Deuso (35), waar de Franken verslagen werden (een stokpaardje van sommige Nederlandse historici!), dan is de interpretatie Thiennes ook in dit opzicht veel beter te aanvaarden. De krijgsbedrijven van de Franken zijn door de bronnen immers wel héél duidelijk in de streek rond Doornik gesitueerd. Herinnert men zich tevens de tekst over de inval der Franken in Walacria (in Vlaanderen te lokaliseren!) (zie blz. 147), dan mag Thiennes met nog meer recht als de juiste plaats van **Deosne** worden opgevat (36).

Levetlaus kan als Laventie worden beschouwd. Daar plaats ik tevens het Levesano van de Peutinger-kaart. Tussen Levetlaus en Levesano behoeft slechts een kleine evolutie (of emendatie) te worden aangenomen. Echternach heeft het goed uit deze plaats van de akte nimmer teruggevonden of geclaimd, zodat het duidelijk is, dat de plaatsnaam de procurator van de abdij niets zei; een reden temeer om aan te nemen, dat de naam niet geheel juist kan zijn overgebracht.

Aantrekkelijker echter is de lokalisatie van Levetlaus te Lavislecour, een streeknaam te Saint-Willibrord onder Bourbourg. Die plaats bevindt zich dicht bij Grevelingen met zijn sterke Willibrord-traditie, terwijl de twee namen fonetisch zeer dicht bij elkaar staan. Toch ligt er nogal enige afstand tussen deze plaats en de andere goederen van Engelbert. Bovendien zegt de akte, dat ook deze plaats aan de Dutmala ligt. Zou dit een vrijheid van de Echternachse kopiist zijn, die het goed in Noord-Brabant lokaliseerde, dan wint de interpretatie Lavislecour het van die van Laventie, omdat de Lavislecour meerdere raakpunten samenvallen.

De na de akte aangeplakte zin over **Birni** is misschien een toevoeging uit de 12e eeuw, bedoeld om aanspraken te doen gelden op het Brabantse Bern, waar inmiddels een klooster was ontstaan met een opvallend bezit van vee, dat de afgunst van Echternach kan hebben opgewekt. Het wantrouwen tegen de tekst wordt sterk gevoed door de vernoeming van de pagus **Testerventi** (Teisterbant), die in een tekst van het begin van de 8e eeuw bezwaarlijk als de authentieke en eigentijdse aanduiding van een streek, ongeacht welke, kan worden beschouwd. De naam van de pagus

Teisterbant verschijnt in de bronnen pas veel later. Is de tekst een gehele of gedeeltelijke vervalsing, dan levert de aangehaalde Mosa geen probleem op, omdat het zogenaamd bezit van St. Willibrord dan geheel opzij geschoven moet worden. Heeft St. Willibrord inderdaad een goed te Birni gehad, aan de Mosa gelegen, (m.a.w.): is de tekst authentiek, dan dient Mosa opgevat te worden overeenkomstig de restricties, die in het hoofdstuk over het Renus-Rijnprobleem gegeven zijn (zie deel I, hfdst. 4).

Er is niet het minste bezwaar, aan te nemen, dat de tekst authentiek is. De abdij van Echternach heeft nimmer enig bezit of recht in het Brabantse Bern gehad; nog belangrijker is, dat zij het ook nooit heeft gepretendeerd. Ook in dit geval wisten de historici het weer beter dan de eigenaar zelf! Theoderich heeft Birni wel in de dokumentatie van Echternach gevonden, maar hij heeft de plaats niet thuis kunnen brengen. Juist omdat elke denkbare tendens ontbroken heeft, moet aangenomen worden, dat het feit der schenking authentiek is, al behoeven wij ons niet te binden aan àlle details van de akte.

St. Saulve, een dorp ten noorden van Valenciennes gelegen, op de rechter oever van de Schelde, heette **Berna.** Toen er een kerk van St. Saulve en zijn metgezellen werd gebouwd, kreeg het de naam van de patroonheilige.

Beernem, een gemeente in het arrondissement Brugge, is in het jaar 847 als Bernahem en Bernehem bekend. Ook deze lokalisatie dient serieus in overweging te worden genomen, omdat St. Willibrord in de onmiddellijke omgeving andere kerken en goederen had, o.a. te Clemskerke, Wulpen en Veurne.

Beernem heet een leengoed onder Oostnieuwkerk; deze mogelijkheid is niet zo groot, omdat er van dit leengoed geen oudere gegevens bekend zijn.

Bierne heet een gemeente bij Winnoksbergen, die in de geschreven bronnen voor het eerst in 1067 verschijnt. Bij gebrek aan nadere gegevens is niet uit te maken, welke lokalisatie de juiste is. Evenmin is het vraagstuk zijdelings nader te adstrueren, bijvoorbeeld door het bezit van de abdij van St. Bertin.

Een der akten is uitgegeven te **Tilliburgis.** Nabij Kortrijk heeft een plaats Tilleborg gelegen, die momenteel niet meer bestaat. Bij het signaleren van deze plaats waarschuwt de Flou nadrukkelijk, dat hier in geen geval aan het Nederlandse Tilburg gedacht mag worden. Voor de situering van deze akte mogen wij het net zo min doen, daar Tilburg pas 5 eeuwen nà de akte verschijnt.

De plaats **Alfeim** kan moeilijker worden aangewezen. Was het Audrehem, voorheen als Aldohem bekend, waar de abdij van St. Bertin goederen bezit, of als Adrichaim, dat door Karel Martel aan St. Willibrord werd geschonken? Of moet misschien de voorkeur worden gegeven aan

Elsegem, ten zuid-westen van Oudenaarde gelegen? Is het misschien Wolphus, een gehucht onder de gemeente Zouafques, vlak bij Tournehem gelegen, of Alsinghe, een plaats ten zuiden van Millam, of Alsinghen, een heerlijkheid in het canton van St. Omaars? Of Eleu-dit-Lauwette, een gemeente in het canton Vimy, in 1173 als Alves bekend?

Legt men enige nadruk op de mededeling der akte, dat Alpheim in Taxandrië ligt, dan zal men de plaats zoeken in de nabijheid van andere, die door de bronnen eveneens in Taxandrië worden gesitueerd. Dan komt voor Alpheim eer de plaats Halluin (Vlaams: Halewijn) in aanmerking. Deze determinatie kan ik niet nader adstrueren dan door het feit, dat dicht hierbij andere goederen en kerken van St. Willibrord kunnen worden aangewezen. Zij wordt ook gesteund door de goederen van Bertilindis en Ansbald, familieleden van Engelbert, welke goederen in dezelfde streek liggen. De akte deelt immers mee, dat zijn bezit in Alfeim uit zijn vaderlijk erfdeel was.

De akte van **Alpheim** is waarschijnlijk voor Echternach het uitgangspunt geweest, om in Noord-Brabant oude goederen van St. Willibrord terug te zoeken en op te eisen. In elk geval is het Nederlandse Alphen aanwijsbaar de eerste plaats in Noord-Brabant, waar de abdij voet aan de grond kreeg. Al heeft zij zich niet woordelijk beroepen op de akte van het jaar 709, dan mogen wij toch zonder bezwaar aannemen, dat de schenking van Engelbert in Alpheim de basis was, waarop Echternach ten opzichte van de abdij van Tongerloo zijn pretenties in het Brabantse Alphen fundeerde. Er is enige grond om aan te nemen, dat in de 12e eeuw de oude akten met dit inzicht zijn gekopieerd, waarbij het niet onmogelijk is, dat de naam Alpheim een bewuste of onbewuste emendatie gekregen heeft, en er oorspronkelijk een naam heeft gestaan, die deze emendatie lijden kon, m.a.w. die wel enigszins op Alpheim leek, maar in enkele kleinigheden werd veranderd. Vlakbij Tournehem vinden wij de plaats Alquines, in oude teksten als Alquinium bekend. Ten zuiden van St. Omaars ligt de plaats Hallines. Boven zijn meer andere voorbeelden gegeven. De nu genoemde plaatsen wil ik geenszins candidaat stellen voor het Alpheim uit de akte, doch slechts aanhalen als mogelijkheden, dat een van deze namen met een kleine verlezing kan worden verminkt tot Alpheim. Voorop mag staan, dat de abdij van Echternach in het reconstrueren der goederen van St. Willibrord in Noord-Brabant en op andere verkeerde plaatsen misschien àl te vlug en te lichtvaardig heeft geïnterpreteerd, doch dat zij zeer beslist niet opzettelijk heeft gefraudeerd.

De plaatsen **Eresloch** (uit de akte) en **Henesloth** (uit het testament) worden over het algemeen als identiek aanvaard, waarschijnlijk ten onrechte. Als Eresloch kan Escoeuilles worden aangewezen, een dorp ten zuid-westen van Tournehem. Enkele kilometers meer naar het westen vinden wij Henneveux als mogelijk identiek met Henesloth.

Enige akten spreken van de streek **Taxandrië**. Over de uitgestrektheid van Taxandrië en over hetgeen er wel of niet onder begrepen was, zou lang en breed gesproken kunnen worden. Het landschap, waar ik sommige goederen van St. Willibrord situeer, behoorde in elk geval tot Taxandrië. Dat het zuidelijk stroomgebied van de Schelde, vooral de landstreek naar het oosten toe, tot Taxandrië gerekend werd, mag wel als vaststaand worden aangenomen. Herinnerd mag worden aan de reeds geciteerde tekst uit het leven van St. Lambertus (37) : „Hij begaf zich naar de volken, die **bij Taxandrië wonen,** waar de rivier de Mosa, besproeid door de wateren van de Renus .. niet ver van de Engelse zee de Taxandriërs en andere bewoners van die streek van de Friezen scheidt". Door de Engelse zee, de aan de klassieke Romeinen herinnerende beschrijving van Mosa en Renus, en de Friezen is het duidelijk, dat ook deze schrijver met zijn gedachten in Vlaanderen vertoeft.

Buiten de Echternachse bronnen, die er niet thuis horen, kan door geen enkele oude tekst aannemelijk worden gemaakt, dat Oost-Brabant in het begin van de 8e eeuw tot Taxandrië behoorde. Vanzelfsprekend heb ik het hier over authentieke teksten, en niet over de latere historische interpretaties, als namelijk Taxandrië en Brabant als volle of kwasi-sinoniemen worden gebezigd. Dit is trouwens de diepste reden, waarom Echternach in de 12e eeuw die goederen van Taxandrië in Brabant ging zoeken. Zoals praktisch alle streeknamen heeft ook Taxandrië een evolutie ondergaan, die men het beste onder het begrip „elastiek" vatten kan. Met België en Brabant is ook de aanduiding Taxandrië naar het noorden uitgerekt, zodat zij in de 12e eeuw zelfs het Nederlandse Brabant scheen te dekken. De historische wetenschap heeft die verbreding van een streeknaam haastig gefixeerd, en zich slechts zelden afgevraagd, of een schrijver uit de 8e eeuw met zo'n naam hetzelfde landschap bedoelt als een uit de 12e eeuw.

Om het probleem van de **Dutmala** met vrucht op te lossen, zouden eigenlijk eerst de zogenaamde Kleefse goederen van St. Willibrord behandeld moeten worden. Doch omdat het bezwaarlijk is, deze hier in te voegen, moge daarnaar verwezen worden (zie de onderafdeling van dit hoofdstuk : Schenkingen van Ebroinus, Adalhard en Karel de Grote). De pagus Dublensis of Duplao, daar genoemd, moet ongetwijfeld als het land van de Deûle worden opgevat. Er zijn in overvloed paralleltekste beschikbaar, die de naam Duplao voor de Deûle bevatten. In één geval hebben de kopiïsten van Echternach door een bijzonder welwillend toeval de authentieke naam uit de oude bronnen gehandhaafd, doodgewoon omdat in eerste instantie de plaatsen en de streek voor hen zó vreemd waren, dat er geen mogelijkheid was tot hinein-interpretaties of emendatie, omdat zij geen andere streek voor ogen hadden. Het mag temeer merkwaardig heten, omdat de kopiïsten van Echternach met de namen van andere rivieren zeer slorig en zeer tendentieus tewerk zijn gegaan. Dat de teksten zuiver zijn gebleven, danken wij overigens aan het feit, dat de pretenties van Echternach in het land van Kleef zeer laat zijn gesteld,

namelijk toen de teksten van het Liber aureus al min of meer onveranderlijk vast lagen. Toen de oude plaatsen eenmaal in het land van Kleef waren teruggevonden (zo dacht men althans), leek alles zo perfekt te kloppen, dat er zelfs geen emendatié meer nodig was.

De in Oost-Brabant veronderstelde goederen, die nader omschreven worden als te liggen aan de Dutmala, liggen in mij reconstructie aan of dicht bij de Deûle. Zeer goed is aan te nemen, dat de kopiïsten van Echternach een betrekkelijk kleine emendatie, in dit geval een kleine vervalsing hebben toegepast, toen de goederen eenmaal in Brabant waren gesitueerd. Misschien ten overvloede mag erop gewezen worden, dat voor de filologen de identiteit Dutmala - Dommel altijd een open vraag is geweest. Buiten de Echternachse bronnen komt de rivier nergens onder deze naam voor. Een reden temeer om aan te nemen, dat het woord Dutmala geen produkt is van een natuurlijke evolutie, doch slechts een gefabriceerde tekstaanpassing aan een eenmaal gevallen lokalisatie van plaatsnamen.

* * *

Tegen mijn reconstructie zou als een bezwaar kunnen worden aangevoerd, dat ik hier en in andere gevallen (eveneens voor lokalisaties uit deel 1) toponiemen situeer, door de akten aan een rivier (flumen) genoemd, die bij een of ander „pruts"-riviertje terecht komen. Zuiver tekstkritisch beschouwd, heeft de opwerping nergens houvast, daar geen enkele tekst ons iets meedeelt over de lengte of breedte van de genoemde rivieren. Het gaat er derhalve niet om, of het een grote of kleine rivier is, want het staat nergens te lezen, dat het een grote was.

Bovendien moet er vanzelfsprekend niet worden afgegaan op de huidige situatie. Door diepgaande onderzoekingen van Franse en Belgische deskundigen staat buiten twijfel, dat de beide Vlaanderens tussen de 4e en de 9e eeuw aan grote en langdurige transgressies onderhevig zijn geweest. Als het zeeniveau in deze periode hoger was (dit is met name algemeen aanvaard!), volgt uit de natuurwet der communicerende vaten, dat ook het niveau der rivieren en beken hoger is geweest, met het gevolg, dat zij een belangrijk bredere bedding hebben gehad dan de huidige. In Noord-Frankrijk wordt dit trouwens in vrijwel alle plaatsen, in rivierdalen gelegen, door de topografie bevestigd. Het centrum van het dorp, gevormd door de kerk en de oudste vestigingsplaats, ligt vrijwel altijd op enige afstand van de rivier, tegen de heuvel op. Dit is niet gebeurd als voorzorgsmaatregel tegen eventuele overstromingen, doch het is veroorzaakt door het simpele feit, dat ten tijde van de stichting der plaats de rivier hoger en breder was en zij het dal verder dan nu vulde.

Schenking van Bertilindis: Hoccascaute, Hulislaum, Heopordum.

Een andere weldoenster van St. Willibrord was zuster Bertilindis, een verwante van Engelbert. Zij had de kloostersluier aangenomen in het niet ver van Parijs liggende klooster van Chelles, gesticht door Batilda, de vrouw van koning Clovis II. Bij gelegenheid van St. Willibrords bezoek aan Chelles in het jaar 710 gaf zuster Bertilindis hem de bedoelde goederen; daar werd de akte der schenking opgemaakt. Een deel ervan was afkomstig uit haar moederlijk erfdeel.

In deze zaak is de traditionele geschiedschrijving zich aan àl te evidente onwaarschijnlijkheden te buiten gegaan. Zij geeft de bisschop van Utrecht relaties met een klooster, ver in Frankrijk gelegen. Zij plaatst zuster Bertilindis en haar schenkingsakte te Chelles, en wil desondanks doen geloven, dat haar goederen, waaronder haar moederlijk erfdeel, in Oost-Brabant liggen, waar Engelbert, Bertilindis en haar broer Ansbald in een historisch luchtledige zweven.

De schenking van het jaar 710 omvatte goederen in de pagus van **Taxandrië**, in de plaats **Hoccascaute** aan de rivier de Dutmala, bossen in de plaats **Hulislaum** en landerijen en bossen in de plaats **Heopordum** (38). In het testament van St. Willibrord is alleen de plaats **Hocanschot** vermeld (39).

Aan de hand van andere lokalisaties hebben wij de overtuiging gekregen, dat de Dutmala gevoeglijk als de Deûle kan worden opgevat. Dan is het niet moeilijk de drie plaatsen terug te vinden. **Hoccascaute** kan Choques zijn, een gemeente in het canton Béthune. **Hulislaum** mag met vrij grote zekerheid geinterpreteerd worden als Hulluch, een gemeente in het canton Lens (40). Deze laatste plaats bezit reliek envan St. Willibrord. **Heopordum** is ongetwijfeld Haubourduin, een plaats ten zuid-westen van Rijssel gelegen. In dit geval is de etymologie zo duidelijk, dat de lokalisatie als zeker moet worden aanvaard. De drie plaatsen liggen dicht bij elkaar, zodat het redelijk is zó de goederen en het moederlijk erfdeel van een zuster uit Chelles te situeren.

Choques ligt echter niet aan de Deûle, doch aan de Clarence, een zijrivier van de Lys. Hecht men veel waarde aan dit tekstkritisch detail en zou men moeilijk kunnen aannemen, dat Dutmala de vrijheid van een Echternachse kopiïst kan zijn geweest, dan dient voor Hoccascaute een andere plaats gezocht te worden. Dit punt van twijfel kan evenwel niet meer bewerken, dat de goederen van zuster Bertilindis nog langer met enig recht in Noord-Brabant verondersteld mogen worden.

Zou men de aanduiding van de Dutmala laten vallen als een eigen toevoeging van Echternach, toen de plaats in Brabant werd gezocht, dan kan Hoccascaute geïnterpreteerd worden als Hocquinghen, een dorp op korte afstand ten zuid-westen van Tournehem gelegen.

Schenkingen van Ansbald: Haesloas, Deosne, Levetlans.

Ansbald, een broer van zuster Bertilindis, was een rijke grondbezitter, die later monnik werd in het klooster van Suestra, waar St. Willibrord abt was. Zijn zuster was ingetreden in het klooster van Chelles; bij de

akte der schenking van Bertilindis in het jaar 710 was hij aanwezig. Geheel redelijk is het dus te veronderstellen, dat zijn goederen dicht bij die van zijn zuster gelegen hebben.

In het jaar 712 schonk hij aan St. Willibrord goederen en horigen in de plaats **Levetlaus,** in de pagus **Taxandrië,** aan de rivier de **Dutmala.** De akte is uitgegeven te **Waderloe** (41). Deze schenking komt in het testament van St. Willibrord niet voor, als men tenminste het daar als een schenking van Ansbald genoemde **Husloth** eer met Haeslaos of Hulislaum gelijkstelt.

In dezelfde akte schonk hij goederen te **Diesne** in de pagus van Taxandrië. In het testament heet deze schenking; te **Diosna,** in de pagus **Taxandria,** aan de rivier de **Digena** (42).

In het jaar 717 of 718 schonk Ansbald aan St. Willibrord al zijn landbezit in de plaats **Haeslaos,** in de pagus **Taxandria,** aan de rivier de **Dutmala** hem door zijn vader als erfdeel nagelaten (43). Waarschijnlijk is dit hetzelfde bezit, in het testament met de naam **Husloth** aangeduid, want daar wordt gesproken van zijn „gehele portie". „Portio" kan inderdaad als erfdeel worden opgevat.

In het jaar 780 of 781 schonk een zekere Hesterbald aan het klooster van Epternacum, „aan de kerk van St. Petrus en St. Willibrord, **waar deze belijder begraven ligt,** een mansus in de pagus Taxandria, in de plaats, die **Dissena** heet" (44). Algemeen wordt aangenomen, dat dit dezelfde plaats is als Diesne of Diosna. Deze gegevens moeten met Thiennes in verband worden gebracht.

Voos **Haeslaos** liggen, zuiver etymologisch of fonetisch gezien, diverse mogelijkheden in Noord-Frankrijk. Arleux-en-Gohelle, een gemeente in het canton Vimy, is in het begin van de 12e eeuw als Hasluth of Haslius bekend. Deze lokalisatie is aantrekkelijk, omdat de plaats vlak bij Willerval ligt, dat misschien naar St. Willibrord is genoemd. Allouage, een gemeente in het canton Béthune, heet in het jaar 1000 Aslonias. Herly, een gemeente in het canton Hucqueliers, heet in 1122 Asli. Aalstgoed is een domein, achtereenvolgens woestijn, bos, vrijgeweide, nieuwland, kloostergoed, grafelijk domein, wijk en hofstede ten oosten van Eeclo, tegen Caprijke aan. Deze laatste mogelijkheid is niet erg waarschijlijk om de grote afstand tot de andere goederen van Ansbald en Bertilindis. Axles, een leengoed en gehucht onder de gemeente Coquelles, is in 1116 als Aslas bekend. In Terwaan-Buiten is een straat „rue de Ascle", vanzelfsprekend omdat zij naar een zo genoemde plaats leidde. Als Ascio is reeds in het jaar 648 Aix-en-Issart bekend. In het jaar 800 verkoopt de clericus Deodatus er goederen aan de abdij van St. Bertin (45). Mogelijk mag ook hierin een restitutie gezien worden van voormalig kerkelijk bezit. Om de relatie tussen deze plaats en de abdij van St. Bertin moet Aix-en-Issart zelfs ernstig in overweging worden genomen. Een ander Aslao, lang doch ten onrechte voor Esloo (Ned. Limb.) aangezien, lag zonder de minste

twijfel in Noord-Frankrijk, ofschoon het niet nader te determineren is. In het jaar 860 wordt er een akte uitgegeven. Actum Aslao palatio regio (46). In 884 vielen de Noormannen vanaf Haslon **over de Somme** Frankrijk binnen (47). Bij deze veelheid van mogelijkheden tot lokalisatie van Haeslaos in Noord-Frankrijk heeft de gangbare interpretatie geen schijn van kans meer, zelfs als de juiste plaats niet aan te wijzen valt.

Ansbald was een broer van zuster Bertilindis, die aan St. Willlibrord goederen schonk, o.a. in Hulislaum. Daar broer en zuster uit hun erfdelen wegschonken, ligt het voor de hand, dat er tussen de door hen genoemde plaatsen enig raakpunt moet zijn. De schenking van Haesloas is vermoedelijk in het testament als Husloth vermeld. Tussen de vormen Husloth en Hulislaum ligt geen onoverbrugbare afstand, vooral als men daarbij in het oog houdt, dat de letterlijke betrouwbaarheid der teksten van Echternach niet als het hoogste criterium mag worden aangehouden Waarschijnlijker echter zijn Hulislaum en Husloth twee onderscheiden plaatsen, en moet Husloth opgevat worden als Husselot, een gehucht vlak bij Tournehem gelegen.

De rivier de **Digena**, waar volgens een tekst Deosne aan ligt, is in deze vorm niet aan te wijzen. Thiennes ligt aan de Lys, en aan het Canal de la Nieppe, een gekanaliseerde oude rivierarm. Beide namen zijn moeilijk te verenigen met Digena. Hier moet worden aangenomen, dat de Echternachse kopiïst de naam geëmendeerd heeft in de zin van de lokalisatie der akte in Noord-Brabant. Temeer is dit aan te nemen, wijl die toevoeging alleen in de tekst van het testament voorkomt, een in de 12e eeuw gefabriceerd stuk, en zij in de andere akte van Ansbald en tevens in de akte van 780-781 ontbreekt.

De plaatsen **Diesne** en **Levetlaus** zijn reeds aangewezen; op **Suestra** en **Waderloe** wordt in ander verband teruggekomen.

Schenkingen van Herelaef : Baclaos, Fleodredum, Durninum.

In het jaar 721 ontving St. Willibrord van Herelaef, de zoon van Badagar, „ten gunste van de kerk der apostelen Petrus en Paulus, en St. Lambertus, bisschop en martelaar, die ik onlangs heb doen bouwen in de plaats **Baclaos**, waar nu de heer vader en bisschop Willibrord als „custos" aan het hoofd staat, drie hoeven in hetzelfde **Baclaos**" (48). In het testament van St. Willibrord komt Baclaos **niet** voor.

Aan die kerk van Baclaos schonk Herelaef in dezelfde akte een hoeve in **Fleodredum.** Ook deze schenking komt in het testament **niet** voor. In dezelfde handeling werd ook enig grondbezit in **Durninum** aan de kerk van Baclaos gegeven. Een 12e-eeuwse cijnsregister van Echternach vermeldt 11 mansi in **Thurne** (49); daar de plaats er tussen Waderlo en Bacle staat, mag misschien worden aangenomen, dat de samensteller van deze lijst inderdaad Durninum heeft bedoeld. Zonder bezwaar mag zelfs aangenomen worden, dat hij het Brabantse Deurne op het oog had, daar dit niets afdoet aan de kwestie, of de interpretatie van Durninum als Deurne op waarheid berust.

Opmerking verdient, dat de akte van Herelaef niet van Taxandria rept. De gangbare opvatting heeft zich hiervan niets aangetrokken en aan de hand van enkele akten over Taxandria maar alles, wat zij als één complex beschouwde, in het veronderstelde Taxandria gelokaliseerd. Houden wij ons strikter aan de letterlijke tekst, dan zullen Baclaos, Fleodredum en Durninum gezocht moeten worden in een andere streek dan die, waar de goederen in Taxandria aangewezen kunnen worden. Het levert weinig moeilijkheden op, daar wij ons bevinden in het gebied, waar de zuid-west grens van Taxandria moet worden gereconstrueerd. Bovendien zegt de akte, dat St. Willibrord „custos" is van de kerk van Baclaos, wat vermoedelijk betekent, dat hij er wel als bisschop of pastoor fungeerde, doch dat de kerk normaliter niet onder zijn persoonlijke of territoriale jurisdictie viel. Dezelfde terminologie is gebruikt in de akte over Helisthe-Marithaime, welke plaats Oust-Marest betrekkelijk ver van Tournehem lag; hier had de bisschop op eigenkerk. In het hoofdstuk over het bisdom Trajectum is duidelijk geworden, dat men over het bisdom van St. Willibrord niet in al te strikte hiërarchische en geografische termen mag denken.

In het jaar 714 droegen Pepijn en Plectrudis het klooster van **Suestra** aan St. Willibrord over (50). De akte van deze schenking is opgemaakt te **Bagoloso.** Algemeen wordt aangenomen, hetgeen trouwens heel redelijk is doch daarom nog niet absoluut waar, dat deze plaats gelijkgesteld moet worden met het Baclaos van St. Willibrord. Zoals bekend, wordt Baclaos op het Nederlandse Bakel gelokaliseerd. Meerdere buitenlandse historici hebben hier moeite mee, niet omdat zij zich druk hebben gemaakt over de veronderstelde kerk van St. Willibrord, doch omdat met Bagoloso andere zaken verbonden zijn, in casu een residentie van Pepijn en Plectrudis, die zij zich moeilijk in het vacuum van Noord-Brabant uit het begin van de 8e eeuw kunnen indenken. Eén interpreteert Bagoloso zeer beslist als: Bailleul-sur-Thérain (51).

De gangbare opvatting van het klooster van **Suestra**, waar Ansbald monnik werd, als het Nederlandse **Susteren**, kan niet langer overtuigen. Ten zuid-westen van Atrecht liggen twee plaatsen dicht bij elkaar: Souastre en Bailleul, dat momenteel onderscheiden is in twee dorpen Bailleulval en Bailleulmont. Lokaliseren wij hier het klooster van Suestra en vlak daarbij de plaats der schenking Bagoloso, dan krijgen wij een logische reconstructie, die bovendien geheel aansluit bij andere aanwijsbare handelingen en verblijven van Pepijn en Plectrudis in deze streek. De abdij van Susteren voert inderdaad de traditie, dat zij van St. Willibrord persoonlijk is geweest. Hoogstwaarschijnlijk is zij, zoals zoveel andere abdijen en kloosters, een **tweede** stichting, tot stand gekomen, toen de eerste was teniet gegaan. Als Susteren in de bronnen verschijnt, blijkt het een vrouwenklooster te zijn, terwijl het toch wel zeker is, dat de abdij ten tijde van St. Willibrord en Ansbald een mannenklooster was. Een der oudste gegevens van het Nederlandse Susteren toont bovendien onomwonden aan (zie blz. 394), dat er tussen Susteren en het land van St. Omaars zeer nauwe banden hebben bestaan, die op hun beurt steun geven aan de veronderstelling, dat Susteren vanuit Noord-Frankrijk is gesticht. De

Limburgse abdij heeft op een gegeven ogenblik de traditie gekregen (misschien van buitenaf opgedrongen!), dat zij de oorspronkelijk stichting van Pepijn en Plectrudis was, gelijk te stellen met het in de bronnen genoemde Suestra. Na de talloze andere doublures in de plaatsnamen doet die van Souastre en Susteren niet eens meer zó vreemd aan.

Veronderstellen wij **Baclaos** echter dichter bij de andere goederen, dan is het zeer moeilijk één plaats als de juiste aan te wijzen, omdat er in de streek teveel mogelijkheden liggen. Het heeft geen zin ze àlle te geven; ik zal mij beperken tot de plaatsen, die zich etymologisch of fonetisch of om een andere reden het sterkst naar voren dringen. Walus, een gemeente in het canton Beaumetz-lés-Loges, heeft het patronaat van St. Lambert, dat de kerk van Baclaos volgens de akte had. Doorslaggevend kan het patronaat niet zijn, omdat St. Lambert pas als de **derde** patroon voorkomt, die slechts hoogst zelden wordt vermeld. Problematisch is derhalve, of de kerk van Baclaos wel ooit naar St. Lambert is genoemd. Het Lambertus-patronaat van het Brabantse Bakel is duidelijk de vrucht van de toepassing van de tekst op deze plaats.

Bailleul heet een gemeente ten oosten van Hazebroek. Voor de Franse taalkundigen en historici is de etymologie Bagoloso - Bailleul zonder probleem. Plaatsen van deze naam zijn in Noord-Frankrijk zo talrijk, dat ik er niet verder op kan ingaan, al bestaat de kans, dat onder één het Baclaos van St. Willibrord schuil gaat. Bakelrot heet een heerlijkheid te Bailleul, Estaires en Neuf-Berquin. Als Bacquelrot is een heerlijkheid onder Bourbourg bekend, de gemeente, die een parochie van St. Willibrord heeft gehad. Backelerot is de vroegere naam van Neuve-Chapelle, een gemeente in het canton Laventie. Deze lokalisatie voert ons midden in een streek, waar meerdere goederen van St. Willibrord lagen, en is daarom aantrekkelijk.

Waarschijnlijker is evenwel, dat Baclaos geïnterpreteerd moet worden als Bacle, een plaats te Haverskerque, die in 1249 heet: „apud S. Venantium in vico del **Bacle**". Eén reden is, dat in de nabijheid andere goederen van St. Willibrord liggen; een dwingender reden is, dat zeer dicht daarbij Fleodredum kan worden aangewezen. De hoeve, daar gelegen en aan de kerk van Baclaos geschonken, moet redelijkerwijs op een niet al te verre afstand verondersteld worden. Een derde reden is, dat Haverskerque nadien aan de abdij van St. Bertin gekomen is.

Fleodredum moet met een grote waarschijnlijkheid als Flêtre worden opgevat. Een markante doublure treffen wij aan in Oost- en West-Vleteren (West-Vlaanderen); ook in deze streek is de werkzaamheid en bijgevolg de aanwezigheid van St. Willibrord aan te wijzen. Toch moet het Noord-Franse Flêtre als eerste candidaat worden beschouwd, omdat er een raakpunt ligt met de abdij van St. Bertin. In het jaar 806 deed Erlharius ten gunste van de abdij afstand van enige goederen: „in loco nuncupante Fletrinio" (52). Misschien mag ook hier aangenomen worden, dat het de restitutie betreft van voormalig kerkelijk goed, zodat deze plaats evenzeer in de aandacht moet worden gehouden (53).

Als **Durninum** kan Douvrin worden aangewezen, een gemeente in het canton Cambrin, die in 1094 als Doverin, in 1096 als Dovrinium voorkomt. Om de kortere afstand tot de twee vorige plaatsen is deze lokalisatie waarschijnlijker dan Drouvin in het canton Houdain. Andere gegevens, die deze determinatie zouden kunnen steunen, zijn niet bekend.

Misschien blijft men nog geïntrigeerd door **Thurne** uit het cijnsregister van Echternach. Dit 12e-eeuwse gegeven kan zeer goed van Franse oorsprong zijn. Tournes heet een gehucht onder Baincthun en Eclinghen. Als Turne is een gehucht bekend onder de gemeente Frencq. Drumez is een heerlijkheid onder Luingue, Herseaux en Moeskroen, die eertijds Deurmes werd genoemd. Derhalve is er geen enkele reden, om dit gegeven met het Nederlandse Deurne in verband te brengen.

Waderlo.

In het jaar 703 schonk Aengilbald aan bisschop Willibrord landbezit in de villa **Waderlo** aan de rivier de **Dutmala.** De akte is uitgegeven te **Bettinum** (54). Theodrief van Echternach vermeldt deze schenking en voegt eraan toe, dat Waderloe in **Taxandria** ligt (55). In dezelfde plaats Waderloe doet Ansbald in het jaar 712 een andere schenking aan St. Willibrord (56). In de kalender van St. Willibrord is er op de 7e der kalenden van juni de wijding van een kerk ter ere van O. L. Vrouw in **Waedritlaeum** aangetekend (57), welke plaats algemeen als identiek met Waderlo wordt opgevat.

In tegenstelling tot andere goederen en plaatsen is Waderlo wel te volgen tussen de 8e eeuw, de tijd der schenkingen, en de 12e eeuw, de tijd der reconstructie. In het jaar 915 bevestigde Karel de Eenvoudige, koning van West-Francië, de abdij van Echternach in het bezit van haar goederen en verleende hij haar uitbreiding van haar stipendia o.a. in **Taxandria** in een villa met de naam **Waderlo** (58). Er moet worden aangenomen, dat de koning de inkomsten van de abdij **vermeerderd** heeft op een plaats, waar zij al rechten had. Zo is er alles voor te zeggen, dat het Waderlo uit 915 en dat van 703 dezelfde plaats zijn. Het zou beslist te ver gaan, de identiteit tussen deze twee te verwerpen, en die tussen Waderlo van 703 en het Nederlandse Waalre uit de 12e eeuw wèl te aanvaarden. Blijkens de akte van het jaar 915 lag Waderlo in het rijk van Karel de Eenvoudige; reeds op deze overweging kan de interpretatie Waalre geen kans meer maken.

In het testament van St. Willibrord is Waderlo niet vermeld; wel komt er een plaats **Wadradoch** in voor, die vrij algemeen als een andere schrijfwijze van Waderlo wordt opgevat. Dit was echter niet de mening van de abdij van Echternach. Naast de akte heeft een hand uit de 15e eeuw „Werdart" geschreven, daarmee kennelijk Werdert bij Waalre bedoelend.

De villa **Waderlo** moet met zeer grote waarschijnlijkheid worden opgevat als Wattrelos, een gemeente in het departement Nord. Met de rivier de Dutmala is de Deûle bedoeld. Een ander Watrelot vinden wij in het

canton Vendin-les-Béthune; om de nabijheid tot Bettinum, waar de akte is uitgegeven, dient ook deze mogelijkheid in de aandacht te blijven.

Bettinum kan Beutin zijn, een gemeente in het canton Etaples, of de stad Béthune.

In de akte van 915 wordt eveneens de schenking van **Thrinmitha** van Thiatberc aan de abdij bevestigd. Onder veel voorbehoud kan gewezen worden op de mogelijkheid, dat dit Tringhen is, een leengoed, herkomstig van de bezittingen van het kasteel van Béthune. De plaats komt onder de naam **Trinmithi** voor in een akte van het jaar 850, waarin een schenking staat aan de kerk van Trajectum (zie blz. 391). Al kan zij niet met zekerheid worden aangewezen, dan staat door de andere plaatsen uit die akte, en tevens door het merkwaardige dubbele raakpunt van bisdom en abdij wel vast, dat zij in Noord-Frankrijk gesitueerd moet worden.

Waedritlaum, waarvan St. Willibrord de kerk ter ere van O.L. Vrouw consacreerde, wordt algemeen als indentiek met Waderlo beschouwd. Vermoedelijk is dit niet juist. De kerk van Wattrelos is aan St. Maclou toegewijd; Waedritlaum heeft een ander patronaat gehad. Waarschijnlijk moet Waedritlaum opgevat worden als Vaudringhem (59), een dorp op korte afstand van Tournehem gelegen.

Zelfs voor **Wadradoch** ligt in deze streek een mogelijke interpretatie. Bij de emendatie van slechts één letter is de naam gevoeglijk te verklaren als Landrethun-lès-Ardres, een dorp op enkele kilometers afstand van Tournehem.

Rumelacha (Rumleos), Datmunda, Tadia.

In het jaar 696 of 699 schonk Haderik aan St. Willibrord zijn vaderlijke erfgoederen in: **Rumelacha, Datmunda** en **Tadia** (60). In de kalender van St. Willibrord is in de maand juni de kerkwijding vermeld van „de basiliek van St. Paulus te **Rumleos**" (61). Deze plaats wordt meestal met Rumelacha gelijkgesteld.

Door sommige historici worden de drie plaatsen in de omgeving van Echternach gelokaliseerd, waar de toponiemen inderdaad zijn aan te wijzen. Doch ook in de buurt van Tournehem bevinden zich plaatsen, die heel redelijk als die der akte te verklaren zijn. **Rumelacha** kan zeer goed Remilly-Wirquin zijn, een gemeente in het canton Lubres, welke plaats in het jaar 704 als Rumliacum voorkomt. In dat jaar verkoopt Eodebert er goederen aan de abdij van St. Bertin (62). De plaats ligt dicht bij Tournehem. Dichterbij en verderaf bevinden zich nog méér plaatsen met de naam van Remilly of Rumilly; het heeft weinig zin, deze alle op te sommen.

Vrij dicht bij Tournehem ligt een plaats met de naam Rumilly, in oude teksten als Rumlaca bekend. Men heeft wel altijd aangenomen, dat Rumlacha en Rumleos identiek zijn, doch het blijft zeer goed mogelijk, dat er verschillende plaatsen mee zijn bedoeld; in de streek liggen meer dan voldoende mogelijkheden (63).

Datmunda kan Upen d'Amont zijn; er ontbreken echter gegevens, om deze determinatie te steunen.
Tadia kan Tatinghem zijn, reeds in 648 als Tatinga villa bekend.

Mulnaim.

In het testament van St. Willibrord staat: „Thietbaldus schonk mij een kerk, gebouwd in de villa **Mulnaim,** dat **Araride** heet, met haar toebehoren" (64). Ook in het Vita, door Theofried geschreven, is deze schenking vermeld; daar is de plaats Mulnhem genoemd. Daar beide gevallen een schenking van Thietbald heten, moet dezelfde plaats zijn bedoeld.

Mulnaim kan Millam zijn, dat in de geschreven bronnen voor het eerst in 826 als Muldahem voorkomt. Dichter bij Tournehem ligt Moulle, dat als Monela of Monella voorkomt. Uit latere akten van St. Bertin blijkt, dat Moulle een molen had (64a), waaraan het dorp misschien zijn naam te danken heeft.

Ten zuiden van St. Omaars ligt de plaats Molinghem; ook deze komt serieus in aanmerking, omdat zij dicht bij Aire ligt, waarmee zeer goed het Araride uit de tekst verband kan houden.

Toch is het waarschijnlijker, dat Mulnaim gelijkgesteld moet worden met een niet nader te identificeren plaats, die dicht bij Hesdres (Wierre-Effroy) gelegen moet hebben. In het jaar 857 bevestigde de abt van St. Bertin de schenkingen van Goibert aan St. Salvator van Stenetland, o.a. in Milnhem, terwijl hij het vruchtgebruik ervan aan diens zoon Gundbert garandeerde (65). Boven hebben wij gezien, dat het vermoedelijk een restitutie betreft van oud kerkelijk goed, met name aan de St. Salvator, de kerk van St. Willibrord. De plaats wordt in de akte **Milnhem** genoemd; tussen deze vorm en Mulnaim bestaat taalkundig geen enkel beletsel tot identificatie.

Marsum.

Theofried van Echternach verhaalt, dat een zekere Heribald, die een clericale functie uitoefende in de pagus **Marsum,** aan de mind van de **Mosa,** aan St. Willibrord de kerk met al haar toebehoren schonk, „tevens een moeras, waar de lammeren geboren worden" (66). Deze schenking is ook vermeld in het testament van St. Willibrord (67).

De geografische aanduiding „aan de mond van de Mosa" heeft altijd sterk op Nederland gewezen. Nu wij weten, dat de monden van Renus en Mosa niet per sé op Nederland betrekking hebben (men mag zelfs zeggen: vóór de 10e eeuw per sé niet in Nederland mogen worden gesitueerd), kan dit goed niet in Nederland worden gereconstrueerd. Daar vormt het trouwens een tot heden onopgelost probleem. Er is bij de lokalisatie wel eens aan Marsum in Friesland gedacht, doch deze determinatie is door niemand serieus genomen, omdat de plaats kennelijk van veel te jonge datum is ,en het detail van de mond van de Mosa dit radikaal tegenspreekt. Vrijwel algemeen identificeert men de plaats Marsum met Vlaardingen, waarschijnlijk omdat Flardinge in de akte van het jaar 1063 voorkomt, waarin over

rechten aldaar een overeenkomst werd gesloten tussen de bisschop van Utrecht en de abdij van Echternach. Etymologisch en fonetisch ligt er een onoverbrugbare kloof tussen Marsum en Vlaardingen.

Het deel van de tekst „het moeras, waar de lammeren geboren worden", is voor Noord-Frankrijk van belang. Dat moeras dienen wij op te vatten als een schorland, dat door de schapen zo regelmatig werd begraasd, dat het een blijvende schaapskooi was, waar zelfs de lammeren geboren werden. Het was van belang, dit detail vast te leggen, want de bezitter van de grond zal vermoedelijk wel de lammertiende genoten hebben, zeker als dit een geestelijk persoon of een kerk was. In deze streek van Noord-Frankrijk en Vlaanderen, eeuwenlang een transgressie-gebied, past het gegeven van de schaapskooi uitstekend.

In een akte van St. Bertin is sprake van de schaapherder (68). Er komt zelfs een plaatsnaam Marisca in de akten van St. Bertin voor (69). Bij Wulpen had de abdij in de 12e eeuw nog een schaapsweide. Het woord „mariscum" (moeras of schor) verschijnt er zo dikwijls in de akten, dat daarop moeilijk de lokalisatie van Marsum geschieden kan. Wel toont het aan, dat de naam én de kudden beter in Noord-Frankrijk geïnterpreteerd kunnen worden dan in Nederland, waar uit die tijd en lang daarna geen enkel textueel gegeven bestaat, om er een schapenteelt te veronderstellen.

Marsum kan Merkem zijn, een dorp in West-Vlaanderen, dicht bij andere plaatsen van St. Willibrord gelegen. Inderdaad ligt het momenteel ver landinwaarts, doch in de 8e eeuw lag het door de transgressies dichter bij de zee. Méér kans maakt echter Marck, een gemeente in het canton Calais, dat in de 4e eeuw als Marcae en in 933 als Merkem bekend is. Ter plaatse of dicht in de buurt bevinden zich meerdere raakpunten met St. Willibrord.

Nóg meer kans maakt een derde plaats, al is daar de toponiem zelf niet meer aan te wijzen. In het jaar 1159 gaf Dirk, graaf van Vlaanderen, aan de abdij van St. Bartin **het land van St. Willibrord** terug, **„dat men de schaapskooi noemt"** (70). Dit land lag onder Poperingen. Een schaapskooi als oud bezit van St. Willibrord vormen twee kardinale gegevens; hier vallen zij op een wel zo merkwaardige manier samen, dat er met een aan zekerheid grenzende waarschijnlijkheid de juiste plaats van Marsum gezocht moet worden.

Adrichaim, Kinnehim, Wesele.

Tussen 719 en 739 schonk Karel Martel aan St. Willibrord in **Fresia** in de villa **Kinnehim** aan de rivier de **Velisena,** „waar aan de andere kant de zee stroomt", de gehele villa **Adrichaim** (71). Zo althans geeft Theofried van Echternach deze schenking.

In een akte, bewaard in het Liber aureus van Echternach, schonk Karel Martel evenwel „aan de broeders van Epternacum en aan de **heilige** Willibrord" de kerk van de villa **Felison** in de pagus **Kinnehim,** toegewijd aan St. Paulus, waar de aartsbisschop Willibrord „custos" was. Tevens werd St. Willibrord bevestigd in het bezit van **Wesele,** in dezelfde pagus gelegen (72).

De grote overeenkomsten tussen de beide bronnen maken het wel aannemelijk, dat het over dezelfde zaak gaat; bovendien noemen zij het alle twee een schenking van Karel Martel. Er zijn ook grote afwijkingen. Bij de een is Velisena een rivier; bij de ander is Felison een plaats. Adrichaim komt alleen bij Theofried voor; Wesele alleen in het Liber aureus. De afwijking met de diepste ondergrond wordt hierdoor gevormd, dat Theofried spreekt van de „zee, die aan de andere kant stroomt", terwijl dit gegeven door het Liber aureus volkomen is genegeerd. Theofried lokaliseerde de goederen ergens aan de kust; het Liber aureus heeft dit toen onbegrijpelijke detail maar laten vallen. Er kan moeilijk worden uitgemaakt, welke van de twee teksten de meest exacte is. Wij hebben er zelfs niets aan te opteren voor de oudste, die van Theofried, want ook deze komt uit de koker van een Echternachtse kopiïst. De akte uit het Liber aureus is vermoedelijk gefabriceerd door Theoderich, aan de hand van het gegeven van Theofried, waarbij hij zich uiteraard de nodige vrijheden heeft veroorloofd, omdat hij reeds een bepaalde lokalisatie in zijn hoofd had. De woorden „heilige Willibrord" kunnen immers onmogelijk in een eigentijdse en authentieke tekst hebben gestaan. Dit zou men van de andere kant ook weer zeer redelijk kunnen verklaren als een begrijpelijke slip van een kopiïst.

Merkwaardig is, dat Theofried (begin 12e eeuw) deze schenking van Karel Martel vermeldt, doch dat zij **niet** in het testament van St. Willibrord voorkomt. Het is vrijwel zeker, dat dit testament een vervalsing is uit het einde van de 12e eeuw. De goederen in de genoemde plaatsen waren door de woorden „aan de broeders van Epternacum" zó duidelijk en afdoende voor de abdij geclaimd, dat zij in het testament niet meer opgenomen behoefden te worden. Voor Theoderich betekende het niet alles, dat hij omstreeks 1191 deze goederen concreet niet kon aanwijzen; het was hem voldoende, dat het recht van Echternach was vastgelegd.

Deze goederen heeft de abdij nimmer teruggevonden. De gangbare lokalisatie ervan door de historici verdient derhalve niet eens een serieuze weerlegging, daar niet aan te nemen is, dat zij een beter inzicht kunnen hebben in het goederenbezit dan de deken van de abdij uit de 12e eeuw. Als in het jaar 1063 tussen de bisschop van Utrecht en de abdij van Echternach rechten over de zogenaamde goederen in Holland worden geregeld (73), is in het geheel niet over Adrichaim gesproken, zodat hierdoor al vaststaat, dat de gangbare opvatting van Velzen nà (en waarschijnlijk lang na) de 12e eeuw is geponeerd.

Naast de akte van het Liber aureus heeft een hand uit de 16e eeuw „Kinheym" geschreven (74), daarmee kennelijk doelend op een aldus genaamde plaats, dicht bij Echternach gelegen. Hier had Echternach inderdaad rechten en goederen. Doch om de andere raakpunten, die bij het Duitse Kinheim niet zijn aan te wijzen, moet die toevoeging als een vergissing worden beschouwd, enigszins te begrijpen door de merkwaardige doublure in de plaatsnamen. Of zou het misschien een aanwijzing zijn, dat de gegevens van Echternach op nóg vreemder manier door elkaar zijn gehaspeld?

In het Vita Gregorii (75) wordt verhaald, dat St. Bonifatius te Wyrda (Weretha), te Attingehem (Autingues) en te **Felisa** „in het oostelijk deel van het Almere" dertien jaren verblijf heeft gehouden. Al kan de juiste plaats van Felisa (Felison, Velisena) niet met volstrekte zekerheid worden aangewezen, dan staat het door deze tekst toch buiten twijfel, dat zij in Noord-Frankrijk ligt. Het verband met Weretha, Autingues en het Almere bewijst dit voldoende. Daarbij heeft het niet eens veel zin meer, zich af te vragen, of onder Felisa Fléchin of misschien Feuchy moet worden verstaan.

Kinnehim, bij Theofried een villa en in het Liber aureus een pagus genoemd, moet aan de hand van een tekst bij Regino in Noord-Frankrijk gelokaliseerd worden (76). In het jaar 884, zegt hij, kwamen de Noormansen uit de mark van de Dani (Normandië) in **Chinheim,** waar zij met verlof van koning Godfried de **Renus** opvoeren. Uit deze tekst blijkt, dat eer aan een landstreek dan aan een plaats moet worden gedacht. De gangbare opvatting van Chinheim als Kennemerland behoeft niet weerlegd te worden, nu met de ontleding der berichten over de Noormannen gebleken is (zie deel 1), dat zij in het geheel niet Nederland bezochten. De Renus wijst al evenmin op Nederland.

Adrichaim mag waarschijnlijk als Audrehem geïnterpreteerd worden, een dorp op enige kilometers van Tournehem gelegen. Ook in dit geval zien wij de kerk in het bezit van de abdij van St. Bertin na het verval van het bisdom Trajectum. Tussen 844 en 864 maakte abt Adelard een lijst van de goederen der abdij op, afgestaan voor het gebruik van de monniken (77). Daaruit blijkt, dat de kerk, het altaar en andere goederen in Audrehem aan de abdij toebehoorden. In de bekende oorkonde van Karel de Kale van het jaar 877, in meerdere opzichten te beschouwen als een definitieve sanctie op het bezit van sommige onlangs verkregen rechten en eigendommen, is dit bezit van de abdij bevestigd (78). Blijkens een akte van het jaar 1200 maakte een bos onder Audrehem deel uit van het bezit van St. Bertin en van de abdij van Licques (79). Misschien was dit een van de vier bossen, in het jaar 777 aan de kerk van Trajectum geschonken (zie blz. 365).

De interpretatie van Adrichaim als Audrehem steunt op de fonetiek, op de korte afstand tot Tournehem, en op het latere bezit van de abdij van St. Bertin. Indien dit een te smalle basis wordt geacht, moet men bedenken, dat de gangbare interpretatie van Velzen nergens op steunt en slechts een derdegraads-deductie is uit de veronderstelde situering van Felison en Kinnehim.

Wesele, dat alleen in de akte van het Liber aureus voorkomt, kan in Noord-Frankrijk niet worden aangewezen. Enige mogelijkheden zijn: Foucqesolles, een gehucht en kasteel onder Audrehem, dat als Voxola of Vocashola voorkomt. Tussen Voxola en Wesele behoeft niet eens een gróte verschrijving of verlezing te worden aangenomen. Wezel heet een hofstede te Zandvoorde onder Ieperen, doch deze plaats ligt misschien te ver van de andere goederen af.

Niet onmogelijk is, dat deze plaatsnaam bij het kopiëren bedorven is. In deze streek, vooral in West-Vlaanderen, vindt men een groot aantal plaatsnamen, eindigend op -sele of -zeele. Het is niet uitgesloten, dat in de oorspronkelijke akte een naam met deze uitgang heeft gestaan.

Het detail „waar aan de andere kant de zee stroomt" valt in de streek geheel redelijk te verklaren. Het Almere lag ten noorden van Tournehem; de zeekust bevond zich derhalve zeer dichtbij. Uit de tekst mag immers begrepen worden, dat de zee aan de andere kant ligt van de streek, waar de plaatsen zich bevinden.

Schenkingen van Ebroinus, Adalhard en Karel de Grote: Rinhara, Nitro, Haemni, Dangaesbruch of Dagesbruche, Meri, Millingi, Meginum. Breckera Wetrida, Cellina, Dam, Finnelar.

In het jaar 721 of 722 schonk een zekere graaf Ebroinus en zijn vrouw Theodelinda aan de kerk van St. Petrus en St. Jan Baptist, die in de plaats **Rinharim** lag, in de pagus **Dublensis**, op de rivier de **Rhenus**, „waar nu de vader en bisschop Willibrordus custos is", goederen in de plaats **Nitro**, een bezit van Ebroinus. Tevens een bos in de plaats **Haemni**; rechten in de plaats **Dangaesbruch**, in de villa **Meri** en in de plaats **Rinhari**, de kerk van de plaats **Millingi**, aan Ste. Maria toegewijd, horigen in de plaatsen **Meginum** en **Dagaesbruche**. De akte is uitgegeven te Rinharos (80).

Adalhard begiftigde in het jaar 751 of 752 de kerk van **Rinara**, toegewijd aan St. Petrus, met goederen. Daar de akte meedeelt, dat hij dit deed uit een bijzondere verering voor St. Willibrord, mag aangenomen worden, dat dit dezelfde kerk is als die der schenking van Ebroinus. Adalhard schonk de kerk zijn bezit in de villa **Cellina**, namelijk de helft van het aldaar gelegen bos, **Dam** genaamd, en andere goederen in de plaats **Finnelar.** Rinara, zegt de akte verder, is gelegen in de pagus **Duplao** (81).

Tussen de jaren 775 en 784 schonk Karel de Grote aan het klooster van Epternacum, ter ere van St. Petrus gebouwd, „waar het lichaam van de heilige Willibrord rust" en de eerwaarde Beornrad (bisschop van Sens) abt is, het eiland in de rivier de Rhenus, dat **Breckera Wetrida** heet, en dat tussen **Breoneras** en **Rineras** ligt (82). Algemeen wordt aangenomen, dat ook dit Rineras gelijkgesteld moet worden met het eerstgenoemde.

Uit het jaar 947 is een oorkonde bekend van Otto I, waarin hij het klooster van Echternach een villa **Rinera** in de pagus Tubalgowe, in het graafschap van Irinvridis, teruggeeft (83). Ook voor dit geval wordt aangenomen, dat er nog altijd hetzelfde Rinhara is bedoeld.

De inhoud en het onderlinge verband der akten maken duidelijk, dat er door persoonlijke, zakelijke of geografische banden een complex van plaatsen en goederen is genoemd, die redelijkerwijs dicht bij elkaar te lokaliseren zijn. Zoals bekend, wordt dit gehele complex in het land van Kleef gesitueerd, waar de streeknaam en de plaatsnamen inderdaad zeer goed te verklaren zijn.

Merkwaardig is, dat deze schenkingen niet in het testament van St. Willibrord voorkomen. Als het testament echt is, dan is het recht van Echternach op die goederen zeer problematisch. Daar dit stuk vrijwel zeker een vervalsing is, moet een andere verklaring gezocht worden, waarom zij er niet in voorkomen. In zijn bekende brief van 1191 heeft Theoderich wèl in het vage gesproken over vroeger bezit van de abdij, door de keizers aan het graafschap van Gelre geschonken. Misschien moeten wij aannemen, dat hij, als verre vreemdeling, het inderdaad niet altijd duidelijk onderscheid tussen Gelre en Kleef niet heeft begrepen; mogelijk heeft hij alleen aan de Betuwe gedacht, toen hij Gelre ter sprake bracht. Vreemd is dan weer, dat de abdij van Echternach nooit pretenties heeft gesteld in de Betuwe, waartoe volgens sommige akten toch wel aanleiding was. In elk geval zijn de goederen, later in het land van Kleef gereconstrueerd, niet in het testament opgenomen. Echternach heeft wel over de teksten der schenkingen beschikt, doch wist vóór de 13e eeuw op geen stukken na, waar die goederen lagen. Pas toen de abdij, op geheel andere gronden dan deze akten, rechten en bezittingen in het land van Kleef verworven had, viel de aandacht op die akten. Inmiddels was het Liber aureus samengesteld, en was de tekst van het testament in zoverre gestabiliseerd, dat die zogenaamde Kleefse goederen er niet gemakkelijk meer in te verwerken waren. Niemand zal er trouwens behoefte aan hebben gehad, dit alsnog te doen. Bovendien is het een open vraag, of Echternach de lokalisatie van deze plaatsen uit de akten in het land van Kleef wel ooit heeft voorgestaan. Het blijkt althans niet uit de stukken zoals voor Noord-Brabant, waar textuele aanwijzingen zijn, dat de abdij althans op enige plaatsen, haar rechten op die akten heeft gefundeerd. Het lijkt er integendeel meer op, dat de traditie van Kleef in haar geheel een deductie is van de historici. Een en ander doet overigens niet veel ter zake, daar het gehele complex met een aannemelijke zekerheid rond Tournehem kan worden aangewezen.

Nitro is in deze vorm niet aan te wijzen. Nemen wij de verminking van één letter aan, dan is misschien de plaats Liettres bedoeld, ten zuiden van Aire-sur-la-Lys gelegen. Ik geef dit slechts als een veronderstelling.

Haemni, waar een bos aan de kerk van Rinhari werd geschonken, biedt diverse mogelijkheden van lokalisatie. Als Ham zijn plaatsen bekend onder Blessy, Robecq en Locquinghen. Hames-Boucres heet een gemeente in het canton Guines, waarvan het eerste deel eertijds zelfstandig was en Hamma of Hames werd genoemd. Als Hamees is het gehucht Le Hamy onder Nabringhen bekend. Les Hammes is een gehucht onder de gemeente Oye. Petite-Hemmes maakt deel uit van de gemeente Marck. Ter plaatse wijst deze toponiem op een waterrijk kustgebied.

Als Hamma is een niet nader geïndentificeerde plaats bekend in de charters van St. Bertin. In het jaar 887 erkende de abt, dat de voogd van het klooster hem enige gronden had afgestaan „in de plaats Hamma, op de rivier Marsbeka, in de pagus Mempiscus" (84). Om de band met de abdij verdient deze plaats de aandacht.

Vrij dicht bij Tournehem ligt de plaats Ham-en-Artois. Om de korte afstand tot de zetel van het bisdom is dit ook een reële mogelijkheid.

In het jaar 1225 schonk Boudewijn van Comines een weide, Ham genaamd, aan de kerk van St. Bertin te Bas-Warneton (85). Daar in de nabijheid andere goederen van St. Willibrord lagen, is ook deze mogelijkheid het overdenken waard. De kerk van Bas-Warneton was afhankelijk van die van Poperingen, waarschijnlijk een eigenkerk van St. Willibrord.

Als Hammawic is een andere plaats bekend, waarover de genoemde akte van het jaar 857 handelt (86). De abt van St. Bertin bevestigt de schenking van Goibert van goederen in Hammawic aan de St. Salvator van Stenetland. Dit Hammawic, al kan het niet exact worden aangewezen, is vermoedelijk de juiste determinatie, omdat het meer dan waarschijnlijk is, dat de St. Salvator van Stenetland de kerk van St. Willibrord was.

Dangaesbroch is vermoedelijk Dennebroeucq, een gemeente in het canton Fauquembergues, in 1173 als Denebrac bekend. Ook hier is de kerk later in het bezit van de abdij van St. Omaars. Nadere gegevens ontbreken, om deze lokalisatie te adstrueren. In de streek bevinden zich nog andere mogelijkheden.

Meri kan met enige waarschijnlijkheid als Marck worden opgevat, waar weer de band met de abdij van St. Omaars opvalt. In het jaar 938 gaf Arnulf de Oude, graaf van Vlaanderen, het domein van Marck-en-Calais aan de abdij van St. Bertin (87). Zonder al te veel fantasie mag worden verondersteld, dat ook dit een restitutie betekent van oud geestelijk bezit. Dicht in de buurt liggen Grevelingen en Bourbourg, waar de parochiekerken aan St. Willibrord zijn toegewijd. In enkele bronnen vinden wij deze plaats als Marck-Saint-Willibrord genoemd, zodat ter plaatse zelfs enige raakpunten samenkomen. Marck komt soms als Merki voor, zodat de fonetische evolutie van Merki tot Meri (of een kleine verschrijving) niet onmogelijk is.

Zou de identiteit tussen Meri en Marck moeilijk aanvaard kunnen worden, dan komt Meri terecht op Merris, een gemeente ten oosten van Hazebroek, waar de etymologie in elk geval duidelijk is.

Millingi zou Millam kunnen zijn, dat eveneens in de schenkingsakte van Goibert van het jaar 857 voorkomt (88), doch het is met meer waarschijnlijkheid Mellingasele, dat in dezelfde akte wordt genoemd, maar door de regionale historici niet nader kan worden gelokaliseerd. Buiten kijf staat echter, dat het dicht bij de abdij van St. Omaars gelegen heeft.

Meginum kan geïdentificeerd worden als: Mégen, een leengoed onder de gemeente Longfossé, in het canton Desvres, of als Meesen, een gemeente in het arrondissement Ieperen.

Waarschijnlijker evenwel moet het worden opgevat als Minghem, een plaats onder de gemeente Etaples. Daar had de abdij van St. Bertin bezit, blijkens de goederenlijst van abt Adelard tussen 844 en 864 (89). In het jaar 853 stond dezelfde abt aan een zekere Odwin 3 bunders land ter beschikking „in loco nuncupante Mighem" (90).

Cellina kan misschien als Quelmes worden verklaard, een dorp ten noorden van Lumbres en dicht bij Tournehem gelegen.

Doch Cellina met het in die plaats gelegen bos, **Dam** genaamd, moet eer opgevat worden als Cléty, een gemeente in het canton Lumbres, in 857 als Kiltiacum bekend (91). In het jaar 873 ruilen de tresorier van St. Salvator van Stenetland en Odbert, de voogd van de O. L. Vrouwe-kerk van Terwaan, er enig land (92). De kerk van St. Willibrord had er dus bezit; dit pleit zeer sterk ten voordele van de identificatie. Vlakbij Cléty ligt de plaats Dohem, waarin het door de akte genoemde Dam gezien mag worden (93).

Finnelar is niet aan te wijzen.

De pagus **Dublensis,** in de andere akte pagus **Duplao** geheten, moet ongetwijfeld als het land van de Deule worden opgevat. In de tweede akte heeft de kopiïst de authentieke naam overgebracht, zodat het geen vraag meer is in welke streek de plaatsen gezocht moeten worden.

Met dit alles weten wij de juiste plaats nog niet van **Rinhara,** dat toch blijkens de akten het voornaamste was, want de meeste schenkingen geschiedden aan de kerk van Rinhara. In de streek is geen plaats te vinden, die duidelijk als de juiste determinatie naar voren springt. Er zijn wel enige mogelijkheden, doch zij staan taalkundig niet zó sterk. De kerk van Rinhara was toegewijd aan St. Petrus. Dit patronaat vinden wij te Wierre-Effroy, dat in 857 als Wilere voorkomt; Goibert schenkt daar dan goederen aan St. Salvator van Stenetland (94). Daar het hier vermoedelijk een restitutie betreft van een oud bezit aan de kerk van St. Willibrord, mag misschien de identiteit aangenomen worden tussen Rinhara en Wilere of Villare. Dan moet tevens verondersteld worden, dat er een verschrijving heeft plaats gehad.

Een andere mogelijkheid zou Rinxent kunnen zijn, een gemeente in het canton Marquise. Er zijn geen gegevens beschikbaar, om deze determinatie te steunen. Etymologisch is zij wel aanvaardbaar. Een derde kan zijn: Ringhehem, een niet meer bestaande plaats, waarvan de juiste situering zelfs onbekend is.

Andere patronaten van St. Petrus bestaan te Royaulcourt, een gemeente in het canton Bertincourt; te Ligny-lez-Aire, een gemeente in het canton Norrent-Fontes; te Audinghen, een gemeente in het canton Marquise; en te Tingry, een gemeente in het canton Samer.

Meer waarschijnlijkheid ligt er in de determinatie van Rinhara als Ruminghem, een gemeente in het canton Audruicq. Daar had de abdij van St. Bertin in het midden van de 9e eeuw bezittingen (95). Dat bezit wordt in de bekende akte van Karel de Kale uit het jaar 877 bevestigd (96).

Het eiland **Breckera Wetrida,** dat met Weretha (nabij Sangatte) in verband moet worden gebracht, lag blijkens de akte tussen Breoneras en Rinaras. Ofschoon Breoneras niet ter plaatse aangewezen kan worden, wijst het gegeven er wel op, dat Rinara in een nauw geografisch verband heeft gestaan met Weretha, met de Rhenus en met een eiland daarin. In verband met het Almere past Rinhari beter te Ruminghem.

Niet onmogelijk is, dat de naam van Rinhari in de bronnen van Echternach een verminking heeft ondergaan, misschien geheel te goeder trouw, omdat Rinhari het punt was, waaromheen het gehele complex van deze goederen in het land van Kleef werden gereconstrueerd. Ongeveer hetzelfde heeft zich misschien voorgedaan met betrekking tot Alfeim, waar de lokalisatie van een plaats tot een emendatie heeft geleid. Boven zijn meerdere namen genoemd, waar met slechts een kleine verlezing of verschrijving de naam Rinhari ontstaat (97).

Schenking van Rohingus :
Antwerpo, Bacwaldus, Winlendechim Furgelarus of Sprusdare, Quortolodora, Tumme, Weimondo.

Omstreeks het jaar 692 schonken Rohingus en zijn vrouw Bobelina aan St. Willibrord „een kerk in de burcht (castello) **Antwerpo,** gelegen op de rivier de **Schelde** in de pagus **Renensium,** met haar toebehoren, villae en het derde deel van de tol van die burcht, die nu een mark van het rijk is" (98).

In of omstreeks het jaar 726 bevestigden Rohingus en zijn vrouw deze schenking (99). Zij gaven St. Willibrord de kerk in de burcht **Antverpis** op de **Schelde,** die bisschop Amandus ter ere van St. Petrus en Paulus had gebouwd. Tevens schonken zij het vaderlijk erfgoed van Rohingus in de villa **Sprusdare** in de pagus **Renensium** op de rivier de **Huita** (Hnita?), en een deel van zijn moederlijk erfgoed in de plaats **Winlendechim.** Voor de kerk en alles wat daarbij hoorde, gaven zij aan Firminus, abt van het klooster **Quortolodora,** in ruil hun plaats **Tumme.** De akte is opgemaakt in **„Weimodo** regia villa".

Een derde tekst is uit het testament van St. Willibrord bekend (100). Daarin schenkt de heilige aan de abdij van Echternach: de kerk in de burcht van **Andwerpo,** op de rivier de **Schelde,** in de pagus **Renensium,** met haar onderhorigen: **Bacwaldus, Wimelinchennon, Furgelarus** en in de burcht van **Andwerpo** het derde deel van de tol.

Door de centrale positie van de plaats Andverpo en de éne schenking van Rohingus blijkt er tussen de drie teksten een zodanige samenhang te bestaan, dat er een complex goederen onder begrepen moet worden, al bieden de teksten zelf wel enige stof tot kritische bemerkingen. Die details kunnen wij evenwel voorbijgaan, om onze aandacht uitsluitend te bepalen tot de vraag, of dit complex aan de stad Antwerpen geassocieerd moet worden.

Er is geen enkel bezwaar, om aan te nemen, dat de abdij van Echternach in de 12e eeuw deze schenking in Antwerpen en omgeving lokaliseerde. In zijn bekende brief van het jaar 1191 aan de keizer, heeft Theoderich zich wel enigzins van de Antwerpse goederen gedistancieerd (101). Daarin spreekt hij in het vage over de oude goederen van St. Willibrord, die de abdij is kwijt geraakt. Van de burcht van Antwerpen, zegt hij, wil hij maar liever zwijgen. Met andere woorden; het is niet aan twijfel onderhevig, dat St. Willibrord daar goederen en rechten bezeten heeft, doch ik vrees, dat wij die toch niet meer zullen terugkrijgen. In elk geval blijkt uit zijn verzuchting, dat de abdij van Echternach omstreeks het jaar 1191 geen aktueel bezit in Antwerpen of omgeving had. Dat de abdij daar de oude akten van 690 en 726 tóch lokaliseerde, geeft ons geen enkele garantie, dat Theoderich de juiste plaats van de oude goederen heeft aangewezen, nadat ons gebleken is, dat hij zich in àlle lokalisaties vergist heeft, met uitzondering van de Luxemburgse en de Rijnlandse. Merkwaardig is ook, dat de abdij van Echternach in het land van Antwerpen geen voet aan de grond gekregen heeft. Op andere plaatsen, in Noord-Brabant en in het land van Kleef, heeft de abdij wél met de oude akten gezwaaid, en er dank zij die akten de erkenning van bepaalde rechten verkregen. Doch in het land van Antwerpen heeft zij met die akten niets bereikt. Had Theoderich het misschien wel geprobeerd, gezien zijn uitlating, dat hij er maar liever over wilde zwijgen? Het kan best, dat de schenking van Rohingus wel op Antwerpen begrepen werd door Echternach, doch de abdij heeft geen kans gezien, er de andere goederen en plaatsen enigszins aanvaardbaar aan te wijzen. Op zulke wankele basis kon Echternach in Antwerpen niet veel beginnen. Het lijdt geen twijfel, dat de andere lokalisaties slechts door de historici zijn uitgesponnen.

Desondanks heeft de situering van deze schenking rond Antwerpen de historici heel wat moeilijkheden opgeleverd. Als bekend mag verondersteld worden, dat Laenen (102) de gehele traditie van St. Amandus en St. Willibrord te Antwerpen als een fabel verwerpt; Prims houdt er pertinent aan vast (103). Sinds de studies van de laatste werd deze kwestie min of meer als afgedaan beschouwd. Ongetwijfeld was Laenen op de goede weg, al heeft hij jammer genoeg de zaak niet in de kern van het probleem aangetast, namelijk de vraag of Andverpo werkelijk als Antwerpen moet worden opgevat. Het dispuut ging over allerlei bijkomstige details en niet over de principiële vraag, waar dit complex te situeren is.

Sommige plaatsnamen, zoals Bacwaldus, Furgelarus, Tumme, Quortolodora en Weimodo zijn in de omgeving van Antwerpen helemaal niet aan te wijzen, of zó zwak, dat er ingrijpende emendaties moeten worden aanvaard. Furgelarus is aarzelend als Rijckevorsel aangezien, waar de kerk aan St. Willibrord is toegewijd. Sprusdare aan de rivier de Huita (Hnita - Nethe?) wordt als Viersel opgevat. De kerk van dit dorp heeft St. Willibrord tot patroon, evenals die van het naburige Nijlen. Hier is een Willibrodsveld en een beek onder Viersel heet Wilboersbeke. Voegt men daar nog bij, dat in het 12e-eeuwse cijnsregister van Echternach een Niele voorkomt, gevoeglijk als Nijlen op te vatten, en dat Weimodo niet onredelijk

als Weimont onder Deurne kan worden verklaard, dan was de situering der schenking van Rohingus in de omstreken van Antwerpen, hoewel nooit bewezen, toch alleszins te aanvaarden. Winlendechim werd vroeger als Wijneghem begrepen, doch de laatste tijd eer als Wommelgem, waar het kapittel van O. L. Vrouw van Antwerpen (de oude kerk van St. Petrus, een nieuw schijnbaar raakpunt) in de 13e eeuw land en weiden bezat in een streek, die de naam van St. Willibrord droeg. Door al deze naar de schijn zo treffende raakpunten mogen wij ons niet langer laten misleiden, nu wij aan de hand van meerdere andere gevallen weten, dat zij juist een **vrucht** kunnen zijn geweest van de toegepaste lokalisaties. Meermalen zijn het louter toevalligheden, die achteraf als een bewijs of aanwijzing zijn gehanteerd. Indien uit het patronaat van St. Willibrord een argument wordt geput tot de lokalisatie van een plaatsnaam uit de oude akten, moet tevens aangetoond worden, dat het patronaat, ergo de kerk, al bestond tijdens of kort na de akte. Is de kerk aanzienlijk later gesticht, dan heeft aan de keuze van het patronaat aan geheel ander motief ten grondslag gelegen dan een goed van St. Willibrord. Vijf eeuwen laten zich niet overbruggen door postulaten!

Er zijn gegronde redenen tot de alles beheersende vraag, of Andverpo werkelijk Antwerpen was. De tekst van de schenking dateert van het jaar 692. Zelfs lang daarna, om nog te zwijgen over de vroegere en de gelijktijdige periode, is er geen enkele paralleltekst beschikbaar, waaruit afgeleid kan worden, dat Antwerpen bestond en onder deze naam bekend was. Bij sommige teksten uit de 9e eeuw over **Anverpus,** die algemeen op Antwerpen begrepen worden, is er alle reden tot de vraag, of die situering juist is (zie de behandeling der Noormannen-kwestie, blz. 130 e.v.). Bovendien wordt over het hoofd gezien, dat Antwerpen een niet zo zeldzame toponiem is als op het eerste gezicht zou lijken. De slikken en schorren van Cadzand heetten in 1412 „den Aenwerp"; later zijn zij als Aernwerp-polder bekend. In de slikken van het Zwin, tussen Houcke en Monikenreede, vormde zich een nieuw land, dat in 1375 als „den aenwerp van der zee" bekend is. In polderstreken is in de oude teksten het woord „aanwerp" geheel sinoniem met aanwas. In de naam van Antwerpen hebben wij te doen met een soortnaam, die aanvankelijk zeer veel is gebruikt en op een enkele plaats, in Aenwerp-polder en in Antwerpen, een toponiem is geworden. Toen deze naam voor de stad Antwerpen ingevoerd en algemeen in gebruik was, en de betekenis van de stad ver uitsteeg boven deze simpele afleiding, drong bij het hanteren van oude teksten de interpretatie Antwerpen zich zo sterk naar voren, dat aan een andere mogelijkheid zelfs niet meer werd gedacht.

Toch is die naam voor een geheel andere interpretatie vatbaar, al is het niet gemakkelijk de juiste plaats van dit complex aan te wijzen op de kust van Frans en Belgisch Vlaanderen, waar vanaf de 4e eeuw talloze transgressies veel ingrijpende veranderingen in het landschap teweeg hebben gebracht. Ook moet er rekening mee worden gehouden, dat de naam Anverpo tegen het einde van de 7e eeuw gebruikt is voor een plaats of streek, die als nieuwland kortelings door de zee was verlaten, doch

waar daarna een eigen plaatsnaam in gebruik is genomen. Het is in het geheel niet merkwaardig en uitzonderlijk, dat zulk nieuwland aanvankelijk met een andere naam wordt aangeduid, alvorens een eigen toponiem gefixeerd wordt. In polderstreken is dit een normaal verschijnsel.

De meeste goederen en kerken van St. Willibrord zijn in Frans Vlaanderen aan te wijzen. Het complex van Anverpo kan toch betrekkelijk ver naar het noorden gelegen hebben. Daar immers zijn enige plaatsen zeer redelijk aan te wijzen. Aangenomen moet worden, dat om de schenking van één persoon van goederen, uit zijn vaderlijk en moederlijk erfdeel, die goederen op niet al te verre afstand van elkaar gelegen hebben, en bovendien, dat zij niet àl te veraf liggen van de kerk, waaraan zij geschonken zijn.

Bachten Walle heet een plaats in de Bouverie van Brugge, die als zodanig omstreeks 1300 verschijnt; zij kan goed het **Bacwaldus** zijn. Aly Spruuthem is een thans niet meer bestaande plaats bekend in de omgeving van Dudzeele en Coolkerke; mogelijk is zij gelijk te stellen met **Sprusdare. Winlendechim** kan Wolinghem zijn geweest, een niet aan te wijzen plaats uit de charters van St. Bertin (104). Een vrijwel gelijknamige plaats, voorheen Wialingahem geheten, thans niet meer bestaand, lag in de omgeving van Aardenburg (Ned. Zeeuws Vlaanderen), die in de geschreven bronnen tussen de jaren 811 en 840 voorkomt.

In deze hoek van West-Vlaanderen bestaan meerdere tradities en raakpunten van St. Willibrord. Een kerk van St. Amandus is er geheel redelijk aan te nemen, daar het niet aan twijfel onderhevig is, dat deze apostel in de streek van Gent heeft gewerkt. In zijn leven en in dat van St. Eloi komt Andoverpum trouwens woordelijk ter sprake; ook hier moeten wij ons losmaken van de dwanggedachte, dat er per sé de stad Antwerpen zou zijn bedoeld. De lokalisatie van de schenking van Rohingus in deze streek beschouw ik als een reële mogelijkheid, ofschoon ik mij niet eraan wil binden, daar ik een andere situering overtuigender vind. Toch verdient de uiterste westhoek van Vlaanderen in verband met St. Willibrord onze blijvende aandacht. In Breskens en Hulst leeft immers een vrij sterke traditie, dat St. Willibrord er gepredikt heeft. Waar die traditie vandaan is gekomen, is in de gangbare levensbeschrijvingen van St. Willibrord eigenlijk altijd een raadsel gebleven. Textuele aanwijzingen zijn er niet voor te vinden. Tussen Utrecht en Zeeuws-Vlaanderen blijkt enige relatie te hebben bestaan. Echternach heeft wel aandacht besteed aan Walcheren, voortbouwend op de legendarische lijn van dit Walcheren. De traditie van Breskens en Hulst kàn overeenkomstig de waarheid zijn. Misschien heeft St. Willibrord dicht bij deze plaatsen kerken en goederen gehad; dan is zeer goed aan te nemen, dat hij die plaatsen heeft bezocht. Iets verderaf, in Clemskerke en Middelkerk, moet het verblijf van St. Willibrord zonder de minste twijfel worden aangenomen. Allicht zal de apostel de rest van de streek, naar het noorden toe, tot aan de grote wateren van de in zijn tijd bestaande transgressies, wel eens voor de missionering verkend hebben. Berust die traditie op waarheid, dan zijn Breskens en Hulst de enige plaatsen in het huidige Nederland, waar St.

Willibrord persoonlijk is geweest, en vormt het slechts een ironische merkwaardigheid, dat die traditie door de historici nimmer heel ernstig is genomen. Zou zij legendarisch zijn, dan is zij in elk geval **vanuit het zuiden** op beide plaatsen terecht gekomen.

In de schenking van Rohingus komen enige raakpunten voor, die het waarschijnlijk maken, dat het gehele complex in een andere streek moet worden gezocht.

Quortolodora, waar een klooster lag, mag misschien te Questrecques worden geplaatst, voorheen als Quertliacus bekend. Alleszins, mag aangenomen worden, dat de kopiïst van Echternach de naam niet geheel correct heeft overgeschreven, daar hij de plaats niet kende.

Tumme kan zeer goed Teneur zijn, voorheen als Tumnis bekend. De eerste plaats ligt aan de Liane, voorheen Elna genoemd, de tweede aan de Ternoise, voorheen Tena genaamd. Tussen Huita of de andere lezing Hnita en Tena behoeft niet eens een grote verschrijving verondersteld te worden Om een aannemelijke klank- of letter-inversie kunnen de vormen Neta en Tena misschien zelfs geheel identiek zijn. Zouden deze determinaties juist zijn, dan moeten de andere plaatsen, waar de ruiling van goederen geschiedde, niet àl te ver van deze gezocht worden.

Als **Winlendechim** komt Widehem, een gemeente in het canton Etaples, in aanmerking, in 838 als Winnegahem en in 844 als Widingahem bekend (105). De parallelteksten liggen hier chronologisch veel dichterbij (106).

Bacwaldus is met minder zekerheid aan te wijzen, al zijn er mogelijkheden genoeg. Bacoual heet een leengoed onder de gemeente Estrée-Wasnin. Becouval is een oude plaats in de gemeente Tilloy-lez-Moufflains. Buawelt heet een plaats te Moulle. In de geschreven bronnen verschijnen deze namen vrij laat, zodat misschien de voorkeur moet worden gegeven aan een plaats te Bailleul, Bachten Walle genaamd, wat trouwens fonetisch dichterbij Bacwaldus staat.

Furgelarus staat misschien gelijk met Fruges, een gemeente in het canton Montreuil-sur-Mer. Moet deze naam als **Sprusdare** gelezen worden (of is er van twee onderscheiden plaatsen sprake), dan is misschien Esquerdes bedoeld, ten zuid-westen van St. Omaars gelegen, in 857 als Squerdia bekend. In dit geval moet wel een verschrijving aangenomen worden, want in de vorm, die de akte van Echternach geeft, is de naam nergens aan te wijzen.

Weimodo is als plaats in deze streek niet terug te vinden. Mogelijk moet het verderaf gezocht worden. Uit de akte, volgens welke er een koninklijk paleis was, blijkt niet, dat de plaats in deze streek lag. Misschien houdt de naam verband met Wigmodia, dat elders meermalen voorkomt (zie blz. 305, 332, noot 222). Waarschijnlijk moet het gelijkgesteld worden met Withmundi, en dit is op te vatten als Wissant.

Is **Niele** uit het 12e-eeuwse cijnsregister van Echternach (107) een op oudere gegevens teruggaande vermelding, dan kan het Nielles-lés-Blé-quin zijn, dicht bij de andere goederen gelegen. Omdat er in het register staat: „Inter Niele et Weretha" (nabij Sangatte), moet het eer als Nielles-lés-Calais worden opgevat.

Niet-geïndentificeerde goederen van Epternacum.

In de bronnen van Echternach komen verschillende akten van schenkingen voor, wier plaatsen tot heden toe niet zijn gedetermineerd. In de omgeving van Echternach heeft Wampach de plaatsen niet kunnen aanwijzen; er mag dus aangenomen worden, dat daar voor deze plaatsnamen zelfs geen redelijke mogelijkheid van interpretatie ligt. In Nederland of België zijn de plaatsen evenmin terug te vinden in of bij de streken, waar tot heden enig bezit van St. Willibrord werd verondersteld. Zodoende blijf nog over, de plaatsen te zoeken in de streken, waar de andere goederen zijn aangewezen.

Deze akten handelen alle over schenkingen aan het klooster van **Epternacum** (108), gedaan nà 786, derhalve lang na het overlijden van St. Willibrord. Mocht het op het eerste gezicht vreemd lijken, dat de abdij dan nog nieuwe goederen in Noord-Frankrijk ontvangt, dan bedenke men, dat volgens de bronnen het klooster van Epternacum wel degelijk St. Willibrord in bepaalde goederen in deze streek is opgevolgd. Alleszins is aan te nemen, dat dit levend bezit in stand bleef en zelfs aangroeide.

Daar er nimmer een serieuze poging is gedaan, deze plaatsen te lokaliseren, kan ik slechts volstaan met het aanwijzen van mogelijke en vermoedelijke plaatsnamen, die in de akten kunnen zijn bedoeld. Nadere gegevens ontbreken, om die identificaties te adstrueren. Over het algemeen steunt de aanwijzing van een plaats slechts op de etymologie of op de fonetische gelijkluidendheid. Indien deze aanvaardbaar zijn, worden de juiste plaatsen trouwens al met een grote waarschijnlijkheid getroffen, omdat zij elders nooit gevonden zijn.

Een sterke adstructie ontvangen deze determinaties door het feit, dat de plaatsen in dezelfde streken kunnen worden aangewezen, waar de andere goederen van St. Willibrord en van de abdij van Epternacum gevonden zijn. Dikwijls liggen deze plaatsen tussen of dicht bij andere reeds geïndentificeerde goederen. Het is overbodig, daar telkens op te wijzen; de lezer kan zich dit gemakkelijk realiseren, vooral omdat het op de kaart wel heel duidelijk naar voren komt.

Loffna, Langenrech.

In het jaar 788 of 789 schonk Haribartus aan het klooster van Epternacum, „waar het lichaam van St. Willibrord rust", zijn bezit in de pagus **Batuense** aan de rivier de **Solina**, en op een andere plaats, die **Loffna** wordt genoemd; tevens de visserij, die **Langenrech** heet (109).

Als wij af gaan op de pagus Batuense en deze als de Betuwe opvatten, doet het wel zeer vreemd aan, dat de abdij van Echternach er lang na de dood van St. Willibrord nog nieuwe goederen krijgt. Nóg vreemder is evenwel, dat die akte wel stilzwijgend op de Nederlandse Betuwe werd toegepast, doch de historische wetenschap in de nadere details is blijven steken. De twee plaatsen zijn er nooit aangewezen.

Longuerecque, een heerlijkheid en wijk te Samer, is. in 1113 als **Longhereheca** bekend. Geheel aannemelijk is, dat er een visserij, bestond, want de langs Samer stromende Liane had er in de 8e eeuw de vorm van een brede zeebaai. De in de tekst genoemde rivier **Solina** moet als de

Liane worden opgevat. Dat er een kleine verminking is opgetreden, behoeft geen verwondering te wekken bij de 12e-eeuwse kopiïst, die de juiste namen en plaatsen niet kende. Misschien behoeft een verminking niet eens te worden aangenomen, daar Solina best een oudere vorm van Liane kan zijn geweest.

Moeilijker is de plaatsnaam **Loffna** terug te vinden. Dicht bij Samer ligt het dorp Longfossé, een reële mogelijkheid, die evenwel niet nader kan worden geadstrueerd. In de akte van St. Salvator van Stenetland komt in de jaren 828 en 857 de plaats Lonastingahem voor (110), die misschien met Loffna in verband moet worden gebracht. Daar die akte met vrij grote waarschijnlijkheid als een restitutie van goederen aan de kerk van St. Willibrord moet worden opgevat, kan hier wel degelijk een oud goed van het klooster zijn bedoeld.

De pagus **Batuense** vormt geen probleem meer, sinds in deel 1 is vastgesteld, dat het Eiland van de Bataven in Noord-Frankrijk te lokaliseren is. Deze akte met haar nadere details van plaatsen en een rivier, die in de Betuwe niet zijn te vinden, vormt een niet te miskennen bevestiging, dat het landschap der Batua terecht in Noord-Frankrijk is gesitueerd.

In andere akten van schenkingen aan Echternach wordt dikwijls van een pagus **Bedensis** gesproken, waaronder de historici meestal de streek rond Echternach verstaan. Het is mogelijk, dat dit woord in sommige akten verminkt is geworden, met het gevolg, dat er rond Echternach plaatsen en goederen zijn gereconstrueerd, die bij nader onderzoek ook in Noord-Frankrijk zijn aan te wijzen. Dit onderdeel laat ik verder rusten, omdat er voldoende materie ligt in de niet-geïdentificeerde plaatsen.

Hezia.

In het jaar 784 of 785 schonk Hodibaldus aan de kerk van St. Willibrord goederen in de pagus **Taxandria,** in een villa **Hezia** genoemd (111). Ofschoon deze schenking niet aan St. Willibrord persoonlijk kan zijn gedaan, wordt algemeen aangenomen, dat het hier een Noord-Brabants goed betreft. De abdij zelf heeft deze plaats echter nooit aangewezen, zodat Hezia terecht onder de niet-geïdentificeerde moet worden gerangschikt.

Met Hezia is waarschijnlijk Heuchin bedoeld, dat in 844 als Elciacum bekend is, ofschoon er ook een andere reële mogelijkheid ligt in Hées, een oud dorp onder de gemeente Achicourt, dat in 680 als Hedae, in 866 als Hadin en in 1167 als Hees verschijnt. Merkwaardig is weer, dat Heuchin in het jaar 877 als een bezit van de abdij van St. Bertin wordt bevestigd (112). Naar analogie met andere zekere en vermoedelijke goederen van St. Willibrord, later aan de abdij van St. Omaars overgegaan, mag ook in dit geval een sterke aanwijzing ten gunste van Heuchin worden gezien.

Hiermede zijn de mogelijkheden niet uitgeput. Ten zuid-oosten van Kortrijk ligt de plaats Helchin of Helkin. Vlak bij Tournehem ligt de plaats Yeuse. In West-Vlaanderen bestaat de plaats Esen (arr. Diksmuide). In een akte van het bisdom Trajectum van het jaar 838 komt de plaats Hesi voor (zie blz. 387 en 391). Het ligt zelfs enigszins voor de hand, dat het klooster van Epternacum bezit kreeg in een plaats, waar het bisdom van St. Willibrord al bepaalde rechten had.

Replo.

Uit het testament van St. Willibrord is de schenking van Henricus bekend, die aan de heilige de villa **Replo** gaf (113).

In het jaar 855 of 856 schonk Hatto aan het klooster van St. Willibrord zijn bezittingen in de plaats **Reple,** in de pagus van **Taxandrië**; tevens de kerk, die de heilige er had geconsacreerd (114). Algemeen wordt aangenomen, dat Replo en Reple identiek zijn.

Een vroeger kasteel en bos, onder de gemeente Clairmarais gelegen, het tegenwoordige Forêt de Clairmarais, heette voorheen Ruhould en komt bij Malbrancq voor als Rupholt. Een bezwaar tegen deze identificatie is het detail uit de akte, dat de plaats in Taxandrië ligt. Nu moet Taxandrië waarschijnlijk eer aan de oostzijde van de Schelde gesitueerd worden, en daar ligt Clairmarais te ver van af. Een onoverkomenlijk argument behoeft dit niet te zijn, daar het detail zeer goed als een interpolatie van de 12e-eeuwse kopiïst van Echternach kan worden verklaard.

Waarschijnlijker is echter, dat de naam Replo in de afschriften van Echternach verminkt is geworden. Daar niet te veronderstellen is, welke de verminking kan zijn geweest (115), moeten wij het houden op Rupholt, ofschoon deze determinatie niet sterk staat.

Ook moet in deze streek rekening worden gehouden met de mogelijkheid, dat een plaatsnaam, die in de bronnen in een Germaanse vorm voorkomt, heden een Romaanse vorm heeft. Een duidelijk voorbeeld hebben wij juist gezien in Langenrech en Longuerecque. Een ander was Osterbarc en Est-Mont; het mooiste en derhalve het meest verleidelijke is Petribrunna en Pierrefonds. Misschien is de naam Replo ook geromaniseerd; dan wordt het wel moeilijk hem terug te vinden.

Ganlingas, Spetnerian.

In het jaar 788 of 789 schonk Wundo aan het klooster van St. Willibrord zijn goederen; „in de pagus **Gesterean** op de rivier de **Lippia** in de villa **Ganlingas** en in een andere plaats in de pagus **Spetnerian,** waar de Lippia met de Renus samenvloeit" (116).

Ganlingas is op te vatten als Gullegem, een plaats ten westen van Kortrijk gelegen. Een andere mogelijkheid is Gonnelieu, ten zuiden van Kamerijk gelegen. Om de duidelijker etymologie en de kortere afstand tot de andere plaats, verdient Gullegem de voorkeur.

Spetneria is gelijk te stellen met Espierres (Vlaams: Spiere), ten zuidoosten van Kortrijk gelegen. Na de hoofdstukken over de Renus en de Friezen en Saksen bestaat er geen noodzaak meer, ons bij het lezen van de namen Lippia en Renus te laten misleiden door de dwanggedachte, dat hiermede Lippe en Rijn in Duitsland zijn bedoeld. Met Renus is kennelijk de Schelde bedoeld en met Lippia de Spiers. Bij Espierres stroomt de Spiers inderdaad in de Schelde. Misschien is de Spiers in de originele tekst bekend geweest in een vorm, die de emendatie tot Lippia

lijden kon, of heeft er een diepgaander tekstverminking plaats gevonden, toen Echternach deze goederen in Rijnland-Westphalen veronderstelde. In de namen der rivieren mag de tekstkritische betrouwbaarheid van het Liber aureus niet te hoog worden aangeslagen. De naam van de Duplao (Deule) is omgebogen tot Dutmala (Dommel), als een tekstaanpassing na eenmaal gevallen lokalisaties.

Lauvichi, Hugumarchi, Chinicwirde, Midoehi, Urva, Thelingi.

In het jaar 786 of 787 schonk een zekere Gotricus aan het klooster van Epternacum goederen „aan de overzijde van de rivier de **Lauvichi** in de pagus **Hugumarchi** in de villa **Chinicwirde,** in een andere plaats **Urva** in de pagus **Midoehi,** en in een derde plaats **Thelingi** (117).

De rivier **Lauvichi** wordt in het leven van St. Willehad de Loveke genoemd (zie blz. 376); vermoedelijk is in beide gevallen de Loovaart bedoeld.

Hugumarchi, op een andere plaats Humarcha genoemd (blz. 376), op een derde plaats Hugmerchi (blz. 382), kan niet worden aangewezen, omdat deze streeknaam niet bewaard is gebleven. De naam is evenwel met zoveel raakpunten omgeven, dat hij zonder twijfel in Noord-Frankrijk gesitueerd moet worden. Merkwaardig is, hoe de bronnen van het bisdom Trajectum en die van Echternach met deze akten op dezelfde plaatsen samenvallen. Het toont een markant feit in de gangbare opvattingen aan. De grote lijn der geschiedenis van het bisdom van St. Willibrord scheen wel in Nederland te passen, doch het is volslagen onmogelijk gebleken, er de kleinere geografische details aanvaardbaar te situeren. Met andere woorden: de legende is er diep ingeslagen, doch de exacte gegevens, hier gevormd door vreemde plaatsnamen, konden uiteraard niet volgen.

Chinicwirde zal gelezen moeten worden als Chiricwirde; dan kan de naam als Kerkhove (bij Kortrijk) worden opgevat, ofschoon deze determinatie taalkundig niet sterk staat.

Urva, elders als Unia geschreven (blz. 391), is daar mogelijkerwijs met Houvin-Houvigneul gelijk gesteld.

Thelingi is in deze vorm moeilijk aan te wijzen. De drie mogelijkheden zijn: Teteghen in Frans Vlaanderen; Desselgem, ten noord-oosten van Kortrijk; en Tiegem tussen Kortrijk en Ronse.

Wabarinse, Hasmaringa, Gundringen, Lincera, Honorichinga, Wilre, Waldalingas, Alsancia.

In het jaar 867 of 868 schonk Adalinus aan het klooster van Epternacum goederen in de pagus **Wabarinse** in de plaats **Hasmaringa** en in drie andere plaatsen: **Gundringen, Lincera** en **Honorichinga;** tevens andere goederen in dezelfde pagus in de plaats **Wilre** in de mark **Wandalingas** aan de rivier de **Alsancia** (118).

Dezelfde man schonk in het jaar 876 of 877 aan Karloman, toen lekenabt van Epternacum, goederen in de pagus Wabarense in de villa **Linceren** aan de rivier de **Arantia;** tevens goederen in een andere plaats, **Gundritinga** genoemd (119).

De naam der rivier, in de eerste tekst Alsancia, in de tweede Arantia genoemd, is in beide gevallen foutief geschreven. Daar beide namen nergens terug te vinden zijn, en slechts een kleine emendatie aangenomen behoeft te worden, mag er **Quantia** gelezen worden, de klassieke naam van de Canche. Als dit aanvaard is, vinden wij de plaatsen gemakkelijk terug.

De pagus **Wabarinse** of Wabarense moet geassocieerd worden aan de plaatsnamen Wavrans en Wambercourt, die inderdaad in de nabijheid van de Canche liggen.

Hasmaringa staat misschien gelijk met Humarcha (blz. 376), of Hugmerchi (blz. 381) of Hamarithi (blz. 391). De plaats zelf kan niet worden aangewezen.

Gundringen of Gundritingas is Gondecourt, een gemeente ten zuidwesten van Rijssel.

Lincera kan Linzeux zijn, ten noorden van de Canche gelegen. In de tweede akte wordt echter gezegd, dat het aan de rivier ligt, zodat de plaats met meer waarschijnlijkheid moet worden opgevat als Ligny-sur-Canche.

Honorichinga is gelijk te stellen met Honnecourt, ten zuiden van Kamerijk gelegen. De akte laat deze lokalisatie toe, al ligt zij iets verderaf, daar de tekst niet zegt, dat deze plaats aan de Canche ligt of in de pagus Wabarinse.

Voor **Wilre** kunnen meerdere mogelijkheden worden aangewezen. De meest serieuze zijn in het verband met de andere plaatsen: Villers-Guislain en Villers-Outreau, beiden ten zuiden van Kamerijk gelegen.

Machconvillare.

In het jaar 832 of 833 schonk Ava aan het klooster van Epternacun goederen in de pagus **Bedense** in de plaats **Machconvillare** (120). Hiermede is zonder veel twijfel Menneville bedoeld, een gemeente in het canton Desvres, in de 12e eeuw als Magnivilla bekend.

Armistadi.

Uit het testament van St. Willibrord weten wij, dat Haedenus hem zijn goederen schonk in de villa **Armistadi** aan de rivier **Witheo** (of Huitto) in de pagus van **Turingia** (121).

Turingia wijst in vroege teksten niet noodzakelijk, laten wij zeggen bij voorkeur **niet** op het Duitse Thuringen. In meerdere gevallen is het uit het tekstverband duidelijk, dat er het land van Doornik is bedoeld.

Als Armistadi kan worden aangewezen Hermies, ten zuid-oosten van Atrecht gelegen.

Wellicht is een andere mogelijkheid groter; Harmignies, ten zuid-oosten van Mons aan de rivier de Trouille. Dat ook in dit geval de naam der rivier een verbastering of verschrijving heeft ondergaan, behoeft ons in de bronnen van Echternach niet meer te verbazen.

Edingen.

In het jaar 866-67 schonk Helmgandus aan de abdij van Epternacum goederen in de mark **Edingen**, anders genaamd de **Wissera marca**, aan de rivier de **Sigonna**, waar die (de Wissera) zich met de Sigonna verbindt (122).

Met vrij grote zekerheid is hier de plaats Edingen bedoeld, waar men tevens de plaats Marcq en de rivier Marcq vindt, en een andere rivier, de Senne. Op het eerste gezicht zou men de Sigonna eer als de Seine willen opvatten, doch tussen Seine en Senne ligt zo weinig verschil, dat beide afleidingen van Sigonna zijn. Ter plaatse stromen Marcq en Senne inderdaad samen. Hier treffen de raakpunten uit de akte elkaar wel zo duidelijk, dat deze lokalisatie als afdoende kan worden beschouwd.

* * *

Het sterkste argument in mijn reconstructie wordt gevormd door het feit, dat de goederen en kerken van St. Willibrord, die als zeker of als zeer waarschijnlijk juist worden aangewezen, in een wijde kring rond Tournehem liggen, waar ik de zetel van het bisdom plaats. Dit is veel beter te aanvaarden dan het wijd en zijd verspreide bezit van een betrekkelijk kleine bisschop en abt. De gangbare opvatting wijst St. Willibrord goederen toe in: Luxemburg, het Rijnland, Vlaanderen, Zeeland, de Kempen, het land van Antwerpen, Noord-Brabant, Holland, het land van Kleef, Limburg en zelfs in Thüringen. Nuchtere logica had allang duidelijk moeten maken, dat dit niet kan. De gangbare geschiedschrijving heeft zonder de minste kritiek een feit aangenomen, dat in de westerse geschiedenis zonder weerga is: een geografisch zeer uitgestrekt goederenbezit van een geestelijke functionaris in een tijd, toen het kerkelijk bezit pas in opkomst was.

De betekenis van St. Willibrord in de christianisering van West-Europa is schromelijk overdreven geweest, omdat de Nederlandse geschiedschrijving graag speelde met de gedachte, dat Utrecht een uitstralingscentrum was in de missionering van West-Europa. Toen deze thesis eenmaal stond, werd gemakshalve over het hoofd gezien, dat er geen enkel concreet gegeven bestaat, om aan die opvatting steun te verlenen. Er is in West-Europa geen streek of plaats te vinden, waar de eerste sporen van het geloof naar Utrecht terugwijzen. Die opvatting ontleende haar schijn van waarheid aan de vele en onderscheiden streken, waar door de lokalisatie van kerken en goederen de werkzaamheid van St. Willibrord kon worden verondersteld. Nu de juiste plaatsen zijn vastgesteld, blijkt, dat er tussen Utrecht en de veronderstelde plaatsen van St. Willibrords goederen geen enkele relatie heeft bestaan, en spat de thesis van Utrechts betekenis in de christianisering van het vasteland als een zeepbel uiteen.

Tussen Utrecht en Echternach, in België en Luxemburg, in Limburg en Vlaanderen, naar Denemarken en tot in Thüringen zijn St. Willibrords missiereizen gereconstrueerd, met het gevolg, dat zijn apostolaat over een zeer groot gebied van West-Europa werd uitgerekt. Wij meenden aan de hand van de feiten zijn figuur aldus te moeten opvatten en hem overeen-

komstig dit inzicht te moeten eren als de onvermoeibare en rusteloze dienaar van God. In feite heeft de geschiedschrijving St. Willibrord groot onrecht aangedaan. Hij heeft geen jaren van zijn bisschopsleven verdaan met reizen tussen zijn ver van elkander af liggende veronderstelde kerken en goederen. Dit immers zouden wij uit de gangbare historie moeten concluderen. St. Willibrord heeft zich integendeel persoonlijk zeer intensief bezig gehouden met het direkte missiewerk in Frans en Belgisch Vlaanderen, op een veel kleiner, doch nog altijd uitgestrekt arbeidsterrein. Onze waardering van St. Willibrord ging af op het fictieve, het onware, terwijl het ware geheel werd voorbijgezien.

Het was inderdaad veel romantischer, zich St. Willibrord voor te stellen als een door Gods geest gejaagde apostel, die van de ene naar de andere hoek van West-Europa trok. Mijn conclusie, dat hij slechts in een fractie van dat gebied gewerkt heeft, is heel wat nuchterder. Desondanks doe ik hem hiermee geen onrecht aan, en verklein ik nog minder zijn verdiensten. Eer moeten wij zijn heiligheid nóg hoger aanslaan, bereikt in het taaie en dikwijls ondankbare werk tussen de heidenen, in een woelige streek, die aan opstand en oorlog onderhevig was. Zijn tijdgenoten Beda en Bonifatius getuigden, dat St. Willibrord tot op hoge ouderdom in zijn bisdom is gebleven. Zij hebben ons in elk geval gewezen, waar de échte verdiensten van de heilige gelegen hebben, namelijk in het tot op hoge ouderdom volgehouden dagelijks werk van de missionaris, die met aan heldhaftigheid grenzende volharding op zijn post gebleven is. De historische wetenschap heeft van St. Willibrord een dwaler gemaakt, een woeler, die op tal van plaatsen opdook, daar iets begon maar niets voltooide; een missionaris van bedenkelijk gehalte, die overal bij de zogenaamde Willibrordus-putjes zou hebben gedoopt, maar naliet de gedoopten een blijvende christelijke begeleiding te geven; een zaaier van het geloof, dat om onnaspeurbare redenen in al zijn zogenaamde plaatsen pas eeuwen later ontkiemde (123). Gelukkig was dit beeld niet waar!

De traditie van Echternach.

De gangbare tradities van Echternach zijn in de voorafgaande hoofdstukken meerdere malen onderwerp geweest van kritische voorbehouden. Zeer in het bijzonder zijn ernstige twijfels gerezen aan de betrouwbaarheid van de bewering, dat de abdij het authentieke corpus van St. Willibrord bezit. In het jaar 1498 werd de echtheid der relieken van Echternach bestreden, en heftig verdedigd. Het corpus van St. Willibrord is pas in 1030 teruggevonden, en het verhaal van deze gebeurtenis is pas een eeuw later te boek gesteld.

Een ander corpus van St. Willibrord bevindt zich te Abbeville. Toch is volgens Alcuinus St. Willibrord in Epternacum begraven. Als het corpus van Abbeville echt is (die kans is zeer groot!), dient de tekst van Alcuinus geheel anders te worden verstaan dan wat de gangbare geschiedschrijving ervan heeft gemaakt.

De kalender van St. Willibrord, door hem persoonlijk gebruikt, en na zijn dood aan het bisdom of klooster gekomen, bevond zich tegen het midden van de 9e eeuw in de omgeving van St. Omaars. Is het gebruikelijk onderscheid tussen het **bisdom** en het **klooster** van St. Willibrord wel juist (noodgedwongen heb ik mij daaraan moeten conformeren), of zou misschien de opvatting beter zijn, dat de missie onder de Friezen in handen was gegeven van een kloostergemeenschap, die uit de aard van haar instelling een **abt** moest hebben, en uit kracht van haar pastorale opdracht een **bisschop**? Met andere woorden: een nauwere band tussen bisdom en abdij, ook in geografische zin, is toch heel redelijk.

Alcuinus, die in Noord-Frankrijk leefde, schreef het eerste leven van St. Willibrord. Enige tijd nà St. Willibrord werd de bisschop van Sens abt van Epternacum.

Theoderich heeft in 1191 geschreven, dat de abdij in het jaar 848 werd gelaïciseerd. Pas in 973 werd zij aan haar oorspronkelijke bestemming teruggegeven. De Benedictijnen zijn er 125 jaren uit verdreven geweest.

Alle goederen van St. Willibrord, en veel goederen, die de abdij van Epternacum nà het overlijden van St. Willibrord ontving, moeten in het westen van Noord-Frankrijk of in Vlaanderen gesitueerd worden, tussen welke streken en Echternach toch eigenlijk weinig of geen concrete raakpunten zijn aan te wijzen.

In de gangbare situeringen van St. Willibrords werk, kerken en goederen heeft het ondanks alles altijd vreemd aangedaan, dat zijn ene abdij in Susteren, zijn andere in Echternach, en zijn goederen her en der over het vasteland verspreid lagen. Die geografische diversiteit is nu wel radikaal teruggevoerd naar één streek, doch dan komt in nóg scherper licht te staan, dat er nu **twee** centra voor St. Willibrord overblijven: de omgeving van Tournehem en de omgeving van Echternach. Zouden die misschien ook tot één teruggevoerd moeten worden? Logisch zou het in elk geval wel zijn.

In de loop van deze studie zijn **drie** markante voorbeelden naar voren gekomen van een verplaatsing van abdijen en kloosters. De abdij van **Werdina**, door St. Ludger gesticht, lag aanvankelijk te Weretha bij Sangatte (blz. 380), doch zij kwam daarna onder vrijwel dezelfde naam in Werden (Dl.) terecht. De abdij van **Corbie** (Picardië) werd onder dezelfde naam, al is die verduitst tot Corvey, in Duitsland hersticht. In dit geval is het feit van een **tweede** stichting duidelijker aangegeven, omdat sommige bronnen van Nova Corbeia spreken. Voor de abdij van **Suestra** moet waarschijnlijk hetzelfde aangenomen worden; vermoedelijk is zij in Souastre gesticht en in Susteren voortgezet, verplaatst of hersticht. Er zouden méér soortgelijke historische voorbeelden gegeven kunnen worden. Het verschijnsel was en is geheel normaal in de Kerk. Zelfs in onze dagen zijn tal van kloosters en stichtingen aan te wijzen, die als tweede stichting

de naam (en dikwijls al de tradities!) van het eerste klooster hebben meegenomen. De afstand schijnt hier geen enkele rol te spelen. Zulke doublures kan men dichtbij vinden, doch ook in twee verschillende landen, zelfs in verschillende werelddelen.

Vermoedelijk heeft zich hetzelfde voorgedaan met de abdij van Echternach. De abdij, die St. Willibrord kort na zijn aankomst op het vasteland stichtte (124), lag waarschijnlijk niet in Echternach, doch te **Eperlecques,** een dorp op enige kilometers afstand van Tournehem. De oudste bronnen spreken altijd van **Epternacum;** etymologisch is de identiteit van de twee namen geheel te aanvaarden.

Tegen het midden van de 9e eeuw ging het bisdom van St .Willibrord geheel teniet. Gelijktijdig hiermee valt de laïcisering van de abdij. Verschillende goederen van het klooster zijn in dezelfde tijd of kort daarna overgenomen door de abdij van St. Bertin, of door de daar ingedrongen lekenabten. Een en ander is sterk in de hand gewerkt door de aanvallen der Noormannen, die omstreeks het jaar 858 het land van Tournehem veroverden en blijvend in bezit hielden. Ruim een eeuw later werd de abdij van Epternacum hersteld, doch niet meer op de oorspronkelijke plaats, waar de heroprichting tengevolge van allerlei omstandigheden onmogelijk was, maar op een andere plaats, waar de situatie gunstiger was. Mogelijk is, dat de Benedictijnen in de vaste overtuiging verkeerden, dat zij in het jaar 973 de échte abdij van St. Willibrord te Echternach voortzetten. Misschien wisten zij heel goed, dat het een andere plaats was, maar stapten zij (of hun opvolgers!) hier maar overheen, omdat zij de abdij als de rechte voortzetting der stichting van St. Willibrord beschouwden. Ook moet er rekening worden gehouden met de mogelijkheid, dat de herstichters van Echternach wel degelijk de juiste feiten kenden, doch deze achter de hand hielden, om de tweede stichting geheel in het aanzien, de rechten, de tradities en bezittingen van het eerste klooster te doen treden.

Ik geef dit zuiver als een **veronderstelling,** die slechts met argumenten geadstrueerd kan worden, doch niet afdoende bewezen. Voor mijn situering van St. Willibrord heb ik deze veronderstelling in het geheel niet nodig. Die hangt helemaal niet van Echternach af, of van de vraag, of de tradities van Echternach al dan niet op waarheid berusten. Van de andere kant is deze vraag toch wel van zodanig belang, dat zij ernstig gesteld mag worden.

Als immers de gang van zaken met betrekking tot Echternach aldus moet worden gereconstrueerd, vallen heel wat details redelijker te verklaren. Als eerste en voornaamste konsekwentie zou eruit volgen, dat Echternach dan vrijwel zeker het authentieke corpus van St. Willibrord **niet** kan hebben gehad. Aan de hand van andere gegevens moesten wij daar al eerder aan twijfelen. Dan komt tevens vast te staan, dat het corpus van Abbeville als het echte moet worden aanvaard, wat een geheel nieuw uitgangspunt vormt voor de situering van St. Willibrord (125).

Het verklaart ook, dat St. Willibrord in zijn bisdom overleden en te Epternacum begraven is, een punt, dat in de gangbare opvattingen nooit een bevredigende verklaring gekregen heeft. De korte afstand tussen de plaats van de zetel en Eperlecques mocht Alcuinus inderdaad verwaarlozen. Dan begrijpen wij, waarom hij er niets aan toevoegde. Geheel bevredigend is ook het feit te aanvaarden, dat een bisschop van Sens als abt fungeert.

Het belangrijkste gevolg is evenwel, dat dan voor de hand ligt, hoe de abdij nà het overlijden van St. Willibrord nog goederen in dezelfde streek ontving. Merkwaardigerwijs houden in de akten van Echternach de schenkingen tegen het begin van de 9e eeuw op, en worden zij tegen het einde van de 10e eeuw voortgezet, ditmaal uiteraard in Luxemburg en het Rijnland. Ook dit gegeven wijst erop, dat aan twee onderscheiden kloosters, resp. plaatsen moet worden gedacht.

Vanzelfsprekend moet dan de oudere dokumentatie van Echternach opnieuw kritisch worden bezien. Immers, zoals zij er ligt, schijnt zij er wel degelijk op te wijzen, dat de stichting der abdij door St. Willibrord werkelijk in het Luxemburgse Echternach heeft plaats gevonden. Na de signalering van de doublure Epternacum - Eperlecques - Echternach zal het niet moeilijk zijn, de klare waarheid in de tradities van Echternach te achterhalen. Voor de onderhavige studie heeft het probleem geen verder belang, omdat de kwestie van St. Willibrords situering in Utrecht er niet door wordt geraakt.

* * *

AANTEKENINGEN.

(1) VITA S. BERTINI, R H.F. 3, blz. 581.
DE LAPLANE, H. Les abbés de Saint-Bertin.
GUéRARD, Cartulaire de l'abbaye de Saint-Bertin.
HAIGNERE, D. Les chartes de Saint-Bertin.
BLED, O. Les régestes des évêques de Thérouanne.

(2) CAENEGEM, R. VAN, Le diplôme de Charles le Chauve du 20 juin 877 pour l'abbaye de Saint-Bertin. In : Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis, 1963, blz. 403.

(3) HAIGNERE, D. o.c. nr 51.

(4) VERBIST, G.H. Saint Willibrord, blz. 207.

(5) HAIGNERE, D. o.c. nr 93.

(6) HAIGNERE, D. o.c. nr 70.

(7) HAIGNERE, D. o.c. nr 61.

(8) HAIGNERE, D. o.c. nr 83.

(9) HAIGNERE, D. o.c. nr 40.

(10) HAIGNERE, D. o.c. nr. 63.

(11) HAIGNERE, D. o.c. nr 70.

(12) HAIGNERE, D. o.c. nr 93.

(13) HAIGNERE, D. o.c. nr 114.

(14) HAIGNERE, D. o.c. blz. 103.

(15) D'HOOP, F.H. Receuil des chartes du prieuré de Saint-Bertin à Poperinghe, et de ses dépendances, à Bas-Warneton et à Couckelare, Bruges, 1870.

(16) HAIGNERE, D. o.c. (inleiding).

(17) De akte zegt : „in loco nuncupante super Ennena Araca", wat betekent : te Araca aan de Liane. De plaatsnaam is niet aan te wijzen, wel een rivier met die naam.

(18) HAIGNERE, D. o.c. nr 31.

(19) HAIGNERE, D. o.c. blz. 10.

(20) HAIGNERE, D. o.c. nr 39.

(21) BLED, O. o.c. nr 106. Akte van het jaar 866 : Koning Karel de Kale neemt Humfried, bisschop van Terwaan, de abdij van St. Bertin af, en geeft haar voor 30 pond goud aan zijn secretaris, een kanunnik uit Lotharingen.

(22) MULLER-BOUMAN, Oorkondenboek van het Sticht Utrecht, blz. 21.
VAN MIERIS, I. blz. 15.

(23) Zie blz. 401 en de daar gegeven bron.

(24) HAIGNERE, D. o.c. nr 42.

(25) HAIGNERE, D. o.c. nr 43.
GUéRARD, o.c. blz. 164.

(26) De laatste tijd lokaliseren de historici de plaats dichter bij St. Omaars; de juiste plaats wijzen zij niet aan.

(27) CAENEGEM, R. VAN, o.c. blz. 405 en 408.

(28) Boisdinghem, gemeente in het canton Lumbres. Bodingahem 844.

(29) GUéRARD, o.c. blz. 121.

(30) WAMPACH, C. Grundherrschaft enz. nr. 16.
MULLER-BOUMAN, o.c. nr 18.

(31) WAMPACH, C. Quellen enz. I, 2, nr 83.
MULLER-BOUMAN, o.c. nr 38.

(32) WAMPACH, C. Quellen enz. I. 2, blz. 50.
MULLER-BOUMAN, o.c. nr 22.

(33) WAMPACH, C. Quellen enz. I, 2, nr 83.
MULLER-BOUMAN, o.c. nr 38.

(34) WAMPACH, C. Grundherrschaft enz. nr. 20.

(35) R.H.F. 1, blz. 611; 2, blz. 462 : „Deuso in regione Francorum".

(36) WAMPACH, C. Quellen enz. I, 2, blz. 147. Nog in 780/81 ontvangt het klooster van Epternacum goederen in Dissena.

(37) VITA LANDIBERTI, M.G.S.R.M. 6, blz. 414.

(38) WAMPACH, C. Grundherrschaft enz. nr 17.
MULLER-BOUMAN, o.c. nr 20.

(39) WAMPACH, C. Quellen enz. I, 2, nr 83.
MULLER-BOUMAN, o.c. nr 38.

(40) Een andre mogelijkheid is : Hulis, een plaats te Longvillers.

(41) WAMPACH, C. Grundherrschaft enz. nr 21.
MULLER-BOUMAN, o.c. nr 21.

(42) WAMPACH, C. Quellen, enz. I, 2, nr 83.
MULLER-BOUMAN, o.c. nr 38.

(43) WAMPACH, C. Grundherrschaft enz., nr 28.

(44) WAMPACH, C. Grundherrschaft enz., nr 84.

(45) HAIGNERE, D. o.c. nr 24

(46) CODEX LAURESHAMENSIS. Zie : SLOET, o.c. nr 50.

(47) ANNALISTA SAXO, M.G.S. 6, blz. 586.

(48) WAMPACH, C. Quellen, enz, 1, 2, blz. 71.
MULLER-BOUMAN, o.c. nr 34.

(49) MONUMENTA EPTERNACENSIA, M.G.S. 32, blz. 19.

(50) WAMPACH, C. Quellen enz., I, 2, nr 24.

(51) MÜLBACHER, E. Die Regesten des Kaiserreicehs unter den Karolingern, blz. 8.

(52) HAIGNERE, D. o.c.

(53) Een andere mogelijkheid, die ik volledigheidshalve geef, is : Ledringhem, gemeente in het dep. Nord. Leodredingas of Leodringas 723.

(54) WAMPACH, C. Quellen enz., I, 2, blz. 34.
MULLER-BOUMAN, o.c. nr 11.

(55) ACTA SANCTORUM, 7 november, blz. 467.

(56) WAMPACH, C. Quellen enz., I, 2, blz. 52.
MULLER-BOUMAN, o.c. nr 21.

57) WILSON, H. A. Th. The calendar of St. Willibrord, fol. 7.

(58) WAMPACH, C. Grundherrschaft enz., nr 166.

(59) HAIGNERE, D. o.c. nr 45. „in loco nuncupante Waldringahem .. super fluvium Dilgia".

(60) WAMPACH, D. Grundherrschaft enz., nr 7.
MULLER-BOUMAN, o.c. nr 8.

(61) WILSON, H. A. TH. The calendar enz. fol 7.

(62) HAIGNERE, D. o.c. nr 4.

(63) Men mag zich afvragen, of Rumelacha niet met Rumbeke (West-Vlaanderen) vereenzelvigd mag worden, dat in de akten van St. Bertin als Ruumbeeche voorkomt. Uiteraard had St. Bertin er bezit.

(64) WAMPACH, C. Grundherrschaft enz., nr 38.
MULLER-BOUMAN, o.c. nr 3.

(64a) HAIGNERE, D. o.c. nr 354 en 393.

(65) HAIGNERE, D. o.c. nr 39.

(66) WAMPACH, C. Grundherrschaft enz. nr 37.
MULLER-BOUMAN, o.c. nr 2.
ACTA SANCTORUM, 7 november, blz. 467.

(67) WAMPACH D. Quellen enz., nr 83.
MULLER-BOUMAN, o.c. nr 38.

(68) HAIGNERE, D. o.c. zie : berbicarius.

(69) HAIGNERE, D. o.c. nr 31.

(70) HAIGNERE, D. o.c. blz. 103.

(71) VITA S. WILLIBRORDI, M.G.S. 23, blz. 23.

(72) WAMPACH, D. Quellen enz., I. 2, blz. 98.

(73) WAMPACH, D. Quellen enz. I. 2, nr 192.

(74) WAMPACH, D. Grundherrschaft enz., nr 41.

(75) VITA GREGORII, M.G.S. 15, blz. 67.

(76) REGINONIS CHRONICON. M.G.S. 1, blz. 594.

(77) HAIGNERE, D. o.c. nr 40.

(78) HAIGNERE, D. o.c. nr 51.

(79) HAIGNERE, D. o.c. nr 435.

(80) WAMPACH, C. Grundherrschaft enz., nr 31.

(81) WAMPACH, C. Grundherrschaft enz. nr 44.

(82) SLOET, o.c. nr 10.

(83) WAMPACH, C. Grundherrschaft enz., nr 171.

(84) HAIGNERE, D. o.c. nr 54.

(85) HAIGNERE, D. o.c. nr 666.

(86) HAIGNERE, D. o.c. nr 39.

(87) HAIGNERE, D. o.c. nr 56.

(88) HAIGNERE, D. o.c. nr 39.

(89) HAIGNERE, D. o.c. nr 40.

(90) HAIGNERE, D. o.c. nr 37.

(91) HAIGNERE, D. o.c. nr 39.

(92) HAIGNERE, D. o.c. nr 48.

(93) Wil men strikter vasthouden aan de fonetiek, dan heeft men de keus tussen :

Dam, een stuk land te Ingoyghem.
Dam, een plaats te Moldeghem.
Dam, een plaats nabij Marck.
Dam, een plaats te Merckem.
Dam, een plaats te Haut-Pont, onder St. Omaars.
Dam, een plaats te Watten.
Dam, stad in het arrondissement Brugge enz.

(94) HAIGNERE, D. o.c. nr 39.

(95) HAIGNERE, D. o.c. nr 40.

(96) HAIGNERE, D. o.c. nr 51.

(97) De lokalisatie van deze plaatsen in het land van Kleef is sterk in de hand gewerkt door Embriacum, dat ten onrechte als Emmerich werd opgevat doch dat Embry is, een gemeente in het canton Fruges, welke plaats talloze malen in lokale teksten als Embriacum voorkomt.

(98) WAMPACH, D. Quellen enz., I, 2, blz. 15.

(99) WAMPACH, C. Grudherrschaft enz., nrs 34 en 35.

(100) WAMPACH, C. Quellen enz. I, 2, nr 93.
MULLER BOUMAN, o.c. nr 38.

(101) WAMPACH, C. Quellen enz. I, 2 nr ..

(102) LAENEN, J. St. Willibrord en St. Amandus te Antwerpen. In ; Collectanea Mechlin. 1931, blz. 605.
LAENEN, J. Kerkelijk en godsdienstig Brabant vanaf het begin der IVe tot in de XVIe eeuw, 1935.

(103) PRIMS, FL. Sint Willibrordus en Sint Amandus te Antwerpen. In : Collectanea Mechliniensia 1931/32.
PRIMS, FL. De grondgeschiedenis van het oude Antwerpsch gebied sinds de bewoning. In : Bulletin de la Société belge d'Etudes géographiques, III, 1, 1933.

(104) HAIGNERE, D. o.c. nr 51.

(104a) Quertliacus, waar Heribert in het jaar 867 goederen schenkt aan de abdij van St. Bertin (HAIGNERE, o.c. nr 14), wordt ook te Carly gelokaliseerd, op enige km. afstand van Questrecques.

(105) Dit Winningahem wordt door sommige historici dichter bij St. Omaars gelokaliseerd. Zie : CAENEGEM, R. VAN, o.c. blz. 408.

(106) WINNINGAHEM wordt, in verband met de akten van St. Bertin, als Wins-Blandecques opgevat. Als Wichingehem is in 1069 de plaats Wicquinghem bekend. Ofschoon ik deze mogelijkheden niet waarschijnlijk acht, mag er toch op geattendeerd worden.

(107) MONUMENTA EPTERNACENSIA, M.G.S. 32, blz. 19.

(108) Er moet enige nadruk gelegd worden op de oudste vorm van Epternacum, daar een klakkeloze interpretatie als Echternach vóór de 10e eeuw enige reserve verdient.

(109) WAMPACH, C. Quellen enz. I. 2, blz. 166.

(110) HAIGNERE, D. o.c. nrs 31 en 39.
HAIGNERE, D. o.c. nr 24. In het jaar 800 verkoopt de clericus Deodatus aan de abdij van St. Bertin goederen in *Lonasto*.

(111) WAMPACH, C. Quellen enz., I, 2, blz. 154.

(112) HAIGNERE, D. o.c. nr 51.

(113) WAMPACH, C. Grundherrschaft enz., nr 36, 39.

(114) WAMPACH, C. Grundherrschaft enz., nr 145.

(115) HAIGNERE, D. o.c. nr 39. In de bekende akte der schenking van Goibert aan Salvator van Stenetland komt de plaats Reka voor, te indentificeren als Recque, een dorp in het canton Ardres. De naam Reka kàn in een oude tekst gemakkelijk als Replo verlezen worden.

(116) WAMPACH, C. Grundherrschaft enz., nr 98.

(117) WAMPACH, C. Grundherrschaft enz., nr 96.

(118) WAMPACH, C. Grundherrschaft enz., nr 150.

(119) WAMPACH, C. Grundherrschaft enz., nr 152.

(120) WAMPACH, C. Grundherrschaft enz., nr 140.

(121) WAMPACH, C. Quellen enz., I. 2, nr 39.

(122) WAMPACH, C. Grundherrschaft enz., nr 149.

(123) Het feit, dat men in al de plaatsen, waar St. Willibrord volgens de traditie gewerkt en gedoopt zou hebben, pas eeuwen (!) later de eerste sporen van het bestaan ener kerk vindt, is er eigenlijk al een afdoend bewijs voor, dat de Nederlandse cultus van St. Willibrord op een legende berust.

(124) WAMPACH, C. Quellen enz. I, 2, nrs 3 en 15. In het jaar 696 ontving St. Willibrord landerijen en goederen in Epternacum, waar hij een klooster stichtte. Blijkens een akte van het jaar 706, waarin Pepijn en Plectrudis hem op dezelfde plaats nog meer bezit schonken, bestond er in dat jaar reeds een kloostertje.

(125.) In het Liber aureus van Echternach komt in de oudste akten méér dan 50 maal de stereotiepe uitdrukking voor : „ubi sanctus Willibrordus corpore requiescit = waar het lichaam van St. Willibrord rust". Het kan zeer goed een interpolatie zijn uit de 12e eeuw, toen de abdij van Echernach met dit gegeven haar authenticiteit en de vastheid van haar rechten wilde benadrukken. In één geval is aangetoond, dat Theoderich het gegeven in een *valse* akte heeft doen opnemen. Merkwaardig is, dat het zinnetje niet voorkomt in een akte, waarvan het origineel bewaard is gebleven.
Het is echter ook mogelijk, dat de akten van vóór de 10e eeuw inderdaad textueel authentiek zijn. Dan kan de uitdrukking er evenzoveel malen op wijzen, dat St. Willibrord te Eperlecques begraven is.

INDEX

N.B. In de index zijn over het algemeen alleen de **geografica** opgenomen. De namen zijn alfabetisch-lexicografisch, en niet fonetisch gerangschikt. De toevoeging e.v. na een nummer duidt aan, dat dezelfde naam of dezelfde zaak meerdere malen op de volgende bladzijden voorkomt.

A

Aa 171, 174, 183, 309, 335, 367. 377, 472
Aalst 479
Aalst (B.) 480
Aalstgoed 525
Aanwerp 133
Aardenburg 31, 326, 542
Abbeville 246, 255, 256, 257, 258, 259, 268, 269, 277, 285, 501, 514, 550
Abola 304, 331
Abroditen 134, 304, 306, 307, 309, 313, 314
Acronium 181
Adarna 302, 327, 328
Ad Duodecim 23, 43, 44, 45
Adelricheim 155, 163
Ader 327
Adinfer 392
Ad Os Amnis 338
Adoulas 190
Adricheim 461, 501, 520, 532, 533, 534
Aenwerp 541
Aertrijke 160
Agara 306, 333
Agrippina 221
Aire 531
Airon 107
Aisne 74
Aix-en-Issart 525
Aken 59, 77, 79, 87, 90, 98, 99, 103, 109, 110, 112, 114, 117, 118, 120, 121, 136, 202, 246, 253, 314
Aladna 384
Alara 206, 303, 305, 307, 333
Alatinge 387, 388
Albanianis 23, 25, 35, 40, 41, 62, 226, 227, 228
Albia 303, 304, 306, 309, 377
Albimerius 329
Albinianis 60
Albiobola 230, 231, 442
Albis 230, 287, 288, 289, 290, 291, 292, 293, 303, 304, 305, 310, 315, 329, 331
Alemannen 301, 302
Alemannia 29
Alembon 40, 41, 62, 226
Alenthun 388
Alfeim 481, 483, 518, 520
Alfrum 52
Alinchtun 385, 388
Alisni 304, 332
Allouage 159, 392, 525
Alechmere fluvium 386
Almari Vallum 173
Almere 43, 146, 173, 174, 177, 181, 182, 213, 228, 229, 238, 243, 263, 296, 357, 359, 384, 386, 417, 444, 445, 461, 473, 535, 539
Alost 480
Alpen 177, 181, 188, 190, 191, 196, 197, 212, 289
Alphen 23, 25, 481
Alpheim 521
Alpheimpso 481, 518
Alquines 159, 227, 521
Alsancia 547
Alsenenge 159
Alsinghe 159, 520
Alteia 328
Alve 328
Alvea 303, 328
Alveringhem 148, 153
Ambe 158
Ambianis 34, 38, 59, 60, 136, 148, 206, 288
Amblave 200
Ambléteuse 39, 201, 236
Amblève 201
Ambra 303, 329, 330
Amiens 31, 34, 35, 36, 82, 86, 89, 107, 111, 120, 129, 136, 137, 148, 206, 207, 237, 255, 288, 399, 423
Amisia 287, 288, 290, 291, 331
Amnia 324
Amsia 304, 331
Anansati 391
Andelbourc 150, 154
Andernach 138, 194
Andgavensem 60
Andrenacum 137
Andrésy 35, 138
Andverpo 541
Angelen 129
Angli 141, 144, 313
Angeren 157, 159, 165
Angers 297

Angrarii 303
Angrivarii 291, 302
Annezin-les-Béthune 392
Antwerpen 31, 133, 143, 148, 202, 211, 274, 295, 311, 337, 346, 347, 407, 457, 539, 540, 541
Apennijnen 191
Apennijnse Alpen 197, 198
Aplivarii 59
Aquincum 49
Aquitanica 180, 182, 196, 197, 198, 203
Aquitaniërs 135, 144, 175, 176, 181
Arantia 547
Araques 516
Araride 531
Archa 236
Archeim 159
Ardenna 310
Ardennerwoud 176, 199, 200, 219, 239
Ardres 43, 63, 173
Ardres, Arnold van 402, 434
Aremorica 182
Arentsburg 66
Aeresburg 302, 303, 304, 326, 331
Argentoratum 60
Argonarisch woud 200
Arles 107
Arleux-en-Gohelle 332, 525
Armistadi 548
Arnefa 194
Arnseus 310, 336
Arques 95, 159
Arraques 236
Arrouaise 333
Artois 138, 144, 165, 210, 270, 310, 358, 461
Asbania 310
Asciburgo 194
Asch 97
Aske 97
Asclao 480
Asnon 384
Asnoth 385
Assa 303, 328
Assendelft 462
Assinghem 383
Asterga 376
Aternacha 194
Atrebates 288
Atrobatum 59
Atlantische Oceaan 135, 144, 179, 182, 191, 218, 290
Atoaria 310
Atrecht 32, 35, 49, 52, 53, 60, 63, 66, 94, 95, 111, 116, 120, 135-137, 140, 145, 207, 210, 277, 288, 399, 423
Attaques 171
Attigny 74, 134, 239, 304, 330
Attin 330
Attingahem 357
Atuaca 23
Aube 329
Aubigny 329, 335
Aubingue 335
Audinchtun 389
Audinghen 389, 538
Autinghem 389
Audrehem 62, 333, 520, 534
Audruicq 65, 163, 171, 173, 324
Auguensis pagus 337
Aurelianis 60
Ausques 159
Austrachia 201, 299, 324
Austrasië 200
Austria 129, 200, 296
Austrië 306
Autembert 324
Authie 328
Autingues 357, 534
Auvergne 162
Auxerre 87, 294
Auxy-le-Château 332, 337
Avari 304
Axles 340, 525

B

Bachten Walle 542, 543
Backelerot 528
Baclaos 485, 494, 496, 526, 528
Bacle 473, 498, 528
Bacoual 543
Bacquelrot 528
Bacwaldus 539, 542, 543
Bagacum 61
Bagaudae 292
Bagoloso 485, 527
Badenfliot 306, 334
Bailleu-sur-Thérain 485
Bailleul 150, 527, 528
Bailleulmont 527
Bailleulval 527
Baiwaria, Baioria, 306, 310, 337
Bajuwaar 301
Bakel 485, 528
Bakelrot 528
Balderik, bisschop 343, 373, 386, 387, 405, 425, 426, 427, 428, 441, 442, 443, 444, 448, 449, 450
Bant 381
barbaren 196
Bardengoi 304
Bardunwic, Bardonwike, Barenwik 98, 304, 305, 320, 330
Baschot 492
Bassée 95
Basulam 244
Bas-Warneton 537

Batassi 288
Bataven 17, 21, 36, 37, 38, 39, 48, 49, 50, 51, 53, 56, 65, 66, 119, 135, 144, 155, 161, 162, 172, 182, 184, 185, 190, 233, 234, 288, 292
Bataven, Eiland der 3, 18, 21, 23, 34, 35, 36, 37, 47, 50, 52, 53, 54, 57, 58, 62, 63, 68, 75, 76, 86, 107, 119, 120, 122, 124, 134, 135, 136, 143, 144, 149, 155, 163, 176, 177, 182, 184, 185, 186, 188, 190, 192, 193, 195, 205, 206, 207, 211, 313, 446, 447
Bataven, Opstand der 48, 56, 185
Batavia 24, 25
Batavodurum 36
Bathuana 54, 66
Batua 1, 59, 66, 80, 85, 92, 119, 120, 122, 126, 130, 137, 138, 139, 155-165, 201, 207, 209, 210, 292, 350, 457, 465
zie ook : Patavia
Battue 195
Batuense 544, 545
Bavay 30, 32, 33, 144, 145
Beauvais 31, 32, 33, 70, 89, 111, 113, 135, 276, 288, 313
Bedensis 545, 548
Bedrecas 194
Beernem 520
Beieren 26, 81, 337
Belgia, Belgica 30, 64, 174, 175, 176, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 188, 190, 195, 196, 197, 198, 216, 289, 290, 293, 311
Belgia, Gallisch 191, 210
Belgica secunda 32, 49, 59, 293
België 30, 31, 47, 51, 64, 149, 154, 278, 522
Belbet 382
Bellovaci 38, 59, 60, 288
Belsace 392
Bemmel 158
benedenstad 10
Ben-Widenes 306
Berchem 495
Berg 392
Bergen op Zoom 488
Bergues 113, 153, 171, 173, 315, 341, 381, 390
Berilsi 338
Bern 489, 519
Berna 520
Berngtanscotan 338
Berry 136
Bersachere 159
Bersacq 159
Bertincourt 338
Bettingen 499
Bettinum 497, 499, 529, 530
Betuwe 3, 18, 19, 51, 52, 53, 57, 59, 65, 66, 76, 92, 114, 119, 135, 138, 139, 149, 155, 156, 157, 158, 159, 161, 162, 163, 185, 207, 209, 210, 293, 351 ev., 446, 544, 536
Bethuani 54
Béthune 54, 136, 194, 210, 211, 392
Béthune, rivier 54
Beurtina 194
Beusichem 440
Beutin 530
Bevelanden 456, 467
Beverwijk 462
Beziers 136
Bidningahem 338, 518
Bicornis 193, 195
Bierne 520
Bierzuni 209
Billerbeek 382
Billurbeki 382
Bingen 194
Bingum 194
Binningahem 518
Biorzuna 136, 209, 210
Birni 483, 489, 518, 519
Birten (Dl.) 28, 136, 210
Blanchard 329
Blariaco 23, 25, 28
Blerick 23, 25, 28
Bochbarde 98
Bochursti 338
Boedapest 49
Boisdinghem 338, 518
Bokweri 302, 326
Bollebeek 382
Bollendorf 501
Bomala 391
Bomare 392
Bommel 392
Bonn 29, 194
Bononia 59, 191, 291
Boppart 194
Bordne 357, 359
Bordonchar 289, 320
Borre 324
Borselen 456, 467
Bosagnia 194
Bota 306
Boubers-les-Hesmond 159
Bologne 30, 34, 40, 43, 45, 59, 60, 63, 66, 150, 170, 173, 177, 179, 180, 181, 183, 191, 196, 201, 227, 288, 291, 292, 296, 307, 310, 317, 380, 399
Bourbourg 174, 327, 514, 519
Bourges 136
Bourgondië 72, 129, 198, 200, 292, 293, 296, 301, 311
Bourre 201, 359
Boursin 326
Bouquehault 327
Boxtel 481

Brabant 148, 153, 211, 310, 337, 456, 457, 522
Bracbantum 94, 381, 480
Bracbatensers 120, 137, 148, 207
Braclog 338
Bracola 387, 390
Brailly 338
Braine-le-Comte 113
Breckera Wetrida 472, 535, 539
Brédenarde, land van 171
Brema 376
Bremen 376, 378, 379
Brêmes 377
Brenien 469, 472
Breoneras 472, 539
Breskens 467, 542
Bretagne 59, 120, 125, 175, 181, 294, 315, 319, 322
Bretagne, Klein 200
Brexent 390
Brimeux 338
Brimmum 338
Britannia 37, 142, 144, 175, 179, 182, 184, 189, 190, 191, 195, 197, 198, 288, 289, 290, 294, 319
Britannische eilanden 194
Britannische Oceaan, Zee 152, 154, 183, 188, 191, 192, 195, 197, 198, 203, 288
Zie ook : Engelse Zee
Brittenacus 87
Brogne 113
Brohl (Dl.) 66
Brouxolles 338, 390
Bructeren 291
Brugge 148, 150, 152, 153, 173, 338, 380, 381, 542
Brunembert 326
Brunesberg 302, 326
Bruomat 164
Buawelt 543
Buchten 499
Budanflit 334
Bucholt 303, 327
Bucki 302, 326
Bucquoy 326
Budeburges 159
Buissière 326
Buissy 326
Burdine 201, 299, 324
Burgel 194
Burginacio 28, 35, 60

C

Cadaunovia 287
Cadzand 337, 541
Caesaromagus 31
Cala 475
Calais 171, 310
Calais, Nauw van 215, 327
Cale 493
Caleten 38, 50
Caletum 65
Calonem 60
Cambraisis 310
Cameracum : zie : Kamerijk
Campagne-les-Hesdin 43, 63
Canche 171, 548
Caninefaten 182, 288, 290
Cap Blanc-Nez 62, 171
Cap Gris-Nez 62, 180
Caput Germaniae 198
Carly 557
Carvin 35, 41, 44, 45, 63
Carvone 23, 35, 41, 42, 44, 45, 60, 194, 226
Casello 206
Caspingio 23, 43
Cassel 30, 31, 33, 35, 57, 60, 63, 67, 145, 150, 173, 206, 227
Castalogi 288
Castello 35, 60, 61
Castra Herculis 23, 42, 45, 189, 194
Castrum Menapiorum 31
Catalanorum 59
Catualium 23
Cauburg 306, 333
Caudebec 50
Caumont 333
Caux, pays de 50
Cellina 472, 535, 538
Cellinum 475
Celtica 175, 180, 182, 197, 198
zie ook : Kelten
Cenabousi 60
Ceuclum 23, 25, 28, 31, 64
Cevennen 178, 193, 194
Châlons-sur-Marne 295, 363
Châlons-sur-Sâone 132, 133
Chamavi 59, 195
Champagne 138
Charmont 111
Chartres 60
Charum, rivier 44
Chateau-Corbaut 54
Chatten 185, 288, 290, 291
Chatuarii 288
Chauci 59, 182, 188, 288, 290, 293
Chelles 276, 524
Chelles-sur-Marne 493
Cherusci 289, 290
Chinheim 207, 461, 534
zie ook : Kinnehim
Chinicwirde 547
Chyrisiacus, Charisiacus, Carisiaco 88, 138, 209, 302

Choques 524
Clairmarais 546
Clarence 524
Clemskerke 152, 275, 278, 514
Cléty 538
Clusas 438
Coadulfaveris 194
Codanus 287
Colodici 312
Colonia 61, 98, 107, 115, 121, 145, 173, 201, 205, 221, 244, 304, 308, 314, 331, 380
Colonia Agrippina 27, 35, 39, 60, 64, 194
Colonia Albiobola Batavorum 233
Colonia Trajana 23, 28, 60, 64, 194
Compiègne 60, 74, 82, 111, 133, 252
Condette 324
Condren 49
Conflans-St-Honorine 88, 138, 209
Confluentes 88, 137, 194, 209
Conkingi 314, 340
Connoburg 307, 335
Contigliano 66
Couchy-sur-Canche 340
Coolkerke 542
Corbeia, Nova 311
Corbie 86, 120, 137, 207, 311, 378
Corbulo 186, 187, 291
Corbulo-gracht 187
Cornel, Le 336
Cortovallio 23, 25, 28
Corvey 311, 378
Cottische Alpen 190
Coulogne 107, 121, 125, 145, 171, 173, 200, 201, 205, 221, 304, 308, 311, 380
Courset 366
Courtalon 159
Crécy 302
Cröv 252
Cuinchy-les-La-Bassée 340
Cunkenlande 158
Curtehulle 159
Cuyk 23, 25, 28

D

Dagesbruche 535
Dam 150, 472, 535, 538, 556
Dangaesbroch 469, 535, 537
Dania 289
Dani 164, 257, 269, 311, 353, 377
Datmunda 530, 531, 496
Daustrel 141
Daventre 403
Daventria 368, 371, 373, 374, 375, 405, 436, 438, 445
Delbende 309, 336
Delette 336
Denen 379 zie ook: Dani en Noormannen
Denemarca 207, 296, 461
Denemarken 270, 302, 379
Dennebroeucq 537
Deosne 490, 492, 494, 518, 519, 524
De Panne 30
Dersia 304
Desselgem 547
Destarbenzon 314
Desvres 200, 375, 398
Deûle 472, 522, 524, 529, 538
Deurne 490, 497, 526, 541
Deuso 293, 519
Deutz 138, 139, 161, 295, 327
Deventer 368, 370, 371, 372, 373, 374, 379, 383, 405, 426, 428, 438, 439, 442, 444, 464
Diablintum 336
Diapenbeci 338
Dieppe 50, 149
Diesne 490, 525
Diessen 293, 483, 490, 493, 494, 497
Dièval 237
Dieze 491
Digena 491, 525, 526
Dimi 329
Dimie 301, 325
Dina 289, 320
Dippendale 327
Diosna 525
Diosne 293, 490
Disna 490
Dispargum 198, 199
Dissena 473, 483, 490, 497, 498
Divion 327
Divitia 295, 302, 327
Doccinga 358
Dochynchirica 358, 376
Dodanthun 389
Doetinchem 389
Dohem 324, 538
Dokhem 358
Dokkum 358, 379, 384
Domburg 127
Dommel 479, 523
Donsbruggen 469
Doorenburg 157
Doorn 391
Doornik 11, 33, 35, 63, 83, 95, 116, 150, 165, 198, 199, 288, 295, 329, 399, 519
Dorcadis 290
dore 142
Dorenburg 165
Dorestadum 1, 3, 60, 83, 119, 120, 126-146, 147, 155, 156, 164, 171, 194, 202, 204, 205, 223, 224, 237, 240, 242, 243, 289, 296, 299, 301, 311, 313, 314, 320, 337, 356, 364,

365, 367, 377, 384, 386, 403, 436, 437, 438, 440
Dorinburc 157
Douay 150
Doubs 194
Douère 327
Douriez 327
Douvrin 529
Douzy 44
Douzy-les-Prez 44
Dragante 304, 331
Dragini 303
Draigni 303
Dreven 194
Drente 445
Driel 157
Drincham 331
Dringhen 331, 334
Drouvin 529
Drumpt 466
Drusus-gracht 185, 186
Dubla 471
Dublensis 471, 535, 538
Dubra 194
Ductinghem 387, 389
Dudzeele 148, 153, 542
Duerstede 138, 139
Duffel 469, 471, 472
duinen 214, 312
Duinkerken 36, 152, 170, 173, 358, 409
Duinkerkse transgressies 172, 173, 213, 228, 238
zie ook: transgressies
Duisburg 198, 199
Duisburch 207
Duitse rijk 83, 86, 89, 100
Duitsland 23, 29, 30, 51, 121, 312
Duiven 388
Dulder 390
Duplao 472, 538
Duplensis 469
Duria 302, 327
Duringa 306, 334
Durna 473, 498
Durninum 490, 526, 529
Durocortorum. Dorocortorum 31, 34, 60
Dury 327
Dutmala, Dudmala 479, 492, 497, 498, 512, 524, 525, 529
Duziacum 44
dijken 214
Dyon 295

E

Echternach, abdij van 246, 247, 248, 251, 253, 255, 257, 258, 267, 268, 269, 271, 273, 274, 277, 350, 550
Echternach, goederen van de abdij 455 e.v.
Eck 444
Ecke 157, 159
Ecouffans 334
Ecque 159
Ecques 391
Ecri 314, 340
Ecrin 324
Ecry 340
Edingen 549
Eelde 157
Eems 287, 447
Eersel 492
Egidora 144, 164, 307, 309, 313, 314, 335
Egmond, abdij van 345, 462
Egmond, cartularium van 429 e.v.
Eham 94
eiland 93, 149
Elbe 126, 230, 287, 290, 293, 329, 334, 377
Elingen 385
Elinghen 39, 62
Ellinuuik 384
Elisla 113
Elna 296
Elsegem 520
Elsloo 137, 340, 525
Elst 65, 351 e.v., 443, 453, 466
Eltinge 388
Embriacum 557
Embrica 384, 469
Embrici 471
Embry 385, 471
Emisga 381
Emmerich 469, 470, 471
Ems 331
Engeland 22, 33, 35, 40, 41, 50, 57, 129, 141, 179, 180, 182, 191, 195, 196, 277, 282, 295, 301, 311, 313, 317, 338
Engelenheim 21, 83, 101
Engelse Zee 200, 480, 522
zie ook: Britannische Zee
Enna 173
Eperlecques 552
Epte 340
Epternacum 525, 544, 552
Erchem 159
Eresloch 483, 492, 518, 519, 521
Erkeghem 159
Erkighem 391
Ermicourt 391
Ermkina 391
Ernée 194
Ervillers 336
Escames 324

Escharen 107
Escoeuilles 521
Esen 545
Espierres 546
Esquelbecq 326
Esquerdes 543
Essesfleth 306, 334
Estaires 60
Estevelles 334
Est-Mont 387
Estrouannes 339
Esselijkerwoude 462
Etaples 43, 44, 63, 113, 128, 129, 130, 140, 142, 171, 200, 237, 301
Etrun 339
Evreux 295, 347
Evitano 194

F

Falburcmarca 155. 163
Fauquembergues 63, 155
Federitga 381
Felisa 357, 461, 534
Felison 460, 501, 532, 533
Felna 387, 389
Felua 389
Felum 338
Feratina 391
Feresne 23
Ferdia 307, 335
Ferques 62, 374
Fehta 357
Fethna 349, 357
Feuchy 357, 534
Fiennes 43, 160, 194, 338, 349, 389, 408
Finnelar 472, 535, 538
Flardinge, Flardingo 318, 531
Fléchin 41, 63, 357, 534
Flehite 365
Flenio 43
Fleodredum 496, 526, 528
Fletione 23, 25, 41, 194
Flêtres 528
Fleur, La 173
Flevo-meer 43, 63, 173, 177, 181, 182, 195, 291
Fontenelle 256, 257, 258, 259, 269, 296, 297
Fornhese 365
Forum Adriani 23, 43
Fositesland 271, 381
Foucquesolles 40, 62, 534
Foxola 40
Frakti 189
Francia 28, 29, 30, 62, 78, 87, 95, 120, 129, 130, 136, 137, 195, 198, 200, 203, 204, 207, 239, 260, 294, 295, 298, 303, 304, 305, 308, 313, 314, 320, 340, 362, 407, 480
Francië, Oost 83
Francia, Oude 294
Francia Rhinensis 193, 289, 320
Franconoford 310
Franken 28, 59, 69, 71, 74, 76, 78, 79, 89, 147, 189, 192, 194, 199, 200, 203, 214, 221, 288, 289, 292, 295, 296, 297, 300, 301, 302, 304, 307, 308, 313, 317, 347, 368, 513, 519
Franken, Oost 310
Frechana 374
Frechen 374
Fremerheim 333
Fresia, Frisia 98, 112, 120, 126, 130, 132, 133, 134, 135, 137, 142, 144, 194, 205, 206, 240, 255, 262, 264, 300, 301, 305, 306, 307, 310, 311, 312, 313, 314, 315, 341, 347, 358, 364, 376, 382, 384, 405, 407, 445, 446, 461, 465, 532
Frisia Citerior 299
Fresia Superior 240
Friesland 59, 135, 137, 141, 214, 223, 225, 272, 273, 359, 445
Friezen 129, 134, 136, 144, 154, 182, 186, 188, 193, 200, 201, 202, 205, 214, 266, 269, 285-342, 346, 347, 348, 356, 357, 360, 361, 362, 364, 376, 377, 378, 379, 381, 382, 400, 480, 522
Friezen, Grote 185
Friezen, Kleine 185
Friezen, Zee der 296
Frisiavonen 182, 288
Frisionen 143, 145, 200, 269, 383
Fromessent 333
Fruges 543
Fumarhara 387, 390
Furgelarus 539, 543
Furmeshem 390

G

Gallia, Gallië 22, 23, 32, 37, 47, 49, 50, 52, 60, 64, 78, 86, 97, 112, 115, 136, 166, 167, 172, 174, 175, 176, 178, 179, 180, 181, 182, 184, 185, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 195, 196, 197, 198, 202, 210, 211, 256, 260, 287, 290, 291, 292, 293, 314, 315, 317, 329
Gallia Belgica 195, 210, 290
Gallia Belgica Alobrites 193, 289
Gallia Comata 193, 194
Gallia, Cornu 315
Gallië, Keltisch 198, 210
Gallische Zee 183, 190

Gallische stammen 38, 162, 191
Ganlingas 470, 546
Gannita, Gannida 119, 124, 155, 156, 157, 161, 163, 164
ganzen 46
Ganzengouw 46
Ganzord 46
Garonne 175, 176, 180, 181, 182, 198, 210
Geke 159
Gelderland 138, 139
Gelre 84, 157, 456, 457, 476, 536
Gemert 490, 494
Gendt 119, 155, 156, 157, 159, 161, 164, 165
Genewana 306, 334
Gent 11, 135, 144, 147, 150, 236, 313, 315, 347, 368, 369, 370, 372, 434, 542
Gent, Arnold van 434
Germanië 47, 86, 162, 166, 167, 172, 175, 176, 177, 178, 179, 182, 183, 184, 186, 188, 189, 190, 191, 192, 193, 195, 196, 197, 198, 203, 212, 287, 289, 290, 291, 292, 294, 298, 305, 311, 313, 314, 317, 360, 362, 383
Germaanse limes 29
Germaanse Oceaan 196
Germaanse stammen 38, 48, 59
Germaniae. Caput 226, 320, 327, 378
Germanië, Groot 190
Germania Magna 290
Germania Inferior 188, 190, 191, 317
Germania Superior 188, 190
Germanien, Twee 190
Gesoriacum 34, 60, 179, 181, 196, 288, 291
Gesterean 470, 546
Goćh 157
Golf van Biscaje 183
Gondecourt 548
Gonnehem 334
Gonnelieu 546
Gothen 198
Gouelle 54, 92, 93, 121, 123, 124, 138
Grand Millebrugge 152
Grand-Rullecourt 160
Grand St. Bernard 66
Grauwert 349
Grevelingen 150, 256, 259, 260, 261, 262, 263, 264, 265, 275, 278, 284, 296, 349, 514, 519
Greveningen 408
Greveningo 349, 514
Griet 157, 159
Griete 157
Grinnibus 23, 43, 45
Grivesnes 43, 63
Grodenhulle 160
Groede 160
Groessen 390
Groningen 117, 379
Gruona 113
Gruosna 387, 390
Gual 121, 123, 125, 211, 222
Guala 120, 121, 124, 125
Gualacras 147, 152
Guberni 182
Guelque 159
Guînes 62, 140, 401
Gulich 28
Gullegem 546
Gundringen 547, 548
Gundritinga 547
Guthabus 195, 287, 319

H

Haduloha 305, 332
Haemni 469, 535, 536
Haeslaos 479, 483, 524, 525, 526
Haettra 311
Halla 334
Halle, La 334
Hallines 521
Halluin 521
Hambreucq 339, 378
Ham 86, 536, 537
Ham-en-Artois 537
Hamarithi 391, 420
Hamburg 126, 377, 378, 379
Hamees 536
Hamelincourt 359
Hames-Boucres 339, 378, 536
Hamma 536
Hammaburg 313, 315, 339, 377, 378
Hammes, Les 536
Hammolant 311
Hammawic 537
Hapert 492
Hardelot 390
Harenacium 60, 226
Hargen 462
Harmignies 548
Haslae 137, 145, 314, 340
Haslon 480, 526
Hasmaringa 547, 548
Hasnon 385
Hasungen 338, 383
Haubourduin 524
Haucourt 324
Haut-Pont, Le 335
Haut-Wissocq 440
Haverskerque 528
Hazebroek 150
Hazuingue 338, 383
Hébergues 326
Heel 23

Heemskerk 462
Heerlen 23, 25, 27, 28
Heernesse 336
Hees 388, 391, 493
Hées 545
Heiloo 462
Helchin 545
Helenum 63
Helewirt 382
Helfaut 336
Helgoland 271
Helinium 43, 173, 182
Helisthe-Marithaime 350 e.v., 501
Helium 182
Helium Ostium 63
Helkin 545
Hellouw 392
Hellouwa 391
Helmissi 338
Helmstedt 379
Helvetiërs 49, 50, 176, 177
Hem 171, 174, 182, 205, 227, 228, 229, 331, 357, 365, 385, 472
Hemi 365
Hemmawic 331, 537
Hemmeleed 331
Hemmes 331
Hemsrode 331
Henegouwen 203, 310, 358, 382
Henesloth 492, 519, 521
Hengestschote 365
Henrikingahem 516
Heoa 387, 390
Heopordum 483, 492, 524
Herbelles 326
Herbinghen 385
Herchem 159, 324
Herenacio 35
Heresburg 303, 304, 326
Héricourt 182, 332
Herispich 137, 207, 209
Heristelli 305, 332
Heriuuinna 391
Herivurde 98
Herk 236
Herlincourt 332, 382, 385
Herly 340, 525
Hermelinghen 40
Hermies 338, 548
Hermionen 287
Hermundori 290
Herodna 387, 390
Héronsart 390
Herseaux 332
Herselbergh 324
Herstal 77, 78, 98
Hervelinghem 334
Herzeele 332
Hesdin 43, 63, 182
Hesi 387, 391
Hesim 384
Hesola 391
Hettuariërs 296
Heuchin 545
Heuringhem 324, 334
Hezia 493, 545
Hiddigareca 516
Hintingoe 387, 389
Hirntfeld 309, 336
Hisla 124
Hisloi 338, 383
Hleri 382
Hlidbeki 302, 326
Hluini 304, 332
Hnita 540
Hobenacre 335
Hoccascaute 492, 524
Hocanschot 483, 492
Hocquinghen 524
Hoduloha 313
Hoge Hul 158
Hohbuoki 307, 335
Hohscobour 300, 324
Hokningahem 516
Holdunstati 306
Holland 154, 455, 456, 460, 461, 464
Holland (naam) 163, 165
Holque 171
Hondecoutre 366
Honishem 405
Honorichinga 547, 548
Honnecourt 548
Honnembourg 324
Hornensis locus 336
Hostingabi 306, 333
Hottinghem 164, 333
Houdain 160
Houlle 159, 385
Houssembourg 324
Houvin-Houvingneul 392
Hoxent 492
Hoymille 173
Hrenheri 338, 383
Huasenhem 155, 163, 164
Huclier 329
Huculvi 303, 329
Hucqueliers 329
Hudeslo 332
Huettagoe 303
Hugmerchi 381, 547
Hugumarchi 547
Huilpa 371
Huissen 155, 157
Huita 539, 540, 543
Hukenlande 160
Huleri 338, 383
Hulhuizen 158
Hulislaum 483, 492, 524, 525, 526

Hulland 160
Hulle 160
Hullegisilmaris 158, 160
Hulluch 160, 329, 524, 526
Hulsaker 158
Hulsakker 158
Hulsel 492
Hulst 467, 542
Hunnen 97
Hunusga 381
Humarcha 376, 547, 548
Hummelle 384
Huplandre 160
Huerenaveldo 306, 334
Husne 157, 160
Husloth 479, 525, 526
Husselot 392, 526
Huettagoe 329
Hutteghem 329
Huxere 311, 337
Huy 107

I

Ieperen 150
Ierland 294
Imbrago 325
Inburg 301, 325
Inda 194
Inderham 389
Ingaevones 287
Inglebert 325
Interlake 446
Ipada 289
Irminsul 302, 326
Isbergue 325
Isel 368
Isera 209, 335
Isla 371, 372, 405, 444
Isla, rivier 368
Islegowe 444
Islo 365, 387, 389
Islo, pagus 368
Isques 171, 391
Itinerarium Antonini 22, 24, 32, 34, 35, 36, 41, 135, 145, 225, 226, 227, 229, 241, 264
Itium 180
Itta 314, 340
Ivois 113
Ivoy-Carignan 113
Izel-les-Hameau 160
Izère 88

J

Juliaco 28
Jura 178
Juville 113

K

Kaiserswerth 99
Kamerijk 59, 61, 63, 94, 120, 137, 145, 198, 199, 201, 203, 277, 315, 329, 358, 370, 440
Kanaal, Het 85, 168, 183, 288, 308
Kapel-Avezaat 66
Karlopont 74
Karolingers 74, 76, 77, 88, 92, 101, 298, 310
Karolingische residentie 7, 23, 28, 34, 68, 76, 81, 90, 91, 101, 119, 122, 123, 124, 161, 210, 223
Kassel 206
Katwijk 23, 25, 259, 260, 261, 264
Kekerceim 157
Kekerdom 157
Kellen 469, 475 e.v.
Kemmel 160
Kempen, Belgische 488
Kelten 26, 175, 181, 188, 189, 192
zie ook: Celtica
Keltische Alpen 188
Keltische Renus 192
Keltisch Gallië zie: Gallië
Kenhem 461
Kennele 473
Kennemerland 207, 214, 461, 462, 534
Kent 175, 179, 180
Kerkhove 547
Kesigesburch 312, 339
Ketel 462
Keulen 8, 23, 27, 28, 29, 31, 35, 39, 59, 64, 66, 94, 97, 103, 107, 120, 121, 125, 137, 145, 161, 192, 194, 201, 205, 210, 221, 359, 361, 362, 380, 396, 397, 439, 440, 474, 476
Kiltiaco 516
Kimbren 187, 287
Kinheim (Dl) 461, 533
Kinnehim 460, 532, 534
zie ook: Chinheim
Kiridrioburc 330
Kleef, land van 53, 455, 468 e.v., 536
Kleef, stad 469
Klein Zundert 506
Kleverham 469
Klotten 501
Koblenz 98, 138, 194
Koksijde 30, 31
Kolenwoud 176, 198, 200, 296
Kortrijk 30, 136, 137, 150, 207, 295

L

Laak 364, 365, 381
Labeki, Labeke 381, 410

Laca 365
Lacque, La 365
Lade 382
Laeti Batavorum 49, 65
La Fère 88
Lagbeki 364, 365, 381
Lagny 301
Laica 210
Lake 405, 444
La Mer 173
Lamizon 289
Landrethun-lès-Ardres 530
Langenrech 544
Langerak 385
Langile 183
Langhare 384
Langolaria 322
Langolarium 199
Lâon 74, 111, 137
Lapscheure 160
Laru 376
Laurentia 41
Lauri 23, 40, 41, 44
Lauvichi 547
Lauwers 364, 447
Laventie 41, 63, 194, 519
Lavislecour 519
Lecca 367
Leck 367
L'Ecluse 130, 140
Leda 382
Leffinghe 148, 153
Legia 50
Legio Decima Fretensis 48, 65
Legio Decima Gemina 48, 49, 65
Leiden 25
Leie 371
Leimuiden 462
Lek 125, 210, 367, 444
Le Mans 312, 324
Le Mat 40, 41, 62, 194
Lenhidi 330
Lens 276, 524
Leomeriche 387, 388
Lepontii 177
Le Portel 291
Lesin 327
Les Maux 392
Lestrem 339
Leuci 33, 288
Leulène 41, 62, 63, 171, 227, 228
Leulène, Petite 228
Leulinghen 39, 41, 43, 62, 171, 226, 392
Leusden 366
Leuse 381
Leutici 197
Leuven 211
Levesano 23, 41, 194, 519
Levetlaus 480, 518, 519, 524, 525
Leysele 173
Liane 171, 296, 374, 543, 544
Liber donationum 429 e.v.
Licques 327, 366, 390
Liembronne 328
Lières 383
Liestorph 307, 333
Liettres 327, 536
Liévin 372
Lieussent 327
Ligeris 60
Ligny-lez-Aire 332, 538
Ligny-sur-Canche 548
Lihesi 302, 327, 330
Limburg 23, 214, 236
limes 292
Linac 289
Lincera 547, 548
Linghem 327
Lingonen 124, 177, 195, 196
Linne 443
Linonen 307
Linzeux 548
Lippeham 302, 307, 327
Lippehamma 203
Lippihamme 305
Lippa 289
Lippe 201, 287
Lippia 201, 287, 302, 303, 305, 470, 546
Lippie 300
Lippiaebrunnon 303, 328
Lisbourg 333
Lisidinon 387, 390
Lisinghem 327
Lissewege 148, 153
Lisiduna 78, 109, 365, 366, 464
Litus Saxonicum 293, 296, 322, 323
Loccha 440
Lockia 365, 367
Locquin, Le 367
Loenen 389, 444
Loffna 544, 545
Logna 194
Loire 32, 129, 135, 144, 180, 193, 198, 199, 200, 204, 294, 299, 307, 315
Loignon 194
Loisne, La 389
Lonastingahem 516, 545
Londen 33, 129
Longenehi 302, 327
Longfossé 545
Longolaria 295
Longuenesse 327
Longuerecque 544
Longueville 200, 322
Longvillers 199, 322
Looberghe 173

Loon 173
Loosduinen 366
Loovaart 376
Lorent 295
Lorsch, abdij van 127, 155, 156, 159, 161, 164, 165
Lotharingen 83, 94, 95, 120, 137, 156, 164, 203, 207
Lotusa 381
Louches 366
Louve, La 321
Loveke 376, 547
Lowin, Le 321
Lugdunensis 30, 182, 183, 190, 191, 336
Lugdunum 23, 26, 39, 41, 43, 60, 183, 226, 312
Lugdunum Batavorum 25, 36
Luik 8, 94, 98, 99, 236, 237, 240, 276, 277, 440
Luissel 481
Lumbres 41, 44, 62
Luona 387, 389
Lupia 291, 309, 321
Lutetia 60
Luvin, Le 324
Luxemburg 251, 278, 456
Lijmers 388
Lynde 404
Lyon 191, 363
Lys 50, 371, 524, 526
Lijsel 124, 172, 338, 368, 383, 389, 405

M

Maagdenburg 98, 333
Maas 32, 33, 36, 124, 125, 133, 137, 143, 177, 182, 184, 186, 187, 192, 195 200, 202, 203, 206, 207, 210, 211, 212, 239, 319 zie ook: Mosa
Maastricht 58, 59, 102, 128, 200, 234, 235, 236, 237, 238, 240, 241, 317, 347, 359
Machconvillare 548
Madua 391
Maecerias 301, 325
Magedoburg 306, 333
Magontia 194
Maine, Le 312
Mainz 21, 29, 94, 98, 192, 194, 202, 211, 310, 359, 360
Maioc 301
Maisnil 324
Malbac 160
Malberc 160
Malbret 160
Maldhemfelt 327
Malmberg 157
Manheri 383
Mannaricium 35, 41, 60, 61, 226, 227, 228
Mararmanis 290, 320
Marcha 308, 335
Marck 173, 263, 275, 323, 335, 532, 537
Marcke 335
Marcq 549
Mardick 174
Marguerithe 54, 92, 93
Marisca 516, 532
Margut 113
Marklo 309, 335, 370
Marne 175, 195, 197, 198
Marquais 93
Marquise 39, 62, 171, 335
Marsaci 182, 288
Marsbeka 536
Marseille 107
Marsna 239
Marsum 465, 502, 531, 532
Marsum (Friesland) 531
Masto 40
Matilone 23, 40, 194
Maubreucq 160
Maurik 158, 226
Maurungani 289
Maxima Sequanorum 49, 50
Mazingarbe 330
Mediomatrici 177
Meer 160
Meerssen 239
Meesen 537
Megen 469, 493
Mégen 537
Meginhard, vicus van 204
Meginum 469, 493, 535, 537
Mehr 469
Meinerswijk 204
Melde, La 332
Meldicq, Le 332
Meldicque, Haute en Basse 332
Mellingasele 516, 537
Mempiscus 310, 337, 536
Menapiërs 37, 49, 50, 120, 134, 137, 144, 148, 172, 176, 189, 190, 205, 207, 287, 288, 292, 298, 313, 337
Menin 310
Menneville 548
Menty 332
Merck-Saint-Liévin 309, 335, 370
Mereweda 210
Meri 469, 535, 537
Meriwidus 115, 318
Merkem 532
Merovingers 70, 74, 76, 77, 298
Merris 537
Mervada 314

Merville 35, 41, 60, 61, 145, 226
Merwede 125, 210, 318
Metz 277
Mézerolles 325
Middelburg (Ned.) 152, 466, 467
Middelburg (O.-Vlaanderen) 154
Middelkerke 275
Middellandse Zee 186, 197, 203
Middelrijk 83, 203
Midlebourc 150, 152, 153
Midoehi 547
Midufulli 303, 327
Milbourg 154
Milheeze 494
Milembourg 154
Millam 531, 537
Millebrugge 152
Millinga 471, 473
Millingen 469
Millingi 469, 535, 537
Milnhem 516, 531
Mimida 313
Mimigernaford 381
Minda 305, 332
Minghem 537
Minnaricium zie : Mannaricium
Missala 300, 324
Mithilburgenses 154
Moezel 49, 80, 138, 186, 201, 202, 319
Moezel, Oude 186
Moilla 311
Moissac 79, 109
Mokorot 365, 366
Mokescot 366
Molinghem 531
Molquembert 333
Monster 51
Montdidier 43, 44, 63
Montreuil-sur-Mer 63, 86
Morbach 277
Moricam 114
Morini 37, 46, 59, 66, 67, 120, 137, 144, 148, 162, 165, 171, 172, 174, 178, 180, 181, 184, 190, 191, 196, 207, 221, 287, 288, 289, 298, 315, 320, 400, 423
Mosa 194, 196, 287, 289, 292, 296, 311, 465, 480, 489, 518, 520, 522, 531 zie ook : Maas
Mosagowi 311
Mosella 302, 319
Mosula 319
Mosonum, rivier 44
Moulle 531
Movit 194
Muiden 444, 446, 464
Mulnaim 531
Munster 93, 379, 381, 440
Mijzen 462

N

Nannetica 60
Nantuaciërs 177
Narbonesia 190
Narbonne 66, 183, 191
Neckar 321
Nederlanden 163, 225
Nederlant 163
Nederrijn 47, 175, 178, 225
Nedersaksen 287
Nemetacum 35, 61, 135
Nemetes 33
Nenna 173
Nerviërs 176, 288
Neumagen (Dl.) 78
Neuss 145, 194, 205, 310
Neresteun 52, 60, 72, 98, 130, 198, 200, 306
Neuville 113
Nida 194
Nied 194
Niele 540, 543
Nielles-lés-Bléquin 543
Nielles-lés-Ardres 543
Nifterlake 349, 387, 405, 446
Nigropullo 23, 40, 41
Nitra 468
Nitro 535, 536
Nocdac 289
Noircarmes 325
Noirda 321
Noita 194
Nonmodoca 135, 144, 205
Noormannen 9, 12, 32, 60, 82, 86-88, 91, 94, 95, 98, 112, 114, 119, 120, 121, 127, 130-138, 142, 143, 144, 145, 147, 152, 153, 156, 164, 202, 204, 205, 206, 207, 209, 214, 221, 238, 239, 240, 250, 251, 257, 259, 265, 268, 269, 270, 271, 306, 307, 309, 310, 311, 312, 313, 314, 315, 320, 335, 353, 374, 375, 377, 379, 380, 386, 393, 395, 396, 398, 400, 401, 403, 449, 456, 517, 526, 534
Nordalbingi 377
Nordausques 325
Nordendi 376
Nordgo 306, 359, 381
Nordhuse 98
Norditi 314, 340
Nordliudi 305
Nordosquavos 300, 325
Nordostracha 194, 290
Normandië 59, 111, 130, 134, 144, 150, 210, 270, 271, 288, 289, 296, 302, 303, 305, 310, 313, 320, 340, 353, 461
Northuianti 383
Norroy 49, 65, 66

Nortbécourt 327
Northout 340
Nort-Leulinghem 227
Noviodunum 74, 107
Noviomagus 1, 3, 6, 7, 8, 10, 13, 14, 17, 18, 21, 23, 24, 25, 26, 28, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 43, 44, 45, 54, 55, 57, 58, 59, 60, 64, 68 e.v., 109, 110, 111, 112, 113, 116, 119, 120, 121, 123, 124, 126, 130, 133, 134, 136, 139, 140, 143, 156, 164, 194, 202, 206, 207, 211, 224, 225, 226, 240, 310, 311, 314, 447
Noviomagus, suburbium 89, 91, 114
Noviomagus, Tritile 92, 114
Noviomagus, Neomagus 78, 95, 120, 211
Noviomagus, Neumagus 94, 95
Noviomagus, Nimagum 97, 115
Noviomagus, Nimaie 10
Noviomagus, Niomago 107
Noviomagus, Niumaga 77, 78, 79, 82, 99, 109, 207
Noviomagus, Niumago 77, 78, 95, 201
Noviomagus, Niumagum 79
Noviomagus, Novium Magnum 110
Noviomagus, Numaga 19, 68, 72, 73, 80, 89, 99, 109, 110, 367
Noviomagus, Numagen 99
Noviomagus, Neumagen 33
Noviomagus, Neumaga 72, 79, 109, 210
Noord-Brabant 278, 314, 340, 455, 477 e.v., 506, 507
Noorden 376
Noordelijke Oceaan 134, 135, 143, 144, 182, 183, 185, 186, 191, 192, 194, 205, 218 zie ook : Oceaan
Noordeinde 325, 376
Noordhem 325
Noord-Holland 59, 97, 214, 225
noord-oriëntatie 191, 193, 194, 197, 215, 217, 289
Noordzee 135, 144, 182, 183, 218, 362
Noorthem 325
Nortkerque 171
Nousium 144, 145
Novion-Porcien 33
Novesio 194
Noyon 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 17, 18, 26, 32, 33, 34, 35, 36, 42, 43, 44, 45, 49, 52, 54, 58, 60, 64, 68, 69, 70, 72, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 96, 99, 101, 102, 104, 106, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 120, 124, 126, 133, 136, 137, 140, 143, 156, 194, 202, 206, 207, 209, 210, 221, 288, 297, 310, 311, 314, 337, 365, 367, 403, 423
Noyon, Noviomus 11, 67, 69, 70, 71, 72, 73, 86, 88, 99, 101, 102, 106, 109, 114, 116
Noyon, Novio 82, 102, 110, 124
Noyon, bisschoppen van 69, 74, 83, 86, 89, 90, 91, 92, 99, 206, 346, 347
Noyon, kapittel 83, 88, 89, 113
Noyon, kastelein van 90
Noyon, Mons Monumenti 89
Noyon, Notre Dame 91
Noyon, Romeins 54
Nuazefelde 384
Nustricus 142
Nutterden 468
Nijlen 540
Nijmegen 4, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 19, 23, 26, 28, 31, 32, 33, 48, 49, 55, 58, 59, 60, 65, 66, 68, 69, 71, 72, 76, 77, 78, 80, 82, 83, 87, 88, 89, 91, 93, 94, 95, 96, 97, 99, 100, 101, 102, 104, 107, 108, 109, 112, 113, 118, 120, 122, 124, 125, 126, 136, 139, 162, 201, 202, 207, 223, 224, 225, 310, 355, 367
Nijmegen, Noumaia 99
Nijmegen, Nuwemagen 99
Nijmegen, Nuwimagum 110
Nijmegen, archief 112
Nijmegen, Kopse Veld (Hof) 56, 67
Nijmegen, Middeleeuws 27
Nijmegen, paleis 84, 85, 96, 103, 111
Nijmegen, Romeins 19, 20, 26, 27, 32, 55, 56, 100, 104, 107, 453
Nijmegen, Rijk van 84
Nijmegen, St. Nicolaaskapel 102, 116, 117, 118
Nijmegen, St. Stevenskerk 103, 104
Nijmegen, Valkhof 19, 20, 56, 84, 99, 102, 103, 104, 116, 118
Nyon 33

O

Oberwesel 194
Ocanni 338, 383
Oceaan 37, 152, 176, 177, 178, 180, 184, 185, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 193, 194, 195, 196, 197, 198, 206, 212, 219, 287, 292, 293, 298, 304, 305, 307, 308, 309, 311
Oceaan der Barbaren .196
Oceaan, Noordelijke 317
Oceaan, Oostelijke 290
Oceaan, Westelijke 361, 362
Odijk 439

Oestgeest 462
Oise 37, 52, 54, 69, 74, 86, 87, 88, 92, 114, 138, 202, 209, 221
Okinni 383
Oldonostath 305, 333
Oostbroek 164
Oostburg 330
Oostende 153, 310, 376
Oosterbant 310
Oosterbeek 387
Oostergo 194, 358, 376, 377, 381, 446
Ostfalen 302, 303, 306
Oost-Frankische Rijk 111, 204
Oost-Friesland 285
Oostvleteren 528
Ootmarsum 405
Oppidum Batavorum 56, 57
Oppy 371
Orbay 315, 341
Orham 300, 324
Orléans 32, 69, 107, 294
Oromansaci 288, 319
Ortarsaba 307, 334
Osdenne 315
Osismi 59, 175, 181, 319
Oss 473, 494, 498
Ostar 357
Ostarbarc 387
Ostracia 143, 358, 380
Ostracia, Eustrachia 194, 290
Ostracia, Hostrage 358
Ostresele 334
Ostrevant 358
Ostrewic 132, 140, 146, 242, 330, 337, 357, 403, 437
Ostrel 141
Oviensis, Pagus 46
Ouacre 300, 324
Oudenaarde 94
Oudenburg 148, 153, 154, 333
Oudorp 462
Ourdrecque 324
Ourscamp 114
Oust-Marest 271, 277, 352 e.v.
Ouvrehem 392
Ovacrus 302
Overschie 462
Oye 173, 337, 381, 390
Oyssel 86

P

Paderborn 82, 92, 326
Padrabrunnon, Partesbrunna, Patherbrunnen 302, 303, 304, 305, 309, 312, 326
Parijs 32, 33, 36, 60, 66, 69, 113, 129, 135, 144, 188, 205, 238, 300, 313
Pas-de-Calais 63, 148, 163
Patabus 23, 30, 31, 32, 33, 46, 192, 226
Patavia 28, 29, 30, 32, 34, 35, 36, 39, 42, 43, 44, 45, 46, 52, 58, 59, 64, 188, 189, 193, 226, 264, 319
Patavione 193
Patavus 206
Peelland 457
Pedele 457
Penninische Alpen 197
Péronne 136
Petten 462
Petit Millebrugge 152
Petrisbronna 393
Peutinger-kaart 10, 18, 22, 55, 58, 59, 60, 64, 77, 78, 108, 135, 168, 185, 192, 194, 195, 206, 225, 264, 288, 319, 453
Pfünz 26, 66
Phrudis 190
Picardië 9, 46, 54
Picten 66, 294
Pictavoum 60
Pierrefonds 326
platanen 46
Pointe-aux-Oies 39
Poitiers 135, 144, 312
Polincove 171
Pont-à-Aleson 49
Pont-à-Sélane 34
Pont-de-Briques 370
Pont-de-l'Arche 297
Ponts-sur-Seine 44
Ponthieu 256, 259, 269, 301
Ponthoise 111
Ponticum 59
Poperingen 275, 278, 514, 515, 532, 537
Pontes 34, 60
Pontes Caldis 34
Prast 387
Pretorium Agrippinae 23, 36, 39, 59
Provence 129, 203, 204
Pyreneën 176, 178, 180, 181, 182, 183, 190, 193, 194, 196, 197, 290

Q

Quadi 290, 292
Quantia 548
Quarsingseli 338
Quelmes 538
Quembergues 335
Quentovicus 43, 113, 128, 129, 140, 237, 243, 301, 310, 438
Quertliacus 543, 557
Quesselbergue 339
Questelingues 338
Questrecques 543
Quiercy 71, 74, 83, 88, 138, 209, 302

Quiéry-la-Motte 330
Quortolodora 539, 543

R

Radboud, cartularium van 429 e.v.
Raetia 188
Raurici 49
Rébergues 341
Reganesburch 331
Regensburg 251, 331
Reims 30, 31, 32, 33, 34, 44, 59, 60, 87, 111, 137, 144, 295, 362, 395, 397, 398, 399
Remagen 194
Remi 33
Remilly-Wirquin 530
Remorum civitas 59
Rémy 329
Renensium 539
Reno 169
Renty 370
Renus 23, 27, 28, 31, 32, 33, 47, 52, 59, 63, 64, 80, 95, 97, 120, 121, 123, 126, 130, 135, 137, 140, 141, 143, 145, 166-222, 225, 229, 239, 242, 287, 289, 291, 292, 295, 296, 299, 300, 302, 303, 304, 305, 307, 309, 312, 313, 314, 317, 320, 329, 338, 357, 365, 367, 385, 440, 465, 470, 471, 472, 480, 522, 534, 535, 539, 546 zie ook: Bicornis
Renus, Keltische 192
Renus, monden van de 36, 134, 143, 144, 166, 169, 174, 177, 179, 181, 182, 183, 184, 188, 190, 195, 207, 212, 229, 259, 262, 263, 264, 288, 290, 380, 381, 473, 531
Reot 113
Replo 495, 546
Reple 473, 495, 546
Rerich 307
Retia, Eerste 197
Retia, Tweede 197
Réty 337
Rexna 52, 53
Rhim 182, 366
Rhône 168, 175, 186, 191, 192, 193, 194, 198, 203, 295
Richborough 37, 180, 190, 196, 292
Richebourg-l'Avoué 341
Richebourg-Saint-Vaast 341
Ride 173
Rien 212
Riez 66
Rigomagus 194
Rimeux 325, 329
Rimi 301, 303, 325, 329
Rincmere 160
Rincq 160
Rinaras 539
Rinhara 535, 538
Rinhari 536
Rinharim 468 e.v., 493, 536
Rinderen 468 e.v.
Rinsaterwoude 462
Rinxent 391, 538
Ripuariërs 287, 301, 310, 311
Riswich 157, 160
Riustri 310, 337
Rivière de Hames 331
Rixna 53
Roer 194
Rongo 194
Rome 29, 46, 66, 204, 256
Romeinse limes 29
Rooshof 333
Rooseghem 333
Rorikes-berg 315, 341
Rosagavi 333
Rosogavi 306
Rossum 66
Rota 306
Rothem 52
Rotheim 52
Rotumagus 60
Rouen 60, 129, 135, 147, 152, 237, 271, 277, 301, 313
Royaulcourt 538
Roye 42, 45, 63
Ruhould 546
Ruhoult 95
Ruimel 51, 496, 509
Rumancourt 372
Rumbeke 555
Rumelacha 496, 509, 530
Rumilly 530
Ruminghem 538, 539
Rumlange 496
Rumleos 496, 530
Rura 194
Rusteghem 337
Rutupi-portus 37, 190, 196
Rijckevorssel 540
rijksverdelingen 83, 84, 203, 244, 397
Rijn 27, 31, 46, 64, 120, 121, 122, 124, 125, 138, 139, 143, 166-222, 225
Rijn, Oude 181, 225
Rijnland 277
Rijnsburg 462
Rijnwijk 139
Rijssel 116, 149, 150
Rijswijk 157, 440

S

Sachin 390
Sains-en-Gohelle 390
Sains-les-Fressins 390
Sains-les-Marquion 94, 315, 341

Saint-Benoit-sur-Loire 195
Saint-Bertin, abdij van 5, 165, 266, 278, 374, 401, 513, 516, 534
Saint-Clément 276
Saint-Clément-Capelle 276
Saint-Denis 82
Saint-Folquin 173
Saint-Germain-des-Prés 129, 237
Saint-Inglevert 331
Saint-Léonard 325, 383
Saint-Maixent 129, 237
Saint-Martin-d'Hardinghem 331
Saint-Nicolas-les-Arras 161
Saint-Omer-Capelle 173
Saint-Quentin 63, 238, 306, 474
Saint-Riquier 86, 120, 137, 206, 207
Saint-Saulve 520
Saint-Valéry-sur-Somme 86, 120, 136, 137, 206, 207
Saint-Willibrord 173
Saisogne 300
Saksen 77, 94, 115, 129, 194, 199, 200, 205, 285-342, 368, 370, 376, 378, 379, 381, 383, 447
Saksen, Oude 314
Saksische eilanden 288, 290, 294
Sala 303, 306, 329
Salahom 124
Saliërs 292
Salis 314
Samarobriva 31
Sambre 119
Samer 544
Sanctas 94
Sangatte 62, 140, 171, 173, 242, 380, 381, 539
Sanghen 160, 392
Santonen 181
Saône 32, 168, 186, 193, 203
Sassaville 341
Saucourt 207
Saxonia 164, 289, 294, 301, 302, 303, 304, 305, 306, 307, 309, 310, 311, 313, 314, 315, 317, 324, 377, 412
Saxonia, Oost 309
Scadembourg 329
Scainingge 303
Scatinavia 287, 319
Scaunigi 300, 324
Schéfol 389
Schelde 83, 94, 120, 137, 152, 154, 169, 182, 183, 195, 203, 204, 207, 211, 212, 217, 285, 288, 313, 337, 467, 480, 522, 539, 546
Schermer 462
Schouwen 464, 467
Sclusas 130
Scotia 290
Scotti 66
Seaucourt 137
Seine 32, 37, 44, 50, 86, 87, 130, 133, 134, 135, 136, 144, 152, 175, 179, 180, 181, 182, 183, 190, 193, 198, 202, 203, 204, 205, 210, 297, 311, 313, 315, 549
Seist 387, 390
Selle, La 329
Semnonen 290
Senécoville 331
Senlecques 336
Senlis 85, 111, 336
Senne 549
Sens 111, 129, 269, 270, 272, 276, 277, 295, 363
Sept-Voies 227
Sequana 60
Sequani 49, 50, 176, 177
Sevincourt 160
Sewinaker 160
Sicambren 188, 291, 293
Sigiburg 302, 326
Sigonna 549
Silvanectum 59
Simberg 326
Sincicha 137
Sincény 138
Sinembreucq 326
Sinlendi 309, 336
Sinuinum 391
Sinotfeld 304, 331
St. Amandus 235, 347, 542
St. Anskarius 128, 376
St. Bertinus 265, 266, 513
St. Bonifatius 129, 142, 229, 243, 248, 256, 258, 301, 347, 355, 360, 361, 384, 385, 386, 405, 418, 447
St. Egbert 347
St. Eloi 70, 295, 346, 542
St. Frederik 132, 385, 386
St. Gertrudis 314, 340, 488
St. Gregorius 127, 141, 362, 364, 368, 393, 394
St. Hubertus 236
St. Lambertus 200, 236, 237, 296
St. Landoaldus 235
St. Lebuinus 309, 367, 375, 405, 426
St. Lewinna 148
St. Livinus 368
St. Loup 70
St. Ludger 338, 350, 370, 373, 379, 384, 386, 426
St. Medardus 69
St. Radboud 398, 405, 425, 426, 431, 441, 450
St. Radegonda 69
St. Suitbert 405
St. Servatius 240, 298
St. Victor 64

St. Wandrille 173
St. Willibrord 146, 147, 151, 152, 154, deel II passim
St. Wilfried 347
St. Willehad 256, 259, 413
St. Winnok 267, 315
St. Wiro 394
St. Wulfram 257, 259, 269, 270, 295
Sint Geertruidenberg 488
Sinte-Lievens-Essche 370, 372
Sinte-Lievens-Houthem 370, 372
Sint-Marie-Kercke 173
Sint-Michielsgestel 496
Sint-Odiliënberg 393, 394, 395, 442, 443, 517
Sint-Omaars 4, 5, 54, 57, 165, 171, 172, 174, 178. 206, 207, 227, 265, 266, 267, 275, 277, 313, 325, 366, 383, 385, 394, 423, 513, 517, 527
Sitnia 301, 325
Sithieu 325
Slack 39, 171, 236
Slaven 297, 298, 304, 305, 309, 312, 330
Sleidroburg 303, 329
Sliestorph 306, 333
zie ook : Liestorph
Sliviacas oras 330
Sloten 462
Sluis 130, 140
Smeermaas 23
Smeldingi 307
Smithuizen 157
Smithusen 157
Soissons 32, 33, 34, 35, 36, 63, 71, 72, 74, 80, 110, 113, 137, 239, 288, 300, 315, 324
Solina 544, 545
Somme 37, 63, 69, 198, 315, 526
Sorabi 310, 312
Sosatium 309, 336
Souastre 336, 394, 527
Sovenharen 157
Spaarnwoude 462
Spetnerian 470, 546
Spiere 546
Spiers 33, 240, 359
Sprusdare 539, 542, 543
Spruuthem 542
Spijk 138, 207
Starasfurt 306, 333
Stavelot 210
Steene 173
Steenvoorde 150
Stellingi 312
Stenetland 515, 537, 538
Straatsburg 129, 226, 244
Strachia 324
Stronas 329
Sturii 182, 288
Suabsna 379
Sudgo 359
Suentana 305, 332
Suestra 393, 394, 421, 479, 485, 501, 524, 526, 527
Sueven 29, 289, 290, 295, 301, 329
Suithardeshaga 97
Sudergoe 381
Suessonen 34, 59, 60, 288
Sulvelde 387, 389
Sunuciërs 288
Sussex 296
Susteren 350, 393, 394, 460, 527
Sweveghem 295
Swevezeele 295
Swolen 157
Synthe 173, 325

T

taalgrens 47, 64, 72, 183
taalgebieden 72, 79
Tablis 23, 43, 44, 45
Tadia 496, 530, 531
Tadler 496
Tagnofurt 303
Tardinghen 159
Taventria 397
Taventuacensis 444
Tatinghem 391, 531
Taxandria 200, 212, 288, 457, 479, 480, 481, 491, 492, 493, 495, 497, 498, 518, 519, 522, 524, 525, 526, 529, 545, 546
Teisterbant 98, 405, 447, 489, 519, 520
Telgus 338
Temelle 332
Tenchteren 176, 178
Tenera 94
Teneur 543
Teones 519
Ter Duinen, abdij 30
Ternois, Le 337
Ternoise 543
Terre d'Oye 46
Terwaan 31, 33, 57, 60, 62, 63, 64, 115, 120, 134, 137, 144, 171, 196, 205, 207, 227, 265, 277, 310, 313, 326, 328, 363, 396, 397, 398, 399, 400, 423, 471, 513, 514, 538
Tervenna 31
Testerventi 489, 518, 519
Testry 296
Teteghem 385, 547
Teutoburgerwoud 291
Teutonen 187, 287
Textricum 296
Theodon 384
Thelingi 547

Thélus 390
Theole 97
Theotorne 387, 391
Thiale 413
Thiela 404
Thiele 98, 403
Thiennes 519, 525, 526
Thile 98
Thile, eiland 290
Thilen 97, 99, 115
Thilio 404
Thionville 77, 80, 201, 202
Therenburch 98, 115
Thorneburch 115
Thornspic 338
Thrianta 376
Thriente 445
Thulere 387, 390
Thuina 387, 388
Thun 388
Thurne 490, 497, 526, 529
Tiegem 547
Tiel 97, 98, 115, 125, 404, 405, 438, 439, 443, 464, 466
Tiela 97, 98
Tiele 98, 436, 438
Tigurini 187
Tilburg 481, 484, 520
Tile 98
Tilia 99, 404
Tielo 452
Tilliburgis 481, 484, 518, 520
Tillice 98
Tilloy-les-Mofflaines 338
Tilly-Capelle 404
Tilques 404, 413
Timella 305, 332
Todinchthun 389
Tongeren 23, 359
Tongerloo, abdij van 481 e.v., 506
Torhout 377, 378
Toringen 198, 199
Toringia 203, 220, 295, 300, 303, 310, 312, 324, 329
Toul 60, 276, 471
Tournehem 63, 146, 227, 228, 234, 235, 236, 237, 238, 239, 241, 258, 263, 266, 268, 298, 338, 342, 344, 349, 357, 360, 365, 367, 380, 385, 393, 395, 399, 401, 402, 403, 423, 424, 435, 518, 524, 530
Tournepuits 338
Tournes 529
Tours 32
Trachina 304, 332
Trajectum 1, 3, 8, 35, 41, 60, 63, 78, 107, 119, 126, 127, 128, 129, 132, 133, 138, 139, 140, 161, 162, 233-244, 245, 262, 263, 264, 265, 286, 296, 297, 298, 299, 304, 348, 349, 350, 356, 359, 361, 364, 368, 379, 380, 385, 386, 501
Trajectum, Trech 129, 142
Trajectum, Trecht 357
Trajectum, Trehet 356
Trajectum, Trectis 244
Trajectum, Vetus 139, 142, 231, 245, 311, 338, 344, 345, 360, 365, 384, 396, 403, 405, 443, 446, 447
Trajectum, bisdom 127, 258, 274, 279, 317, 343-424, 384, 385, 387, 391, 392, 395, 425-454, 485.
transgressies 448, 453, 468, 523 zie ook: Duinkerkse transgressies
Tremethe 473
Trepitia 194
Treille, La 160
Treveri 33, 176, 177, 219, 244
Trézennes 332
Tribicoren 177
Triele 157, 160
Trier 125, 210, 249, 251
Tringhen 530
Trinmitha 391, 497, 530
Trosley 88
Trouille 548
Troyes 70, 129
Trupt 194
Tubalgowe 472, 473, 535
Tuianti 338
Tuin 388
Tulpiacensis 472
Tumme 539, 543
Tungri 187, 199, 288
Turingia 295, 306, 313, 320, 334, 548 zie ook: Toringia
Turholt 377
Turnacum 35, 59, 60
Turne 529
Turringahem 228, 240
Turonem 60
Tusey 113
Tyle 115
Tyrenese Zee 190, 191, 203
Twente 383, 444

U

Ubbergen 66
Uberanmalsna 391
Ubiërs 182, 291
Ubkirica 365, 366, 367, 440, 464
Uitkerke 148, 152, 153, 338
Ulmanetes 288
Ulpia Noviomagus 18, 26, 55
Ultrajectum 240, 241, 350
Unia 391, 547
Unstruot 315
Upen d'Amont 531

Urva 547
Usipeten 176, 178, 188
Usipii 290
Uttarlo 390
Utrecht 58, 60, 63, 79, 94, 99, 102, 109, 126-129, 132, 133, 139, 162, 164, 223, 224, 225, 226, 231, 232, 233, 234, 235, 236, 237, 238, 239, 240, 241, 244, 245, 258, 267, 268, 269, 272, 273, 274, 278, 279, 281, 297, 300, 304, 345, 346, 350, 351, 355, 356, 359, 360, 367, 378, 386, 393, 404, 426, 440, 460, 549.
Utre 234
Utreht 244
Utret 234, 237, 239
Uttrech 231
Uztricht 234
Utrecht, bisdom van 139, 146, 164, 165, 232, 240, 317, 342, 344, 373, 385, 425-454, 470
Utrecht, bisschoppenlijst 418
Utrecht, Romeins 229, 230, 231
Uttarlo 387
Utriustri 376
Uuanganuuega 387, 389
Uunadahe 391
Uuerdupa 387, 389
Uustrota 313, 339
Uvia 392
Uxem 337
Uzelot 390
Uzès 107

V

Vacalus 124, 177
Vaculus 195
Vail 120
Vahal 190
Vahalis 21, 31, 75, 76, 119-125, 143, 155, 184, 192, 205, 313, 447
Val 125
Valacria 154
Valburg 155
Valenciennes 147, 148, 152, 153, 385
Valewen 160, 389
Valkara 147, 153
Valkenswaard 479, 498, 499
Valkenburg (Z.H.) 23, 25
Valum 82, 110, 119, 121, 123, 124
Valuwé 160
Vayl 122
Vaudringhem 530
Vecht 444
Vechten 23, 25, 66
Veille Ville 333
Velgasse 391
Veliocasses 38
Velisena 461, 532, 533
Velp 157
Veluwe 389
Velwa 160
Velzen 461, 462, 533, 534
Veneti 59
Venetum 181
Vetera 28, 36, 60, 63
Verberie 74
Verdun 8, 88, 94, 95, 251, 311
Vermandois 83, 111, 162, 165, 310
Vernie 133
Verse 52, 92, 93, 114, 221
Versia 52
Veurne 148, 153
Veuves 449
Vexin 111
Vézère 199, 201
Vicus 132, 242
Vidrus 290
Viersel 540
Villari 236
Villers-Guislain 548
Villers-Outreau 548
Viltaburg 286, 297, 350
Vilten, 285-342, 348
Vinchy 201, 297, 323
Viromandui 32, 38, 54, 288
Vis-à-Marles 391
Visculus 287, 319
Visera 303
Visurgis 195, 287, 290, 291, 313
Vistula 287
Viviers 107
Vlaanderen 85, 95, 117, 120, 130, 133, 148, 149, 152, 153, 154, 174, 204, 205, 206, 225, 299, 310, 312, 315, 347, 369
Vlaardingen 318, 462, 465, 531
Vlamingen 50, 90, 94, 147, 210, 295, 313, 346
Vlierden 496
Vliet 472
Vogezen 124, 177, 195
volkerengrens 47
Voorburg 23
Voxola 40
Vroonen 462
Vuada 391

W

Waal 30, 31, 32, 59, 76, 119, 120, 121, 123, 124, 138, 181, 210, 226
Waalre 479, 481, 496, 499, 508, 529
Wabarinse 547, 548
Wacquinghen 389
Wadenthun 392
Waderle 466
Waderlo 481, 483, 496, 508, 529, 530
Waderloe 473, 490, 496, 519, 525, 526

Wadradoch 498, 529, 530
Waedritlaeum 496, 529, 530
Wael 122, 125
Waescapelle 151, 466
Wageningen 389
Wahala 211
Wahalis 107
Waharna 303, 330
Wailli 389
Waizzagavi 330
Wal 115, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 130, 137, 155, 163, 207, 208, 209, 210, 221
Walacra 153, 386
Walacras 148
Walacria 126, 130, 133, 140, 143, 147-155, 202, 311, 456, 466, 467
Waladala 306, 334
Walcheren 147, 150, 151, 152, 214, 386, 447, 466, 467, 468, 542
Waldalingas 547
Waldam 334
Wale 125
Wales 140, 153
Waletabi 304
Walfara 52
Walichrum 151
Walicrenses 154
Walis 195
Wallonië 64
Waltwilder 236
Walus 205, 528
Walum 120, 123
Wambercourt 548
Wandalus 195
Wandelmeersch 173
Wanga 376
Warhem 382
Warincthun 392
Warnhem 276
Warmond 462
Warthausen 469
Wasselau 160
Watten 36, 37, 50, 54, 57, 62, 171, 173, 227, 228, 238, 330, 366
Watrelot 390, 529
Watton 54
Wattrewech 228
Wattrelos 54, 529
Waucourt 330
Waucres 150, 153, 154
Wavrans 548
Wavre 483
Weerrijs 335
Weichsel 287
Weilosermede 160
Weimodo 539, 543
Weneswalt 380
Werchuserlant 161
Werdart 498, 529
Werde 498
Werden 335, 338, 379, 380, 384
Werdert 529
Werdina 380
Weretha 173, 335, 338, 380, 381, 384, 472, 534, 539
Werethinum 338
Werfhem 382
Werkhoven 439
Werthusen 161
Wervik 33, 63
Westhar 357
West-Cappel (Fr.) 152
West-Esques 388
Westende 376
West-Francië 471, 497
West-Hernesse 388
Westkapelle (N.) 151, 466
Westkapelle (B.) 152, 349
Wesel 470
Wesele 532, 533, 534
Westelijke Oceaan 218, 292, 307
Westergo 194, 358, 391, 446
Westfalen 302, 303
Westhove 161
Westland 214
Westoutre 339
Westracia 143, 290, 299, 358
Uuesterhesi 387, 388
Westrehem 388
Westri 299, 323
West-Vlaanderen 149
Westvleteren 523
Wezel 534
Wezer 199, 287
Wialingahem 542
Wic 63, 138, 139
Wich 146, 228, 243, 296, 337, 357, 377, 439
Wichmond 383
Wicswirt 155, 382
Wicus 113, 129, 132, 139, 242, 301
Widdebroucq 276
Widehem 392, 518, 543
Widoch 365, 366
Widukind 302, 303, 304
Wierre-Effroy 236, 538
Wigmodia 376, 543
Wigmodingas 304, 305, 332
Wik 437
Wilbedinge 276
Wilder 443
Wilere 516
Willerval 276
Wilp 368, 371
Wilpa 371
Wilre 547, 548
Wiltenburg 348, 356, 364, 368, 383, 407
Wilzi 304

Wimendalle 334
Wimereux 199, 201
Wimodia 306
Winidi 300, 303
Winlendechim 539, 542, 543
Winningahem 516, 517, 518
Winnoksbergen 148
Wintershoven 236
Wintrefelt 243
Wirquin 161
Wirwignes 276
Wissara 304
Wisera 199, 201, 295, 296, 302, 304, 305, 309, 311, 335
Wiseraha 305, 313
Wiseria 287
Wisigoten 320
Wissel-Kalkar 469
Wissant 41, 133, 311, 338, 370, 543
Wissera marca 549
Wisura 206, 301, 303, 305, 307
Wisurgis 199, 288, 291, 309
Wissocq 366
Wistrachia 201
Witheo 548
Witmodi 305
Withmotinga 304
Withmundi 332, 380, 383, 542
Witla 133, 202
Witlam 143, 311, 337
Witlant 143, 311, 338
Witsant 332
Wittes 382
Wizernes 335
Wognum 462
Wolinghem 542
Wolphus 520
Wommelgem 541
Worms 310, 359
Wulpen 150, 152, 153, 160, 275, 371
Wijc 138, 139
Wijck 132, 139
Wijk 138, 139
Wijk-bij-Duurstede 3, 60, 79, 126, 127, 128, 129, 130, 132, 133, 134, 135, 138, 139, 141, 146, 205, 223, 224, 237, 238, 297, 356, 403, 437, 438, 439, 440, 464
wijn 137, 220
Wijneghem 541
Wyrda 357, 534

X

Xanten 23, 28, 64, 204, 207, 474

Y

Yères 335
Yeuse 545
York 347
Yssel 124, 181, 368, 372, 389, 444
Yzer 335

Z

Zeeland 150, 151, 217, 440, 455, 466
Zelandia 150
Zermezeele 326
Zetten 161
Zeist 390
Zevenaar 157
Zierikzee 372
Zillebeke 382
Zoelen 66, 157
Zonnebeke 160
Zoteux 227
Zouafques 227, 350, 380, 381
Zoutenaye 332
Zuiderzee 173, 181, 213, 358, 444, 445
Zuilen 379
Zutkerque 171
Zwarte Rivier 292
Zwitserland 29, 50, 192.